

A MAGYAROK NAGY ŐSFOGLALKOZÁSA

*

ELŐTANULMÁNYOK

ÍRTA

HERMAN OTTÓ



Ecseg puszta.

HÁROM MŰMELLÉKLETTEL,
NYOLCZ TÁBLÁVAL ÉS NEGYVENHÁROM SZÖVEGÁBRÁVAL

BUDAPEST 1909

HORNYÁNSZKY VIKTOR CSÁSZ. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA



Alföldi pásztor az ingek rendszabályozása előtti (1746) korból.

TARTALOM.

	Oldal
Első beszámoló	VII
Első beszámoló függeléke	XVII
I. A kiindulás	1
II. Magyarország területe az őskőkorban	29
A harmadkor	35
A negyedkor	35
A Palaeolith	36
A mostkor	36
A palaeolith kultúrfokok Európa nyugatán	41
Az alsó fok	41
A középső fok	42
A felső fok	49
Átmeneti fok	52
A palaeolith kultúrfokok Európa keletén	54
A Chelleo—Moustérien	55
A Solutréen alakzatok.	59
A Magdalénien alakzatok	63
Az ősember nyomai Magyarországon.	68
A miskolczi lelet	68
A barlangok	75
III. A nomádság elemei	83
A Skythák nomádsága	85
A görög írók kora	98
A magyarok nomádsága	99
IV. A magyar állattartás köztörténete	115
A fejlődés rendje	117
IX—XI. SZÁZAD	117
XI. SZÁZAD	119

	Oldal
1. Összegezés	122
XII—XIII. SZÁZAD	123
Ménés	123
Gulya	129
Konda	130
Juhászat	134
Legelő	135
Itató	140
Szállás	140
2. Összegezés	140
XIV. SZÁZAD	142
Ménés	142
Sertés	145
Legelő	148
3. Összegezés	149
XV. SZÁZAD	150
Ménés	150
Sertés	151
Juhászat	151
Pásztorok	153
Legelő	154
4. Összegezés	156
XVI. SZÁZAD	158
Ménés	158
Sertés	159
Állattenyésztés	159
Székely szokás-törvények	160
Rovásfa	160
Jónevű pásztorok	161
Horvát szokásjog	161
Legelő	162
Kártételek	164
5. Összegezés	169
Pótlás	170
Marhakereskedés	170
XVII. SZÁZAD	183
Munkácsi rend	183
Ménés	185
Konda	187
Juhászat	188
Első összeállítás	188

	Oldal
Walaszka szloboda	189
Juhász szabadság	189
Első valóságos czéh	192
Pásztorok	196
Állategészségügy	202
Kihágások	203
Legelők, tilalmak stb.	205
Legeltetés, rendtartás	217
Feldgraff	224
Füvelő hadnagy	225
Fűbér	226
Tűzrend	226
Zsellérek	227
6. Összegezés	227
XVIII. SZÁZAD	230
Ménés, csikós, lótartás	230
Gulya	232
Csorda	234
Marhaállomány	235
Konda	235
Juhászat	238
Juhász czéhek	244
Pásztorrend	256
Enchiridion-rend	256
Vármegyék pásztorrendje	259
Városok és falvak pásztorrendje	271
Határpásztorok	275
Legelő	279
Vármegyék legeltetési rendje	279
Városok és falvak legelőrendje	281
Erdei legeltetés	285
Vármegyék és székek	292
Városok és faluk	295
Bitangolás	297
Vármegyék és székek	298
Város	301
Tűzelés	301
Ingek rendje	303
Kalapjegyek	303
Sorpecsenye	303
Szerre-őrzés	304

VIII

A MAGYAROK NAGY ŐSFOGLALKOZÁSA

	Oldal
Fák védelme	304
Zsidók kirekesztése	304
Czigányok	304
7. Összegezés	305
Ménés	309
Gulya	309
Konda	310
Juhászat	310
Kecske	312
Pásztorrend	313
Legelő	315
Erdei legeltetés	315
Bitangolás	315
Tüzelés	315
Állategészségügy	318
Ingek rendje	318
XIX. SZÁZAD	319
Hátos személy	319
Prédikáció	320
Juháskutya	320
Pásztorrend	320
Jószágállomány	321
Erdei legelő	323
Vegyes	330
Városok	338
Székely ezredek	340
8. Összegezés	342
Visszapillantás	345
Függelék	353
Bevezető	355
Kecskemét 1591 előtt	356
Kecskeméti rend	357
Kecskemét, Kőrös, Halas	367
Debreczeni rend	369
Nádudvari rend	378



Hortobágyi „vasaló”.

ELSŐ BESZÁMOLÓ

„A MAGYAROK NAGY ŐSFOGLALKOZÁSÁ”-HOZ.

Az idő eljárt fölöttem. Elértem a patriarchák korát; sőt végsőnek vett határa felé közeledem.

Ezt a test minden idegével, minden izmában érzem.

Életem egész folyását, különösen a föl vállalt kötelességek szempontjából áttekintve, érzem és tudom, hogy nincs már percnyi vesztegetni való időm, ha meg akarok felelni a hátralevő résznek, tehát a végsőnek a végsőig . . .

A midőn a kir. magyar Természettudományi Társulat — ez előtt egy negyedszázaddal — megbízott a magyar vizekben élő halak természetrajzának megírásával, beleütköztem az első nagy akadályba: a magyar halászati mesternyelv akkoron siralmas voltába. Világosan éreztem, hogy ha igazán megakarok felelni, serényen hozzá kell fognom a mesternyelv tisztázásához.

A természethistória érdekéből, a magyar közhalászok elemével érintkezve megéreztem, hogy a mesternyelvre megtaláltam az igazi forrást.

Az erre vonatkozó fejtegetés meg van írva „A magyar halászat könyve” című művemben, mely a kir. magyar Természettudományi Társulat kiadásában jó húsz évvel ez előtt — 1887 — megjelent és nyelvi tekintetben egész rendszeremet föltárta.

A megjelenést megelőzőleg semsei SEMSEY ANDOR DR. belém vetett nagy bizodalma módot nyújtott arra, hogy az 1885-iki első nemzeti kiállításunk alkalmára összegyűjthettem és bemutatthattam a magyar halászat szerszámain, a mely gyűjtemény később a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek sorozatában, a magyar tárgyi-ethnographia alapját vetette meg.¹

Csak természetes, hogy a beható tanulmányozás a nemzet egyik ősfoglalkozásának felismeréséhez vezetett, tehát az eredet felé is fényt vetett.

Ez igen mélyen érintette és szünet nélkül foglalkoztatta elmémet.

A kir. magyar Természettudományi Társulat részéről legközelebb következett megbízásom a magyarországi madarak természetrajzának megírása volt volna, a melynek érdekében — a költözködéskérdésének bővebb megismerése okából — 1888-ban Európa északi végvidékét is beutaztam és egyik könyvemben meg is írtam ily cím alatt: „Utazás az északi madárhegyek tájára” — 1893.

Időközben azonban a madártan terén folyó élénk mozgalom világszerte akként fejlődött, hogy a II-ik nemzetközi madártani congressus helyéül Budapest

¹ L. „A Magyar Nemzeti Múzeum multja és jelene”. Ünnepi kiadás. 1902. 339-ik l.

következett és nekem, az akkori viszonyok között, a szervezés munkájában, sokszorosan vezető helyen, részt kellett vennem.

Ekkor ismertem meg színről-színre a madártan körül buzgólkodó ifjú erőinket. A Congressus nem remélt sikere a Magyar Ornithologiai Központ megalapításához vezetett — 1894 — és én azonnal azt az irányt tűztem ki, hogy a magyar madártan művelését az új intézet köré sorakozó ifjú erők vegyék át, én pedig így nyerjek időt az ősfoglalkozások gondozására is.

Magyarán mondva: ma a magyar madártan szénája rendben van, a mi külföldszerte is — általánosan — el van ismerve.

A magyar nemzet második és — mondhatom — nagy ősfoglalkozását az állattartásban, kapcsolatban a pásztorélettel, láttam. És a nemzet ezeréves főnnállásának 1896-ban való megünneplése volt az az alkalom, melyet e rész kutatásának érdekében megragadtam.

Nemcsak kötelességem, hanem mint magyar embernek jól esik, elismernem, hogy tudományos törekvéseim terén, az egymást követő kormányok részéről, soha akadályba nem ütköztem, daczára annak, hogy politikai téren határozott és élesszavú ellenzéki voltomat sohasem tagadtam meg és mindig megóvtam függetlenségemet; emberileg, igaz, megfeleltem annak a mire vállalkoztam és elszámoltam minden késedelem nélkül a „clara pacta, boni amici“ elve alapján.

Ezt előre kellett bocsátanom, mielőtt hogy ide írom, hogy az ősfoglalkozásokat illető vállalkozásomban úgy az ezredéves kiállítás alkalmával, valamint az időszá-

mításunk második ezredévi fordulójára, 1900-ban Párisban rendezett világkiállításakor, végre csak az imént a m. k. Mezőgazdasági Múzeum keretében berendezett ősfoglalkozási osztály körül, a magyar kormányzat részéről mást, mint telhető istápolást és bizodalmat nem tapasztaltam.

Ennek nyílt elismerése legyen hálám és köszönetem kifejezője.

És támogatott a legnagyobb hatalom, az egyetemes magyar társadalom; hajlék szerint osztályozva: a főúri fényes kastélytól le a kis pásztor enyhelyéig.

Őreg szívem legforróbb hálája az övék!

Ilyen módon igen nagy tárgyi anyag gyűlt föl és — a mint ez érthető — mind erősebb nyomást gyakorolt reám, még pedig két irányban is: mind tüzetesebben kellett foglalkoznom az idevágó szakirodalommal és mind szélesebb alapon kell alkalmaznom az összehasonlító eljárást.

De még azon is kellett lennem, hogy értelmi hiányt pótoljak, a mely a „szigorú szakszerűség“ mai irányzata mellett nemcsak könnyen, hanem természetesen is előáll: bele kellett menni a köztörténeti tanulmányba is.

Mert a tárgyi részszel való tüzetes foglalkozás kimutatta a nyelvi vonatkozásokon kívül azt a nagy igazságot, hogy a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképen ellaposodáshoz vezet — és megfordítva: a történet, megfelelő vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad.

A többi idevágó szakról ezúttal még nem szólok, mert hiszen különben is a tudomány egyeteméről van

szó, mihelyt kutatásunk és mérlegelésünk tárgya az az ember maga, a ki kutat, elmélkedik és a valót keresi önönmagára nézve.

Belé kellett menni a tanulmányok oly részébe is, a melyek mintha összefüggnének ugyan az emberrel, mint olyannal, de mintha sehogysem függnének össze a magyarral, a kire pedig minden törekvésem irányult.

A királyi magyar Természettudományi Társulat volt oly kegyes, hogy a madárműre adott megbízást az ősfoglalkozásokra ruházta át.

Teljes erővel indultam el és éppen úgy, a mint íme e tájékoztató szó mind tovább ragadja a tollat, hogy tudatosan féket kell reá vetnem, úgy ragadott magával a tárgyi, majd irodalmi kutatás, mind mélyebbre és mélyebbre.

Az a föleszmélés, mely arra bírt, hogy már 1898-ban, tehát 63 éves koromban kiadjam ily czimű vázlatos művemet: „Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet“, és az előszóban már érintsem a magas korral jelentkező aggodalmat, az a föleszmélés ismét elnyúgodott és én mind mélyebbre nyúltam, mind szélesebb körbe ragadtattam magamat tovább és tovább. Igaz, hogy nemcsak a szenvedély vitt; de vitt különösen az a szerencse, hogy a történeti részre igen becses segítséget nyertem és akkoron a párisi nagy világverseny föladata már előttem állott.

Ez újból módot és alkalmat nyújtott a gyűjtésnek széles alapon való folytatására és a művészeti rész teljes erővel való fejlesztésére.

A történeti rész kifejtésére szolgáló adatok összeszerzésére, TAGÁNYI KÁROLY országos levéltárnok irányí-

tása mellett, HORVÁTH IGNÁCZ a magyar Nemzeti Múzeum őre vállalkozott és ezt emberül be is végezte. A vállalkozás kerete fogalmat nyújt arról a kitartásról, a mely a föladat megoldásához szükséges volt. Az első adat vonatkozik Árpád vezér csepelszigeti ménesére; az utolsó pedig a XIX. század második feléből való.

A XVI. és XVII-dik századra vonatkozó, szerfölött becses és jellemző anyag, mely a közös pénzügyminiszterium sokáig ismeretlen, részben hozzáférhetetlen irattárából került elő, TAKÁTS SÁNDOR történetírónk nagy buzgalmát és ritka készségét dicséri.

Ehhez járul mint első melléklet *Kecskemét* városának az állattartásra és pásztorkodásra vonatkozó anyaga, mely KADA ELEK polgármester barátomtól származik, a melyet csupán átírtam. Kecskemét azért áll itt első sorban, mert a valódi ősi rendből a legtöbbet őrzött meg. A második helyen áll az 1673-iki juhászrend.

Harmadik helyen, mint melléklet következik *Debrecen* városa, melynek idevágó anyagát KOVÁCS JÓZSEF polgármester intézkedése folytán a debreczeni múzeum tüzesen buzgó őre, ZOLTAI LAJOS, szerezte össze, a melyet én csak átírtam. Csak kevéssel pótoltam.

A negyedik helyen áll, mint melléklet, *Nádudvar* compossenorátusának legelő- és pásztorrendje a XVIII-dik század második feléből, melyet HENTALLER LAJOS régi jóbarátomnak köszönhetek, a melyet eredeti, teljes szövegben hagytam meg, mint a magyarság hatalmas önkormányzati szellemének emlékét.

Végig tekintve a gyűjtött tárgyi tömeg, az ehhez fűződő útinaplóim során, a népnyelvi anyagon, a mesterszótár halmazán és a kész, meghatározott rajzok

tömérekségén, továbbá az ázsiai nomádok pásztoréletére vonatkozó, összehasonlító anyagon és azon, a mely az „őshaza“ sokat bolygatott és feszegetett ügyére vonatkozott — végig tekintve mindezeken és elgondolva a megírandó munka egységességének tervét, számbavéve barátaim és számos jóakaróm világos, érezhető, sürgető érdeklődését — és szembeállítva mindezt avval, a mivel e „Beszámolót“ kezdem, hogy t. i. „az idő eljárt fölöttem“, bizony meg kellett döbbernem.

Világosan érzem, hogy erős elhatározásra kell jutnom, mert a cselekvés órája ütött!

Egységes tervnek egységes végrehajtása helyett pörölyt kellett ragadnom.

Az egységes tervből ki kellett törnöm azt, a mi már most mint előtanulmány valahogyan közrebecsátható.

És ezentúl dolgozni kell végtől végig — a végsőig...

Az akarat megvan, a munkakedv még nincs megtörve.

A kitört részek jellemzéséhez a következők tartoznak:

Minthogy én elsősorban és mindenben, egy életen át természetbúvár iparkodtam lenni, magától értetődő dolog, hogy a magyarság meghatározására összehozott egész anyagot, mint a természet kutatója kezelem és használom föl.

Igy nekem a történeti anyag nem szövegkritikára, nem diplomatikára, hanem annak az életnek lehető meghatározására és megfejtésére szolgál, a mely az anyagból *egészben* kivehető, a melyben az *ember* valója szerint a fő, úgy a mint a természeti viszonyok köze-

pette és hatása alatt cselekszik, fejlődik és határozott osztályozó sajátosságot ölt; *tehát maga a magyar*.

Hogy ez a fölfogás nem tűri meg a köztörténet szűk kereteit, az nagyon is érthető. Ezeket a kereteket minduntalan át is töri. Hiszen folytonosan szemben találja magát az eredet és a fejlődés nagy kérdésével.

Mert valójában az emberi köztörténeti „korszak” alig egy lélekzetvétel az Eónok menetében és érvénye csupán az, hogy a lánczban a lánczszem anyagának része, mely a menet és fejlődés folytonosságát jelenti, mert fenntartja. Ez nyújtja a megfejtésekhez a módot.

Az itt nyújtott töredékekben, melyeknek töredék-volta azonban csak látszólagos, mert a mű további fejlődésébe beilleszkednek, a magyarság kérdése legelőször is szembe kerül az Eónokkal, mint része az emberi nemnek és tagja az emberiségnek. És szembe-kerülnek az ephemeridák, a történeti korszakok, mert az Eónokkal szemben valóban csupán azok. Ezeket fejtegeti a kiindulás szakasza, mely azon is van, hogy egy fénysugárt vessen „Ázsia szívének” nagy emberi és természeti jelenségeibe.

A második szakaszban tüzetesebb tárgyi alapon ki van fejtve az a természetes állapot és végül az ok mely a mai Magyarország területének legjellemzőbb része és már az őskőkorban mint olyan vehető ki, a miért a magyarság, fejlődésének bizonyos fokán, éppen itt vetette meg a lábát és itt alkotta meg ezeréves államát.

A harmadik szakaszban a nomádság meghatározása következik, a midőn ugyanazon területeken előbb csak felteszi a Skythák és Magyarok életmódjának azonosságát. Ezt kifejti a szittyákra vonatkozólag és tovább

idevonja a magyarságnak a jelenlegi területen folytatott életmódjának némely nomád elemeit, viszonyítva a Skythák nomádságával, a természeti viszonyok rokonságánál vagy azonosságánál fogva.

Vége a negyedik szakasz adja a magyar állattartásnak, pásztorkodásnak mint nagy ősfoglalkozásnak köztörténeti anyagát, chronologiai rendben, mely a nagy ősfoglalkozás fejlődésére és alakulására veti világosságát.

Ezzel eljutottam ahhoz a kérdéshez: hogyan fog alakulni a mű további folytatása és — ha megérem — befejezése?

Az első kötet ki fogja fejteni az ázsiai nomádság rendjét, úgy a mint az még eredeti, ősi vonásai szerint megállapítható volt, mivelhogy a mostkori állapot, különösen az orosz bontóhatalom nyomása alatt, már sok jellemző vonásából merőben kivetkőzött és sokszorosan elfajulást mutat.

Ezzel szemben kell megállapítani és viszonyítani mindazt, a mit közvetlen kutatásaimmal és az elfogadható irodalommal, mint a magyarságra nézve többé-kevébbé sajátost meghatározhattam, beleértve a típus lehető megállapítását is.

És csak akkor vehetem elő az „őshaza“ és a faji rokonság fontos kérdését is.

A népnyelvi- és mesterszótár anyaga valószínűleg külön kötetet fog követelni; az előbbi oly alakban, illetőleg oly tömör meghatározásokkal, a mint ezt „A magyar halászat könyve“ című munkám második kötetének befejező részében adtam, a mely nyelvészeti irodalmunknak, gondolom, hasznos szolgálatot tett.

Az eléggé terjedelmes ökológiai, az ősi hajlékokat összehasonlítólag tárgyaló sorozatokat, alkalmas módon kívánom besorozni, esetleg függelékképen kifejteni.

Egy önálló függelék a halászat anyagát fogja nyújtani, a melyet „A magyar halászat könyve“ (1887) óta összehordtam, végre egy külön függelék mindenestre az oláhság valóját fogja jellemző ősfoglalkozása szerint meghatározni, a mely függelék már majdnem készen is van.

A mű záradékát hálás köszönetem fogja alkotni, mindazoknak felsorolásával, a kik vállalkozásomban segítőim és támogatóim voltak.

Arra a kérdésre: elbirom-e mindezt végezni? egy szónyi feleletem van, ez: „*akarom*“.

A kik ismernek, tudják, mit jelent ez nálam: csak a vis maior törhet meg.

Itt e helyen utolsó szavam az, hogy az előtanulmányok irányának szokatlansága kötelességemmé tette azt, hogy kiadásával senkit sem terheljek, a felelősséget kizárólag magam viseljem.

Budapesten, 1909 január 14-én.

HERMAN OTTO.



Ecseg puszta.

AZ ELSŐ BESZÁMOLÓ FÜGGELÉKE,
MINT
STEIN AURÉL ÉS HEDIN SVEN EREDMÉNYEINEK FOLYOMÁNYA.

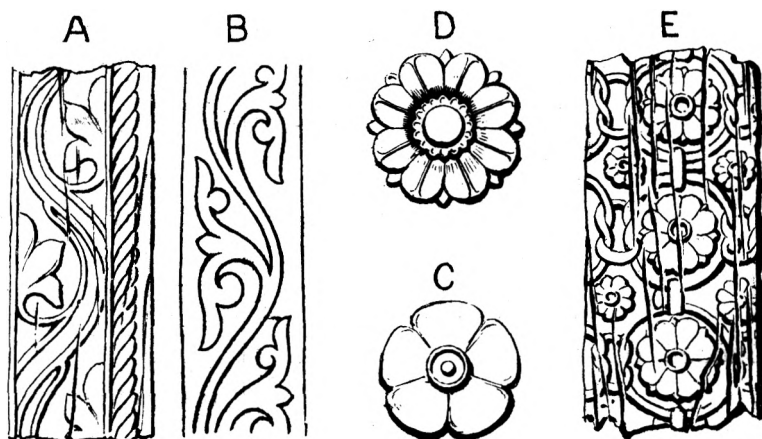
Az összehasonlítások egész sorozatai, úgy a mint azokat 1900 óta végrehajtottam, arra oktattak, hogy a színmagyarság valódi, népies eleme tele van páratlan sajátosságokkal.

A színmagyarságnak, különösen régente, teljesen érintetlen, analphabeta része nem is kivételképen, hanem általában, rendkívüli intelligenciával bírt, s különösen ősfoglalkozásaiban, a halászatban és legkivált a pásztorkodásban páratlan volt; feltűnő szellemi tulajdonságai úgyszólván veleszülettek és mindenestre hosszú, önálló fejlődési menetnek eredményei.

Az, a mit mi a „józan magyar ember“ alatt értünk és ismerünk, ez az összes ismert idegen népies elemek között egy valóban kiváló lény; gondolkozásának és cselekvésének minden mozzanatában valóban bölcs, ítéletében nyugodt és józan. Semmi kétség, hogy ezek a tulajdonságok tartották meg, csekély száma daczára, a mai Magyarország földjén és hogy a messze multból

erednek; ezekben gyökerezik a magyarság határozott fölénye. Ennek részletes kifejtése nem erre a helyre való, mert külön szakaszt — igazabban: könyvet — kíván; fölhozom itt azért, hogy hozzáfűzhessem az eredetről megállapított eszmemenetemet, sarkalva az Ázsia-kutatók legújabb eredményeitől.

Már a midőn a svéd kutató: HEDIN SVEN, az „Ázsia szívében“ (Im Herzen von Asien) című nagy művének első kötetét, 1903-ban átnéztem, és ott az egykori *Lop-nor* tó elhomokosodott, sivataggá vált medréről szóló vázlatot olvastam; — és olvastam az ott fölfedezett romvárosról, látva annak némely diszítéseit és azoknak



Lop nór és Zala—Somogy.

A) Lop nór. B) Somogy. C) Zala. D) Lop nór. E) Lop nór.

egyezéseit, mindez sajátos eszmemenetet fakasztott agyamban, a mely a következő kérdésben csucsosodott ki: vajjon, tekintettel belső Ázsia sivatagvilágára, annak sajátosságaira, nem gondolható-e az, hogy ez a sivatagvilág bizonyos korszakban vagy korszakokban, termékeny, emberlakta terület volt, a melyet a futó-sívó-homok — ha

*lassanként is — eltemetett, a már fejlett embert minde-
nével együtt kiszorította és hogy ez a nagy átalakulás
volt volna a nagy népvándorlás okozója?*

A felelet akadály a első sorban a chronologiai
kiindulási pont hiánya volt.

De ez a fölfogás nem hagyott többé nyugodni.

A midőn a tárgyi-ethnographia és Ázsia nomád-
népeinek leíró anyagát telhetőleg áttanulmányoztam,
kérdést intéztem neves geologusokhoz a belső Ázsiát
illető nagy átalakulásra vonatkozólag, abban az érte-
lemben, *hogy ez volt volna oka a nagy népvándor-
lásnak.*

A részben igen behatóan megokolt konkluzió
azonban — 1907 tavaszán — így hangzott:

„... Az Ázsia szívében végbement fizikai, klima-
tologiai és geotektonikai átalakulásokban *nem látható
kapcsolat a népvándorlással*; nincs is oly munka, mely
megbízható, újabb tapasztalatok alapján, tudományos
formában tárgyalná ezt a kapcsolatot, vagyis: a mely
a kutató történetet a természettudománynyal egybe-
kapcsolná.“

Én ehhez a véleményhez 1907 május 30-án a kö-
vetkező kijelentést fűztem:

„Nekem pedig az összehasonlító eljárás azt mondja,
hogy Ázsia belsejében nagy geotektonikai forradalmak
voltak és ezek zúdították nyugotra a *népvándorlást*.
A régi helyek, *a magyar „Őshazával“ együtt*, ott te-
metkeztek az ázsiai sivatag homokja alá.“ E meggyő-
ződés indított annak kifejezésére a mi e könyv „*Ki-
indulás*“ című szakaszában, a 23., 24. és 25-ik oldalon
ezekre vonatkozólag írva vagyon.

Ebből tehát már akkor az következett, hogy az „Őshazát“, mint talán legelső alakulását a magyarságnak, a felszínen hiába keressük.

És ekkor már előrenyomult STEIN AURÉL magyar kutató, ki a belső ázsiai sivatagok-sivatagát: a gyilkos Takla-Makánt déli széle felől — ásatásaival megszólaltatta és a homokba temetett városok romjaiból, *chronologiailag meghatározható, írott bizonyítékokat kerített napfényre!*

A „régí város“ romjaiból kerültek elő az első írásos táblácskák, a melyekről STEIN AURÉL azt mondja,¹ hogy azokon szembetűnik a *Kusana királyok korára valló „Kharosti“-írás!*

Ezek az indoszittya királyok pedig időszámításunk első három századában uralkodtak Pandzsábben, az Indusztól nyugatra eső vidéken!

Itt e helyen most csupán azt akarom rögzíteni, *hogy a népvándorlásnak európai mozzanatai a negyedik és hatodik századra Kr. sz. után esnek, tehát ugyanabba a köztörténeti korszakba, a melyben STEIN bizonyítékai szerint a Kusana királyok is uralkodtak.*

Már magában ez a találkozás is rendkívül mélyre és messzire veti fényét a népvándorlás és a belső ázsiai geotektonikai forradalom összefüggésének kérdésére.

Ezt a kérdést azonban csak állítás és ellenkező állítás módszerével tárgyalni nem lehet, mert itt a lehető

¹ „Homokba temetett városok.“ Átdolgozta Halász Gyula. 1908. pag. 224. s. t.

legszelesebb alapon való bizonyítás nemcsak meg van okolva, hanem kötelesség is. Az, a mire nézetemet alapítom, majdan az „Őshaza“ szakaszában lesz előadva. Az okfejtésre nézve azonban már itt e helyen is világosan kijelentem, hogy STEIN AURÉL chronologiai meghatározása a lassan haladó alakulás, tehát a népáthelyezés nagy menetében csak nagyon késői mozzanatot jelenthet.

Nagy és meglepő eredményekre kell elkészülnünk, a midőn STEIN AURÉL majd nagy vállalatát befejezi.

Az az eredmény, a melyet én az összehasonlító ethnographia alapján állapítottam meg, teljesen találkozik STEIN AURÉL közvetlen kutatásából merített előleges eredményével.

Azonban STEIN AURÉL kutatásai, a gyönyörű eredmény daczára, még csak első érintését jelentik a sivatagok világának. Föl kell tennünk, hogy ott a korszakok menete rendén, kulturák temetkeztek egymás fölé és szerintem — ismétlem — ott nyugszik *a magyarok „őshazája“ is és onnan ered e nép nagy fejlettsége.*

Budapesten, 1909 január 24.

HERMAN OTTÓ.



Zalai csipkerózsa, tükörfáról.

I.

A KIINDULÁS.

A magyarság szemben az eónok menetével.

Egy ezredév letűnt, a mióta a magyarok népe, a nemzet közhite szerint, kiszakadva messze kelet ismeretlen tájáról, a Duna-Tisza közén, Pannóniában és Erdélyben megvetette lábát; a mióta az Alföld térségein fölütötte hadi sátorát, vándorcserényét, elrendezte szekértáborát és a vére árán szerzett földön megalapította hazáját.

A nemzet mindennapi életének folyása eredettől fogva beleömlött az idő végtelen tengerébe, mely fölött, mint felhőzet, a multak homálya borong. Vajjon megközelíthető-e a mult? Mi ennek az útja? Majd megválík.

És immár egy ezredévnél hosszabb idő óta — mai napiglan is — úgy áll a Magyarok nemzete a Duna-Tisza közén, Pannóniában és Erdélyben, mint az árva — erraticus — szirt, a melyet a Föld vajúdása egykoron kiszakított állóhelyéből, reádöntötte a mellette tovahaladó jégárra, mely messze tájra érve, ott a hol, letette a szirtet, mert elolvadt alóla; letette idegennek — *árvakőnek*.

Minden árvakőre eredettől fogva kérdőjel volt írva; azért vette körül a nép hite, mely innen is onnan is származtatta; körülvette a nép képzelete, beszötte mondával, regével, a mivel — akkoron — a hit kora be is érte.

Ez nem volt tudás.

De elkövetkezett a szellem ébredése, ennek sugárzása alatt a tudás vágya, melynek nyomása alatt a magyarok eredetére nézve mind hatalmasabban feltámadt a kérdés: *honnan?*

És a feleletet követelte és követeli a tudomány szabványai szerint szigorúan megállapított — *igazság*.

És melyik út az, a melyet a magyarok eredetére nézve a tudomány rendel, a mely az igazsághoz vezet?

Keressük a fölvetett kérdésre a feleletet, az árvakő hasonlata rendén.

Elkövetkezett a kor, a melyben az ember a tapasztalat útjára tért, eltekintett a mondától, regétől és komoly kérdést intézett magához a szirthez: aczél pörölyével darabot repesztett róla. A lerepesztett darabot azután az ásványtan szabályai szerint alaposan megvizsgálta, minden alkatrészét külön megállapította; megvizsgálta esetleg a fénytörést is, felbontotta vegyileg, meghatározta a minőséget, az alkotórészek mennyiségét és az egymáshoz való arányokat. Az összes felismerhető részek ily alapos ismeretéből alkotta meg a lerepesztett darab és az egész szirt *fogalmát, fáját*.

A faj fölismerése — közszólás szerint: meghatározása — adja a kutató kezébe azt a szövétneket, a melylyel elindulhat, hogy a szirt eredeti helyét felkutassa és megállapíthassa. És az, a ki keresés közben a szövétnek világánál gondosan, összehasonlítva halad: meg is fogja találni, ha csak nyomainban is.

Az, a ki nem így indul, a kit hite, képzelete, a rege, a puszta hagyomány vezet a termőhely fölkeresésében, egyetlenegy döntő oknál fogva nem érhet célzt; az ok az, hogy nem ismeri alaposan a szirt anyagát, így el van ütve az igazi szövétnektől, az összehasonlításban rejlő hatalmas eszköztől.

Az emberiség egészének, vagy bármely megkülönböztethető részének vizsgálata és meghatározása, végső következtetésben, szakasztottan ugyanazokhoz a feltételekhez van kötve, a melyek a szirtre nézve állanak; bármely részét vegyük is az embernek,

vagy az általa alkotott társadalomnak, tulajdonságait meg kell állapítanunk, hogy meghatározhassuk; hogy az összehasonlítást alkalmazva, követhessük mozgalmait, megállapodását; felvirágzásának, elhanyaglásának okait.

Az igaz, hogy a szirt és az ember vizsgálata közt van egy nagy, igen lényeges különbség: a szirt „holt anyag”; az ember és az általa alkotott társadalom, vagy annak egységei és le az egyénig, „élő szervezet”; a — szirt „akaratlan, tűrő”; az ember akarattal bíró, gondolkozó lény; — a szirt az marad a Föld bármely pontján, az ember ellenben alá van vetve a természeti viszonyok alakító és átalakító hatásának; végre meghal, hogy anyaga új körfolyamatnak induljon. És éppen ez a lényeges különbség teszi nehezebbé az ember és az általa alkotott társadalmi egységek meghatározását, követését azokon az utakon, fejlődési, átalakulási fokozatokon, a melyeket megfutottak.

Eddig a hasonlat; és most következik az alkalmazás.

A magyarság azon a területen, a melyet több mint egy ezredéve megszállva tart, valóban egy ethnologiai bolyongó szirt; mint ilyen az anyafölddel egybeforrt, abba belegyepesedett, a nélkül azonban, hogy eredeti, jellemző tulajdonságai elenyésztek volna: csupán itt és ebben, ennek pontos meghatározásában rejlik az a szövétnek, a melylyel az eredet fölkeresésére indulhatunk.

De az indulás perczében szemünk előtt kell tartanunk azt, a mit az imént már érintettünk, hogy a magyarság is, életének hosszú folyásában, ki volt téve az idő, a természeti viszonyok, a környezet hatásának, így alakító és átalakító befolyásának is, melynek eredményei megnehezítik a lényeg felismerését — akárcsak az a kéreg, a melyet az „idő vas foga” a szirt felületén teremtett, hogy majdan lerágja — és így tovább a szirt végső elmállásáig, további új alakulásig.

És éppen úgy, mint az ásványok kutatója, azért hogy a szirt ép anyagát fölismerhesse, előbb lerepeszti az átalakult kérget és a belsőből veszi a vizsgálati anyagot, az ethnologus is, ki a nép eredetét kutatja, le kell hogy szálljon a népnek ama réte-

géhez, a mely leginkább megmaradt eredetiségében. Ez a réteg nem a felszínen van, melyet a leghatalmasabb tényező: az önzés legfelsőbb fokozata, a hatalmi vágy alakít és átalakít, hanem ott van a nép munkálkodó zömében, mely fentartó, szokásaihoz ragaszkodó. Ebben a fentartó elemben rejlik sokszorosán az a bűvös szövétnek, mely bevilágít még azokba a messze korokba is, a melyekről az ember írott története nem emlékszik meg, mert odáig föl sem ér.

A történet, a „Historia, Vitae Magistra“, az élet tanító mestere!

Vajjon meddig ér a história a „Vitae Magistra“, tehát az, a mely tényekkel számol, a magyarok multjába?

A Krisztus születése utáni 913-ik esztendő előtt az arab IBN ROSZTÉH¹ ír a magyarokról, bemutatja őket mint sátrakban lakó, helyről-helyre költözködő, tehát nomád és lovas népet, mely télire a folyókhoz húzódik és ott a halászatot űzi.

A mily rövid ez a meghatározás, a köztörténet írója, de az ethnologus számára is valódi kincs, az utóbbi számára leginkább, mert összehasonlításokra kiválóan alkalmas.

De ez a meghatározás már egy szervezett, a fejlődés magas fokán álló népről szól. Honnan származott? Milyen volt az IBN ROSZTÉH meghatározása előtt?

E kérdést fölvetve, hirtelen szemben állunk, nem *századokkal*, hanem *eonokkal*, az időnek oly korszakaival, a melyeknek fogalmát az emberi elme föl sem éri, mert összességükben a végtelenséget jelentik. Igen, a végtelenséget!

De bizonyos az, hogy a magyarok magja is ott, a végtelenség bizonyos pontján szökkent csirába, a honnan kialakult azzá, a mi ma; hogy sorsa az emberiség bármely más részeinek sorsával azonos és hogy a különbség a kialakulás különböző viszonyaiból ered.

Vessünk egy, bárcsak futó pillantást is az emberi nem keletkezésének és fejlődésének menetére, úgy mint azt

¹ HUNFALVY PÁL szövege szerint, l. Magyarország Ethnographiája.

KLAATSCH adja¹ és a mint az e könyv céljának legjobban felel meg.

Úgy a mint a hosszú históriai korszakokban a művelődési körök eltolódását, terjedését és visszafejlődését szemléljük, bizonyos, hogy még sokkal hosszabb korszakokra volt szükség, hogy azok a hat, sőt nyolcz évezredre visszanyúló kulturák keletkezzenek, a melyeket Égyiptomból és Ázsiából tudunk.

A keleti Ázsiában kifejlődött ősrégi, magasabb művelődési viszonyok megerősítik azt a meggyőződést, hogy az emberiség fejlődésében eddig föltett korszakok nagyon is csekélyek.

A legnehezebb volt a kezdet; ez vette igénybe a leghosszabb időt és nagyon hosszú út az, a melyet a Földközi-tenger mellékének népei megfutottak, míg odáig értek, a mit rövidlátásunk a „világtörténet kezdetének“ szokott nevezni.

De nem adjuk fel a reményt, hogy a régiség-tudomány földeríti az út szakaszait, a hol azután nem évszázadok, hanem évezredek, sőt tízezsredek szerint kell majd számlálnunk.

Lássuk most már ismeretünk evoluczióját.

CUVIER a kataklizmak tanát állította fel. A föld rétegeiből, az azokba zárt állati maradványokból indulva ki, melyek szerinte rétegről-rétegre mások, több teremtsi korszakot tett föl, úgy hogy minden réteg életének letűnésével, vagy elsöprésével mindig új teremtsés vette kezdetét, míg végre az utolsó kataklizma után következett be az ember teremtsése.

Már pedig száz évvel előbb a svájcz SCHEUCHZER már egy csontváz alapján föllállította a tételt, hogy az ember tanuja volt a vízözönek. CUVIER a csontvázat egy nagy vízigőtének határozta meg és akkor kimondta, hogy az őseember nem létezett soha: „l'homme fossile n'existe pas“. Evvel elbukott SCHEUCHZER tétele, vele együtt az, hogy az ember kihalt, ásatag állatokkal együtt élt

¹ KLAATSCH, Dr. Hermann: «Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes» in HANS KRAEMERS'S «Weltall und Menschheit Geschichte der Erforschung der Natur und der verwertung der Naturkräfte im Dienste der Völker. II. Band — évszám nélkül.

volna. Pedig Cuvier előtt, a XVIII-ik században napfényre kerültek embercsontok, kihalt állatok csontjaival elvegyülve. Ilyen leletek a XIX. században sokasodtak, úgy hogy azokat utóvégre is számba kellett venni, noha a tétel, hogy az ősemlősök az ősszállatokkal egy időben és együtt élt, csak nagy küzdelem árán győzött; de utóvégre is győzött!

SCHMERLING, Lüttich környékéről, oly embercsontokat írt le, a melyek a Mammut, Rhinoceros és kihalt ragadozó emlősökkel együtt fordultak elő és mindnyája egyenlő állapotban volt.

A nagy fordulat azonban 1839-ben vette kezdetét, a midőn BOUCHER DE PERTHES megkezdte a Somme völgyben rendszeres ásatait, a melyek teljes és döntő sikerrel jártak, noha ennek elismerése BOUCHER DE PERTHES-nek nem kevesebb mint húsz évi küzdelmébe került, mert csak 1859-ben következett be. Az új lelethely csak úgy ontotta a kovaszerszármot, a mely a Mammut, vízi-ló, Rhinoceros csontjaival vegyült, bizonyítva az embernek az ásatag állatokkal való egykorúságát.

Azóta nagyot haladt ismeretünk az embernek a Mammuttal való egykorúságára nézve. Franciaországban, Angliában és Németországban, továbbá a Svájcban, Olaszországban, Ausztriában és legújabbban Magyarországon végzett kutatás számos bizonyítékot nyújtott azokra a változásokra nézve is, a melyeken az éghajlat, az állat- és növényvilág, az emberrel és kőiparával együtt, azokban a messze-távol eső időkben keresztül ment. A felfogások változása karöltve járt a földrajz és a földtan nagy haladásával.

LYELL, a nagy angol geologus volt az, a ki CUVIER katalizma-tanát véglegesen megdöntötte. Helyébe azoknak az erőknek és tényezőknek folytonosságát tette, a melyek a földfelületet átalakítják. Szerinte átalakulások történtek, de ezek vagy lassanként keletkeztek, vagy csak helyiek voltak. Az állatvilág nagy változáson ment át, éppen úgy mint az ember maga; de ez nem jelentett megszakítást és újból való „teremtést“, hanem fejlődési folyamatot, a melylyel együtt járt sok alaknak elhanyatlása is.

LYELL világhírű művében, mely az ember régiségének geológiai bizonyítékairól szól¹, fejtette ki nézeteit. Az ő nagy érdeme az, hogy a vízözön = „Diluvium“ fogalmát, mely a tudományba belopódzott, alapos vizsgálattal tényleges alapra állította. A „Diluvium“ összessége alatt akkoriban a víznek nagyon különböző üledékei foglaltattak, ú. m. a tenger, a tóságok, a folyók és jégárok üledékei, ezek mellett a homoktömegek is — a lösz — a melyek mint a szelek hordalékai határozottak meg.

LYELL mint mostkoriakat azokat a legifjabb rétegeket választotta el, a melyeket lényegesen a mostkori vizek alkottak s a melyekben a mostkoriakkal egyező állat- és növénymaradványok foglaltattak, a melyek a régibb alakoktól elütöttek. A régibb rétegeket, a melyekben kihalt állatok maradványai az emberi tevékenység nyomaival együtt fordultak elő, fentartotta „Diluvium“ (le mosott) elnevezés alatt, míg az ifjakat „Alluvium“ (felhordott) névvel illette. Így a régi „vízözön vagy özönvíz“ helyébe a Diluvium lépett. Nem volt egy óriási vízözön, mely nagy területeket öntött el, hanem keletkeztek leülepedések völgyekben, tavakban, partokon, sőt magaslatokon is.

Az alakulatok tényezői, LYELL szerint: a víz, a szél és mindezekfölött a jégárok. A korszakok, a melyek alatt az ülepedések keletkeztek, sokszoros tízezredévekre terjedtek.

A Diluvium keretén belől való korszakok számszerű meghatározása lehetetlen; de az ember szellemének itt is szüksége lévén az osztályozásra, LYELL eljárását követve, az állat- és növényvilág fölismerhető elváltozásai vonattak be, mint a melyek klíma-változásokra nézve közvetlenül kifejezők, a melyek a mi fekvetünkben, okvetlenül nagy kiterjedéssel bírtak.

Már régen akadtak oly jelek is, a melyek arról tanuskodtak, hogy messze-távol időkben a hideg és meleg tekintetében nagy változások történtek.

A Spitzbergákon és Grönlandban talált növénykövületek, melyeket HEER OSWALD vizsgált, arra utaltak, hogy egykoron,

¹ The geological evidences of the antiquity of Man. 1863.

a mostanit megelőző korszakban, a Föld egész északi féltekéjén sokkal enyhébb éghajlat uralkodott. Franciaországban forró égőv alatti növények nyomai és maradványai érthetővé tették oly állatvilág előfordulását, a minő a jelen korban csak sokkal délibb tájakon él. De nem hiányzottak oly ráutalások sem, hogy a harmadik földkorszak — a tertiar — után nagy hidegek következtek, a midőn is a jégárok úgy az Alpésekben mint az északi hegységekben meghatalmasodtak. Lassanként tisztult a jégkorszak fogalma és ez ahhoz a föltevéshez vezetett, hogy azok az óriási jégárok szállították a síkokra az ú. n. árva kőzeteket, a melyeknek ásványtani állománya is rámutatott az eredetre; továbbá az ú. n. moraenák és kavicsgátak, a melyek a jégárok visszafejlődése után, helyt maradtak. De mit mondtak azok a szirtek, a melyek Németalföldön szétszórtan előfordulnak és a melyek Skandinávia gránit- és gneisztömegeiből kerültek? LYELL, a ki a jégárok elméletét elfogadta, úgy találta, hogy az északra nézve, mint szállítókat az úszó jéghegyeket kell tekinteni, a melyek azokat a bolygó szirteket az Északi és Keleti tengeren át vitték. De ez a „tutajozási“ elmélet nem állhatott meg, mert a Németországban, Angliában és Oroszországban található, a jégárok által lerakott moraenákat, nem magyarázta meg.

Ezt az usztatási, vagy tutajozási elméletet a svéd geologus, TORELL, 1870-ben döntötte meg, a midőn a Berlin közelében fekvő rüdersdorfi mészhegységben, az ott látható horzsolásokból megállapította, hogy ott is, egykoron, jégárok terjedtek.

Csak most vált lehetővé, hogy a Németországban fölmerült, a jégárokra visszavezető tünetek megmagyaráztassanak. Az észak-német Alföld domborzatát, a folyók futását az egykori jégárok világították meg.

E tanokból az ember őstörténetére nézve is folytak a tanúságok, mert buja növénytenyészettel bíró területeknek jég-sivatagokká való átalakítása, hosszú időt követelt. Még hosszabb időszakok föltevése folyt abból a jelenségből, mely több jégkorszaknak egymásra való következéséről tanuskodott, a melynek közeiben, az ú. n. „interglaciális periódusokban“ a növény- és

állatvilág elhelyezkedett, hogy az újonnan bekövetkező jégárok által ismét visszavetessék! — PENK négy, GEIKIE hat jégközi korszakot teszen föl. Ezek az ide-oda való áramlások sokat magyaráznak és a formák keveredésére is fényt derítenek.

Az eddig kifejtett kép is már eléggé mutatja az eonok és a köztörténeti korszakok közötti viszonyt és egy fénysugárt vet arra is: mit jelent az: *az eredetet kutatni?*!

De haladjunk még tovább.

Ha a rétegek keletkezését LYELL értelmében és úgy vesszük, a mint azokat a folyton haladó kutatás máig megállapította, úgy a következő sorozatot kapjuk ki.

A legősibb rétegek azok, amelyekben az állatéletnek semmi nyoma sincsen; ez a korszak az *Azoicum* = állatélet nélküli. Erre következnek:

I. Az *elsődorkorszak*, benne a Palaeozoicum = ősellatélet tagozódása:

1. Cambrium, benne a legősibb gerincztelenek kövületei.
2. Silur, benne a legősibb halkövületek.
3. Devon.
4. Carbon, a kőszén, a szárazföldi gerinczesek első nyomaival.
5. Perm.

II. A *másodorkorszak*, benne a Mesozoikum = közbülső állatélet.

1. Trias, az emlősök legrégibb nyomaival. } A gyíkfélék
2. Jura, a legrégibb madárnyomok. } uralkodók.
3. Kréta.

III. A *harmadkor*, a Zoikum.

1. Eocaen, a mostani emlősállatok tagozódása.
2. Oligocaen.
3. Miocaen.
4. Pliocaen.

IV. A *negyedkor*:

1. Diluvium, jégkorszak
 2. Alluvium, mostkor
- } az emberrel.

Ebből látjuk, hogy a legősibb réteg, az állatmaradványok nélküli „Azoikum” és a legifjabb réteg, a negyedkor között, melynek felületén az ember él és fejlődik, a fejlődési fokozatoknak egész láncolata van, mely az állatélet teljes hiányától az emberig, mint legtökéletesebb szervezetig terjed.

KLAATSCH eszmemenetét egy időre elhagyva, vessünk egy pillantást azokra a számokra, a melyek a geológiai rétegeket és korszakokat meghatározni kívánják, még pedig PENK és KLAATSCH szerint.¹

Az idevágó leletekből, megállapításokból, azoknak föltevéseiből és ezeknek latolásából a következő hozzávetőleges számadatok meríthetők:

A bronzkor Kr. szül. előtt 1500 évre, tehát máig, kerek számban 3500 évre.

A neolith, vagy új kőkorszak, mely a bronzkort megelőzte, 7000 évre vehető;

A palaeolith, vagy őskőkorszak, a Magdalénien jelenségei és leletei alapján: 20—24,000 évre is tehető. E szám alacsonynak mondható oly jelenségekhez viszonyítva, mint a minő a Keletitenger, melynek képződéséhez legalább 30,000 évre volt szükség.

E máig terjedő 24,000 évvel az *utolsó* jégkorszak volna elérve; így az *utolsó előtti* jégkorszak bátran 100,000 évre becsülhető. Itt el van érve az a pont, a hol az 1:3:10 relációból a Diluvium kezdete 500,000, egész egy millió évre számítható, — minthogy pedig az ember biztos nyomai a középső jégközi korszakig követhetők, az emberi nem kezdete 200,000—300,000 évvel előzte meg a mostkort. Ezek a számítások olyan leletekre vannak alapítva, a melyek biztosan emberi kéztől erednek s a melyekre nézve a geológiai elemek

¹ PENK, Professor Albrecht: «Das Alter des Menschen» és KLAATSCH, Professor Hermann: «Die Steinwerkzeuge der Australier und Tasmanier, verglichen mit den palaeolithischen und aeolithischen Fundstücken». — Referat von E. FRIEDEL in «Brandenburgia» Monatschrift der Gesellschaft für Heimatkunde der Provinz Brandenburg. Berlin, XVII. No. 3. 1908, pag. 85—89.

is teljes biztossággal meg vannak határozva. A mennyiben azonban időközben oly eolithok kerültek napfényre, a melyek a palaeolith korszakot megelőzik, 2 sőt 4 millió évre számítható az ember eredete.

Azt meg kell jegyezni, hogy a RUTOT-féle eolithkérdés, mely döntő, ma még függőben van.

A rétegekben rejlő záradékok között, melyek e korszakokból valók voltak, az állatiak és növényiek öltöttek fontosságot, különösen azok, a melyek a klíma hűléseit, illetőleg melegedéseit mutatták: föl lehetett ismerni az állatformák kiszorulását, a délieknek az északiak által; de az elpusztulást is.

Ebben a tekintetben úttörő volt az a tény, hogy 1799-ben egy tungúz, egy óriási, szétkanyarodó agyarakkal bíró, vastagbőrű állat tetemét találta meg a Lena folyó torkolata táján, Szibéria örök jegében, mely keletkezése óta sem olvadt el. A kiküldött expedíciót ADAMS vezette, ki a csontvázon kívül némely lágy részt, többek között egy szemet, mentett meg; a csontváz Szt.-Pétervárott állíttatott föl. Legközelebből 1902-ben egy hasonló kiküldés egy teljes Mammut-tetemet — mert az első esetben is erről a fajról volt szó — mentett meg. Ennek az állatnak tömött bundája világos tanúságot tett a hideghez való alkalmazkodásról, éppen úgy, mint az ugyancsak Szibériában talált szőrös szarvorrú feje.

A meleg harmadkor képviselői, mint a vizi-ló és egy a Mammutnál is nagyobb, egyenesebb agyarakkal bíró elefánt, már előbb hagyták el földövünket. Hatalmas ragadozók, mint oroszlánok, medvék, hyénák kitartottak az egész jégkorszakon át, mint az óriás gím, az ősló és őstulok kegyetlen ellenségei. Ezek között a csülkösök között kitartott a rénszarvas, mely *nagy elterjedésével fontosságot öltött.*

A zerge, a köszáli kecske és a marmota a szarvorrúval együtt éltek a síkságokon és csak a jégárak visszafejlődésével alakultak belőlük a havasi fajok.

Apró rágicsálók, ezek között tipikus téli formák, mint az örvös lemming, az északi puszták lakói, melyek akkoron Európa

közepének nagy részét népesítették be, kiegészítik a tarkaságot, a melynek közepette már az *embert mint vadászt* kell képzelnünk.

Ez az ember volt a művelődés előharczosa, melynek számos nyoma különösen Európa nyugoti részének: Anglia, Belgium, Franciaország, Németország, legújabban Magyarország barlangjaiban maradt meg. A kőszerszámok úgy el voltak keveredve az őszállatok csontjaival, az utóbbiak úgy össze- és fel voltak törve, hogy az ember létezését a diluviális kor állatvilágával egyidősnek föl kellett tenni.

Az együttélést 1878-ban FORTIS ALEXANDRO Taubach lelhelyen Weimár mellett világosan bebizonyította.

Az állatvilág eltolódásai és elváltozásai, így a Mammut vagy rénszarvas túlsúlya alapján lehetővé vált a beosztásnak egy neme, a melyet SALMON és különösen MORTILLET G. és A. rendszerré dolgoztak fel. Ezek felhasználták a kezdetleges kovácszerszámok műszerességét és így lehetővé vált az egyes lelhelyeket a diluvium régibb és ifjabb szakába utasítani.

Ez nagy haladást jelentett, mert be kellett látni, hogy a régi palaeolith-kor emberét nem lehet egységesen megítélni; hogy a Chelles emberét egy melegebb jégkor-közötti szakból eredve, el kell választani attól, a melynek nyomait a francia lelhely, Moustier, adta; úgy a rénszarvas-vadásztól is, mely Schussenried táján hagyott nyomokat. Ez a vadász a jégkorszak végén élt és úgylátszik kortársa volt a fejlettebb műveltségű dél-francia ősembernek, a ki a kő megmunkálásáról már a csontra tért át és művészetszámba menő véseteket hagyott reánk.

A Dordogne gazdag kincseit LARTET és CHRISTIE a „Reliquiae Aquitannicae“ című műben dolgozták föl. PIETTE a Brassempoing és Mas d'Azyl barlangokból valóságos remekeket, ezek között az emberi test formáit aknázza ki, a melyek oly tökéletesek, hogy szinte érthetetlen: hogyan lehetett ezeket egyszerű kőszerszámmal csontból, elefántcsontból és a rénszarvas agancsából kiformálni. Sőt újabb időben a Vezére-völgy odvaiban az ősember falfestményei kerültek kevésbé nap-, mint inkább magnézium-fényre.

KLAATSCH szépen mondja, hogy a jégkorszak emberi művészetének virágzása egyike a legmeghatóbb jelenségeknek, a melyek mint szemünk fejlődésének történeti emlékei reánk maradtak.

A Dordogne-barlangból, a Cro Magnon odúból került elő az ember maradványa, az ú. n. „Cro Magnon örege“, és egy női koponya, melyek, csodálatosan, a fejtető boltozatossága tekintetében semmit sem engednek a mostkor koponyáinak; holott, állattani szempontból véve, várni lehetett volna a nagy eltérést. Sok vitába került e koponyák besorozása — és az ó-diluviális emberre vonatkozó megítélés érvényessége.

Végre 1856-ban került elő az első lelet, mely a legszélesebb körben is nagy feltűnést okozott: a Neander-völgyben nyíló mészkőbarlang kikotrásánál a munkások egy csontváz részére akadtak, a melyekből Dr. FUHLROTT némely részt, közte egy nevezetes koponyatetőt mentett meg. A koponyatetőn a jelentékeny hosszúság és szélesség mellett a laposság tűnt föl. A szemüregek felső karimája hatalmas csontkidüülés volt, mely a koponyadarab kifejezésének a vadság és állatiasság bélyegét kölcsönözte.

SCHAFFHAUSEN Bonnban tanulmány tárgyává tette a koponyamaradványt és arra a véleményre jutott, hogy a Neander-völgy koponyája egy alacsony fokon álló emberfajé volt, mely szerkezetiileg az ember és a majom közé esett.

Ez akkor történt, a mikor a tudományos szellem forrongott. A forrongást a nagy DARWIN föllépése okozta, ki azonban akkor még nem terjesztette ki tanát az emberre. De a gondolkozók már akkor is arra a meggyőződésre jutottak, hogy az ember nem kivétel, hogy ő reá is a lassú fejlődés törvényei érvényesek.

A nagy feszültség közepette az előkelő helyről jövő tagadó kritika csak megsemmisítő hatást gyakorolhatott. És valóban az ellenző VIRCHOW RUDOLF kritikájának hatása ilyen volt.

Ő megvizsgálta a Neander-völgy embere maradványait és kijelentette, hogy az, a mi rajtuk rendkívülinek tetszett, nem rendes állapot, hanem *kóros elváltozás!* Ez az ítélet ki volt mondva,

oly tudóstól eredt, a kinek tekintélye nagy és akkor még érintetlen volt; hatása pedig az volt, hogy a Neander-völgy embeügye negyven évre elpihent!

VIRCHOW ítélete az volt, hogy a maradványok egy agg, köszvényes emberéi, ki csak rendezettebb viszonyok között, tehát nem az ősember állapotában, maradhatott fenn.

Új lelet akadt azonban 1887-ben Lüttich mellett a Spy d'Orneau mészkőbarlang bejáratánál. Két ember csontvázának részeit találta meg itt FROIPONT tanár. Ezeknél a koponya megfelelő része, mint mondani szoktuk, „egy hajszára“ talált a Neander-völgy maradványával.

A barlangban talált ősmédve, szarvorrú és mammut-csontmaradványok egykorúságát az emberéivel tagadni nem lehetett. A maradványok mellett talált kovaszakóczák arra a régibb jégkorszakra utaltak, a melyet DE MORTILLET GÁBOR Moustériennek nevezett el.

A Spy-lelet arra való lett volna, hogy a Neander-völgy koponyájának tanuságát fölélessze és igazolja; de ez nem történt meg; a vitatás még tovább folyt és eltartott 1900—1902-ig, a mikor SCHWALBE és KLAATSCH, az előbbi a koponyát, az utóbbi a végtagokat tette tüzetes tanulmánytárgyává.

E felülvizsgálat eredménye az volt, hogy a Neander- és Spy-ember együttesen oly sok pontban ütnek el a mostkori embertől és részben a legalsóbb raszszokhoz illő viszonyokat mutatnak, hogy az ó-diluviális ember a régibb emberfaj kifejezője.

A mostkori emberrel szemben a koponya és az állkapocs alkata a nyelv (a beszéd értelmében) alantas voltára mutat, míg más tekintetben amaz ezt felülmulja, a mi lehetővé tette, hogy az az ősember igen súlyos viszonyok között fenmaradhasson, a melyekhez tehát *illeszkedett*.

Hiába igyekezett VIRCHOW még egyszer síkraszállani. Egy új lelet halomra döntötte VIRCHOW minden érvelését.

GORJANOVİČ-KRAMBERGER zágrábi tanár t. i. egy Krapina melletti barlangban, mintegy tíz emberi egyén csontmaradványát

találta meg a szarvorrú és ősmédve csontjaival, hozzá kovaszerszámokkal együtt, érintetlen diluviális rétegben. Az emberi maradványok pedig egytől-egyig a Neander-ember jellemző jegyeit mutatták.

Evvel a VIRCHOW támasztotta kétségek végleg eloszlottak és az ősember létele, az őszállatokkal való egykorúsága igazoltatott.

De ez azért még nem jelenti az emberi nem kiindulását. A természetbúvár szemében az ó-diluvium embere is egy hosszú fejlődési menet eredménye, melynek előzményei tehát a harmadkorban keresendők. És valóban vannak is jelek, a melyek arra utalnak, hogy a jégkorszak előtt élt őselefánt — *Elephas meridionalis* — együtt élt az emberrel Dél-Franciaországban, a mire bizonyos, még vitás kovaszilánkok reámutatnának, a melyekre nézve még nincs meg a teljes biztosság, vajjon az emberi kéz alakításának nyomait viselik-e?

A kik azonban azt hiszik, hogy ennek eldöntésével majd el lesz döntve a harmadkori ember létezése is, azok nagyon tévednek, mert ez nem érinti az ember eredetét. Az ember nem jelent meg egyszerre a földön, mint ember, hanem alantas fokról magasabb fokra fejlődött és ha az alsóbb fokot állatiasnak nevezzük, ennek oka az, hogy még nem tiszta emberi, még nem uralkodtak azok a viszonyok, a melyek közt az az ősember műves szerszámhoz nyult volna, a mi talán az egyetlen jegy, mely az embert az állattól biztosan megkülönbözteti.

Sokszorososan uralkodik az a felfogás, hogy az egységes származás tanát DARWIN vetette föl. Tudni kell azonban, hogy a művelődés ó-korában helyesebben ítélték a dologról, mint ítélnék mi. A lélekvandorlás tana bizonyítja, hogy az állatnak az embertől való gyökeres elválasztásának hite nem volt meg az ókorban és hogy GALENUS már állatok bonczolásával iparkodott az emberi szervezetet fölismerni, tehát már a szervezet egységét tette föl állatnál, embernél egyaránt.

Hogy az ember az állatvilágba tartozik, azt az ismereteknek a XIX. században való egyetemes haladása emelte közfelfogássá.

A mit DARWIN elődei az állat- és növényvilágra nézve megállapítottak, az az ember helyes felfogásának javára esett. A midőn 1828-ban BAER a sejtet fölfedezte, mint az emberi test szervezetének kiinduló pontját felállította és azonosságát az állatvilágra nézve is megállapította: meg volt találva az ősvény, a melyen DARWIN 1859-ben a fajok keletkezéséről szóló tant felállíthatta, győzelemre vihette és 1871-ben az emberre is alkalmazhatta.

DARWIN következtetéseinek rendén a majmokat is tüzetesen viszonyította az emberrel és ebből keletkezett az a nézet, hogy az embert a majomtól származtatja, a mi sokszorosan elidegenést szült; pedig ez az elidegenés helytelen volt, mert DARWIN az emlősállatoknak az emberrel való viszonyítását nem is tárgyalta. A rokonság kérdése szigorúan elválasztandó az általánosra és a speciálisra. Az általánosra nézve az állatvilággal kétségtelen; a származás speciális kérdése vitatható, elbírija a nézetet, mert szerfölött nehéz, ámbár logikailag fölfogható, különösen a természetvizsgáló fegyelmezett értelmének szempontjából.

Ez az utóbbi szempont érthetővé teszi, hogy DARWIN tana nagy harcznak volt okozója, különösen az által, hogy egyesek, mint HAECKEL ERNŐ, túlterjedtek azon, a mi bizonyítható volt, a miből azután a nézetek összeütközése keletkezett. A midőn HAECKEL két művében: „*Natürliche Schöpfungsgeschichte*“ és „*Anthropogenie*“ az ember családjának fejlődését állította fel, túlment HUXLEY mérsékeltebb magyarázatain, a mivel azután a köznél nagy ellenszenvet keltett. Ez egészen érthető is, mert nincs nehezebb feladat, mint a közt reábírtani, hogy oly tanokat fogadjon el, a melyeket csak a legmagasabb szaktudás bír felfogni.

A döntés nem is az embernek a majommal való egyoldaltú viszonyításából meríthető, mert valójában csupán a formák összességének alapos ismeretéből folyhat, a minek óriási tudás a föltétele, melyet idővel csak a munkafelosztás győzhet le. Meg kellett tehát teremteni az összehasonlító boncztant, hogy a részek alakulása felvilágosíttassék.

Ebben rejlik jelentősége GEGENBAUR művének, melynek címe „Lehrbuch der menschlichen Anatomie“, mely 1884-ben jelent meg és abban tért el az addig dívott, csupán az emberrel foglalkozó leíró boncztanoktól, hogy az ember anatómiáját összehasonlító alapon tárgyalta.

Ez az irány vezetett annak fölismeréséhez, hogy a csontváz nem változatlan szilárd váz, vagy szerkezet, hanem folytonos alakító folyamatokból ered. Ebből és az emberi szervezet folytonos alakulataiból folyik az alkalmazkodás lehetősége, a mely BUCKLE-t annak kijelentésére készítette, *hogy a természeti viszonyok, a melyek között az ember él, alakító hatással vannak szervezetére. E viszonyok különbségeiből erednek az ember faji különbségei is.*

Végre elkövetkezett, hogy 1891-ben EUGÈNE DUBOIS, egy holland katonaoorvos, kormányától küldve Jáva szigetére ment tudományos kutatások céljából, a melyek leginkább kihalt emlősök maradványainak gyűjtésére irányultak. DUBOIS állítólag el volt telve attól az eszmétől, hogy sikerülni fog az ember őseit, melyet HAECKEL mint *«Pithecanthropus»* (majomember) elméletileg megszerkesztett, fölfedezni — és a legérdekesebb, sőt majdnem csodás az, hogy DUBOIS eszméje VIRCHOW-nak egy megjegyzéséből kelt, mely szerint ha valahol, a Maláji Archipelagus táján van kilátás az őstre reábukkanni.

A Bengawan folyó partszakadékaiban, közel a Trinil tanyához találta meg DUBOIS a csodás maradványokat, a melyek hivatva voltak, hogy a tudós világban a legnagyobb érdeklődést keltsék.

Valóságos iróniája a sorsnak az az elutasító magatartás, a melyet VIRCHOW a fölfedezett *Pithecanthropus*-szal szemben elfoglalt.

A legsodásabb azonban az, hogy a lelet nem volt pusztán véletlen mint annyi más, mert hiszen, a divináció bizonyos nemével, előre volt sejtve!

A lelet darabjai ezek voltak: egy koponyatető, egy felső lábszárcsont, egy zápfog és később még egy zápfog. A darabok nem heverték együtt, hanem a koponyatető a lábszárcsonttól 15 méternyire feküdt; de a réteg — vulkánikus lerakódás —

egyenletes és ugyanaz volt. Nyilvánvaló volt, hogy az az élő-lény egykoron vulkánikus homokba temetkezett, tehát a vulkán kitörésének volt az áldozata, melyet azután a víz tovaragadott.

A réteg meghatározása abba a nehézségbe ütközött, hogy állománya vulkánikus volt; de az alatta levő réteget a harmadkorhoz lehetett sorozni. A réteg tehát Pliocaen volt volna.

A csontok a geologusok állítása szerint kövesedettek voltak. DUBOIS, a midőn a maradványokat mint átmenetieket ismertette, a lényt, a melytől származtak a *Pithecanthropus erectus*, az az: a fennjáró majomember névvel illette.

Az csak természetes, hogy ez a lény a legnagyobb szabású tudományos viták tárgyává vált. A koponyatető azonban valóban csodásan egyesíti az ember- és a majomkoponya jellemző jegyeit. A koponya üre nem kicsiny; szélessége, hossza tetemes, az emberét megközelítő; de boltozatossága csekély. A homlok oly mértékben alacsony, a minőben az embernél sohasem fordul elő, hátradülő; a szemívek kidülők és egymáshoz közeledők, úgy hogy a szemek közelállók voltak. A többi jegy is mind vegyesen az emberhez és majomhoz közelít; az emberszabású majmok közül a Gorilla, Csimpánz és a Gibbon jöhetnek számításba, leginkább az utóbbi. A *Pithecanthropus* embernyi volt, mint ezt a felső lábszárcsont bizonyítja.

E bevezetés szempontjából véve azonban a súlypont nem azon nyugszik, hogy a *Pithecanthropus* valóban emberszabású-e vagy nem? A tudományos felfogás ma — 1908 végén — annak veszi; hanem a kérdés az: elfogadható-e az ember közvetlen elődjének vagy nem? Így állítva fel a kérdést, a geológiai réteg meghatározásán fordul meg minden, mert annak föltétele, hogy elfogadható legyen, az, hogy a réteg valóban régibb legyen annál, a melyből az ember nyomait eddig ismerjük, t. i. a Diluviumnál. — Már előzőleg említve volt, hogy a réteg Pliocaen-nek volt föltéve; de nem abszolúte bizonyítva; már pedig ha ez bebizonyul, semmisem áll útjában annak, hogy a *Pithecanthropust* az ember ősének fogadjuk el.

Az igaz, hogy itt még más lehetőség is fenforog, t. i. az, hogy hátha a jávai majomember keveréke a majomnak és az embernek? KLAATSCH eszmemenete ezt nem zárja ki.

Nagyon természetes, hogy a geológiai réteg eldöntése eldönti a legfőbb kérdést is.

E kérdésben 1907-ben VOLTZ VILMOS, Boroszló, egy ily című értekezést adott ki: „Das geologische Alter der Pithecanthropus-Schichten bei Trinil, Ostjava“.¹ A nagyon kiváló vizsgálatok a rétegek fekvésének viszonyaira vannak alapítva.

Ismeretes, hogy oly tudósok, mint VIRCHOW, DUBOIS, WALDEYER, DE LUSCHAN, LISSAUER és mások a Pithecanthropus maradványait ifjú-harmadkoriaknak vették, holott VOLTZ véleménye az, hogy a csontmaradványok nem lehetnek idősebbek az ó-Diluviumnál, de nem is ifjabbak az ifjú-Diluviumnál és valószínű, hogy a közép-Diluviumba állíthatók. Ebben egyezik a kísérő Fauna jellege is, a melyben csak két kihalt alak: a Leptobos és a Stegodon, fordul elő. A Pithecanthropus erectus DUBOIS maradványai, a melyek a most élő, hosszúkarú, emberszabású Gibbon-majom — Hylobates syndactylus — megfelelő arányaira emlékeztetnek, a mondott rétegeknél nem régiebbek, tehát egykorúak.

Akadnak azonban emberi maradványok, a melyek legalább is oly régiek és akadnak embertől eredő készítmények, a melyek aeonokkal idősebbek, VOLTZ eredményei szerint tehát — ha beválnak — szó sem lehet többé arról, hogy a Pithecanthropus erectus az ember elődje lehetne, oly értelemben, hogy amaz ettől származnék s így a Pithecanthropus nemünk leszármazása tekintetében minden jelentőségét elveszítené. Hogy morfológiailag mi lett a Pithecanthropusból, azt nem tudhatjuk; kihaltatott, legkivált pedig emberszabású lény nem származhatott tőle.

Az 1907-ik évben Berlin városa jubileumi alapítványának

¹ „Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Festband 1907. pag. 256–271“ és „Naturwissenschaftliche Wochenschrift vom 12. Januar 1908 pag. 30.“

kamatai esedékesekké váltak és ezek SELENKA tanárnénak, az ugyanazon nevű híres zoologus özvegyének íteltettek oda, ki arra tökélte el magát, hogy a Jáva szigetén, Trinil mellett, a DR. DUBOIS által oly fényes eredménynyel foganatosított ásatásokat folytatni fogja, különösen azért is, hogy a geológiai réteg meghatározottassék. Kísérői DR. ELBERT geologus és DR. MOSKOVSKY zoologus voltak, később DR. DENINGER és DR. CARTHAUS is közreműködtek; 1908 májusban az eredmény 40 láda ásatag volt s ennek majdani vizsgálati eredményétől fog függni a döntés, a mi kívánatos is, mert a VOLTZ-féle meghatározás megtámadtatott s a *Pithecanthropus* ismét az ifjú-harmadkorba soroztatott be.

A Chapelle aux Saints és a Dordogne új leletei az eszmenetet nem alterálják.

Evvel végződik az a vázlat, a mely hivatva van a köztörténet és az emberi nem történetének korszakait egymással szembeállítani. Néhány ezredévvél szemben, a melyről Egyiptom pyramisai, a papyruszok, India csodás építményei, különösen nevet viselő romjai regélnek, ott állanak az aeonok, magának az emberi nemnek, kezdetének, keletkezésének kérdése, a melyre csupán néma ásatagokból kell következtetnünk, oly szellemi csaták árán, a melyeknek bajvivói, mint VIRCHOW esetében láttuk, nemünk legnemesebbjei közé tartoznak; de a kiknek rengeteg tudása, még ha DARWIN-é is, önönmagára nézve végtére egy kérdésbe ütközik, ebbe: *honnan?*

Látjuk, hogy az ember sohasem nyugvó tudásvágya, a felvetett kérdésre való feleletért, újból Trinil-rétegekhez fordul; nem tűrheti a kétségnek még árnyékát sem!

Nem a kíváncsiság szomjúsága gyötri, hanem a legnemesebb vágy ösztönözi cselekvésében, erejének megfeszítésében, az a vágy, mely a valót, az igazságot keresi, mert csupán ebben tud megnyugodni.

Hagyjuk most már el ezt az eszmekört és forduljunk oda, a hol a természet alakító és átalakító hatása nyilatkozik meg, az a hatalom, a melynek az emberiség és le az egyes emberig,

föltétlenül alá van vetve, mely BUCKLE agyában a függőség eszméjét megérlette és szülte.

Széles rétegek közfelfogása Ázsiából származtatja az embert, oda helyezi a paradicsomot, az első emberpár kiinduló pontját és tudjuk, hogy VIRCHOW egyik következtetése is a Malajok Archipelagusának valamelyik pontján sejtette az ősember nyomait, a hol DUBOIS — talán? — föl is fedezte.

A magyarság is Ázsiából eredőnek vallja magát.

Lássuk egy nagy alakulás sorozatát, mely Ázsia legbelsejében — közszólás szerint „szívében“ — szól az ember értelméhez és nagy hatalmat jelent.

Megdőlt a tan, pedig nagy elmék állították, hogy mindaz, a mi sivatag — nem füves puszta, a „Steppe“, hanem az életelennek vett sivatag, mint Afrika Szaharája, az ázsiai Góbi és a rettentő *Takla-Makán*, a melyről Ázsia legedzettebb lakója is csak rémülettel szól — hogy mind ez valamikor tengerfenék volt és az volt a lösz hatalmas földtani alakulata is, úgy Ázsia szívében mint nálunk is.

A sivatagnak, mint tengerfenéknek fölfogása ellen föltámadt JOHANNES WALTHER, és gyönyörű könyvében¹ felállította a sivatag képződésének törvényét, a mely tömören így fejezhető ki: „*A sivatag ott támad, a hol a terület vizeinek nincs lefolyásuk.*“ Ezt a területet így jellemzi: „A sivatag a földirati paradoxonok földje, a melyről éppen oly bajos lényeges jellege szerint ítéletet alkotni, mint ezt az ítéletet szavakkal kifejezni. A sivatagnak van esőfelhőzete, mely nem áztat; forrása, melynek nincs patakja; folyója, mely nem végződik; tava, melynek nincs kifolyása; kiaszott völgye, száraz deltarakodása, száraz tava, víz nélkül szükölködő depressziója, a mely a tenger színénél alacsonyabban fekszik; erős elmállása, mely nem alkot kérget; sziklája, mely beltülről mállik; völgyülete, mely tömkelegszerűen ágazódva, majd fölfelé, majd lefelé vezet; óriási katlangödre, a melyből

¹ WALTHER JOHANNES: „Das Gesetz der Wüstenbildung in Gegenwart und Vorzeit. Berlin 1900.“

nincs kivezető völgy; van növénye, melynek nincs levele; hala, melynek tüdeje van. A völgyületek és a hegyalakok oly elütők azoktól, a melyeket megszoktunk, hogy a szemlélő nem szerzi meg azt a benyomást, a mely a helyes megítéléshez szükséges“. (pag. 8—9.)

WALTHER megoktat arra, hogyan repesztí a Nap sütésének hatalma a gránittömböt; hogyan aprózódnak el a sziklások; hogyan támadnak a szikla-pikkelyek és mi az elfűvás, a „deflatio“, mely a parányiságig elaprózott sziklaanyagot elhordja, lerakja, tömegekbe alakítja. És egyszerre csak képzeletünk előtt terem és értelmünkhöz szól a teljesen kopár sziklahegy, melyet a pikkelyes lemállás alakított kopárrá; a szelek járása elvitte és ma is viszi részecskéit. Ez az az örök, sohasem nyugvó folyamat, a melyet azonban nem mérhetünk századokkal, csupán Eónokkal, oly korszakokkal, melyeknek évek száma szerint való megjelölése vetekszik az égitestek szinte mérhetetlen távolságainak számaival, a melyek a magunk emberi létével viszonyítva, teljesen alkalmasak arra, hogy még legvakmerőbb képzeletünknek is szárnyát szegjék.

Itt is találkozunk CHARLES LYELL lassú alakulatainak menetével.

A midőn pedig már teljesen beleéltük magunkat a sivatagok képződésének törvényszerűségébe és erős meggyőződés támadt értelmünkben —, hogy íme, a sivatag, mely talán eredettől fogva paradox volt jelenségeiben és megtörhetetlen az ember visszautasításában, íme ez a sivatag kiszolgáltatja titkát és az emberi akaraterőnek megnyilatkozik, éppen ott, az igazi, a gyilkos Takla-Makán kietlenségében!

Egy a vakmerőségig bátor, hatalmas akaratú skandináv kutató, HEDIN SVEN, ki 1899-ben kelt kutató útjára és ki itt, a mieinknél is — VÁMBÉRY-nél és LÓCZY-nál — kereste irányítását, elszánt kíséreléssel az ázsiai „sivatag egyik hajójára“, a két púppal bíró Dromedárra szállott és nekivágott annak, a mit maga is „végtelen homoktengernek“ nevez. Szinte hihetetlen küzdelemmel, de átvág a Takla-Makán sivatagán.

Úgy beleéli magát azután a sivataggal való viaskodásba, hogy a midőn a Lop-nór vándor tóság egykori medrét kutatja, az ember egykori telepedéseinek nemcsak nyomait, hanem kézzel fogható maradványait, eltagadhatatlan bizonyítékait, ott a sivatagban találja meg.

Az embert elfogja a meghatottság, a mint olvassa,¹ hogyan maradt el az egyik ponton egy ásó, a melyre pedig nagy szükség volt, hogyan vállalkozott HEDIN egyik szolgája, ÖRDEK, arra, hogy egyedül visszatér és megkeresi a becses szerszámot, még gazdája akarata ellenére is, ki féltette, a legtisztább kötelesség érzetétől sarkalva; hogyan vág neki és halad homokvihar közepe, halál ellenében, bolyongva is, és hogyan akad véletlenül új romokra, melyeknek faalkatrészei borítva vannak bámulatos biztossággal faragott díszítményekkel! A midőn pedig HEDIN könyvének 325. oldalán azokat az ékítményeket nézem és nézem: hát nem mosolyognak felém a somogyi pásztornak faragott szirmai, a zalai pásztornak rózsái?!

Az embert a megdöbbenés érinti arra a gondolatra, hogy nem áll a WALTHER sivatag-törvénye! Élt ott ember és alkotott, a honnan az az irgalmatlan törvény kizárta volna.

De mikor?

Mert az, hogy azok az emberi nyomok megmaradtak, az nem csoda: a teljesen száraz, aszaló sívóhomok, a mit az elborít, azt fenn is tartja.

De mikor élt abban a mai halálos kietlenségben ember? Ki volt? Mi volt?

Vajjon lesz-e ezekre valamikor felelet?

Nemcsak lesz, hanem már van is!

Körülbelül egyazon időben, az 1900-ik év elején indult el STEIN AURÉL, angol szolgálatban levő magyar kutató, Khotántól, tehát dél felől a Takla-Makán déli széleire, hogy ott felkutassa „a homokba temetett városokat“.

Dandán-Uilik romvárosa Kai Juan-korú chinai rézpénzeket

¹ HEDIN SVEN v. „Im Herzen von Asien“ 1903. I. pag. 326. stb.

nyújtott, a melyek a 713—756 Krisztus születése utáni kort jelezik.¹ Találta a pecséteken Pallas Athéne, az európai klasszikus kor istennőjének képét. Akadnak gemmák. És akadnak *kéziratok!*

A kéziratok nyelve régi indiai dialektus; a Ta-li korszak — 781—787 Kr. után. Az egyik fatábla-okmány, pontos kelettel, mely Kr. u. a 269-ik évet mondja. A Nija-telepről és tájáról kerültek a *karósth*-jegyű fatáblák. Ez a Kusana királyok kora, tehát időszámításunk harmadik százada.

Így kezd vallani az a homoktenger! Megszólalnak a romok és maradványok; azokon az egykoron magasra fejlett művészet bizonyítékai, kimutatva a letűnt európai klasszikus ókor egykori eleven befolyását — el a messze China határáig!

HEDIN SVEN szerint az elhagyatottság már 2000 éve, STEIN AURÉL szerint 1200 éve tart, a mi még nem tartozik a Eonok sorozatába; de éppen rövidségével domborít ki egyet, hogy t. i. abba a homoktengerbe fejlett művelődési korszakok temetkeztek egymás fölé!

Mikor és mióta!? —

Már történelmi időben!

Micsoda por- és milyen homok-forradalmakról szólnak a belső Ázsiában óriási területeket borító homoktengerek, és a löszrétegek?

Mit mozdíthattak el és mit löktek ki a szinen való bolyongásba a területükön megtelepedett népek közül, azok a forradalmak, mint kilódítottak geológiai és kozmikus hatalmak egykoron szírtreszeket a szirthegeységből, hogy azokat a kiszakasztott részeket azután bolyongóvá tegyék, bolyongó szirtekké avassák!?

Hát oly képtelenség volna annak föltevése, hogy a mit ott

¹ STEIN AURÉL: „Homokba temetett városok, átdolgozta HALÁSZ GYULA.“ Budapest, 1908. STEIN AURÉL SZILY KÁLMÁN-hoz intézett leveleiben rajong magyar hazájáért és azt vallja, hogy természetes hajlama után, a magyar tudományos Akadémiának tartozik hálával, melynek könyvtárában szerezte meg tudásának első alapját.

a mai homoktenger borít, az egykoron termékeny volt, embert táplált és művelődést fakasztott?

De bekövetkezett oly korszak, mely a sívó-futóhomokot és a világporból alkotott lösz még kötetlen állapotban, a Burúnok szárnyára vette, iszonyú kavarodásban vitte tova, majd a fizika törvényeinek megfelelően letette, reáborította arra a területre, mely élt és virágzott. — És hogy legalább a széleiről megmenekült embertömegek nyájaikkal, barmaikkal, méneseikkel neki-szorultak azoknak a megtelepedett pásztornépeknek és nomádoknak, a kiket a por- és homok-Burúnok nem értek el. És hogy az így támadt torlódások indították el azt a néparadatot, melyet „népvándorlás“ alatt jegyezett fel a történet! A tulajdonképpen való indító ok tehát a legtermészetesebb és éppen azért a leghatalmasabb volt volna, t. i. a „*létért való küzdelem*“, legelső sorban harc a — *legelőért!*

És ekkor nem Attila indította a Hunnok áradatát nyugot felé, hanem a szükség vasvesszeje alatt nekilódult a hunn áradat és ez fakasztotta ki Attila vezéri zsenijét. Erről beszélnek nekem SVEN HEDIN és STEIN AURÉL homokba temetett romvárosai. — És én erre májdan — ha megérem — az „Őshaza“ kérdésének tárgyalásánál még vissza is fogok térni.

Csak egy szavam van még a lösz-lerakódásokhoz, melyek Ázsia belsejében oly kiválóan hatalmasak, a melyek keletkezésük szerint Eonokhoz vezetnek, melyek ismét nagy szemhatárra vetik fényüket, igaz, hogy el is tűnedezve a multak ködében, homályában.

Mit mondanak nekünk azok a hatalmas lösz-lerakódások?

Ma a tudomány egyetemébe be van véve egy magyar kutatónak, LÓCZY LAJOS-nak, remek megfigyelése és meghatározása. Ő mint gróf SZÉCHÉNYI BÉLA ázsiai utazásának¹ részese Singa-fuban egy két méter vastagságú, érintetlen löszréteget figyelt meg és e réteg alatt reábukkant chinai sírokra, a melyek kimu-

¹ SZÉCHÉNYI BÉLA gróf Keletázsiai útjának tudományos eredményei. 1890 és JOHANNES WALTHER: „Das Gesetz der Wüstenbildung“ 1900 pag. 138.

tathatólag 2000 évesek voltak. Mi ennek a legközelebbi tanúsága? Az, hogy a két méter vastagságú löszréteget kétezer év alatt rakta le LYELL lassú haladása és ekkor az Ázsia belsejében lerakott, kétszáz méternyi hatalmasságú löszrétegek, melyek csodálatos szakadékokat alkotnak, 200,000 év alatt keletkeztek!

Ez már Eón.

És ekkor, a midőn Eónok végzik fönséges, fel nem tartható menetüket, belevegyül az ember.

A legújabb kor emberének magasra fejlett értelme pedig már saját keletkezésének titkát ostromolja; kimond egy számot, hogy az emberi nem kezdete 2—300,000 évvel előzte meg a mostkort.

Mi magyarok 1896-ban megültük állami létünk ezeréves főnnállásának emlékét, a mi pedig az ezer évnek előtte járt, sőt magának az ezer évnek története, ez sok tekintetben ingadozó, föltevéses, mert tele van az embernek veleszületett gyarlóságaival. Nagy tisztelettel vagyunk IBN-ROSTÉH, EL-BEKRI, a „Bíborban született“ KONSTANTIN és az ANONYMUS, Béla király névtelen jegyzője — csupa történeti forrás — emléke iránt és hálával is adózunk emléküknél; de a nemzet igazi fejlődési menetében, mely az Eónokhoz kapcsolódva folyik, mi és mennyi az, a mit igazán földérítenek? Alig egy lélekzétvétele az egyes ember életében; — és mennyi kétség csatlakozik még ahhoz a kevéshez is!

Ki volt a névtelen jegyző, az „Anonymus?“ melyik Béla királynak volt a jegyzője? mennyi a hitelessége annak, a mit a magyarok viselt dolgairól írt? a codex, a melyben e viselt dolgok meg vannak írva, hiteles-e? Ilyen kérdések teremnek elő, mihelyt az abszolút igazság kérdését vetjük föl. Megérezzük, hogy az ősmocsár ingólápján állunk és nem tudhatjuk: melyik ponton szakad be testünk súlya alatt, hogy elnyeljen!

A magyar nép előttünk cselekvő nemzedékei, azoknak ú. n. *ősfoglalkozásai*, az ezekhez kötött szó- és fogalmi kincstár — mily más történeti forrás ez, mihelyt az adott nemzet igazi jellemét, hát még eredetének kérdését vetjük föl! Mily óriási

tér nyílik itt az élő valósággal való összehasonlításra, tehát az igazság megszerzésének legbiztosabb módjára!

Hát ki ismeri a magyarságot ilyen irányban kellő alapos-sággal? Senki!

Nem itt és nem most mondom először, hogy a nép ősfo-glalkozásaiban, a melyektől már a multban is a nemzet fenmara-dása lényegesen függött, hatalmas történeti elem nyilvánul, mert ezek a nemzettel magával fejlődtek és az ősihez való ragaszkodás sokat áthozott a multból a jelenig, *változatlanul*, úgy hogy a szokásbeli, szellemi és tárgyi rész visszasugárzik és messzi multakra veti fényét. Így válik becses, hű forrásává a történeti menetnek. Ma is ezt vallom, most is ez vezet.

Nem az a társalgás formáját öltő közszólás, a stereotyp „ez érdekes! ez fontos! ez csodálatos!“ a nélkül, hogy a kik így beszélnek, meg is mondanák: miért érdekes? miért fontos! mi a csodálatos benne — hanem az alapos megfigyelésből, pontos összehasonlításból eredő megfejtés és meghatározás, ez, és csupán ez avatja az ősfo-glalkozások anyagát igazi történeti vagyonná; ez, és egyedül ez felel meg a történet terén is annak az eljárásnak, a melyet bevezető soraim elején az anyahegység sziklásából kiszakadt szirt — az „árva szirt“ — eredeti helyének megtalálása követel, mert a szilárd meghatározást biztosítja.

Ott, a hol önmagunk messzemultjának meghatározásáról van szó, elsősorban *önmagunk jelenének megismerésére kell a legnagyobb súlyt fektetnünk*; mert ez az egyedüli, igazi szövétnek, melynek világánál fölismerhetjük még a messzetávolban levő, és még a halavány nyomokat is.

Ebben a könyvben én ezt az irányt kívánom szolgálni.

És most fölvetem a kérdést és azonnal meg is felelek reá: *miért nem értek eddig célta az „őshaza“ keresői?*

Íme a felelet:

Mit derített ki a nemzet eredetére nézve KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR? — — Semmit!

Ez a férfiú a legtisztább, izzó fajszeretettől hevítve, oly eltökéléssel, mely semmiben sem engedett azokkal a hitvallók-

kal szemben, a kik hitükért tökéletes elszántsággal, teljes nyugalommal fogadták a legkínosabb halált — elindult Ázsiába, hogy az „őshazát“, a magyarok ott élő ivadékait fölkeresse.

Nem találta, mert nem is találhatta meg! Miért? Mert nem volt kezében az összehasonlítás szövétneke, a melyet csak a nemzet a Tisza-Duna közén, Pannóniában és Erdélyben akkoron folyt életének — az egésznek — alapos ismerete nyújthatott volna. Csak ennek az életnek ősi elemei, ezeknek ismerete segíthette volna a kutatót arra, hogy azokat ott Ázsia messze tájain is meghatározhassa, saját véreit az átalakulás daczára fölismerhesse.

Pedig [akkoron, KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR idejében, a Tisza-Duna közének népe [még nagy számban őrizte az ősi nyomokat, a melyek azóta nagyrészen a nyelvkincscsel együtt pótolhatatlanul elvesztek! Végre is szegény KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR az angolok nemes segítségével megírta Tibet nyelvkincsének könyvét, meghalt Indiában, a leghatalmasabb őshegység, a Himalaya tövében és ott, idegen földbe, Darjeelingben temetkezett. És a midőn az idegen rög dühörögve omlott koporsójára, akkor KŐRÖSI CSOMA SÁNDOR két hazát vesztett: azt, a melytől elszakadt és azt, a melyért elszakadt, anélkül, hogy megtalálhatta volna.

Ez a felelet.



Miskolczi dárdaakő színe.

II.

MAGYARORSZÁG TERÜLETE AZ ŐS-KŐKORBAN.

Saxa et ossa loquuntur.
Beszél a kő, beszél a csont.

Korunk tudományos törekvéseinek egyik legcsodásabb, legvonzóbb vívmánya: a palaeo-ethnographiának, vagyis ősnéprajznak megalapítása és határozottabb formában való kifejtése. Ott, a hol elnémul a szó és a hagyomány, meg kell szólalni a kőnek, a csontnak, a valónak.

És mit keres, mit kutat az ember az ősnéprajz terén; mi az, a mit meg akar állapítani; mi érdeke rejlik oly korszakok felkutatásában, a melyeknek írott története nincsen, mert nem is lehet a történetírás közönségesen vallott és elfogadott értelmében?

Ha valamely szakkal, úgy az ősnéprajzzal önönmagát keresi az ember; saját őstörténetét igyekszik megismerni avval az elmével, a melyet oly magasra, oly fényesre kifejlesztett és kipallérozott, a mióta a pusztá állatiasságból kiszakadt, élet-céllokat ismer, és a mióta tudatosan mások javára is akar és tud tenni — ha kell áldozni is.

Az bizonyos, hogy az ember legnemesebb tulajdonságai — éppen úgy, mint az ellenkezők — fejlődés eredményei;

hogy azok is csíráztak, kikelték és nemzedékek során bokrosodtak; hogy azok szerint a különböző viszonyok szerint fejlődtek különbözően, a melyek az emberre alakítólag hatottak ott, a hol élt.

A mi pedig még azok fölött az alakító viszonyok fölött is áll, az az a hatalom, a mely korlátlan és kérlelhetetlen, de minden mozzanatában törvényszerű is: az a természet egyeteme, a „*Natura*“ maga.

Mi az?

Harmatos reggelen megalakul a fűszál hegyén a parányi harmatcsepp, a teljesen tiszta folyadék alakulási törvénye szerint; a harmatcsepp kihatása optikai is; átlátszó és tükröző, nagyító, fényszóró és bontó, hogy egyebekről ne is szóljunk.

A Nap fölkel és a harmatcsepp parányiségének megfelelő sugara a harmatcseppre esik; megfelelő szög alatt tekintve, ismét az az optikai készülék, a melyet ember szemének ismerünk, felfogja, vagyis meglátja a napsugárnak a harmatcseppből fakasztott fénykévéjét, a melyhez képest a legpontosabban csiszolt gyémánt fénye, ragyogása szinte vakság. Mert hiszen ez a gyémánt alapjában csak utánózni igyekszik azt, a mit utánózni nem lehet, mert a harmatcsepp ragyogása nem emberadta alak, hanem a természet törvényének kihatása, a természet műve.

Ám ez a fényszórás csak kevés ideig tart: ugyan az a hatalom, mely azt a harmatcseppet megragyogtatta, fel is száritotta; közszólás szerint felszívta: — volt-nincs!

De ez a volt-nincs, csak a köz értelmében — és éppen csak mondva van; mert az a harmatcsepp a Nap melegének hatása alatt csak átalakult: egyetlen paránya sem ment veszendőbe.

S ha most már arra a fizikai menetre fordítjuk gondolatainkat, a mely azt a harmatcseppet megalakulásra bírta; ha azt latoljuk, mi legyen annak menete és értelme, a mit a fűszálnak a harmattól való üdülése alatt értünk: akkor megnyílik előttünk a kölcsönös hatásoknak oly szemhatára, mely belevész a mindenségbe, melynek lényét nem éri föl a halandó, a természet törvényének föltétlenül alávetett ember, bármily magasra fejlett is értelme.

De úgy, a mint szemeláttára a harmatcsepp kél és átalakul: az élet is kél és „elenyészik“, hogy átalakuljon; a mint faja születve fel-felujul, hogy előbb-utóbb „elenyésszék“, tisztán érzi a természet hatalmát és saját alárendelt voltát: így sem több a harmatcseppnél!

És minél inkább érzi ezt azt ember értelmének folyton fokozódó áthatóságával, minél inkább tágul látóköre terjedelemben és mélységben, annál izzóbbá válik az a vágya, hogy saját fájának, ebben önmagának őstörténetét, eredetét, ettől fogva pedig fejlődési menetét fölkutassa, megismerje, így saját történetében fenmaradjon. Fölvilágosítást szomjúhozó értelmének vágyát, mely a parányi harmatcsepp meg- és átalakulásának menetét megfigyeltette vele, ezt nem tagadhatja meg önmagától sem.

Ez a gondolkozó lényhez illő, ez magasztos.

A mit az emberiség mai állapotáról tudunk, az két szélsőségben fejezhető ki: egyfelől áll a legmagasabb értelmi fokra fejlődött nyugot embere, kinek társadalma dicsőséges elméket szült, olyanokat, a melyek az égitestek járásának törvényeit fölérve, azokat az emberiség legfőbb értelmi kincsévé avatták; — másfelől áll az ötödik világrésznek és szigetvilágának az az embere, a ki ma is abban él, a mit a „kőkorszaknak“ határozott meg a mindenből rendszereket alkotó emberi elme; azokat a rendszereket, a melyekbe ismereteit gyűjtve, osztályozva, végre hágesóul használja, hogy értelmi eredményhez jusson, azt leszakíthassa. Egyfelől a gondolat finomságával határos műszerrel felfogja a számokban kifejezhető, de értelemmel anyagiasan fel nem fogható távolságban álló, vagy keringő égitest sugarát, hogy azt spektrummá bontva, következtessen annak az égitestnek anyagok szerint való összetételére és így keresse a feleletet arra a kérdésre: élhet-e ott az emberhez hasonló lény? Másfelől korong nélkül, pusztá kézzel formálja ki agyagból főzőedényét; pattintással, csiszolással kiformált kőszakóczával vájja egyetlen fatörzsből való lélekvesztőjét, ácsolja hajlékát — sőt istenségét, még ma is egyazon égitesten, melynek neve a *Föld*.

E két véglet között pedig az alaki és értelmi fokozatoknak egész tömörkedtségét állapítja meg az emberről szóló tudomány, mely úgy az elhanyaglott, az élők sorából időtlen idők előtt kivesszett emberszabású- és emberfajokkal, azoknak testi alkatával és műves-jelekből kivehető értelmi fokával, valamint történelmi idők és a ma emberével, ennek minden tulajdonságával foglalkozik, hogy önmagán át önönmaga lényét fejlődése szerint fölismerhesse.

Vessünk most már egy, bárcsak futó pillantást is az ősnép-rajz vagy ősnéptan állására, úgy, a mint azt Európára nézve állapítja meg a tapasztalati alapokon szerzett tanúság.

A tudományszak egyik fényessége, G. DE MORTILLET,¹ az ember fejlődési menetére nézve a következő fokozatokat állapítja meg; még pedig a Föld alakulásának menetével kapcsolatban és egyben mint a kutatás feladatait is:

1. A harmadkori (tertiär) ember tanulmányozása, mely azonos az emberiség *eredetével*.

2. A negyedkori (quaternär) ember tanulmányozása, mely azonos az emberiség *fejlődésével*.

3. A mostkori (recens) ember tanulmányozása, mely azonos az emberiség *történelmének első megnyilatkozásával*.

Ugyancsak MORTILLET-től való annak, a mit a régibb fel-fogás általában „kőkorszaknak“ nevezett, három részre való bontása és mint korszaknak elnevezése.

A legrégebb az *eolith*-, a középső a *palaeolith*- és az újabb a *neolith*²-kőkorszak.

Ez a három kőkorszak alakilag úgy állapítható meg, hogy a legrégebbet, az *eolith*-korszakot, oly tűzközszerszám jellemzi, a melyen az embertől eredő formálás nyoma mindég csak egy-azon oldalon, illetőleg helyen látható, a hol tehát a kődarab, mint olyan, megtartotta formáját és használat végett éppen csak alkalmasabbá tétetett; a *palaeolith*-korszak tűzközszerszáma evvel szemben olyan, a melyen a formálás a kő mindkét oldalára

¹ MORTILLET, Gabriel de: „Le Préhistorique, Antiquité de l'homme“ első kiadás 1883. második 1885, harmadik G. és A. DE MORTILLET 1900.

² A legősibb-, az ősi- és az újabb kőkorszak.

terjed, tehát a kő már mint tudatos alakú szerszám tűnik fel; végre a *neolith* tűzközszerszám olyan, a melyen a durvából való kiformálást mind finomabb, kidolgozó, megmunkáló pattintás követte, mely átvezet a csiszolt formákba. Hogy a három korszakhoz sorolható közszerszámformák sok fokozatot és átmenetet tüntetnek fel, az a dolog természetében rejlik, mert először is *fejlődési* menetéről van szó — és szó van a formáló ember egyén szerint különböző ügyességi fokáról is.

Az emberre magára nézve MORTILLET az osztályozást így ejti meg — 1883-ban —:

1. El kell fogadni, hogy a harmadkorban (tertiär) már voltak oly értelmes lények, a melyek kődarabokat formáltak és tüzet gerjeszthettek.

2. Hogy ezek a lények még nem voltak emberek, hanem az ember előzői, a melyek az embert magát szervezetileg ember-szabású lényekkel kötötték össze.

3. Hogy — akkor, a mikor MORTILLET ezt az osztályozást 1883-ban felállította — az az előző, összekötő lény még nem volt fölfedezve, hogy tehát ebben az irányban még jelentős fölfedezések voltak teendők.

A mit G. DE MORTILLET előre látott, az 1891—1892-ben bekövetkezett, mert a mondott években fedezte fel DUBOIS az ágaskodva- vagy fenjáró majomember, a *Pithecanthropus erectus*, maradványait, a melyek azonban a geológiai kormeghatározás tekintetében még ma is vitások.

MORTILLET e beosztásának egyik alkatrésze ellen, a tűzgerjesztés ellen, igen nyomós észrevétel az, hogy ez a művelet a majomember értelmi fokával aligha egyeztethető össze, mert sokkal magasabb értelmi fokot követel, mihelyt csak azoknak az eljárásoknak menetére és feltételére is gondolunk, a melyekkel a mostkor ú. n. vadembere gerjeszti tüzeit. TÖRÖK AURÉL, ki az észrevételt megtette,¹ igen találóan reámutat a klasszikus kor

¹ TÖRÖK A. v. Referat über RUTOT A. „L'état actuel de la question de l'antiquité de l'homme“ in Bulletin de la Société Belge de Geologie etc. Tome XVII. Bruxelles 1903.

felfogására, a mely a tüzet nem mint emberi-elme szülte művelet eredményét, hanem isteni eredetűnek vette, az első élő szikrát PROMETHEÜSZ-szal az égből lopatta; igen, a honnan a gyújtó villamszikrája czikázik. Egyben reámutat PESCHEL¹ mondására, mely a tűz tudatos gerjesztésének őskori felfedezőjére vonatkozik és azt fejezi ki, hogy egy ilyen emberi Prometheus, éleselműség dolgában, egyenlő fokon állott volna a történelmi korok leghatalmasabb gondolkozóival.

Ez a Pithecanthropustól nem telhetett. Tudásunk szerint, azon a fokon, a melyen ma — 1904 — áll: DUBOIS felfedezése, az ember történetének kiindulási pontját jelentené.

És ha e ponton megfordulva, egy pillantást vetünk arra az útra, a melyet az ismeretnek be kellett futnia, hogy a kiindulás ez első pontjához eljuthasson: bámulatos fejlődési menet képével állunk szemben.

Eltételezve a legelemibb fokozatoktól, már a korlátoltsággal járó babonából való kibontakozás is (mely ma sem tökéletes) — annak a fölismerésnek útja, hogy minden tudás őseredete a tapasztalás küzdelmes pályájából merült föl: mindez egy óriási fejlődési menetet jelent, melynek eredménye: a fölismerés.

E fölismerés fokához mérten furakodik az ember tudásvágya a Föld rétegzeteibe, osztályozva azoknak anyagát, keletkezésük sorrendjét, a bennök rejlő őskori, rég leáldozott lényeknek jelentőségét, egymáshoz és a most élőkhöz való viszonyát, végre összeszelve mindeneket önönmagával, azon van, hogy kibetűzze saját létének történetét.

RUTOR idézett művében, mint geologus és egyszersmind palaeo-ethnologus, a fejlődési menetet a rétegekben rejlő korszakszámok kikészítési módja, foka és alakiságai szerint *iparkorszakokra* bontotta.

Mint legalsóbb, mert legkezdetlegesebb, a legrégebb geológiai réteghez kötött fokot — azonban csak föltételelesen az ú. n.

¹ PESCHEL OSKAR: „Die Urzustände des Menschengeschlechtes. Völkerkunde,“ Leipzig, 1895 p. 141.

Thenay-ipart veszi, mely a Franciaországban fekvő *Thenay* nevű községtől bírja elnevezését.¹

A *Thenay*-lelet darabjait alakilag az jellemezné, hogy azok oly kövek, a melyek némi ütésekkel és egyoldalúan alkalmazott formálással valami használatra éppen csak alkalmasabb tulajdonságot nyertek.² Ez a kőipar a harmadkori (tertiär) képlet felső oligocén rétegéhez volna kötve és mint ilyen, kiindulási pontja a fejlődésnek az *eolith*-korszaktól a mostkor felé.

Az *eolith*-kőipar, ezután a harmadkori képlet rétegeihez végig kötve, átnyulna még a negyedkori (quaternaer) első jégkorszakba és annak visszafejlődésébe is.

Vázlatosan véve a geológiai rétegek és a hozzájuk fűződő kőiparkorszakok az *Eolith*-ben ezek:

Harmadkor :

Felső miocén : a francia Puy-Courny-ipar ;
Középső pliocén : az angol Chalk-Plateau ipar ;
Felső pliocén : a francia Saint Prest-
az angol Forest Cromer Red- } ipar.

Negyedkor :

Első jégkorszak. A jégár fejlődése : a belga Reutel-ipar.

A jégár visszafejlődése : a belga Reutel-Mesvin-
a belga Mesvin- } ipar.

¹ E tudományokban a lelethelyek nevei a leletek faji osztályozásaira is szolgálnak. H. O.

² A *Thenay*-iparra nézve, az 1872-ben Bruxellesben tartott nemzetközi Congressus bizottsága csak kis többséggel fogadta el az emberi kéztől eredő formálást. Őt tag, ú. m. STEENSTRUP, VIRCHOW, NEYRINCKX, FRAAS, DESOR ellentmondtak. L. TÖRÖK AURÉL referátumát. Meg kell itt jegyezni, hogy ez a szavazás a XIX. század legnagyobb képtelensége. Tisztelet a nagy emberek emlékének, de a mit míveltek, az nevetséges volt. A tudomány terén nem a többségek, hanem a tények a döntők, olyanok, a melyeknek erősségénél fogva egységes vélemény támad, mely egy az igazsággal.

A Palaeolith-ben :*Negyedkor :*

Második jégkorszak. A jégár fejlődése: átmenet a Mesvin-Chelles között:

a francia Chelles- }
a francia Acheul- } ipar.

A jégár visszafejlődése: a francia *Moustier*-ipar.

A harmadik jégkorszak :

A jégárak { fejlődése : }
 { visszafejlődése : } a francia *Eburnéi*-ipar.

A negyedik jégkorszak :

A jégárak { fejlődése : }
 { visszafejlődése : } a *rénszarvas*-ipar.

A mostkori képlet, a

neolith- }
bronz- } kor ipara.
vas- }

A jelenkori ipar, föl a művészetig.

Az iparkorszakok jellemzésére nézve még megjegyzések tehetők.

Messze a Chelles-iparkorszak előtt, még pedig a felső Miocén óta, oly kőipar élt, mely nem fejlődött, tehát mindég egy és ugyanaz maradt. A kőiparnak e legkezdetlegesebb korszakában a technika úgyszólván megmerevedett, a mi az emberiség élettörténetének kezdetét erősen jellemzi és hasonló ahhoz, a mit a hangyák és a méhek különben igen tökéletes államaiban észlelünk, mely mindég ugyanaz, melynek látszólag nincs módosítása, sem fejlődése; mindössze csak bizonyos alkalmazkodása

van, mely a bolynak vagy lépnek a helyiséghez való illeszkedésében nyilatkozik.

Ezt a megmerevedést azonban az ú. n. Campinéi korszakban hirtelenül haladás váltotta föl, még pedig a kőfegyver fölfedezése folytán. Ez a haladás azóta mind e mai napig tart, t. i. a fegyverre nézve — eltekintve az anyag időszerinti változására.

RUTOT a fegyver fölfedezését geológiai okokra vezeti vissza és okoskodása az, hogy az alkalmas kovakő — Silex — anyag a harmadkorban a negyedkor felé mind nagyobb mennyiségben fordult elő, hogy azonban a negyedkorban a kő rakódóit mind hatalmasabban lepték el és temették a vizek lerakódásai: az iszap, a lösz; hogy így a lelőhelyek folyton gyérültek; hogy tehát azok az embertörzsek, a melyek így elvesztették a fontos anyag bányáit, szükségképen a megmaradtak birtokbavételére törekedtek; hogy ezeket a birtoklók védték, így az elfoglalás az erőszaktól függött: így már érthető a fegyver keletkezése, fölfedezése és használata.

„De még más csoportosítás is megejthető s ez az, hogy a felső Miocéntől — Puy-Courny-ipar — a Mesvin kőiparig, vagyis a negyedkor első jégkorszakáig, az *eoolith* embere kizárólag csak használati szerszámot készített, mely munkáját könnyítette és az elő átmenet a fegyverhez, a Campinei korszakban világosan a koponyazúzó és gyilkok alakjában lép fel, egybeesve a Mammut első föllépésével is. A fegyverhez való átmenet kezd meg azután a *palaeolith*-korszakot.“¹

Európa diluvialis emberéről HÖRNES könyve szól.² Szépen és alapos-sággal van megírva; tekintetbe veszi a Magyarföld viszonyait is. Ez a könyv a jégkorszakokat így osztja be:

¹ V. Ö. TÖRÖK AURÉL: Referat.

² HÖRNES, DR. MORITZ: „Der diluviale Mensch in Europa, die Kultur-stufen der aelteren Steinzeit“. Braunschweig 1903. Ezt a könyvet újabban támadják, mert „csak azt adja, a mit mások már tárgyaltak“. A könyv összefoglaló és ebben rejlik nagy becsé. Tudatosan azért a tulajdonságáért választottam. H. O.

I. *Első jégkorszak* (*Geikie* szerint *pliocén*).

1. **Első közbeeső jégkorszak:** a Tilloux-Taubach vagy Chelleo-Monstérien fok, jellemezve a három elefáns: *Elephas meridionalis*, *antiquus* és *primigenius* által.

II. *Második jégkorszak*.

2. **Második közbeeső jégkorszak:** a Mammút - kor, vagyis Solutréen. A barlangokat a medve, az orosz-lán és a hiéna lakja.

III. *Harmadik jégkorszak:* a régibb pleistocén állatvilág elárasztása. A rénszarvas és a gúlo [képében a sarki állatok vannak jelen.

3. **Harmadik közbeeső jégkorszak:**

$\left. \begin{array}{l} a) \text{ A Rénkorszak vagy Mag-} \\ \text{dalénien egész Európában.} \\ b) \text{ A Gimszarvas- vagy Asy-} \\ \text{lien Nyug.-Európában.} \end{array} \right\}$
--

IV. *Negyedik jégkorszak:* Arisien, Dél-Francziaországban. Európa egyéb részeiben hiatus = ür.

4. **Fiók jégkorszak:** az ifjabb kőkor.¹

HOERNES osztályozásában itt a *Solutré*² úgy van kiemelve, hogy földtani korszakban és az ehhez számított palaeolith-iparban való elhelyezése láthatóvá váljék, minthogy a magyar földre nézve jelentősége van, még pedig két irányban is. Egyfelől a palaeolith-korszak emberének első nyoma mindmáig a Solutréenhez fűződik; másfelől a palaeolith kőiparnak a nagy Magyar Alföldön való hiányzása oly okból van származtatva, a mely a honfoglaló magyarságra nézve éppen vonzó hatással bírt, annak megtelepedésére és megmaradására lényeges sőt döntő befolyást gyakorolt, a mint ezt a könyv folyamán tapasztalni fogjuk.

Lássuk most a régibb kőkorszak fok, éghajlat, állatvilág és ipar szerint való jellemzését, illetőleg rendszerét.

¹ HOERNES i. h. pag. 8—9.

² Solutré francziaországi falu leleteiről így nevezve.

A régibb kőkor rendszere Mortillet szerint.¹

Palaeolith korszak	Kor	Klima	Állatvilág	Ipar, alak szerint
Átmenet	Touras-sien	Amostanihoz nagyon hasonló	A mostani. A gimszarvas nagyon gyakori. A rénszarvas eltűnt	Lapos szarvas-szaru-dárdák. A kő- és csontipar elhanyagolása. A régibb kőkorból az ifjabbba való átmenet
	Magdalenien	Hideg, száraz	Egy északi állatvilág nagy kiterjedése (rénszarvas stb.). A mammut kihalt-félben. A Laugerie rosszhoz tartozó ember	Keskeny, könnyű kovapengék, kések. A csontszerszám kifejlődése; képzőművészet
Felső-fok	Solutréen	Mérsékelt, száraz. A jégárak visszafejlődése	Avadló igen gyakori; a rénszarvas és a mammut él. A szarv-orrú kiveszett	<i>Laurus</i> levél- és nyelv alakú kovapengék. A vakarókövek — grattoir — első föllépése. A kő megmunkálása teljéz
Középfok	Moustérien	Hideg és nedves. A jégárak nagy kiterjedése	A hideget kedvelő állatvilág: mammut, <i>Rhinoceros-tichorhinus</i> , barlangi medve, pézsmatulok	Kézi kőtörők ² és vakarópengék; széles és vastag kőforgácsok, mind csak egyoldalúan munkálva. A coup de poing eltűnése
Átmenet	Acheuléen	Mérsékelt és nedves	Átmeneti állatvilág. A mammut első felépése. Az <i>Elephas antiquus</i> eltűnése	Könnvebb és kisebb coup de poing kövek, finomabb munka. A kiformált és a megmunkált kőszerszám vegyesen
Alsó-fok	Chelléen	Meleg és nedves	A meleget kedvelő állatvilág: viziló, <i>Rhinoceros merckii</i> , <i>Elephas antiquus</i> . A Neanderthal-emberfaj. Az utolsó harmadkori alakok leáldozása	Egyetlen kőszerszám, a coup de poing, vastag és súlyos, mindkét oldalon durván megmunkálva

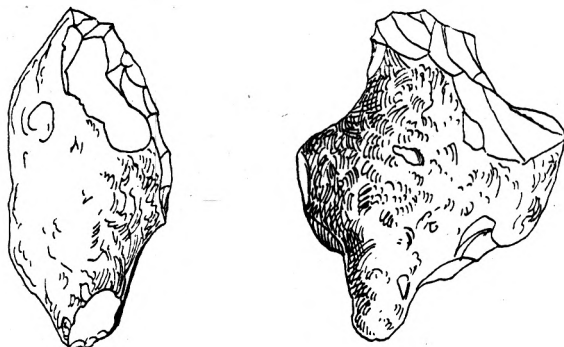
¹ V. Ö. HOERNES: «Der diluviale Mensch» p. 4.² Törők az őspásztoroknál azok a csontárok, a melyek bőrvarrásnál a lyukak tágitására szolgáltak.

Álljon most már itt az alaki sorozat, mely a palaeolith-kor kőiparát e könyv céljaihoz képest kifejti, hogy különösen a Solutréen helyzetét és beilleszkedését feltüntesse, ezenkívül fogalmat nyújtson a kőszerszám formáiról.

Hogy azonban az egész kőkor lehetőleg teljes vázlatát láthassuk magunk előtt, mintegy a palaeolith kiindulására föl kell használnunk a legkezdetlegesebb formát, a melyet a legősibbnek lehet legalább fölteni.

Itt tehát az *eolith* az a legkezdetlegesebb forma, a mely a kiindulásra alkalmas.

Már érintve volt az, hogy 1872-ben az akkor legkezdetlegesebbnek ismert, vagy föltett kőipari tárgyakra nézve a leghíre-



1. és 2. ábra. $\frac{1}{3}$ term. nagys.

sebb szaktudósok nem bírtak megegyezni: vajjon valóban a kőkori ember tudatos készítményei-e, vagy nem? és hogy nem kisebb férfiak, mint VIRCHOW, STEENSTRUP és mások tagadták az emberi kéztől eredő voltukat.

A vélemények még most is szétágazók és a mikor RUTOT a „Reutélien“-formákkal fellépett, a melyek nyugoti Flandria diluviumából származva, állítólag szintén az emberi kéz formáló nyomait mutatják és ezek Páris környékéről is ismeretessékké váltak, LAVILLE A.¹ végül arra az eredményre jutott, hogy ezek a flintrögök, mint kőszerszámok, tisztán képzeletiek és így elve-

¹ Bull. Soc. Anthropol. Páris IX. 4. 1898. p. 56.

tendők. Daczára ennek az igen nagy ingadozásnak, a mennyiben e flintrögök a tudományban mégis szerepelnek, már az egészséges fogalom szerzése érdekében is, álljon itt két flandriai alak. (1. 2. ábra.)¹

Hogyha a rajzokon látható töréseket jól szemügyre vesszük és azokra a darabokra is gondolunk, a melyeket HOERNES i. h. ábrázol, nem tagadhatjuk merőben, hogy ezekben a törésekben, a minőség és a flintrögön való alkalmazás tekintetében bizonyos jellemzőség van. Ezek a rögök, legkezdetlegesebben kitördelve elképzelhetők mint bőrvakarók, vagy törők; de meg kell jegyezni, hogy a flintrögnek emberi kéztől eredő alakítása, bármily alantas, kezdetleges elme szüleménye legyen is, mégis biztosabb, céltudatosabb formákat kellene, hogy mutasson.

Ez a bevezető rész azonban nem az az alkalom, a mely e sokat vitatott viszonyban dönthetne. Értjük be avval, hogy ezek az állítólag formált rögök, noha vitások, mégis alkalmasak arra, hogy a biztos eredetű és alakilag, mint emberi kéztől eredő kőipari, kifejezetten palaeolith-kori készítményeket velők viszonyítsuk.

Induljunk tehát a sorozat kifejtésébe azon a nyomon, a melyet HOERNES könyve jelölt.

A palaeolith kulturfokok Európa nyugatán.

AZ ALSÓ FOK.

A Chelléo-Moustérien alakzatok.

Ez a fok az ember legrégibb jelenlétének korszakába esik és fajtáját — rassz — a fenjáró majomembert, *Pithecanthropus erectus* D. még kirekesztve — a Neander-völgy és Spy ősembere, *homo antiquus*.

A klíma ekkor meleg, az ember szabad ég alatt és barlangokban tanyázik. Az állatvilág e klímának felel meg: őselefánt, *Elephas antiquus*, a MERCK-féle szarvorrú, a viziló; egyébként a

¹ V. ö. HOERNES: „D. diluv. Mensch“ pag. 197. fig. 80.

mostaninak megfelelő állatvilág; e mellett a Mammut és a gyapjas szarvorrú is jelen van. A barlangos tájakon a barlangi medve uralkodik.

E fok kőszerszáma kevés forma mellett durva, egyszerű; típusai: Chelles, St Acheul és Le Moustier.

St Acheulból igen tetemes 258×155 hossz- és szélesség méretű mandulaalakú kovadárdakövek ismeretesek — Coll. de Caix.

Itt jelentkezik a hegyes babérlevélalakú dárda alakja (3. ábra), mely mellett széles, lapúalakok, háromszögletesek, dikicshegyre emlékeztetők, szélükön fogacsolt, nyilván nyílhegy-kovaszerszámok találhatók.



3. ábra. $\frac{1}{3}$ t. n.

A bemutatott típus (3. ábra) Franciaországból, a La Micoque barlang leletéből való ú. n. „coup de poing“ — az „ökölfegyver“ — acheuli formája.¹

Az idetartozó formák ismertebb lelhelyei még Le Moustier barlang, Dordogne; Chez-Pourret, Brive mellett; a Ballastière-Tilloux, Charente; mind francia területen. És tovább: San Isidoro, Madrid mellett — kiválóan szép és tetemes nagyságú „coup de poing“, mint 3. ábránk, HOERNES-nél 5. ábra 1.; Kentshole-Devonshire; Taubach Weimar mellett, Baumann-barlang a Harzhegységben.

A KÖZÉPSŐ FOK.

A Solutréen alakzatok.¹

Ez a fok e könyvre nézve a legfontosabb, mert a palaeolith-korhoz tartozó magyar, az ú. n. „Miskolci lelet“, a mely alább tüzetesebb tárgyalásra kerül, e középső fokhoz tartozik, melynek általános jellemzése a következő:

Első foka a vadászkulturának. A klíma enyhe.

¹ Én fegyvernek tartom v. ö. „A borsdi Bükk ősembere“ Természet-tud. Közlöny 470. füzet 1908; és: „Das Palaeolithicum in Ungarn“ Mitth. der Anthropol. Ges. in Wien. Bd. XXXVIII. dritte Folge Bd. VIII. 1908 und Separat, Budapest.

A Mammut és ősló ideje. A lösz-alakulat korszaka.

Egynegroid, tehát afrikai és steatopyg¹ emberfajnak, legalább Európa délnyugatán való létezését, bizonyos csontalakítások és a Verneau-féle „Grimaldi typus” csontvázai is elfogadhatóvá teszik.

Az ember a szabad ég alatt és barlangokban tanyázott.

E fok állatvilága a meleget kedvelő állatalakok kimaradása miatt másnemű. A Mammut és a gyapjússzőrű szarvorrú bővében van; legszámosabb az ősló. A rénszarvas még ritka, mellette él a gimszarvas és a bölény (Bison).

Barlanglakók közül élnek: az oroszlán, a medve, a farkas és a róka. E korszak végén az éghajlat változása folytán a vastagbőrű és ragadozóállatok nagyon megfogynak; a barlangi medve kihal.

A kőszerszám finomabb, részben nagyon finom; eleinte a Moustiér-, utóbb a tulajdonképeni Solutréen-typusok mutatkoznak. Ezek mellett faragványok csontból, agancsból és elefánt-



4. ábra.



5. ábra.

csontból. Kitűnően plasztikus alakok és fejlett, hajlítottvonalú ornamentika. A barlangok falán állatrajzok (4. 5. ábra).

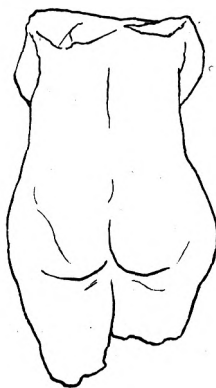
E fok általános jellemzéséből megtudtuk, hogy ekkor az ember szelleme már az ábrázolásokig emelkedett és oly ellentét állott fön a kezdetleges szerszám és az ember aránylag

¹ Kővér- vagy zsírosfarú alakok. H. O.

fejlett formaérzéke között, a minőt a ma is kőkori életet folytató újguineai őslakóknál tapasztalunk, a honnan komoly bűvárok, ezek között Újguinea híres kutatója DR. FINSCH azt a csodás tüneményt jegyezték föl, hogy úgy, a mint e nép elfogadja és használni kezdi a civilizáció aczélszerszámát, forma- és különösen ornamentális érzéke megtompul: a munkának jobb szer-



6. ábra.



7. ábra.

számmal való könnyebb végrehajtása a készítmény rendeltetését, czélszerűségét elébe teszi a disztítésnek, a mely a tökéletlen szer számmal együttjáró türelemmel egyezett.¹

Az ellentét ki van fejezve a Mentone melletti Barma grande-barlang leleteiben, a melyben egyfelől oly primitív szerszámalak mellett, mint a 4. ábra, mely bőrvakaróként ábrázol, a teljesen felismerhetőleg meztelen asszonyt ábrázoló, steatitból való szobrocska (5. ábra) — HOERNES i. h. p. 43. Fig. 14. 6. és 11. — fordul elő és meg kell vallanunk, hogy ennél az utóbbinál az egész felfogás nem áll alatta a modern domború művészet első vázlatának.

¹ Legújabbán DR. KLAATSCH tanár Tasmániából, a kiirtott tasmániaiak kovaszerszámai ismertette — „Steinartefakte des Australier und Tasmannier“ in Zeitschr. für Ethnologie Berlin XL. 1908 — hozzá olyanokat is, a melyeket északnyugati Ausztráliában gyűjtött s a melyek között nemcsak a francia palaeolith alakzatoknak akadtak analógiái, hanem magyarföldieknek is, v. ö. H. O. „A borsodi Bükk ősembere“ p. 20. és 21.

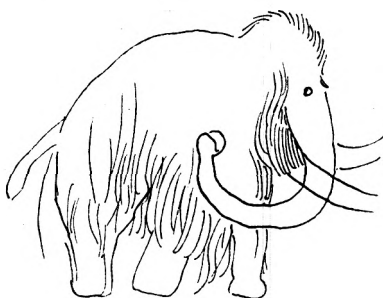
Hogyha most már az erre a fokra eső egyéb ábrázolásokat vesszük, a következő sorozatot kapjuk ki:

A legkezdetlegesebb szobrászati alkotás körülbelől az a faros — steatopyg — alak, mely rénszarvas szarvából van megalkotva és a faros résznek — tehát a medencze tájának — mellrészhez való arányánál fogva, a női alak kezdetleges formálása (6. ábra). Ez DUPONT szerint van adva és lelhelye a Trou de Margrite, Pont à Lesse mellett.

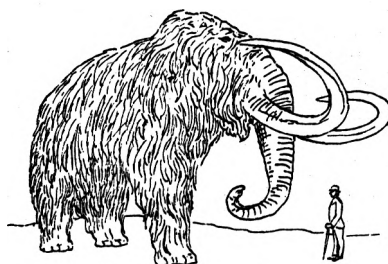
Evvel szemben akár művészi alkotás számba vehető a 7-ik ábrán látható, elefántcsontból formált női törzs, itt hátulról tekintve. Ez a nevezetes darab a Grotte du Pope-ból, Brassempoi-en-Chalosse mellett — került napfényre és a mennyire meg van kimélve, telt és formás idomokat mutat, helyes fölfogással megalkotva. Bármely oldalról tekintve is, az alak szépséget árul el. És e tárgy kiváló becse abban van, hogy az ősembernek — ha szabad mondani — műérzékét tudatja velünk, a késő utódokkal; de egyszersmind reánk hagyta annak tanúságát is, hogy a nő, a költők szerint a teremtés remeke, már azon a messzetávolba eső kőkori fokon is a báj minden hatalmát bírta, evvel ihlette meg a kőkori ember alkotó szellemét.

E fok általános jellemzéséből tudjuk, hogy a gyapjasszőrű szarvorrú mellett az őselefánt, *Elephas antiquus* és a Mammut is volt az állatvilágnak testességben uralkodó alakja és így szinte természetes, hogy óriási voltával, alakjának sajátos formáinál fogva megragadta e kor ősemberének figyelmét. És a mint formaérzéke fölébredt, a mint különböztetni kezdett, szinte ingerelte az, hogy az állat képét a barlang falára is reávezesse. Hogy a rajz milyen alakzatban adja a vastagbőrű, hajlított agyarú, czölöplábú óriást, azt 8. ábránk mutatja, mely CAPITAN és BREUIL francia kutatók után adva, a Combarelles-barlangból való és HOERNES-nél az 55. lapon a második ábra. Ez az egészben kezdetlegesnek tetsző rajz mégis jó vázlat, mert mindazt adja, a mi a Mammutot valóban jellemzi. Akár az ormány végződését, akár a magasodó fejbűbot, az apró szemet és elhelyezését, a lecsapott fart vesszük is; akár végre az elefánt-félének, mint

egész alaknak jellemzetességét, mindezt az őskor embere jól megnézte és határozott formaérzékről tanuskodó biztossággal megrajzolta. És megrajzolta azt is, a mi ezt az ősemlőst mai rokonával, az indiai-, akár afrikai elefánttal szemben, azokra nézve meglepően különbözteti meg, a kik a forró éghajlat vastagbőrűjét bár durva, de egészben csupasz, meztelenbőrűnek tudják. Az őskor rajzolója üstökösnek, szakálasnak és bozontos-szőrűnek vázolta az alakot a barlang falára. Hogy ez a valószínűségnek megfelelt, ennek igazán kézzelfogható bizonyosságai azok



8. ábra.

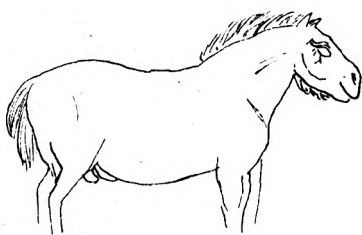


9. ábra.

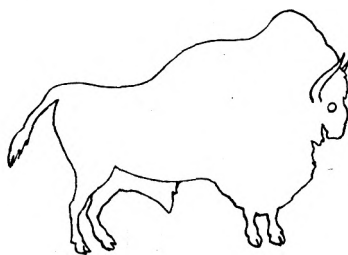
a Mammuthullák, a melyek északi Szibéria örök jegébe szorulva kiadták párjukat, a melyeket a dermesztő fagy föntartó tulajdonsága megóvott az enyészettől, áthozott napjainkig, hogy megoktassák a késő emberi ivadékokat rég letűnt korok egyik állatóriásának nemcsak testalkatáról, hanem belső szerveinek mivoltáról is, a gyomormaradványokból következtetve, táplálkozásáról is. A külső alakot 9. ábránk mutatja — az emberi alakhoz is viszonyítva — óriási voltában, hatalmas ormányával, visszahajló, roppant agyaraival, apró szemével és egész bozontosságával, mely tanubizonyossága annak, hogy ez a vastagbőrű, a hideg éghajlathoz idomult bozontos állat. Földünk északi félgömbjének keleti oldala, északi, jeges részéig előnyomult. Ábránk — HOERNES után — a szentpétervári múzeum roppant fáradsággal hozott és felállított példánya szerint készült.

E foknak második, maradványainak tanúsága szerint nagy számban előfordult, jellemző állatja az ősló volt (10. ábra).

Azok után, a miket a fok ősemberének rajzoló hajlamáról tudunk, nem csoda, hogy a Combarelles-barlang falára ezt is reáábrázolta; és úgy, amint formaérzékét a Mammutnál megismertük, nemcsak elfogadhatjuk azt, hogy ez ősló vázlata helyes, hanem annak, a ki a rajzhoz ért, a vonalvezetés biztossága és eleveisége maga is elárulja, hogy a vázlat való formát állít a szemlélő elé. És ha az őslónak teste, egész mivolta szerint nem is maradt reánk, mint maradt kortársáé, a Mammuté, az Ázsiában élő vadlovak, különösen a Przewalskij-ló — *Equus Przewalskij*, Poljakov — a fül alkotásánál és elhelyezésénél fogva — bizo-



10. ábra.



11. ábra.

nyítják az őskori vázlat helyességét, az élőtermészetnek megfelelő voltát.

Ez az ősló is szőrözet szerint bizonyos bozontosságot tüntet fel: sörénye tömött, állarésze szakállas, a mi megfelel a — fájdalom — oly nagyon is eltűnő, jelenyésző régi magyar, apró, tüzes és edzett parlagi-ló téli szőrösségének, bozontosságának.

De van még egy harmadik ősállat is, a melyet a középfok ősemberének művészeti hajlama átszarmaztatott korunkra. Ez az állat a bölény (11. ábra) HOERNES-nél 59. l. 18. Úgy, a mint ez az alak rajzolva van, ez is világos tanúságot tesz az ezen a fokon élt ősember jellemző tehetségéről. Mind az, a mi a bölényt jellemzi, a körrajzon kellőképen érvényre jut. A hatalmas tarkó és magas mar, a mélyre lebecsátkozó, sörényes lebeny; a testnek a horpasz táján és a faron való elvékonyodása; az előre szegződő szarv és a szakál mind jellemzők.

Illő, hogy e fok, mondhatni művészeti tartalmának érdekes fölfedezéséről, bár néhány tollvonással megemlékezzünk.

A negyedkori ember művészeti tevékenysége a Mammut korába esik, a mely állat, mint tudva van, maga is igen gyakran tárgya az ősemlék ábrázolási hajlamának, a mint ezt az imént láttuk is.

Ezt a hajlamot legelsőbbben CHRISTY és LARTET vizsgálatai hozták napvilágra, azoknak a kutatásoknak a rendén, a melyeket a francia Dordogne barlangjaiban végeztek, a midőn is elefántcsont, rénagancs, csont- és kőlapokon, részben csodás biztonságú és eleveenségű rajzokat vettek észre és közöltek a bámuló világgal. Az ethnologia ezeket a rajzokat lélektanilag a ma is élő, tiszta vadásznépek hasonló hajlamával magyarázza. Ezeknek az ábrázolásoknak éppen csodás színüknél fogva a hitetlenséggel kellett megküzdeni, tegyük hozzá: győzedelmesen. Ez volt azután az úttörő nyom, mely utóbb arra a felfedezésre vezetett, hogy ama kor barlanglakó ősembere nemcsak ingó tárgyakra, hanem a barlangok falára is reáfestette vagy bevészte az egykorú állatvilág képeit.

Az első kutató, a ki erre, francia nyomon, de önállóan reájött, a spanyol nemes MARCELLINO DE SANTUOLA volt, ki 1878-ban a párisi kiállításon a délfranciaországi barlangleleteket látta és hazatérve, Santander táján néhány barlangot megvizsgált. Az Altamira-barlangban valóságos „Kjökkenmööding” halmazaton kívül, mely telve volt a diluviális korból származó csigahéjakkal, állatsontokkal, megmunkált tűzkő- és csontszer-számmal, a barlang falain és boltozatain képeket vett észre, a melyek vörös okkerrel és feketével festve, lovakat, szarvasféléket és bölényeket ábrázoltak; az utóbbiakból harminczat, a legkülönbözőbb állásokban. SANTUOLA maga figyelmeztetett arra, hogy e képek mesterének, vagy mestereinek abban a barlangban nem világított a Nap, még abban az esetben sem világíthatott, ha a barlang szádja eredetileg tágasabb volt volna.

Ez a korszakalkotó fölfedezés francia részről gyanuval, utóbb a legsértőbb visszautasítással találkozott. EMILE CARTAILHAC

azt hitte, hogy egy, a spanyol klerikálisoktól eredő kelepccével van dolguk, a melyet ezek a francia régészeknek szántak. Ev. HARLÉ apróra tanulmányozta a festményeket és igen beható megokolással arra az eredményre jutott, hogy azok mostkori csinálmányok.

A midőn azonban hasonló festmények és rajzok mind gyakrabban Franciaország barlangjaiban is fölfedeztettek, CARTAILHAC teljesen megtért és fényes elégtételt szolgáltatott a megbántott úttörőnek,¹ sőt később Abbé BREUIL társaságában meglátogatta magát az Altamirát is és valóságos elragadtatással szólt festményeiről, graffitjeiről, a melyek roppant területet borítanak, saját szavai szerint: „Még sok szó fog esni a kifestett barlangok e legszebbikéről“.

Legyen ez elég a palaeolith-kor és fokának jellemzésére.

A FELSŐ FOK.

A Magdalénien alakzatok.

Ez a fejlett vadászskultura második foka.

Zordonabb klíma korszaka, de nem jégkor, inkább jég utáni vagy kora jégközi korszak.

A rénszarvas ideje, vagy korszaka.

Új emberfajta — a Crô Magnon, Laugerie-basse, La Chancelade — fejlettebb testalkattal.

Tartózkodás többnyire barlangtelepeken és ú. n. Abri = védett helyeken, vagy enyhelyeken.

A kőszerszám hosszúkás, kicsiny, legtöbbször igen finom. Feltűnően sok csont- és agancsszerszám, a keleten és nyugaton meglehetősen hasonló.

A csontokon való körvonalas rajz és a barlangok fresco-festésének virágzása, úgylátszik, Nyugat-Európára szorítkozik, hol a vésőkőeszközök — burini — is egyedül találhatók.

Az állatvilágot a tömegesen előforduló rénszarvas jel-

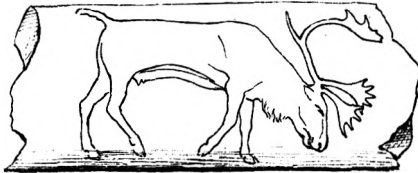
¹ Les cavernes ornées de dessins. La Grotte d'Altamira. „Mea culpa“ d'un sceptique. L'Anthropologie XIII. 1902. p. 348.

lemzi; az ősló is még számos. A gimszarvas ritka, a Mammut csökkenőben — elvonul, ezért Nyugot-Európában ritkul; keleten gyakoribb. A barlangmedve, a szarvorrú kihalt. A bölény gyakori. A Solutréen jellemzésében, a mint már adva is van, a Magdalénien is benne van. Ez a rénszarvas korszaka, hideg száraz klimával; az ú. n. glyptikus¹ = véső és barlangfestő korszaknak újabb szaka. A legtöbb vésés csontokra esik.



12. ábra.

Azt, a mi az általános jellemzésben mondva volt, tűzközszer szám tekintetében jól adja vissza a vakarókö — grattoir-rajza — (12-ik ábra), MERCK szerint, mely a Svájc „Kenlerloch“ nevű barlangjából származik. És ugyaninnen származik az a rénszarvas agancsdarab is, a melyre e szarvasnak vonalrajzban adott képe (13. ábra) bizonyítéka annak a fejlett formaérzéknek és biztosságnak, a mely e fok emberét jellemezte. Ez a formaérzék sokkal tökéletesebb annál, a melyet az Európa észak-végvidéki lappoknál tapasztalunk, kik késeik rénszarvas agancsból készült tokjait, a tűtartókat, az ugyanabból az anyag-



13. ábra.

ból készült, áttört nyelű kanalak vájt részét, e nekik oly kedves, mert életüket biztosító állat alakjával díszítik.

A Magdalénienből származó rajznál a fej és szarv vagy agancs formálása valóban mesterinek mondható.

Ennek a foknak embere bizonyos szenvedélylyel alkalmazta a díszítést, minden szerszámjára.

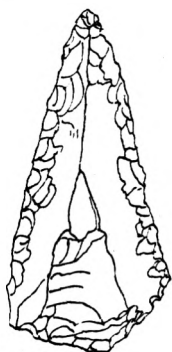
¹ A görög γλυπτός = vésett szótól ered.

ÁTMENETI FOKOK. I.

Asylien és Arisien (Tourassien).

Az átmenetek már nem esnek a diluviumba, de azért a kőkör tovább tart, evvel oly átmeneti területre lépünk, a mely földtani és az állatvilág tekintetében már a jelenkorhoz hajlik; régészeti és művelődésileg még nem tartozik a neolith-korszakba.

Itt merül föl az üres köz, a hiatus fölött folytatott tudományos vita. Az egyik fél azt állítja, hogy a meddő, az ember létének nyomait nem tartalmazó rétegek oly közbenesők, a melyek az ember tekintetében megszakítást, űrt vagyis hiatust



14. ábra.



15. ábra.

jelentenek; a másik fél mindenben az átmenetet, ebben a folytonosságot keresi, tehát tagadja a hiatust.

Az „Asylien“ és „Arisien“ a „Mas d'Azil“-barlangtól veszi eredetét, a melyen az Arise vadpatak keresztül folyik. Az *Asylien* PIETTE alkotta át a *d'Azil*-ből, mert ez eredetileg „Maison d'Asyle“-t jelentett. Itt fordulnak elő bizonyos iratos kövek, a melyek — mondhatni — titokzatosakká válnak, oly betűkhöz hasonlító jegyek rendén, a melyek a lapidár-betűkhöz bámulatosan hasonlítanak, a miből PIETTE a phöniciái írás eredetére vélt belőlők következtethetni. Ezekkel azonban itt ne foglalkozunk, mert messze vezetnének, hanem lássunk az átmenethez tartozó kőszerszám alakzatai közül kettőt, hogy az előzményekkel és a továbbiakkal viszonyíthatók legyenek.

Ide tartozik a 14-ik ábra, mely nyílkövet ábrázol s a Sor-des melletti Dufaure-féle sziklaodúból — Abri — való, egész alakzatával pedig jó kapcsolatot alkot az előző fokok hasonló alakzataival, különösen az „ökölkövekkel“ is. És ugyanezt teszi az ugyanarról a helyről való vakarókő (15. ábra) is.

Az átmenetek jelenségei azonban, a melyeket PIETTE az Asylienhez, MORTILLET a Tourassienhez sorol, HOERNES szerint egyet mindenesetre bizonyítanak, azt, hogy nyugot Európa vadáskorszaka nem végződött a rénszarvas korszakával. Van még egy gimszarvas korszak is, a mely a régibb és az újabb kőkor közé beilleszkedik.

HOERNES igen találóan mondja, hogy az utóbbi körülmény nem tölti ki az űrt, a hiatust; sőt még bonyolódottabbá teszi a problémát; mert nem lehet tudni, vajjon a rénszarvasvadászok, kik lételőknek oly sok és világos jelét hagyták reánk, elvonultak-e magával a rénnel, vagy helyt maradtak? A leletek nagyon ellentmondók, mert egyfelől összefűzik a rénkorszak barlanglakóját az Asyliennel, másfelől ugyanavval elválasztják egymástól. Ez nyílt kérdés.

ÁTMENETI FOK. II.

A Campignien és Tardenoisien.

DE MORTILLET rendszere értelmében a teljesen neolithikus réteget a Campignien előzi meg, melynek elemei sokszorosán átmenetiek, közbeneső alakzatokkal, a melyek ennél fogva mesolith nevet viselnek. Itt, minden egyébtől eltekintve, meg kell jegyezni, hogy még mindig ugyanazokra — ha szabad mondani — vezető alakzatokra akadunk, a melyek már az alsófokon is mint chelleo-moustérien formák köszöntöttek, t. i. a hegyes, mandulaalakú szakóczára, vagy lándzsakőre, (itt 16-ik ábra), melyet FIGORINI Felső-Olaszországból Rivole-ből ismertetett; a tompa, de nyultabblapú alakzatra ugyanonnan és szintén mint mesolith-alakra Breonióból — Verona mellett — úgy FIGORINI-től való háromszögű vakarókőre; mindnyája HOERNES-nél a 86. és 87.

lapon, Fig. 34. és 35. De az ezekkel a szerszámalakzatokkal járó állatvilág kezes- és vadformákat mutat, a melyek a mai földtani alakulásnak felelnek meg.

Ugyanaz a viszony áll fenn a Campignien tekintetében is, melynek a 17-ik ábra egyik jellemző alakzata; ez CAPITAN szerint



16. ábra.



17. ábra.

az ifjabb typushoz tartozik — HOERNES p. 91. Fig. 36. a. Ezen az átmeneti fokon a határok, az alakzatok vegyülése miatt nagyon elmosódnak és CAPITAN maga is — az 1900-iki párisi kongresszuson megjegyezte, hogy a Campignien-t csak nehezen lehet már a csiszolt — neolith — formáktól elválasztani.

Az Asylien vagy Tourassien és Campignien formákon kívül még van egy alaki fok, melyet első lelhelyéről, Fère-en-Tardenois után Tardenoisienne névvel jelölnek. Ezek csupa apróka flint szerszámok, inkább szilánkok, a melyeknek javarésze azonban igen finoman retouchirozott, azaz: szinte fogacsolt szélű, vagy igen hegyes és éles, szinte mértani alakzatokat föltüntető. Mint ipar, ezek a mikrolith nevet viselik. Elterjedésük az óvilágban igen nagy, nemcsak Európa nyugatára, hanem keleti Németországra, Orosz-Lengyelországra, a Krimre és tovább Szíriától Indiáig és Északafrikán végig Tunisig is elterjednek.

A Magyar-Alföldön ezek a Mikrolith-formák igen gyakoriak voltak és a XIX. század vége felé nem volt pásztorember, a kinek tűziszerszámjából hiányzottak volna, mert mint anyag,

kitünően állották a csiholást. A pásztorok e Mikrolitheket „szikakova“ névvel jelölték s azt hitték, hogy a szik „termi“ azokat. A gyújtó általános elterjedése nagyon meglankasztotta a pásztorok érdeklődését és figyelmét, még mielőtt, hogy egy magyar MORTILLET vagy BELLUCCI akadt volna, a ki ezeket a sokszorosan remek nyílhegyeket, dárdaszigony szakaköveket összegyűjtötte és rendszerbe szedte volna.

Az eddigi tárgyalásból világos, hogy a kőkor tanulmányozásának bölcsője Nyugot-Európa, hol a flint oly gyakori volt.

A következőkben egy futó pillantást a keleti részek felé fogunk vetni.

A palaeolith kulturfokok Európa keletjén.

Az előző szakaszban követett rendszert folytatva, a keleti részre nézve oly vázlatot kell kifejteni, a mely lehetőleg szerves kapcsolatban a nyugot jelenségeivel, azt is domborítsa ki, a mi Magyarországra nézve bizonyos fontossággal bír, különösen a jövő kutatásaira vonatkozólag, mert hiszen, a mit az eddigi kutatás a palaeolith tekintetében földérintett, valóban csak a kezdet kezdete.

Ebben az irányban különös súlyt kell fektetnünk arra a zónára, a mely Magyarországra vonatkoztatható; mely kezdődik Morvaországban és Krakkó tájától tova vonul Oloňec kormányzáság felé Oroszországban; sőt még tovább, a Jenissei folyó mellékén is tart.

Nagyban és egészben ki lehet mondani, hogy a nyugot jelenségeivel viszonyítva, a keleti alakzatok bizonyos tekintetben durvábbak, nagyoltabbak a nyugotiaknál, a mi azonban a kőszerszámnál az anyag minőségétől ered. A míg a nyugoti részek anyaga a krétával járó, majdnem üvegszerűen, finoman pattintható flintűzkő, addig a keletieké nagyrésztben kova, sokszorosan kvarcz és alakzatai, mint kvarczit, de a gejzirekből lerakódott chalczedon, továbbá jaszpisz is, oly kövek, melyeknek műszeres-

sége sokkalta alsóbbrendű, ezért inkább csak nagyolva pattintható. De minden durvaság és kezdetlegesség mellett is, a keleti jelenségek alakilag egybevágnak a nyugotiakkal.

I. A Chelleo-Moustérien alakzatok.

Itt elsősorban felemlítendőek a *Morva-Stramberg* mellett fekvő, vagy nyíló *Šipka barlang* kőszerszám jelenségei, a melyek egy, csak durva megmunkálást tűrő kvarczit-kova anyagból valók és majdnem a „Reutelian“-re emlékeztető kezdetlegességűek. De minden kezdetlegesség mellett is a levél- és az ujjforma, keskeny alakzat, mégis kivehető — v. ö. HOERNES 102. l. 38. ábra. A Šipkabarlang a Kotouš nevű Juramész-sziklában van, telve rétegekkel, ezek telve vannak a palaeolith állatvilág, de az ember maradványaival is. Ugyanebben a sziklában van a „Čertova díra“ — ördöglyuk — mely hasonlóképen tömegesen fogadta magába a palaeolith fok tanúságait.

Morvaország e két barlangja alkotja a keleti zónának kiindulási pontját. Mindkettőnek jelentőségét HOERNES így méltatja és foglalja össze. A „Čertova díra“ vizsgálata, MAŠKA szerint, egymástól elválasztottan *két* megtelepedést mutat. A régibb telepedést a barlangi medve —, az újabbat a rénszarvas kora jellemzi. A Šipkabarlang rétegzetei *három* telepedést bizonyítanak, a melyek a három diluviális kulturfokot tüntetik föl: egy régit, a barlangi medve korában, mely egybeesik a Neander-völgyi ősember korával, a minek bizonyítéka a híres emberi állkapocsdarab, mely a leletekben előfordult és a mely alsóbbrendű mint Předmost állkapcsa; sőt még a krapinainál is. GORJANOVIĆ-KRAMBERGER a krapinai ősember ismertetésében a Šipka-emberét is a legősibb alakhoz, a *Homo primigeniushoz* számlálja — lásd alább. Ez a Mammut és ősló középső kora, így a Solutréen-nel vág egybe; a harmadik telepedés, illetőleg kulturfok, az ifjabb, a rénszarvas- vagy Magdalénien korszakában.

A kulturfokot szem előtt tartva, a legközelebbi lépés Krapina, Horvátországban, a honnan még rövid idővel ezelőtt is, csupán

vadászható, diluviális állatok maradványai voltak ismereteseek. A csontok vizsgálata a következő állatokról nyújtott tanúságot: a Mammut, a szarvorrú, a bölény, jávorszarvas és az óriás-gím gyakoriak voltak, különösen a Száva és Dráva lapályaiban. Valamivel ritkábban találtattak ezek az ország belsejében előforduló lösz és kavicsosok képleteiben, a zágrábi hegység hasadékaiban, a melyeket összeálló törmelék — breccia — töltött meg. És akadtak egy a folyóvíz által kimosott kis barlangban vagy sziklaodúban *Krapina* mellett, azon az egyetlen ponton, a hol néhány évvel ezelőtt a diluviális ember előfordulása megbizonyosodott.

Krapina, a diluviális ember előfordulása által igen kiváló helyet foglal el a Chelléo-Moustérien fokon; de azért HOERNES szerint nem a legdélekeletibb pont; mert ebben az irányban tovább is előfordul Simferopol táján, a Krimben és a Kaukasz Kubán tartományában; de *Krapina* a legalaposabban kutatott és felderített pont, a mit a tudomány GORJANOVIĆ-KRAMBERGER KÁROLY és társai buzgóságának köszönhet.

Tömör rövidséggel előadva a kutatások eredményét, ez következőképen alakul:

Krapina 8·5 méter vastagságú rétegzetében GORJANOVIĆ három szintet különböztet meg, ú. m.: a hód, az ember és a barlangi medve szintjét. Legalól a hód szintje fekszik a szikla-alapon és mindössze 1 m. vastagságú hordalékja a *Krapina*-pataknak; fölötte, az ember telepedéseinek nyomait mutatva, a legvastagabb réteg fekszik. A barlangi medve szintje, a melyben az ember tűzhelyei is előfordulnak, legfelül terjed el.

A felsőbb szintekben az embernek magának semmi nyoma sem volt, ellenben a legalsóbb, a hód szintjében egyetlen nagy tűzhelyen csupa embercsont fordult elő, számszerint körülbelül tíz, mindenféle korú meglett ember és gyermek maradványa. Ez a sajátságos fekvés szülte GORJANOVIĆ-nál azt a nézetet, hogy ez a kanibalizmus maradványa, mert a csontok törve, zúzva voltak és pörkölés-égetés nyomait is viselték, hogy ezek tehát az emberevők lakomájának reánk maradt emlékei.

Mielőtt hogy a krapinai ősemberről szólnék, álljon itt az, hogy az állatvilág maradványai közé újabbkori nem keveredett. A maradványok között akad: a farkas, a barna medve, a barlangi medve — igen gyakori, de nem akadt teljes csontváz, — ellenben sok nyom a lassú kiveszésről tanuskodott, ú. m. tövig lekopott fogak, fog- és csontszű stb. Akadt marmota, hód, ló, szarvorrú, vaddisznó, gimszarvas, őz és az óriásszarvas, végre az őstulok; az utóbbi leginkább a felsőbb szintekben.

Ez az állatvilág nyilván nem jégkorszakbeli vagy pusztai; inkább megfelel a melegebb klímának, mint a minő a lösz-leletek formájáé. A nagy, jellemző állatok közül, a melyekre az ember vadászni szokott, hiányzik a Mammut és a rén-szarvas; az ősló ritka, a barlangi medve ellenben igen gyakori. Melegebb klímáról tanuskodik a gim, az őz, a vaddisznó, a barna medve és a hód. Ezek az állatok helyezik Krapinát Taubach mellé és ha az utóbbi faunának főalakjai közül az őselefánt, a MERCK-féle szarvorrú, a barlangi oroszlán és a barlangi hiéna hiányzik is, ez nem változtat a lényegen, hogy t. i.: Krapina és Taubach faunája interglaciális, — jégkorszakközi — így Krapina embere is idesorozható.

Éppen ez utóbbi meghatározás által nyernek a krapinai ember maradványai nagy jelentőséget.

GORJANOVIĆ-KRAMBERGER épp oly terjedelmes, mint alapos vizsgálatának eredményét 1905-ben így összegezte:

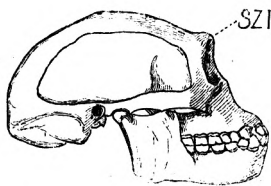
„Mindent egybefoglalva, a mit az ó-diluvium emberének csontvázmaradványain megfigyelni lehetett, ennek az embernek jellemzésére oly diagnosist nyertünk, a melynek alapján, a „*Homo primigenius*“ tehát „legősibb ember“ névvel illethetjük, a mely a diluviális lösz-embertől, a *Homo sapiens fossilis* fajtól igen lényegesen különbözik. A lösz embere már minden jellegeiben egyezik a mostkori emberrel. De az, hogy a további kutatások rendén bizonyos eltérések elő fognak fordulni, az kétségtelen; hogy mi lesz ezeknek a lényege, azt az anyag csekély voltánál fogva most még megmondani nem lehet. De már egy bizonyos állkapcsokra vetett pillantás is, például a GOYET-félére

Předmostból, arra tanít, hogy az ó-diluviális, állnélküli állkapcsoktól a felső diluvium állkapcsaihoz vezető átmenetek vannak.

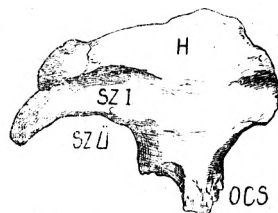
„A homo primigenius, legősibb ember, koponyaformája kurta, közepes-széles és hosszú. Fejeteteje többé-kevésbé lapos, vagy domború. A homlok hátraszökő, erős, kiálló szemívekkel.”



18. ábra.



19. ábra.



20. ábra.

„E fajnak elterjedése : a régibb diluvium Franciaországban, Belgiumban, Magyar-Horvátországban és Morvában. A lelhelyek : Neander-völgy, Spy, Krapina, la Naulette, d'Arcy, Šipka-barlang, Malarnaud.”

Az ehhez a fejtegetéshez tartozó ábrák a következőt vallják:

18. ábra. A neandervölgyi ember koponyateteje, SZI = szemív.

19. ábra. A jávaszigeti *Anthropithecus erectus* koponyája, SZI = szemív.

20. A krapinai ősember koponyarésze : H = homlok, SZI = szemív, SZÜ = szemüreg, OCS = orrcsont.

A Chapelle aux Saints- és a Hauser-féle legújabb Dordogne-leletek elemeit nem bírtam idejekorán megszerezni.



21. ábra.

A mi a kőszerszámot illeti, mely a Krapina-barlangban előfordult, úgy ennek anyaga a patak görgetegeinek felel meg, a melyben különböző színű tűzkő, ritkábban Jaspis, Kvarcz, Opál és Kalcedon fordul elő. Mint Taubachban; itt is csak kisebb szerszám telt az anyagból; alakilag megfelelő a francia Moustériennek; jellemzésül szolgál a levélalakú vakarókő (21. ábra).

II. A Solutréen alakzatok.

A keleti — osztrák — rész legjobban ismert zónájában, a Solutréen mint közép- és a Magdalénien mint felső fok sokkal bővebben fordul elő az imént ismertetett alsó — chelléo-moustérien foknál. Az osztrák jelenségekre a „Solutréen“ elnevezést HOERNES alkalmazza; de megjegyzezi, hogy szigorúan véve, e név nem illik reá.

E szerző szerint az osztrák palaeolith-régiségek két, kor szerint különböző csoportra bonthatók, ú. m.:

1. A löszből és hasonló alakulatokból származó leletek, mint a Solutréen régibb foka;

2. a barlangokból és sziklaodvakból — Abri — származó leletek, mint ifjabb fok és Magdalénien.

HOERNES a két csoportra való bontást így okolja meg:

1. A löszrétegek állatvilága — Mammut, Rhinoceros, ősló régiesebb a barlangok állatvilágánál;

2. a löszlelhelyek emberi ipara a kő megmunkálásában és a glyptikában is — minden egyébtől eltekintve, — MORTILLET Solutrénjéhez illeszkedik;

3. a löszkorszak embere a szabad ég- és legfeljebb rőzsetetők alatt tanyázott; a klíma tehát enyhébb volt, mint a rénszarvas korszaké, a melyből mint a ridegebb klíma tanúságai, kizárólag csak barlangleletek ismeretesek.

E szakasz vége felé ki fog tűnni: mi fogadható el okul arra nézve, hogy a palaeolithkor bizonyosságai csak az osztrák tartományok egy aránylag kicsiny északnyugoti sarkában fordulnak elő. Egyelőre vessünk egy, bár futólagos pillantást a közép- és felsőfok jelenségeinek alakuló részére, mely alkalmas arra, hogy a nyugot nagytömegű jelenségeiben tükröződjék.

Krems környékén, egészben a Duna folyását követve, a lelhelyeknek részben soros elhelyezkedése tűnik fel, mint: Aggsbach, Willendorf, Spitz, Wösendorf; Krems-sel körülbelül egy irányban keletre a Gudenushöhle; innen túlra, már a Kamp vize mellett, Zeiselberg. Az utóbbi helyről egy Mammut-agyar

ismeretes, a melynek hegye kovakéssel van levágva. Krems környékének kovaszerszámjai leginkább nyúlt-alakzatúak, de akad hegyes levélalakú — HOERNES p. 116 — és nucleus-alakzatú vakarókő — grattoir — is.

Szép, a széleken fogacsolva — retouchozott levélalakú vakaró az aggsbach-willendorfi, Spitz mellett. Egyáltalában Willendorf-ból sokalakú, részben darabos leletek kerültek elő. Ebből a sorozatból a Sonnbergből való ujjalakú késvakarót a (22-ik ábra) mutatja.

Az ujj- és kezdetlegesebb levélalakú szerszám előfordul a Csehország-Rakonitz melletti Lubna leletben, melynek egyik



22. ábra.



23. ábra.

levélalakját a (23-ik ábra) képviseli. Ezen a helyen mintegy két méternyire a felszín alatt, egy téglavető diluviális agyagrétegében egy tűzhely került napfényre, sok, rénszarvascsonttal és Solutréen-kőszerszámmal.

Ennek a lubnai leletnek felel meg az a hatalmasabb, mely Prága mellett az ú. n. Jenerálka-téglavető diluviális rétegzeteiből került elő. Ennek a Jenerálkának, az alaphegység fölött, helyenként tizenegy diluviális rétegzete is van, a mely együttvéve majdnem 20 méternyi vastagságot foglal össze. A termőréteg alatt következik egy sötétbarna agyagréteg a Mammut, szarvorrú és ősló maradványaival; azután következik három meddő réteg, folyóüledék eredettel; anyag szerint agyagosok, finom folyóhomokkal és darabos, diluviális kavicssal. Ez a

kavicsréteg a szomszédos téglavetőkből az imént nevezett állatokon kívül még a rénszarvas maradványait is foglalta magában. A Jenerálka északi részében, a három meddő réteg fölött, egy negyedfél méter hatalmasságú löszréteg feküdt, a melyben a pusztai állatvilágnak ú. m. a Marmota és ősló maradványai foglaltatnak. Az a sárga agyag, a melyen a kulturréteg átvonult: a szarvorrú, az ősló és a rénszarvas maradványait foglalta magában. A kulturrétegben magában a Mammut és az ősló fordult elő.

A fölfedezett tüzelőhelyen sok volt a faszénmaradvány, sok, más helyről került görgetegkő, a ló, a rénszarvas és őstulok megpörzsölt csontja, sok megmunkált kőszerszám és kőszilánk. A fölhasznált kőanyag, kvarcz, kvarczit, jáspis, szarukő, amfibólpala és felzit, porfir — mind a közelben levő görgetegből származnak.

Készarva áll itt ez a leírás; haszna később ki fog tűnni.

Morvaországban, a Thaya melletti Joslovitzból került Solut-réenlelet, melynek ujjalakú darabjai mellett, egy háromszögű vakarókő (24-ik ábra) tűnik föl. Itt a téglavető hatalmas lösz-tömeget tárt föl, a melyben egy kulturréteg nyílt meg 9—10 méternyire a felszín alatt. Ez a kulturréteg több, 3—10 cm. vastagságú szénrétegből alakult, melyet részben vöröses — égetett — lösz választott el egymástól.

Itt kőszerszámmal és kőszilánkkal egyenesen a Mammut, szarvorrú, ősló, továbbá a bölény, rénszarvas és barlangi medve megpörkölt csontjai kerültek elő.

A legnevezetesebb morva lelet azonban a tartomány fővárosából, Brünnből származik, hol egyik főutca csatornázása alkalmával nagyszámú diluviális állatcsont került a löszből, ezek mellett néhány kőszerszám is. A leletnek úgyszólván közepében feküdt egy ember csontváza, gazdagon fölékesítve. Az ékszert átfúrt és fúratlan csont és kőkorongok alkották, a melyeknek széle részben



24. ábra.

finom fogacsolású volt; akadt számos, *Dentalium badense* nevű csigából alakított gyöngy — a csiga, elefántcsontfehérség mellett, csőalakú — lehetett úgy hatszáz darab — 2—3 cm-nyi — ezek valószínűleg zsinórra voltak egykoron fűzve. A legnevezetesebb darab azonban egy, a Mammut agyarából faragott bálvány-féle — idól — alak volt, több részre törve ugyan és hiányos, de a fej, a derékrész és a balkar felismerhető. Az alkotás különben igen kezdetleges és emlékeztet arra, a melyet e könyv 7-ik ábrája mint francia leletet adott. Ebbe a sorba tartozik



25. ábra.



26. ábra.



27. ábra.

azután az a disztített csont is, a melyet Předmost, mint szintén morva lelhely, nyújtott (25. ábra).

Předmost különösen az ismert magyar leletre nézve bír fontossággal, mert lapú-alakra megmunkált dárdakövei, vagy lándzsái, a pattintás bizonyos durvasága folytán nagyon emlékeztetnek a magyar leleten és tova Oroszországban tapasztalható műszerességre.

Předmost kovaszakóczája, a melyet a 26-ik ábra tüntet fel, emlékeztet a klasszikus Chelles-typusra; de mégis lényegesen eltérő, mert nem keskeny, hegyes, hanem középen szélesen terpedt és mindkét vége felé hegyesen kifutó. A (27-ik ábra) ujjalakú penge, mely semmi különöset nem mutat. Předmost Középeurópának, sőt egész Európának ez idő szerint leggazdagabb Solutréen lelhelye, a mely azonban ma már teljesen ki van aknázva. A kulturréteg állatmaradványai — mind hasogatva és

zúzva — tagolt, gazdag állatvilág bizonyosságai, magukban foglalják a Mammut, az ősló, a barlangi medve, a jegesróka, farkas, rénszarvas, havasi nyúl, a gúlo, az oroszlán,¹ a bölény, a pézsmatulok, a jávorszarvas és a hód maradványait és ezeken túl le a legkisebb emlősökig is.

A Předmost lelhelyen talált embermaradványok már a magasabb fokhoz, a Homo sapiens fossilis-hez tartoznak, a hova GORJANOVIĆ-KRAMBERGER is besorozta.¹

Sor szerint most már ide kellene iktatni a szorosabb értelemben vett Magyarország palaeolithjét, a mely a nyugot jelenségeinek tárgyalásánál már páros vonalba is volt állítva; de csupán alakilag. Minthogy azonban a magyar palaeolith első fölfedezéséhez sok körülmény fűződik, melynek kifejtése az eddigi ismertetés fonalát megszakítaná, jobb, ha e fonalat végig legombolyítjuk és csak azután térünk át a magyar palaeolith fejtegetésére.

Rendre következik tehát:

III. Magdalénien alakzatok.

FELSŐ FOK.

A mint már a Solutréen bevezetéséből tudjuk, a tipikus lelhelyek második csoportját — a keleti részt értve — a barlangok alkotják és ezek a lösz lelhelyek közelébe esnek. A barlangok kulturrétegeinek főtömege ifjabb, mint a lösztömegek helyei; de áll az is, hogy a barlangok leleteinek egy része, melyek a Chelléo-Moustérienhez tartoznak, régebbiek amazoknál. Ám nem ezekről van itt szó, hanem arról, hogy a barlangokban a palaeolith berakodásoknak egy homogén tömege más kultúráról tanuskodik, mint a minőről a lösz jelenségei szólnak.

A löszleletek kora a pusztáké és a legelőké: az őslóé és

¹ „Der palaeolithische Mensch und seine Zeitgenossen aus dem Diluvium von Krapina in Kroatien.“ Dritter Nachtrag (als 4 Theil. M. A. G. XXXV. 4. 5. Heft. 1905.)

a Mammuté volt; ellenben a barlangok tüzetesebb megszállása a hideg, a rénszarvas korszakát jelenti. E kor vadászembere nem igen tanyázott kizárólagosan barlangban; de a szabadban való tartózkodásának nyomai elenyésztek, mert nem borult rájuk védő löszréteg.

E korban az állatvilág, ha nem is egészen, de lényeges részei szerint más; — és másképen alakult az ember élete is. A barlangban való élet a szabad ég alattival szemben haladást jelent és ez a haladás a Magdalénien iparában jelentkezik, mely bámulatosan egyezik a francia leletekkel.

Itt már csont- és szarufaragványok, csiszolt és fűrt szerszám lép föl. Akad finoman kihegyezett csontvarrótü, szabályosan kúp alakú kópjahegyek a rénszarvából, a nyelvbe szolgáló végen vésőszerűen megmunkálva és reszelőmódra tapadóvá téve.

A kovaszerszám ekkor is föltűnteti a levél- és lapualakú forma mellett az ujjszerű vakarókat, a melyeknek itt oly sorozatát láthatjuk, a mely vonatkozásba tehető a magyarországi palaeolith-tel, annak igazolásával. A sorozat a következő: Gudenus-



28. ábra.



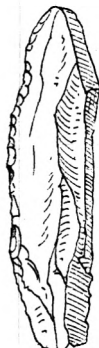
29. ábra.

barlangból — Krems táján — való a (28. ábrán) bemutatott kova-vakaró, mely tipikusan ujjalakú és HOERNES megjegyzése szerint inkább hasonlít egy Moustérien racloir-hoz, mint valamely Magdalénien-alakzathoz. A Gudenus-barlang ugyan e szerző szerint kulturtörténeti szempontból igen nevezetes. Rétegzeteinek összessége három rész szerint különböztethető meg.

A rétegek ezek: a legrégibb, teljesen meddő; azután egy állatcsontokat tartalmazó és egy kulturréteg. A középső rétegben, többnyire görgetegesen — kopott állapotban — a következő állatok csontjai különböztethetők meg: Mammut, Rhinoceros,



30. ábra.



31. ábra.

kőszáli kecske, farkas, barlangi medve, hiéna. Ezek alkotják — WOLDRICH, a kutató szerint — Willendorf tájának legelső állatvilágát. A csontok az agyaggal és még régibb állatmaradványokkal együtt a barlangba bemosattak. A kőszerszám és a szilánkok a körülfekvő táj köveiből valók, szerepel pedig: szarukő, jaspis, kvarcz és kvarczpala; ritkább a tűzkő, hegyi-kristály, füstöstopáz, kalcedon, achát és karneol. A tűzkővel érezhetően gazdálkodtak, apró, szépen pattintott késeket formáltak belőle.

A csontszerszám igen nevezetes és feltűnnek a vékony finom csonttűk, fűrt fokkal, a melyeknek készítése igen érdekes; ezek a tűk a lapoczka vékony lemezéből vágattak ki. Csontból és agancsból készültek az árák, törökök, gyilkok és kúpalakú dárdahegyek, melyeken a vérárok is megvan. Szóval, a Gudenus-barlang leletei, ha még az „ékszereket“ is hozzávesszük, igen tanulságos képet adnak e barlangkorszak kultúrájának fokáról.¹

¹ OBERMAIER és BREUIL újabb, a barlangra vonatkozó vizsgálatai a Mitth. der Anthrop. Ges. in Wien 1908-iki kötetében jelentek meg. H. O.

Az Adamstal — morva — melletti Byčiskala-barlangból való az a vakarókő, melyet a (29-ik ábra) tüntet fel. A Byčiskala barlang tetemes; előcsarnoka 50 m., főcsarnoka 312 m. hosszú és vannak mellékágai is. Kőszerszámából hiányzik a levélalak, az ujjszerű pedig az előbbi lelhelyről bemutatottnál durvább. Határozottan Magdalénien-jellegű leleteiben akadnak csonttűk, törökők, dárdahegyek a rénszarvas agancsából. A legfelsőbb rétegben a mostkori állatvilág csontjai fordultak elő; de a diluviális maradványoktól mindig elkülönítve; ezek között akadt: szarvasmarha, juh vagy kecske, sertés vagy kutya, a melyek alkalmasint az úgynevezett Hallstadt-korból valók.

Noha a helyiség kicsiny — csak 7 m. hosszú, 4 m. széles és 2 m. magas — a Žitný-barlang, kiaknázója nevét viselve, mégis határozott jellegű Magdalénient szolgáltatott, a melyhez az a vakarókő is tartozik, a melyet a (30-ik ábrán) adunk. Ezen a kis helyen egy szénrétegben a ló, a tulok, a rénszarvas egész és feltört csontjaira akadtak; akad több szép darab pattintott kő és szarukődarab és ugyanebből az anyagból való kések és áruk, részben finoman megmunkálva, részben csak kinagyolva; — több mint száz pattintott hegyi kristály, két darabka borostyánkő, három szép csontvarró tű és egy csontlapiczka. Ezek többszörösen egyeznek a Gudenus-barlang Magdalénienjével.

A választott sorozatban az utolsó darabot a (31. ábra) mutatja, mely a Krakkó táján, Oiców mellett fekvő Maszycka-barlangból származó kovavakaró, ujjalakú, az egyik szélén fűrészszerűen fogacsolva.

A Maszycka-barlangot rétegeinek egymásutánja és azoknak lithikus — kőből való — és csonttartalma teszi nevezetessé. Itt érintkezik egyazon helyiségben, mely korlátolt terjedelmű, a palaeolith őskor, az ifjabb neolith őskorral, a mely utóbbinak tanúságai e barlang legfelsőbb rétegében foglaltattak, míg az alsó réteg a palaeolith bizonyítékait rejtette magában.

A két réteget azok az állatmaradványok is élesen jellemzik, a melyek bennök foglaltatnak. A felső — neolithikus —

rétégben a csontok, részben háziállatoktól, mint: tulok, juh, kecske, sertés, részben vadászhatóktól származnak, mint: jávor, gim, dām vad, antilop, róka, farkas, macska, hód. A művészetszám: megmunkált és csiszolt kőszerszám — kalapács, fejsze, véső, ár és lapiczkák; ezenkívül csont-gyűrűk, csont-kalapácsok, vésők és agancs-fogantyúk; végre az edénycserepek tömege és sok orsófej — karika — égetett agyagból. Az ez alatt fekvő, tehát alsó rétegben az igazi diluviális állatok maradványai voltak, ú. m. a Mammut, szarvorrú, bölény, bizon, jávor, gim, zaigaantilop, ló, nyúl, hiéna. A művészetszám ebben a rétegben, typus szerint, Magdalénien.

Hogyha azt, a mit a palaeolith-korból itt alak és elhelyezés, illetőleg elterjedés szerint adtunk, áttekintjük, tisztán láthatjuk, hogy Magyarország mint egy meddő szigetség venné ki magát, mit azonban megokolni lehetetlen; a meddőség nyilván a kutatás gyarlóságában, a kedvező véletlen, mely a leletek körül oly nagy szerepet játszik, elmaradásában rejlik, vagyis rejlett.

Végére is látjuk, hogy a palaeolith bizonyítékai Spanyol-, Francia-, Olasz-, Németország, Belgium, Svájc helyiségeiből kerültek; hogy Ausztria északi tartományaiban megvannak; hogy az Oiczóv környékiek északról, a krapinaiak délről kerítik be a tulajdonképeni Magyarország területét; hogy kelet felé a Krim, a Kaukasz foglalják magukban a folytatást, s hogy a bizonyítékok — HOERNES szerint — spontán módon itt is ott is felmerülnek, a keleti csapáson el Ázsia belsejébe, a Jenisszei folyóig. Így tehát akár a zónát, akár a bekerítést vesszük is, semminémű elfogadható kényszerítő ok sincsen arra, hogy a palaeolith Magyarország területéről ki volna zárható.

Mindazok a komoly bűvárok, a kik elegendő áttekintéssel bírtak, a palaeolith felbukkanását magyar területen csak időkérdésének tekintették: ezek a bűvárok: KALCHBRENNER FRIGYES, PETERS, IPOLYI ARNOLD és különösen HAMPEL JÓZSEF. Evvel elértük azt a pontot, a melyen Magyarország ős kőkorának — palaeolithjének — és a diluviális embernek kérdése előttünk áll és feleletet kér, a mely a következő szakaszban foglalva van

Az ősember nyomai Magyarország területén.

Az 1891-ig palaeolithnak vett magyar leletek, mint az ó-ruzsini, alvinczi, kolozsmonostori, nándori, zimonyi, barát-hegyi; sőt a nagysápi koponyalelet is mind elestek,¹ de ez nem volt ok arra, hogy a várakozók lemondjanak.

És a váróknak igazuk volt; mert 1891-ben Miskolczon, az Avas-hegy töve táján, a Bükk-hegységben eredő Szinva-patak jobb partján álló *Bársony*-ház alapozásánál, a munkások, úgy három méter mélységben, a kötött agyagrétegben három darab oly kőre bukkantak, a melyet „valami fénkövek“-nek néztek és a ház tulajdonosának átadtak. A „kövek“ egy ponton és együtt találtattak és abban az agyagrétegben, a meddig azt feltárták, más kőféle elő nem fordult. A tulajdonos — BÁRSONY JÁNOS, a város tiszti ügyésze — a lelettel engem keresett fel Budapesten és én első látásra fölismertem a lelet fontosságát, mert az alakilag teljesen egyezett a francia Somme-völgyből ismeretes ú. n. *Chelles- St. Acheul*-typussal; különösen egyezett pedig a legszebb, hegyes-mandula alakú darab. Az anyag, a melyből a három darab készült, hasonló volt ahhoz, a mely különösen az Avas-hegy egyik déli nyulványán, az ú. n. „*Tűzköves*“-en fordul elő.

A miskolczi első lelet tömör jellemzése ez:

I. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

A) Hegyes mandulaalakú „kovaszakócsa“, a német „*Faustbeil*“, a francia „*coup de poing*“; hossza 238 mm., szélessége 110 mm., vastagsága 23 mm.; köröskörül éles; sötétszínű kalcidonjaszpisz (az én birtokomban).

A₁) Ugyanez, élről fölvéve.

¹ ORTVAI TIVADAR: Összehasonlító vizsgálatok a hazai és északeurópai praehistorikus kőszközök eredete és régisége körül. Első fele: a kőszközök eredete. A m. tud. Akadémia értek. XII. köt. VII. szám. Budapest 1885. Második fele. XII. köt. VIII. szám. 1885. És TÖRÖK AURÉL (a sápi koponyáról) alább idézett helyen.



Miskolczi dárdaakő visszája.

B) Szélesen mandulaalaku „kovaszakócza” — németül és francziául, mint az előbbi; hossza 195 mm., szélessége 111 mm., vastagsága 23 mm.; köröskörül éles; világosszürke kalczedon (SZÉLL FARKAS tulajdona).

B₁) Ugyanez, élről fölvéve.

C) Egészben háromszögű, kopott tompa hegygyel és sarkokkal; hossza 110 mm.; szélessége — az alapon — 80 mm.; vastagsága végig 30 mm.; sárgásszürke kalczedon. Ezt a nevezetes követ BÁRSONY JÁNOS, a lelet első tulajdonosa CZOBOR BÉLÁ-nak, egykoron buzgó régészünknek ajándékozta, kinek hagyatékában azonban nem volt föltalálható és csekély is a remény, hogy ily kevésbé feltűnő tárgy még előkerülhessen. Elég éles képe megmaradt a Természettudományi Közlönyben (25. köt., 175. lap, 3. ábra) és ugyanott olvasható leírása is.

Az anyag meghatározásai a gazdag irodalomban, mint: „tűzkő”, „kova”, „szarukő”, nem alapultak éles meghatározáson, inkább csak hozzávetések voltak; az e könyvben foglaltak azonban már mind DR. SCHAFARZIK FERENCZ kitűnő magyar minerológusunk meghatározásai.

Ennek a leletnek feltűnő voltánál fogva, mert beigazolás esetében hézagot töltött volna be, egész irodalma támadt.¹

¹ HERMAN OTTÓ: „A miskolczi palaeolith-lelet”, Term. Tud. Közlöny. Ugyanaz: „A miskolczi palaeolith-lelet”, Archaeol. Értesítő XIII. 1893. 1—25. U. o. HAMPEL JÓZSEF bejelentése, HALAVÁTS GYULA ellentmondása p. 176. U. o. I. HALAVÁTS GYULA „A miskolczi palaeolith-lelet ötletéből” p. 186, és II. HERMAN OTTÓ felelete 186—187. OTTO HERMAN „Der palaeolith. Fund von Miskolcz”, „Mitth. der Anthropol. Gesellschaft in Wien” XII., 1893 p. 77—82. — HALAVÁTS „Zum palaeolith. Fund von Miskolcz” ibidem p. 92. — TÖRÖK, AURÉL von: „Der palaeolith. Fund aus Miskolcz und die Frage des diluvialen Menschen in Ungarn” Ethnol. Mitth. aus Ungarn III. 1893; Separat 1—24. — HALAVÁTS GYULA „Miskolcz város földtani viszonyai” Földtani Közl. XXIV., p. 18. Globus, Band 64. p. 84. — L'Anthropologie V. 1894 p. 78. HOERNES, MORIZ von: „Der diluviale Mensch in Europa” Braunschweig 1903. p. 146—148. — O. HERMAN: „Zum Solutréen von Miskolcz” Mitth. der Anthropol. Gesellsch. in Wien XXXVI. 1906. p. 1—11. PAPP KÁROLY DR.: „Miskolcz környékének geológiai viszonyai”. A magyar kir. földtani intézet évkönyve,

Az irodalmi forrongás onnan eredt, hogy magyar geologusok¹ kétségbevonták az illető miskolczi réteg geológiai korát, a diluviumot, evvel tehát tagadták a lelet palaeolith voltát is.

Pedig már a pusztá alaki és műszerességi meghatározás is a palaeolith mellett döntött, a mint ez a következő táblán bemutatott soros összeállítás szembeszökő módon bizonyítja, tehát:

II. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

Itt a legfelsőbb sorban a Miskolczi-ról való első lelet:

1. a hegyes mandulaalakú drágakő;
2. a terpedetalakú drágakő;
3. a háromszögű kopott? kő.

A következő sorban:

4. „Coup de poing“. Acheuléen, Abbeville; CAPITAN szerint, HOERNES-nél i. h. p. 30. 2. rajz.
5. „Coup de poing“. Chelléen; Ballastière de Tilloux, HOERNES i. h. p. 17. 1-ső rajz b.
6. „Coup de poing“. Chelléen. Solutréen. Kent-barlang. HOERNES i. h. p. 20. 1-ső rajz.

Teljes kongruenciája szerint csatlakozik a következő sor, melyet DR. TÖRÖK AURÉL i. h. állított föl, ú. m.:

7. Hegyes mandulaalakú „ökölkő“, St. Acheul, Mus. St Germain, 7001. szám.
8. Terpedt-mandulaalakú „ökölkő“, St. Acheul, 15.232. u. o.
9. Háromszögű? kő, Brive, Coll. Massenat.

XVI. köt. 3. füzet 1907. Németül is. — KADIĆ OTTOKÁR DR.: „Adatok a szinvalgyi diluviális ember kérdéséhez“. Földtani Közlöny. XXXVII. köt. p. 333—345. Németül is. — HERMAN, OTTO: Dass Palaeolithicum des Bükkgebirges in Ungarn. (Miskolcz, Szinval. Die Höhen.) Mitth. der Anthrop. Gesellschaft in Wien XXXVIII/VIII. 1908.

¹ Vö. HERMAN OTTÓ: „A borsodi Bükk ősembere“. Természettudományi Közlöny, 470. füz. és külön 1908, az utóbbiban p. 1—22. A kövek elnevezése p. 19.

Az utolsó sorban:

1. hegyes gergelykő, Szeleta-barlang, HERMAN OTTÓ i. h. p. 19.
2. terpedtebb gerelykő, Szeleta-barlang u. o.
3. nyílkö, Szeleta-barlang u. o.

Az alaki azonosság evvel bebizonyítható volt; de fenmaradt az a kérdés, vajjon az az ősember, a ki azokat a miskolczi kőszerszámokat kiformálta, származás szerint is Miskolcshoz köthető-e? A tárgyak anyaga biztosan miskolczi-e?

Ezeket az alaki azonosság nem dönthette el, mert a döntés első sorban a réteg földtani meghatározásán fordult meg, tehát a diluviumon, a melynek előfordulását azonban — mint tudjuk — bizonyos szakgeológusok tagadták.¹

Időközben azonban folyton több és több, a diluvium rétegéhez tartozó ásatag őszállat maradványa, különösen óriási Mammut-agyar, számos zápfog; ősló és szarvorrú rész került napfényre, Miskolcz városában is — és bebizonyosodott, hogy a Szinva-völgyön fölfelé, tehát Miskolcz fölött, egy téglavetőben a diluvium egész klasszicitásban föl van tárva. Ezt maga az ellenőrző geológus bizonyította, a ki azonban ennek daczára az ugyanazon az oldalon fekvő Avas-hegyen, mely a miskolczi lelet pontjára mintegy reádőlt, már nem ismerte föl s ezért egész határozottsággal kimondotta, hogy „Miskolcz város területén és különösen Avas-hegy oldalában a diluviumnak nyoma sincsen, ha valaha volt, azt az erózió rég eltávolította“.²

Illetékes szakember részéről, illetékes szakkörben tett ily határozott kijelentés elérte azt a hatást, hogy egy teljes évtizedre vágta be útját a további kutatásnak.

De újból elindította a kutatást tíz év multán HOERNES tanár könyve,³ melyben a miskolczi lelet teljes értéke szerint méltatva

¹ Különösen HALAVÁTS GYULA főgeológus, még azután is, hogy a területet újból megvizsgálta, l. i. h.

² HALAVÁTS GY. „Miskolcz városa földtani viszonyai“. Földtani Közlemény XXIV. kötet. p. 18—19. 1893. 1894.

³ HOERNES, MORIZ V. „Der diluviale Mensch in Europa“ 1903. p. 146—148.

van. El van ismerve palaeolith volta és ki van mondva, hogy ha a diluviális eredet szabatosan bebizonyul ez a Palaeolithicum ismeretének előhaladása lesz kelet felé.

Ez serkentőleg hatott — és élesztette e hatást egy már előbb napfényre került, nyilván palaeolitheredetű kalczedon szilánk, mely az első miskolci lelet helyéről, a Bársonyház alapjából került:

III. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

1 színe, 2 visszája, A. a csákányvágás, K kéreg, S régi pattintás.

Az Avas-hegy előrenyúló terasszát, melyen a régi református templom áll és a temető terjed, tüzetesen vizsgálva, a DOBOS FERENCZ harangozó által fölmutatott, egy ismert sírból került, remek pattintású kalczedon *nyílkő* — III. TÁBLA, 3 a nyílkő színe, 4 visszája, 5 éle — alapján és arra támaszkodva, hogy a temető rétege nem homokkő, mint a geologus állította, hanem kavicsos ú. n. „mogyoróköves föld“ volt, kimondtam, hogy a réteg *diluvium*,¹ a leletek tehát *palaeolithikusok*, tehát az ősember nyomai. Fölállítottam ezen az alapon azt a tételt is, hogy ezen az alapon indulva, az ősember nyomainak a Bükk-hegység barlangjaiban is elő kell fordulniok.

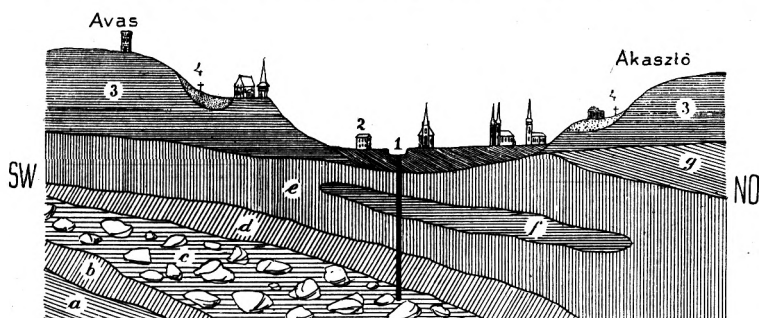
Minthogy azonban a vita Európa aeropágusa előtt folyt, DARÁNYI IGNÁ CZ m. k. földművelésügyi Minister elrendelte Miskolcz környékének geologiai rétegek szerint való hivatalos felülvizsgálatát, egyben az Alsóhámor helységhez tartozó barlangok kikutatását is.

Az előbbi feladatot DR. PAPP KÁROLY elsőosztályu geologus, a m. k. földtani intézet tagja, a másodikat ugyanez intézet tadja DR. KADIĆ OTTOKÁR m. k. geologus foganatosította.

PAPP KÁROLY megállapította a Szinva torkolatának geologiai szelvényét — 32. ábra, — a melyen a 4—4 szám jelzi az Avas-hegy és szemben az Akasztó-hegy *diluvium* maradványait — mindkettő temető — és a többi viszonyt is. Az avasi temető

¹ HERMAN O. „Zum Solutréen von Miskolcz“ l. a szakasz elején álló irodalmi elősorolásban.

és az első lelet helye — Bársonyház 2 — megmagyarázza, hogy az erosió a palaeolith-tárgyakat a diluviumból kiszakgatta és a Bársonyház táján az alluviumba, másodlagosan, berakta.



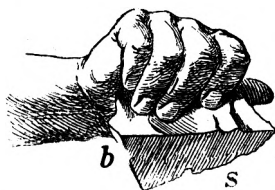
32. ábra. A Szinva torkolat geológiai szelvénye. 1 alluvium, a Szinva medre, ésfúrás; 2 a Bársony-ház, az 1891-iki lelet pontja; 3, 3 szarmataandezit-breccia; 4, 4 diluvium; a Osztreás-homokkőpad; b márga; c konglomeratum; d márga e homokos agyag; f rhyolith-tufa; g konglomeratumkavics.

PAPP KÁROLY megtalálta, nagy darabokban, a leletek anyaközeit és számos formált tárgyat is. (L. pag. 70 irod.)

Az avasi temetőből GÁLFY IGNÁCZ összegyűjtötte a megművelt szilánkokat, kaparókat, késeket stb. IV. tábla. Ezen a következők vannak föltüntetve:

IV. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

A. Vakaró-kő, $\frac{1}{2}$ t. n. S = éle; b = alapja; V fogantyúja. Kalczedonos limnokvarczit. (33. ábra.)



33. ábra. Fogása az A kőnek.

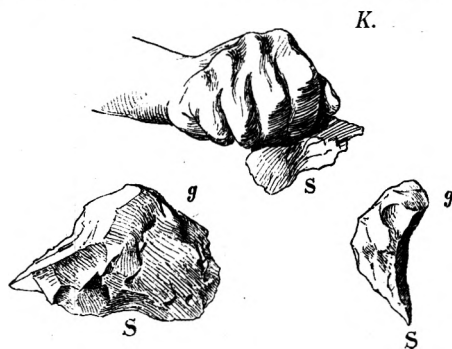
B. Vágó-kő, természetes nagyságban. A színén ormós, visszája lapos. Magyar-ásóalakú, vékonyan kifutó, éles. Fehéres-vöröses felhőzetű, kalczedonos limnokvarczit.

C. *Vágó-kő*, kétharmad nagyságban. A színen szépen hajlított ormó, visszája lapos. Egészben ötszögű; *b* az alap, rhombikus. Fehéres-vöröses szalagozással, rétegzetes limnokvarczit.

D. *Szilánkszerű vakaró-kő*, kétharmad természetes nagyságban. Határozatlan ormó; az alap *b* hosszúkás. Szürke kalczedon, fehér, fénytelen kéreggel.

E. *Szilánkszerű vakaró-kő* (?), kétharmad természetes nagyságban, ormós, meglehetősen éles szélekkel. Alapja *b* csatornás. *S* = éle. Szürke kalczedon, észrevehető pattintásokkal.

F. Domború, kétszer ormós *vakaró-kő*, kétharmad nagy-



34. ábra. Fogása a kőnek.

ságban; az ormók az alaptól diagonálisan futnak. Szennyes vörös kalczedon.

G. *prizmaalakú penge*, a visszáján lapos, kétharmad természetes nagyságban, Limnokvarczit, opál-fehéres.

H. *Hajlított órmos penge*, a visszája lapos. Sötét barnavörös, kalczedonos-jaszipisz.

I. *Pengszerű*, rövidebb, *ormós vakaró-kő*, kétharmad természetes nagyságban. Elefántesont-fehér, opál.

K. (34. ábra). Végzetül álljon itt az avasi sorozatból egy szilánkszerű kalczedon, valószínűleg vakaró-kő, melynél *g, g* a fogantyú, *S* az él, *s* a melynek anyaga leveles rétegzetet mutató kalczedon.

Ez itt, természetesen, csak egy futólagos vázlata annak, a mit az elfogulatlan felülvizsgálat az ősember nyomának teljes meg bizonyítására a miskolczi területen fakasztott.

A barlangok.¹

Forduljunk most már a barlangkutatás felé, a melyet ráirányításom szerint DR. KADIĆ végzett és folytatott.

A feljárt barlangok a következők:

*Kecskelyuk,

*Büdöspest,

**Szeleta,

Puskaporos,

Kápolna,

Szinvavölgyi,

Nagydél,

Létrás,

Jávorhegy,

Bolhás,

Lyukasgerincez,

Gálya,

Csókás,

Háromkút,

Sólyomkút,

Hetemér,

Nyárújhegy.

A * csillagozott barlangokban csak próbaásatás történt, a ** jegyűben beható ásás és eredmény.

Megjegyzendő, hogy a barlangkutatás nálunk még kezdetleges. A legjobb eredményt adták azok az ásatások, a melyek ősszállatokra történtek. A biharhegységi Ončasza-barlang a barlangi medve — *Ursus spelaeus* — néhány teljes csontvázát nyújtotta.

A többi ásatás inkább kotorásféle volt. A hámosi Szeleta-barlang ásatása úgy, a mint azt KADIĆ geologus tervezte és végezte, talán az első igazi, mert rendszeres ásatás Magyarországon. KADIĆ fölmérte, négyszögekre osztotta a barlang földjét és ekkor négyszöget négyszög után emeltetett ki, úgy hogy

¹ V. Ö. KADIĆ OTTOKÁR DR. i. h.

a leleteknek a rétegzetben való fekvése pontosan volt meghatározható; de meg volt határozható a geológiai réteg is.

A rétegek teljes vastagsága 70 métert tett ki. A legfelsőbb alluvialis rétegen áthatolva, a dilluviumban jelentkezett a barlangi medve számos csontja, részben tördelve, részben surolva, kopott állapotban, hasonlók azokhoz, a melyek legújában Franciaországban és a Gudenus-barlangban is napfényre kerültek. E csontok közé keverve fordultak elő a részben gyönyörű alakú kalczedon nyíl- és gerelykövek, a „pointes à feuille de laurier“, melyek azonosak az avasi sírból kikerült első ily gerelykőnek formájával és anyagával, a mivel a két pont között a szerves összefüggés helyreállott.

A Szeleta-barlangból napfényre került *fegyverkövek* jellemzése így alakul:

V. TÁBLÁN. (L. a könyv végén.)

1 hegyesebb alakú *gerelykő*, anyaga szürke kalczedon, term. nagyság, körül éles; A₁, ugyanaz élben.

2 terpedtebb alakú *gerelykő*, anyaga szürke kalczedon, term. nagys. körül éles; B₂, ugyanaz élben.

Ezek alak és anyag szerint egyeznek az Avas temetőjéből került gerelykövekkel — I. III. tábla 3, 4, 5. — Eddig a Szeleta.

A 3, *terpedt*, hegyes, alul elkerekített sarkú, háromszögre hajló, vörösesbarna-kalczedonjaszpisz *nyilkő*, term. nagyság, C élben. Az összes eddigi leletek között ez a legszebb, legfinomabb alak, körül éles; előkerült Miskolczon a Petőfi-utca 12-ik számú telkén, találta BÁRTFAY KÁROLY főgépész; GÁLFY IGNÁCZ gyűjteménye.

Ezek mind határozott, tiszta palaeolith-alakok.

Az elnevezést, mely a külföldi irodalomban egyre-másra „coup de poing“, „Faustkeil“ és „Faustbeil“, tehát *ökölkő* vagy *ökölszakóca*, elejtettem, mert a köröskörül éles penge, vagy késszerű követ, még az ősember durva ökle vagy marka sem tűrhette volna. Sokkal inkább elfogadható az a meghatározás, hogy a levélalakú, vékony, pengeszerű, hegyes és körüléles kövek

fegyverkövek voltak, a melyekre nézve útmutatásul¹szolgálnak azok a rajzok, a melyeket nyomorogva-kutató székelyünk: Barátosi BALOGH BENEDEK Japánból, Tokióból hozott, a melyek *nyilakat, kovanyílkövekkel* ábrázolnak — 35-ik ábra A B C — és magyarázatra sem szorulnak és Ajnuk fegyverei. Ez analogia alapján a következő osztályozás válik lehetővé:

1 60 mm.-ig *nyílkövek*.

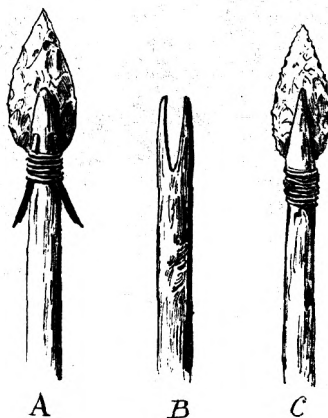
2 60 mm.-en túl *gerelykövek*.

3 A legnagyobbak *dárdakövek*, 1. I. tábla.

Itt az őskőkor és a jelenkor, átmenetet bizonyítva ölelkezik.

Evvel teljes biztonsággal ki volt mutatva az ősemlék nyoma Miskolczon és környékén.

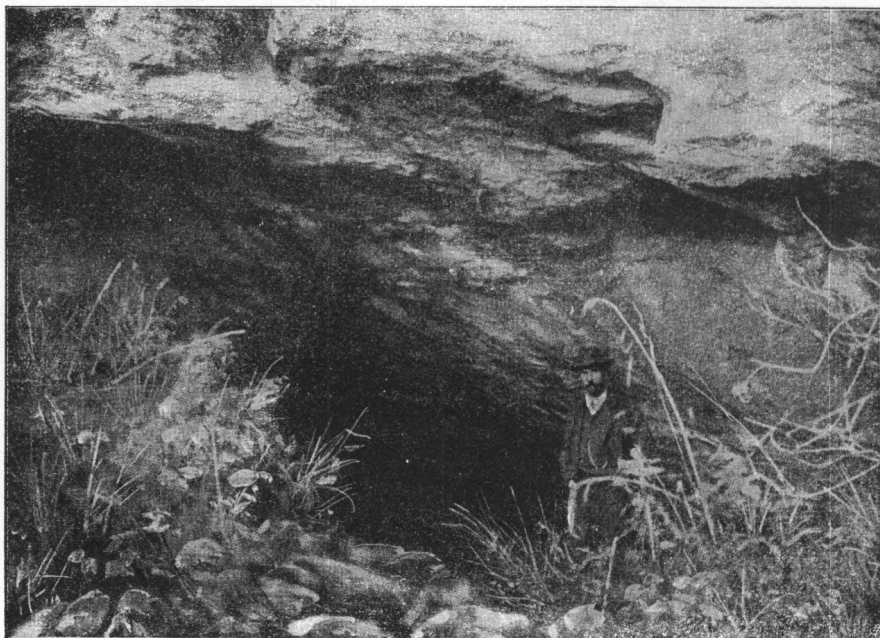
Vessünk most egy futó pillantást a helyszínre. Miskolcz a nagy Alföld északnyugoti végződvényének szélén fekszik és a



35. ábra. Ajno nyilak

Szinva-patak torkolatában terjed a zöme. A patak hosszában ketté szeli a várost, melyen délfelől az Avas-hegy, észak felől az Akasztó-hegy uralkodik. A szinva a város alatt, a síkon egyesül a Sajó folyóval. Folyás ellenében követve a Szinvát keletre haladunk — a városon át és ki a tágas völgybe, mely elég szélesen Diósgyőrig tart; ezt a várost is hosszában szeli a Szinva. Diósgyőrön túl szűkül a völgy, itt-ott kis öblözeteket alkotva. Az Alsóhámor helység malma táján a völgy északi oldalán kez-

denek a részben tornyos sziklák meredezni. A falu alsó felében a sziklák egybeszakadnak és megalkotják a Szinva áttörési szurdokát, melyben a Puszkaporos-barlang ásít. Pár percz mulva végződik a szurdok, a sziklák jobbra-balra falszerűen elmaradnak és kinyílik az Alsóhámor falu öblözete, egy vadregényes és mégis bájos völgykatlan, a háttérben a mésztufa lépcsőzetes



36. ábra. A Szeleta-barlang szádja.

szakadékára mintegy felkapaszkodó munkás-házikókkal és a nagy, mesterséges tó hatalmas gátjával, mely tavat a Szinva és a Garadna-patak duzzasztják. A tó gátján, bizonyos ponton megállapodva és visszanézve, feltárul az öbölzet képe — VI-ik tábla — KAZINCZY FERENCZ „Tempe völgye“, melyről PETŐFI SÁNDOR is rajongva beszélt, melynek tavát — mint az élő hagyomány mondja — egy tallérral mérte át, ott, a hol a legszelesebb.

A kép háttérét két összeakadó sziklagerincz alkotja. A déli és inkább csak tömb: a Puszkaporos; az északi, hosszan felfutó az, a melyen a Szeleta-barlang nyílik. A hol a két sziklatömeg

a völgy talpán összetalálkozik, a mely pontot a hosszú nyíl iránya jelezi, az a Szinva szurdoka; a Szeleta helyét a hosszú sziklagerincz felső vége táján egy rövid nyíl iránya mutatja.

Maga a barlang szádja, a robbantással való tágítás előtt alacsony volt (36-ik ábra); a robbantás után, mely az előtért kitisztította, elegyengette, a száda tágult.

A barlang belsejéről csupán ennyit. DR. KADIĆ szerint az előcsarnok tágas, átlag 20 m. hosszú, 15 m. széles; az előcsarnokból egy 40 m. hosszú, szélesebb ág északnyugat felé nyomul a hegybe; egy 30 m. hosszú keskenyebb ág nyugat felé ágazik el. A boltozat függönyszerűen, csipkésen szakgatott, hol egykoron a denevérek ezernyi ezrei tanyáztak.

Az ásatás főrésze az előcsarnokban folyt.

Hogy az erozió hatalmas érthetővé váljék, erre szolgálnak az egyesült Szinva-Garadna patakok folyásának számai, a mint azokat DR. PAPP — i. h. — megállapította. A Nyár-hegy tövéen, tehát távolabban, a fakadó Garadna forrásától véve a Sajóig, a folyás hossza 30 km. 285 m. eséssel, a mi kilométerenként 19 m. esést ad. Ez Magyarországon igen nagy esést jelent és az erozió vájó és szakgató erejét is magyarázza.

Evvel ki volna merítve az őstörténeti vázlat, mely a szak általános képét adva, az ősemberek Magyarország területén való előfordulását is bebizonyította, természetesen a nélkül, hogy ezt közvetlenül a magyar emberre vonatkoztatni lehetne.

Az őskőkorszakot — palaeolith — attól a kortól, a midőn a magyar honfoglalás történt, sok ezredév és ennek keretében számtalan, hatalmas, a Föld felületét is sokszorosan átalakító és az embert is átformáló alakulat folyt le; így az őskőkor embere csupán az emberiség fejlődésének szakadatlan egymásutánja során kapcsolható össze szervesen a honfoglaló s azon át a mai magyarsággal. Az ősember nyomai Miskolcz táján tehát a terület egykori ősemberének és nem a magyarságnak történetét nyitják meg.

De a midőn a tétel így alakul, föltámad a kérdés: miért akad csak az Alföldet szegélyező hegységben az ősember nyoma

és — ismeretünk állása szerint — miért nem magán a nagy Alföldön is? És tovább: mi lehetett az a vonzó erő, a mely később a honfoglaló magyarságot arra bírta, hogy ezeréves államát éppen azon az alakulaton alapítsa meg, a mely alakulat az ősembert kizárta? mely alakulatot, a sikságot, nem bírta lényegében átformálni a geológiai menet sem, mert erről tanuskodnak az Alföldön előforduló, őszállatoktól származó maradványok, mint leletek?

Az őskőkorszak emberének nyomait véve, az eddig ismert lelethelyek csoportosítása és sorakoztatása azt látszik bizonyítani, hogy két nagy akadály állotta útját az őseMBER bizonyos irányokban való terjedésének, ú. m.: az Alpések, a melyek nem engedték terjedését délnyugoti irányban; *a másik nagy akadály a nagy Alföld folyóival, mocsaraival és ingoványaival, mely útját szegte a terjedésnek délkelet felé.*

Csak így bírjuk megmagyarázni, miért nem kerültek eddig napfényre a nagy magyar Alföldről az őskőkori ember biztos maradványai, így nyomai? *És miért került az első, kétségtelenül palaeolith-lelet Miskolcra, az Alföldet szegélyező határhegységből, a honnan avatott férfiak várták is.*

A nagy magyar Alföld a palaeolith-korban, természeti sajátságainál fogva, az ősembert kirekesztette ugyan, de a későbbi korban a kirekesztő tulajdonságok megenyhültek és ekkor, éppen e megenyhített tulajdonságok voltak azok, a melyek a más helyen fejlett, Európában fellépő, bizonyos emberfajra hatalmas vonzó erőt gyakoroltak és ezt megtelepedésre, majd államalapításra bírták.

A kirekesztő ok a nagy magyar Alföldön a hatalmas elmosárossodás és őszrengeteg volt, mely nem rekesztette ki a diluvium hatalmas állatvilágát, de kirekesztette az ősembert.

Mihelyt a kirekesztő ok a késői korban megenyhült, vonzotta az alkalmas embert és reábírta államalkotásra is.

Ez a késői ember, a lovas nomád állattenyésztő és halászó ember a magyar volt, kiről utóbbi tekintetben, a szerszám alapján, „A magyar halászat könyvében“ kimutattam, hogy az észak-

keleti halashelyek felől kellett jönnie, a mi ma is fennáll. Az állattenyésztési alap kimutatása e műben fog következni.

Így alakult a nagy magyar Alföld egy sajátosan berendezett színpaddá, a melyen csupán és egyedül egy sajátos, megfelelő tulajdonságokkal bíró nép vethette meg állandóan a lábát, hogy azután a legnagyobb rázkódtatások, áramlások, népek fölbukkanása és letűnése közepette és után helyt maradjon, betöltve azt a történelmi küldetését, a melyet neki sorsa osztott; és ezt töltve be mind e mai napig.

Ez a nép a *Magyar*.

Ez az álláspont azonban nem egyezik neves és érdemes magyar geológusok fölfogásával, kik azt a meggyőződést fejezték ki, hogy az ú. n. „pontusi depresszió“, a löszlerakódás korában, oly édesvízű tó terjedezett, melynek Magyarország Alföldje egyik öble volt — és hogy ezért nem vethetett itt lábat sem az őskőkor embere, sem állatvilága.

Ám ennek a fölfogásnak ellene mond az ősszállatokról szóló tan, a mely szerint nemcsak Felső-Magyarország és az erdélyi részek hegységeiben, azoknak a síkba benyúló végződvényeiben, hanem magán az Alföldön is az ősszállatok világának tömérdek maradványa került napfényre. HOERNES MÓR tanár (i. h. 146.) véleménye szerint, mely az enyém is: „a Tisza laposaiban a Mammut és a Rhinoceros legelészett“, a miről tömérdek lelet tanuskodik is. Ezek az őskőkor kiváló jellemzői.

Megáll tehát a palaeontologiai bizonyítékok erejénél fogva az a tétel, hogy a nagy magyar Alföld sajátosságainál fogva kirekesztette ugyan az ősembert, de a későbbi korszakokban, a megenyhült sajátosságok éppen vonzóerővel bírtak a halászó és állattenyésztő lovas nomád népre, a *magyarrá*.

Mindazt, a mi a palaeolith- és lehet talán az eolith-korszak embere óta, a Magyarok fölléptéig, e darab földön történt, helyesebben a mi kutatások révén ismeretessé vált, azt a tudomány évkönyvei őrzik meg, mert ez nemcsak a magyar ősfoglalkozásokról szóló tannak, hanem a tudomány egyetemének érdeke is; de külön és itt is számba kellett ezt venni, mert lehet, hogy

a legősibb kor nyomdokai átvezetnek későbbi korszakokba, föl-
ismerhetőbbé és szövétnekekké válnak a multak kutatásában.

Vizsgálunk kell a magyarság sajátosságait is, azokat, a
melyek alkalmasok arra, hogy a legnagyobb változta-
tások közepette fönmaradjon; a melyeket korszakról-korszakra
áthozva, mindenkor az erő ősforrását bírta bennök — és a
melyek éppen azért alkalmasok arra, hogy a messzemultakba
is bevilágítsanak. Ezeknek vizsgálata e mű többi része során
következik.

III.

A NOMÁDSÁG ELEMEI.

Den tiefsten Einfluss übt die Viehzucht dadurch auf die ihr sich widmenden Völker, dass sie dieselben unstet macht.

RATZEL: „Völkerkunde“ I. p. 58.

Az állattenyésztés úgy gyakorolja legmélyebb hatását azokra a népekre, a melyek űzik, hogy azokat bolyongóvá teszi.

RATZEL: „Völkerkunde“ I. p. 58.

Mindazok a kijelentések, a melyek, mint az e szakasz élén álló is, a nomádságot jellemezni hivatva, vagy erre szánva vannak: szellemesség, vagy inkább elmésség mellett, legtöbbször úgynevezett „nagy igazságok“.

Ha RATZEL¹ azt mondja, hogy a nomádizmus majdnem szükségképen való következménye és kísérője az állattenyésztés túlnyomó voltának; vagy hogy a nomádélet és a pásztorélet majdnem egyértelmű, még pedig joggal; vagy változtatott eszmarendben: hogy a sivatagot „Wüste“² az állattenyésztő nomád elébe helyezi a termékeny földnek, mert emennél tágasabb, több tért nyújtó: úgy ezektől és hasonlóktól a tartalmat elvitatni

¹ RATZEL FRITZ: „Völkerkunde“ I. p. 58.

² E szó alkalmazása itt nem helyes, mert *sivatagot* jelent, holott „Steppe“ = *pusztáról* van szó.

nem lehet; de az is bizonyos, hogy általánosak és egy adott nép teljes jellemzését nem foglalják magukban.

A magyar ősfoglalkozások könyvének nem lehet az a rendeltetése, hogy csupán általános jellemzést adjon; tüzetesen kell eljárnia, hogy való élettel népesítse be különösen azt a területet, mely egykoron természeti sajátosságainál fogva a palaeolith emberre nézve úgylátszik, kirekesztő akadály volt: a nagy Alföldet, mely azután a magyarságot éppen vonzotta, állandó letelepedésre bírta, a melyet egy ezredév óta megszállva tart. Itt tehát a magyar nomádság jellemzése a feladat, mert nyilván ez döntött a terület megválasztásában, annak oly tartós megszállásában, a magyarság jellemének legnemesebb és legbecsesebb tulajdonságai szerint való kifejlődésében.

Az, a mit a történelmi kútfők erre vonatkozót egybefoglalnak, kevés és nem is mélyen jellemző; különösen pedig nem alkalmas arra, hogy a magyarság nomád életének visszasugárzó tükre legyen, mely fölfogja és visszaadja a tipikus nomádéletnek még ma is meglevő töredékeit; de azoknak a multból eredő jelentőségét is.

Keresnünk kell tehát oly ősi törzs nomád életének lehetőleg teljes képét, mely törzsnek ebben a magyarsággal rokonvonásai vannak; mely törzs elfogadhatólag ugyanazokon, vagy természetük szerint hasonló területeken élt és vonult, mint a magyarság, nomád életének képe tehát igenis tükre lehet a magyarénak és arra is alkalmas, hogy a még ma is élő töredékeket kellő világításba helyezze.

És oly lehetőleg teljes képre van szükségünk, mely bevilágítja a messzemultat, azt, a melyben azok a népelemek fejlődtek erőre, a melyek később nagy áramban keletről, vagy északkeletről kelve, nyugot felé vették az utat, összerombolva a klasszikus európai ókor államalakulatait és nagyrészen igen magasra felelt kulturáját, mely az ember erkölcsi világának összes viszonyait fölkarolta, foglalatját vagy tartalmát majdnem kimerítette és még romjaival is szülőjévé vált annak, a mit „modern kultúra” kifejezéssel illetünk.

És éppen az ókor kulturájának egész lénye azt ajánlotta a nomádság tükrének, a mit annak a kornak görög írói műveikben a *Skythákról* följegyeztek és a mi reánk maradt.

Egy mély elméjű, nagytudású és e mellett szerény magyar tudós, TÉLFY IVÁN-nak köszönhető, hogy a nemzeti szellem újabbkori föllendülése (1863) idejében, a Magyarok őstörténetéhez avval járult hozzá, hogy összegyűjtötte mindazt, a mit a görög klasszikusok, egyáltalában írók, a Magyarokkal sokszorosán viszonyított *Skythákról* tudtak és a miben e nevezetes néptörzs nomádélete jellemezve van.¹ E jellemzés ellenőrzője abban rejlik, a mit a nomádságról egyébként tudunk és a mi nálunk az életben máig is fönmaradt.

A görög források kezdődnek HESÍÓDOS-szal 700 évvel Kr. e. és tartanak Kr. u. 300-ig. Az itt következő földolgozásra nézve megjegyzendő, hogy nem követi az időrendet, mert nem is követheti, még pedig azért nem, mert az egyik író ezt, a másik amazt a vonást jegyezte föl és így, hogy a Skythák nomád életének képe egységes, áttekinthető, továbbá a magyarság nomád életének ismert elemeivel biztosan viszonyítható legyen, a tárgyi összetartozás rendje volt az, a melyet követni kellett.

A Skythák nomádságának vizsgálata annál fontosabb, mert területileg sokszorosán egybeesik a Magyarok nomádságának elfogadott némely részével, mint azt a VII-ik tábla mutatja.

A Skythák nomádsága.

A Skytháknak, mint népnek eredete, HERODOT szerint mythologiai. Ezért ennek fejtegetése nem e könyvbe való. Elég ha tudjuk, hogy a mythos szerint az első Skytha *Targiatos* volt volna, ki *Jupitertől* és a *Borysthenes*, tehát a mai *Dnyeper* folyó, egyik leányától, vagyis nymphájától származott. A könyv céljára nézve a *Dnyeper* már itt is kiemelkedik, mert az a magyar-

¹ TÉLFY IVÁN „Magyarok őstörténete. Görög források a Scythák történetéhez.” Pest. 1863.

ság történeti fölfogásában oly fontos szerepet játszó *Lebedia* és *Etelköz* területeket kettéosztó folyó és a skythák nomádságára nézve is jelentős.

A szittyák¹ nomádságának kezdetét és okát ARRIÁN, ki Kr. u. az első században élt, egészen észszerűen, a mythosz, így a képzetet teljes kizárásával így adja:

„A szittyák hajdan gabonaevők és szántóvetők voltak, házakban laktak, városokat alkottak; miután a thrákoktól megverettek,



37. ábra. Szittyá harcos.²

megváltoztatták életmódjukat és nagy átok terhe alatt megfogadták, hogy sohasem építenek többé házat, sohasem hasítják fel ekével a földet, sem városokat nem alapítanak, sem drága holmit nem tartanak, hanem *szekereket* használnak *házak* gyanánt és vadállatok húsát eledelül, a tejet italul és ételül és birtokuk a nyájak lesznek, a melyeket magukkal visznek, fölcserélvén egyik vidéket a másikkal. Így váltak földművelőkből nomádokká.“ HERODOT szerint azonban némelyek mégis megmaradtak földműveseknek is a Borysthenes — Dnyeper — körül, kiket aztán a görögök „Borystheniták“ névvel illettek.

¹ Ezentúl evvel az alakkal fogok élni.

² A kép eredetét l. a 96-ik oldalon.

STRÁBO szerint napkeletre az indusok, napnyugatra a kelták, délnek az éthiopok, északnak a szittyák laknak. Ez a fekvés általános megjelölése; a tüzetesebb így alakul: „A ki a Bosporon — északnak — áthajózik, maëoti szittyákat talál — mondja HELLANIUS — AESCHYL pedig: hogy a szittyák sokasága Maëotis tava — Azowi tenger — körül a legszélsőbb helyet bírja. HERODOT szerint: A szittyá tenger mellék közepe a Borystheniták kikötője, az az: a Dnyeper torkolata.

HERODOT szerint: Istertől — Alduna — Borysthenig — Dnyeper — tíz napi a járőföld; Borysthentől Maëotis taváig — az Azowi tengerig — tíz napi járőföld; északnak a Melochlaenokig húsz napi járőföld. Egy napot kétszáz stádiumnak véve: Szittyáország egész határvonala körülbelől négyezer stádiumot teszen.

Szittyáországnak annyi a folyója, mint Egyiptomnak a csatornája, mondja HERODOT, az az: sok. Hajózható folyói: az Ister = Alduna, Tyras, Hypanis, Borysthenes, Panticapes, Hypacyon, Gerrhus, Tanais = Don, itt tehát egész Etelköz és Lebedia van érte, úgy a mint ezt köztörténetünk bevette.

Egyébként pedig, ugyancsak HERODOT szerint, a föld lapályos, pázsitos, vízzel bővelkedő, és ezt a jellemzést HIPPOCRATES így adja tüzetesebben: Az ú. n. szittyá pusztaság gyepes, kopár — fátlan — és középszerűen vizes, mert vannak nagy folyók, melyek a vizet eltérítik — levezetik — a lapályból. Ez az áradás és apadás és a rétség képe. AESCHYL szerint van hozzáférhetetlen pusztaság is.

Szittyáország klímáját többrendbeli körülmény jellemzi. Ezek között első helyen áll a darumadár — Grus, — melyről HERODOT mondja, hogy Szittyáországból télire, még pedig Egyiptomba, Aethyopiába és Lybiába vonul el. Hogy a görög történetíró ezt a madarat emeli ki, jele annak, hogy a madár Szittyáország „vízzel bővelkedő“ lapályain, ezeknek ősmocsaraiban tömegesen fészkel s így tömegénél, nagyságánál és ékalakú vonulási rendjénél \wedge fogva szükségképen feltűnt. Igaz, hogy a darumadár elterjedése észak felé messze terjed és Skandiná-

viától Oroszféldön és Szibérián át Kamcsatkáig is elér; de terjed délkeletnek is, tehát Oroszország maëoti részébe és tova kelet felé; és ebbe a Skandináviától számított délkeleti csapásba tartozik a magyar Alföld, mely még nem is régmúlt időkben, terjengő ősmocsaraiból kelve, „Darvasföld“ volt és a daruban címéres madarát szerette.¹ A folyók szabályozása és az ősmocsarak lecsapolása a darumadarat ma már ritkává tették. Elfogadható azonban az, hogy a darumadár tekintetében a szittyák országa a magyarság Alföldjével nagyban és egészben egyezett; így a klíma is talált.

Már *Arrianból* tudjuk, hogy a midőn a szittyák felhagytak a földműveléssel, tehát az egyazon helyhez kötött életmóddal, *szekerekre szálltak*, hogy nyájaikkal fölcseréljék az egyik vidéket a másikkal, más szavakkal: földművelőkből nomád állattenyésztőkké lettek, még pedig „pásztoriakká“, a mint ezt *HERODOT* és más írók többszörösen kifejezik.

HIPPOCRATES meghatározása az, hogy a szittyák pásztoriak, mert nincsenek házaik, hanem *szekereken laknak*. *MEGASTHENES* pedig — mint *ARRIAN* — így adja: „A szittyák közül a nem földművelők: nomádok, *kik szekereken kóborolva* Szittyország egyik részét a másikkal cserélik fel. Ezt a mozgó állapotot *HIPPOCRATES* világosan így okolja meg: *A szittyák annyi ideig maradnak egy helyen, a meddig állataiknak elegendő legelni² valójuk van*. Ez a nomádság és világos megokolása, *lényege*.

ARISTOPHANES az évszakot vonja be meghatározásába: „Tél idejére a szittyák *szekerekre* rakják holmijokat és más vidékre költözködnek“. Elfogadható, hogy az ország délibb részére mentek, a mely különösen az Azowi tengertől tova, északra fekvő vidékekkel szemben érezhetően enyhébb, kitelelésre alkalmasabb is lehetett. Ez már a nomádság nagy szabása.

A nomád szittyák *szekere*, a melyen éltek és költözködtek,

¹ *CERNEL ISTVÁN*: „Magyarország madarai“ II. kötet 1899 pag. 234—242, természetstóriailag és egyéb vonatkozásaiban is szépen adja a madarat.

² *TÉLFY* i. h. „takarmány“ szót használja legelő helyett, a mi nem egészen szabatos.

nomádságukban mind nagyobb jelentőséget ölt; de a fedéllel és sátorral kapcsolatba téve, bizonyos fokig elhomályosodik; a homály azonban eloszlatható. Minthogy azonban a homály eloszlatása csupán a magyar nomádsággal való viszonyítással válik lehetségessé, foglaljanak itt elébb helyet a szekérre és költözködésre vonatkozó meghatározások, úgy, a mint azokat a görög írók adják.

PTOLEMAEUS CLAUDIUS ezeket a szekeres nomádokat „amaxobii” = szekereken élők¹ név alatt tárgyalja. A szekerek szerkezetére nézve AESCHYL azt mondja, hogy szép kerekekkel és *fonott tetővel*, helyesebben fődéllel, bírnak és *lakásul szolgálnak*. STRABO a következő változatot adja: „A nomád szittyák sátrai nemezsből készítve, szekerekre vannak erősítve, melyekben laknak. A sátrak körül vannak a nyájak, melyeknek tejével, túrójával, húásával a nomád szittyák táplálkoznak. Követik pedig a legelőket, elfoglalván mindig a füves helyeket, télen a Maëotis körüli mocsaraknál; nyáron a lapályokon is”. HIPPOCRATES a szekereket és sátrakat így adja tüzetesebben: „*a szekerek közül a kisebbek négy-, a nagyok hat-kerekűek*, gyékénynyel vannak „körül kerítve” (?) és úgy is építve, mint a házak: részint egyszerűleg, részint „háromszorosan”² és ezek sátorok is, eső, hó és szelek ellen. „*A szekereket részint két, részint három pár ökör húzza.*”

PINDÁR „szekeren vitt házról” szól és hozzáteszi, hogy a kinek nincs ily háza, az a szittyák között csak kóborol. Ugyanezt mondja ARISTOPHANES arról a szittyáról, a kinek szekere nincsen; a ház itt nyilván kihagyás.

A szekereken és az azok körül folyó életről ismét HIPPOCRATES ezeket mondja: „*a szekereken élnek a nők és a gyermekek; magok a férfiak lóháton járnak és utánuk indulnak nyájai, a*

¹ ἀμαξα = plaustrum, currus = szekér, βίος = élni értelmében; a h a jobb hangzás miatt maradt el.

² Némelyek ezt három emeletre is értették, a mit azonban a nomád állapot természete kizár; itt nyilván három tagozat értendő. GYÁRFÁS: Jászkunok története I. 74. ezekről megemlékezve, STRABO-nak tulajdonítja azt, a mit HIPPOCRATES jegyezett fel.

ménés és a gulya“.¹ A sorrendet tüzetesebben határozza meg HERODOT, a szittyáknak DARIUS ellen való vonulásuk leírásában: „Előfutárok a legjobb lovasok, kellő marhával élelmül; azután következnek a szekerek az asszonyokkal és gyermekekkel és a marhával“. Ismeretes, hogy a görög írók szerint a szittyák győzhetetlensége onnan eredt, hogy semmiképen sem voltak helyhez kötve, hanem mindenüket magukkal vitték, így nem szorulhattak meg sehol semmiben sem.

Eddig is már kivehető, hogy az állattenyésztő szittyáknak lovuk és szarvasmarhájuk volt. STRABO azt mondja, hogy a szittyá ló kicsiny volt; a juh ellenben nagy; az ökrök szarv nélkül valók voltak, hozzáteszi azonban, hogy némelyeknek lefűrészelték a szarvukat — talán valamennyinek. Mint kiváló Sákok szerepelnek — *Chöril*. — Hogy a kezes állatok közé a disznó is tartozott, azt HERODOT mondja, úgy hogy az istenségnek lovat áldoznak, a disznó azonban ki van zárva — tehát volt.

Megtudjuk STRABO-tól, hogy a szittyák a lovat *metszik* s ezt avval okolja meg, hogy a szittyá ló, noha kicsiny, de nagyon serény és makranczos; a metszés tehát szelidíti.

Kirekesztve mindazt, a mit HERODOT, a szittyákról szólva, az egyszerű emberekről és a nagy állkapcsokkal — talán pofacsonttal — bíró kopaszokról — nyilván mongolokról — mond, ANTIPHANES-től tudjuk, hogy a szittyá gyermeket nem bízták dajkára, hanem kancza- és tehéntejjel tartották.

CRATIN jegyzi fel, hogy *hipponik*-szittyá, mert vörös-sárga színű. ARISTOTELES szerint a szittyák símahajúak; ALEXANDER KELEMEN szerint növesztik hajukat; PLUTARCH mondja, hogy feltűrik — talán felborzolják — hajukat, megrémítés okából.

Vallás szerint Nap-imádók s ennek lovat áldoznak.

Életmódjukról azt mondja HERODOT, hogy nem vetnek, azaz nem földművelők, hanem nyájaikból és halból élnek. HIPPOCRATES följegyezte, hogy főtt húst, *ippakit*, azaz: kanczatejből készített

¹ TÉLFY „csordákat“ mond, a mi azonban a nomád állapottal össze nem fér. A csorda a megtelepedtséghez van kötve: reggel kihajtják, estére visszatér.

túrót esznek és tejet isznak; ezért nevezi őket NICOLAUS DAMASCENUS „Galaktophagoknak“, vagyis tejevőknek, kik kanczatejből túrót is csinálnak; ezért legyőzhetetlenek, mert velök van az eledel.¹ Ugyancsak mint kanczatúrót evőket említi AESCHYL is.

A tejure, mint fő táplálékra nézve a gazdasági eljárás így alakul: már HESIODOS nevezi őket „kanczafejőknek“ és HERODOT azt jegyzi föl róluk, hogy fejéskor csontcsövet dugnak a kancza pérájába, belefújnak, mert azt hiszik, hogy a kancza így jobban bocsátja a tejet.² A tejet pedig faedénybe gyűjtik és — HIPPOCRATES szerint megrázzák. A megrázott tej habzik és elválk. A kövérjét írósvajnak nevezik: ez a felületen áll meg; a neheze és vastagja leszáll, ezt elválasztják és megszártítják; a savó a középen marad.³ A tej kezelését HERODOT is nagyjában így írja le, hozzátevén azt, hogy a felületre szálló részt — a tejszínt — kevesebbnek tartják és leszedik.⁴

A többi táplálékra nézve előkelő helye van a *halnak*, mely STRABO szerint *téli jegeshalászatnak tárgya*. Ekkor ugyanis Maëotis táján a víz a kemény téli fagytól beáll, úgy hogy a hajók útján szekerek járhatnak s ekkor halásznak hálóval a jég alatt; a kivonó léken, mely ki van vágva, a halak kivonatnak — STRABO szerint kiásatnak, a mi azonban nyilván az „ásott halakra“ vonat-

¹ V. ö. Vonulás rendje — HERODOT.

² TÉLFY i. h. följegyzí, hogy NIEBUHR hasonló eljárást, bivalra alkalmazva, az araboknál látott.

³ HIPPOCRATES előadása a budapesti központi tejcsarnok igazgatósága szerint teljesen megfelel a vajköpülés legprimitívebb formájának. A rázás folytán a tejben levő zsírgolyócskák burkai megrepedeznek és a zsírrészek, nagyobb tömegekké tömörülve, adják az írósvajat. A vaj megalakulván, az egészet állni hagyták s ekkor a folyós részt a tejsavbacteriumok megalkották; végre a túró kivált és elválasztva, megszártított. Az írósvaj és túró között maradt a savó. H. O.

⁴ HERODOT állítása, hogy a szittyák a foglyokat megvakítják s ezekkel rázatják a tejet, NEUMANN szerint tévedés, mert a foglyokat nem a szemüktől, hanem a „tossu“-tól = tejfeltől fosztották meg. NEUMANN: „Die Hellenen im Skythenlande“, I. 281. stb., I. TÉLFY.

kozik, nem pedig a jeges halászatra. Az így fogott halak leginkább tokok, nagyságra pedig egyenlők a delfinekkal. A görög íróknál különben a Borysthenes — Dnyeper — is mint kiváló halasvíz szerepel.

Úgy HERODOT, valamint STRABO megemlékeznek arról, hogy a szittyák vadásztak is; az utóbbi meg is nevezi a vadakat. A mocsarakban szarvasra és vadkanra vadásztak, a lapályokon „vadszamarakra“ és „zergékre“.¹ Megemlékszik még egy „Kolos“ nevű fehér négylábúról, mely nagyságra a szarvas és kos között áll, de futásban ezeknél gyorsabb.

A Sák-szittyákról mondja HERODOT, hogy egyenesen álló turbánjuk — a magyarság téli bőrkucsmája; — és bő nadrágjuk — sokszorosan, mint a magyarság bő gatyája felfogva — volt.

A szittyák főképen lovas harczosok voltak és mint ilyenek, a legkiválóbb íjászok vagy nyilasok hírében állottak. Harczmodoruk egyik sajátossága, PLUTARCH szerint, a futás közben hátrafelé való nyilazás volt. Mint meszelövőket AESCHYL említi fel; mint lovas íjászokat pedig THUKYDIDES. Mint nyilasokat — a parittyás Rhodok mellett — XENOPHON is említi. A nyilazásban népek tanítómesterei voltak, mondja HERODOT; és HERACLEAI HERODOR még az íjat is, a melyet HERCULES használt, a szittyáktól származtatja. Nevezetes tulajdonságuk az volt, hogy az íjat és nyilat a bal kézzel éppen oly biztosan kezelték, mint a jobb kézzel, mondja PLATO.

Egyéb fegyverzetök — az íjon és nyilakon kívül — HERODOT szerint — a tör és a „sagaris“ nevű kétélű balta; más helyen: a dárda; STRABO szerint pedig még a kard; védelmül a vért.

HERODOT azonban azt is följegyezte, hogy a midőn a szittyák szolgálai gazdáik ellen föllázadtak, a gazdák félretették a dárdákat és az íjakat és *lóostorral* támadtak a lázadókra, kik meg is futamodtak. Ez a lóostor nyilván a rövidnyelű, de fonott

¹ A „vadszamár“ talán [az Equus (Asinus) Kiang, vagy a Kulan; a „zerge“ nyilván valamely Antilop.

teste szerint nehéz és hosszú ostor, vagyis hatalmasan vágó nehéz ostor = „karikás“ volt. NICOLAUS DAMASCENUS szerint a nők nem kevésbé harciasak a férfiaknál.

Ezekkel — a harczmodor és fegyverzet belevonásával — ki van merítve az, a mi a szittyá nomádságot sajátosan jellemezte. A tárgyalás során megismerkedtünk a szittyák nomádéletének kezdetével, a területtel, annak sajátságaival, a nomádság gyakorlatával, a szekér-sátorral, a vonulás rendjével, továbbá a kezes állatokkal, az emberrel és életmódjával, a főtáplálékkal, a halászattal, a vadászattal és az öltözetrel; így némely szokáson kívül, mely kevesebbet nyom a latban, a szittyá jellem tárgyalása van soron, mint a melyre a nomádélet nagy mértékben befolyhatott.

A jellemre nézve DIO CHRISOSTOMUS azt mondja, hogy a nomád szittyák, noha nincsenek házaik és se nem vetnek, se nem ültetnek, mégis igazságosan és törvények szerint élnek. A fényűzést gyűlölik, mondja ALEXANDER KELEMEN és az egyszerűséghez ragaszkodva, még a szekeret is megvetik, — saját nagyságukat tartják gazdagságuknak: a szittyá beéri a lóval és oda megyen a hova akar; hogyha pedig megszorul, eret vág lován és vérével táplálkozik. AESCHYL ezért „kanczatúrót evő, jótörvényű szittyák“ névvel illeti. NICOLAUS DAMASCENUS is HOMÉR Iliasza nyomán — 13. 5—6. v. — „legigazságosabb embereknek“ nevezi. Ugyanezt mondja róluk STRABO.

LAERTI DIOGENES megjegyzi róluk, vagy reájok vonatkoztatva, hogy a nyíltan és szabadon nyilatkozó emberről azt mondják: a szittyákat utánozza.

THUKYDIDES szerint okosság dolgában a többi népeket felülmulják.

A kebli békességre nézve nevezetes, a mit STRABO jegyezt föl és ez az, hogy a vagyon, a nők és a gyermekek közösek. HERODOT ezt a Massagétákról mondja.

Már fennebb láttuk, hogy azok a szittyák, a kiknek nincs szekerek, csak csitrés vagy csetrés félék: véreik közt vagyon-talan kóborlók. A rendiség azonban sokkal élesebben van

kifejezve abban, a mit HERODOT mond, hogy t. i. a szittyáknál a mesterséget űző kisebb becsületű; ellenben nemes számba megyen az, a ki hadi dolgokkal foglalkozik.

PLATO a szittyákat borivóknak is mondja, ANACREON szerint pedig a szittyák borozása zajjal, lármával jár. PLUTARCH szerint a szittyák, mikor iszik és lerészegszik, az íj húrját pengeti. HERODOT szerint is borivók a szittyák és ha a spártaiak tiszta borra vágyanak, azt mondják: „szittyák módra“.

Mintegy soron kívül még néhány mozzanat következik, mely mindenesetre jellemző, a melynek különben is megvan a maga jelentősége, a mint az ki is fog tűnni.

HERODOT szerint a szittyák harcra a megölt ellenségnek fejbőrét vette — úgy mint ezt „skalp“ név alatt az indiánok — Amerikában — is tették. E győzelmi jelvénynek kikészítése vagy lágyítása *gyűrással* járt, a fölösleges húst pedig ökörbordával szedték le, mely tehát timárkés gyanánt szolgált.

HERODOT leírja a szittyák „gőzfürdőjét“ is, mely szerinte abban áll, hogy nemez sátrak alá bujva, tüzesített kövekre kendermagokat szórnak, mely izzasztó füstöt fejleszt. Nyilvánvaló csupán az, hogy a rossz melegvezető nemez alatt a tüzesített kövektől nagy hőség támadt, mely a kívánt hatást meghozta. A kendermagnak gyógyító hatást tulajdoníthattak. Egy másik mód, mely tisztán kivehetőleg gőzfürdő volt, arra szolgált, hogy a szittyát a divó temetéssel járó szennytól alaposan megtisztítsa, a mi HERODOT szerint úgy történt, hogy miután a halottat előbb szekeren 40 napig körülhordozták s végre eltemették, három egymásfelé hajló karót vertek a földbe, ezt gyapjúnemessel borították be, alatta pedig a gőzt úgy fejlesztették, hogy tüzesített köveket dobtak egy közepén álló vizes edénybe.

Ugyancsak HERODOT írja, hogy a királyi sírt a király halála után következő évben szalmával kitömött, karóbahúzott lovakkal, ezeken megölt és karóbahúzott lovasokkal vették körül, a ló és lovas pedig félkerekekből és karókból alkotott, ösztörűszerű szerkezettel tartatott álló helyzetben.

A mi pedig a szittyák sajátosságát és ebben az erőt fentartotta és biztosította, az a szokáshoz való föltétlen ragaszkodás volt. HERODOT-tól tudjuk, hogy az idegen szokással való élésre halálbüntetés volt szabva. Így érthető XENOPHON mondása, hogy Ázsiában a perzsák uralkodnak, kiket a Syrok, Phrygek és Lydok uralnak; — Európában pedig a Szittyák uralkodnak kiket a Maötok uralnak, azaz uralkodókul ismernek el.

E képhez kiegészítés gyanánt hozzá tartozik az, a mi a szittyák megjelenéséről, testi tulajdonságairól, mint leghitelesebb reánk maradt. A szittyák megjelenését legszebben és legtanulsá-



38. ábra.

gosabban átszarmaztatta az az elektron-váza, mely görög eredetű, elsőrendű műtárgy és a Kul-Obii nagy Kurgánból Kertő mellett került napfényre, a melyet TOLSTOJ és KONDAKOV 1889-ben kiadott.¹

E valóban bámulatos műtárgyon, úgy azon is, mely a Čertomtyeki Kurgánból Nikápoly táján felbontatott, a körülfutó szalagokon — fríz — számos Szittyá-harcos, műveletek szerint különösen lócsiszárok és mén-metszők vannak ábrázolva, a lovakkal együtt, bámulatosan beszédes, helyesen rajzolt csoportokat alkotva.

¹ „Russkija Drevnosti“ 1889. II. p. 146. Ezt és a többit v. ö. PEISKER J.: „Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen“ 1905.

Az a szittyá harcos, a mely a szakasz élén áll, úgy látszik, közrendű; előugró álla más jelleget kölcsönöz neki, mint egy koronás — karikakoronával diszített — alaké (38. ábra), mely a tiszta görög arczél minden szépségét állítja elénk, a ki előtt paizszsal, lándzsával és vérttel fölszerelve, egy harcos térdel és láthatólag jelentést teszen.

A szalag további részén egy, a jobb féltérdre bocsátkozott alak az íjat a bal láb térde alá húzta, úgy hogy a húr kívül esik a czombon; a harcos azon van, hogy a húr jobbkezével az íj horgába akassza, melyet a balkéz a húr akasztója felé hajlít; az íj másik horga a jobb czombra támaszkodik. A szalag többi részét négy egymással szembe fordult harcos alkotja meg, kettő



39. ábra.

térdel s az egyik a másiknak nyilván a szájába nyul, a „kezelt“ arcza pedig ugyancsak kint fejez ki; a másik párból az egyik a másiknak lábszárán a sebét kötözi. Ezek a harcosok mind hosszú, szalagszerűen összecsapzott haját viselnek. Az is látható, hogyan függött az íj és tegez az övön (39. ábra.).

A lócsiszárokat, vagy a mén-metszők működését föltüntető rajzok, csoportosítás és alak szerint bámulatosan tökéletesek. Legelő lovak teljes nyugalomban, ezek felé vadul ugratók; a férfiak, kik pányvánál fogva (ez nincs kirajzolva, de az alakok tartása szinte odavarázsolja) az ugró lovakat visszarántani törek-szenek, ez mind csupa élet és igazság.

A metszők csoportja remek és félreérthetetlenül mutatja az eljárás legfőbb mozzanatait: az ifjú mén döntését (VII. tábla lásd a könyv végén). Itt az 1-ső ábra mutatja a szittyát, a mint

a mént a balkézzelel féken tartja, a jobbkézzel a bal előlábát hajlítja; hogy miért? azt majd meglátjuk.

A 2-ik ábrán már három ember foglalkozik a ménnel és noha pányva, vagy kötél nincs odarajzolva, a férfiak állása, a karok és kezek tartása a műveletet teljesen kifejezi. Ezt a műveletet:

A 3-ik ábra, ugyanaz, a mi a 2-ik, de ezt én láttam el kötelekkel. Ez a döntés módját teljesen világossá teszi: a ló feje felől működő két férfi közül a ló fejéhez legközelebben álló, a ló két hátulsó lábát tartja kötélben; a hátrább álló a ló jobb előlábát húzza előre és fel; a ló farka felől működő férfi a ló bal előlábát fogja kötélben.

A mint e férfiak egyszerre maguk felé rántják a köteleket: a ló eldől és a bal *farra* esik és dől, tehát arra a részre, a mely a sérüléstől úgyszólván biztosan megóvja.

Ott, a hol ezt a műveletet szakszerűen űzik, az eljárás ma is a szittyáké és tanúsítja az ősrégi nép egykori fejlettségét.

A Kul Obji Kurgánból úgy a Certomskijéből kikerült remek vázák remek képeit PEISKER anthropologiai szempontból is szakszerűen megvizsgáltatta. A vizsgálatot HOLL bécsi egyetemi tanár ejtette meg és ZUCKERKANDL udv. tanácsos egészben helybenhagyta.

Én itt csupán az alakot és általánosságban az arcot veszem, mert a részletek messze vezetnének, vázlatba nem is valók.

HOLL szerint az egész test zömök, kicsiny, de tagbaszakadt; az alsó részben majdnem esetlen, a mi azonban a ruházattól is eredhet; ha nem így van, úgy az altest erőteljes izomzatán kövérség rakódott le. Az alakok mindenesetre izmosak, csontjaik erősek.

Az arcz, egynek kivételével, típus szerint durva, idegenszerű, de nem vad; a kivételes (lásd 40-ik ábra) nemes, görög ábrázatú; a többi ábrázat durvasága a hatalmas csontozattól ered, a mely — miután az azt borító lágyszövetek nincsenek hatalmasan fejlődve — az arcz jellemző kifejezését erősen befolyásolja.

A homlok rész inkább alúl domborodik, az orr hosszú és keskeny, a felső ajak tája rövid, szerintem az áll előrenyomul. Ez együttvéve adja az arc sajátos típusát és kifejezését.

A test zömök, tagbaszakadt volta már maga is jellege az igazi lovas nomádnépnek — ott a hol: a *magyarnak* is.

A közelebbi méltatás ott fog következni, a hol a magyarok típusáról lesz szó.

Ez volna egyesített, lehetőleg a tárgyiakból merített képe a szittyák nomádságának és jellemének, úgy, a mint az a görög írókból kivethető. Tudatosan és gondosan kerültem a tárgyi alapon túljáró okoskodást, a vélekedéseket, mert helyesnek és találónak ismerem el VÁMBÉRY szavát, mely ekképen szól: „A meddő etymologizálás — és én hozzáteszem találgatás — nem világítja meg az ethnologia homályos vidékét”.¹ E könyv irányánál fogva mindennek meg kell adni a tárgyi alapot, a mennyire ez messzemultakra nézve még lehetséges — és ha másképp nem lehet: a jelennel való viszonyítással is.

A görög írók kora.

- Aeschyl, 525 Kr. e.
- Alexander Kelemen, 200 Kr. u.
- Anacreon, 559 Kr. e.
- Antiphanes, 407 Kr. e.
- Aristophanes, 444 Kr. e.
- Aristoteles, 384 Kr. e.
- Arrian, 100 Kr. u.
- Cratin, 520 Kr. e.
- Dio Chrysostomus, 155 Kr. u.
- Euripides, 480 Kr. e.
- Hellanius, 495 Kr. e.
- Heracleai Herodor, 515 Kr. e.

¹ „A magyarok eredete“ 1882 p. 17.

Herodot, 484 Kr. e.
Hesiod, 700 Kr. e.
Hippocrates, 456 Kr. e.
Laerti Diogenes, 180 Kr. u.
Megasthenes, 300 Kr. e.
Nicolaus Damascenus, 74 Kr. e.
Pindar, 521 Kr. e.
Plato, 429 Kr. e.
Plutarch, 50 Kr. u.
Ptolemaeus Claudius, 138 Kr. u.
Strabo, 66 Kr. e.
Thucidides, 456 Kr. e.
Xenophon, 444 Kr. e.

A magyarok nomádsága.

Viszonyítás.

A magyar nomádságnak a szittyával való viszonyítása nem azt jelenti, hogy a két népnek vérszerint való azonossága bizonyítható, hanem a feladat az, hogy a két nép nomád életének azonos voltát, vagy hasonlatosságát a természeti viszonyok tekintetében egyező területen, vagy területeken vizsgáljuk.

A szerves kapcsolatot a két nép nomádsága között a terület azonossága eszközli, a mennyiben t. i. a görög írók nagyban és egészben ugyanazon a területen szerepeltetik a szittyákat, a melyen a magyarok előtörténete is — mostani történelmi felfogásunk szerint — játszott. A terület Lebedia és Etelköz, az Alduna — Ister — és a Don-Tanais közötti földség, folyóival és tengermellékével együtt.

A viszonyításban is az vezet, a mi a szittyák nomádság vázolásában irányított: a tárgyi mozzanatok kifejtése és összehasonlítása. Így itt is a történelmi kiindulást kell keresni, hogy ez avval legyen viszonyítható, a melylyel a szittyákról szóló rész kezdődött, vagyis párját kell adni ARRIÁN-nak.

Ennek párosa pedig a magyarokra nézve tárgyi alapon az arab IBN ROSZTÉH, a ki 913 K. u. írt a magyarokról, tehát abban az időben, a mikor Magyarországot a magyarok még nem foglalták el, hanem Lebedia és Etelköz területein is tartózkodtak.

IBN ROSZTÉH illető szövege, VÁMBÉRY kiadása szerint, a következő:¹ „A magyarok *sátrakban* élnek és a legelőkön és takarmányföldeken (ez legelőt jelent H. O.) ide s tova kóborolnak. Országuk terjedelmes. Egy oldalról a Római- (Fekete) tengerrel határos, melybe két folyó torkol; ezeknek egyike nagyobb a Dseihunnál (Oxus) és lakóhelyeik e két folyó közt terülnek el. A téli idő közeledtével a közelebb lakók a folyók egyikéhez vonulnak, télen át ott maradnak és halászáttal foglalkoznak. A magyarok országa fákból bővelkedik és vizekben gazdag, sok szántóföld is van“.

IBN ROSZTÉH további szövege szerint, a magyarok erőhatalommal uralkodnak a szlávok fölött, azokkal mint foglyokkal bánnak; sőt rabszolgául is eladják azokat.

EL BEKRI, egy másik arab író, a magyarokról ezt jegyezte föl:² „Ez a nép — a magyarok — *sátrak* alatt tanyáz és csak nyirkos és legelőken gazdag földet szokott fölkeresni“.

E könyvnek nem lehet feladata, hogy a történetírók vitás, sokszor homlokegyenest egymásba ütköző, egymást kizáró állításait egyeztesse, vagy azokban döntsön — és éppen ezért e könyv és e szakasz irányánál fogva, csak az a kérdés: a nomádélet kifejlődésére alkalmas területekről van-e szó, még pedig olyanokról, a melyeken *bizonyos természetű* nomádélet fejlődhetett, olyan, a melyen a mostkori magyarság, a mai Magyarország területén folytatott életének még kimutatható nomád részei tükröződnek — igen vagy nem? Itt tehát a mostkori, tényleges alapról, a multa való visszakövetkeztetésről is van szó, ellentétben avval, a mely a sokszorosan igen homályos,

¹ VÁMBÉRY: „A magyarok eredete“ 1882 p. 129.

² U. o. pag. 133.

nagyon ingadozó krónikás multból a jelenre akar következtetni, olyanokban is, a miknek már csak tárgyi alapon a magyarság közelmultja, kistrészből jelene adhatja meg a való alapot.

Ebből a szempontból véve, másodszorba tartozik annak meghatározása, vajjon IBN ROSZTÉH két folyója a Volga és a Don, vagy a Dnjeszter és a Don, vagy a Duna és a Dnjeszter, vagy végre a Don és a Duna volt-e, a főkérdés az: vajjon a Pontus Euxinus tenger mellékéhez is kötve, IBN ROSZTÉH oly területről szól-e, olyannak adja-e a természet jellemzését, a melyen bizonyos, a szittyákénak és a magyarságénak megfelelő nomádélet fejlődhetett, igen vagy nem? A felelet csak *igen* lehet.

VÁMBÉRY régibb, itt már idézett művében, CHWOLSON álláspontjára helyezkedve és a magyarságnak mai hazájába való lassú beszűrődését vallva, IBN ROSZTÉH két folyóját a Duna és Don képében fogadja el és arra a következtetésre jut, hogy IBN ROSZTÉH területét tovább nyugot felé kell értenünk. Ezt igazolná az a körülmény is, hogy a görög írók a szittyák területét kopárnak, tehát fátlannak mondják,¹ holott az arab író a fában való bőségről szól. Annyi azonban bizonyos, hogy a nagy magyar Alföld régi, sokszorosan rétséges és mocsaras, hozzá folyóktól szelt állapotát véve, a területek természeti tulajdonságok szerint való egyezése kétségtelen, tehát azonos nomádélet kifejlődésére vagy folytatására alkalmas. Az sem okozhat zavart, hogy az arab író sok szántóföldről beszél, mert a görög írókból — HERODOT — tudjuk, hogy még a szittyák közül is akadtak alkalmas helyen földművelők.

Az éghajlatnak egészben való egyezése már a görög írók tárgyalásánál volt érintve.

A nomádság mozgó elemére nézve, IBN ROSZTÉH az „ide-oda barangolnak” kifejezést használja, a mely nem oly szabatosan fejezi ki a lényegét, mint a görög íróké a szittyákra vonatkozólag, különösen HIPPOCRATES-é, ki azt mondja, hogy

¹ L. az előbbi szakaszban „Tájleírás” alatt.

addig maradnak egy adott helyen, a meddig a jószágnak legelni valója van; és ebben benne van az évszak szerint való nagyobb helycsere is. A magyarságnak mai helyén való nomádsága azonban, mely kifejezetten annak vehető és az ősiséggel kapcsolatos, a XIX-ik század közepe tájáig élt, még pedig, többszörös alakban, de lényeg szerint mindig ugyanaz, t. i. a legelőterület változtatása alakjában. Legtökéletesebben pedig — és egyes mozzanataiban máig terjedve — a Tisza—Duna-köznek, a nomádéletre nézve klasszikus helyein, az ős *Pusztaszer*-hez kötve Kecskemét város fenhatósága alá tartozva, a legelőről-legelőre mozgó *cserény* képében.

A költözködés és lakás eszközére nézve a magyar történetírók fölfogása különböző, a mi természetes is, mert szerkezetekről lévén szó, már forrásaik, a régi írók is különböznek egymástól. Szerkezetek megértése és helyes fölfogása oly tulajdonság, mely nem mindenkinek van adva; a zavar pedig a századok múltán íróknál, kikenél a tárgyi ismeret egyáltalában nincsen meg, csak növekedhetett.

A görög írók egyben megegyeznek, t. i. abban, hogy a szittyák *szekeres nomádok* voltak; sőt hogy a szekereken laktak is, innen „amaxobii“ = szekereken élők. Lássuk a szerkezetet.

AESCHYL szép kerekekről és arról szól, hogy fonott tetővel vagy fedéllel bírtak, lakásul szolgáltak. Ez megfelelne annak a ma is élő bogárhátú, gyékényes szekérnek, a melynek fedele megállapodáskor — vásárban — féloldalt föltámasztható s a melyet a vásárjáró magyar asszony úgyszólván lakályossá tud tenni; a négy tartón nyugvó, gyékénynyel fedett ú. n. „ekhós“-szekeret nem kevésbbé.

STRABO nemez-sátrakról beszél, melyek a szekerekre vannak erősítve. Ezeket a sátrakat vagy sátor-szekereket pedig a nyájak veszik körül. A *sátortól* eltekintve, melynek szerkezete más, STRABO csak abban különbözik AESCHYL-tól, hogy fonás helyett nemezt mond. A különbség tehát annyi, mint az élő gyékényes és ponyvásfedelű szekér közötti. Ez tehát egyeztethető. Az egyez-

tetést még inkább könnyíti a bécsi képes krónika, a melyben a hunnok vonulása van ábrázolva. Ott oly szekérformát látunk, mely lényege szerint teljesen egyezik a borvizes székely fedelesládás szekerével. A bogárhátú fedél oldalt ablakszerű nyílással bír. A szerkezet többi része a maival teljesen azonos (40. ábra.).

A legnagyobb figyelmet azonban az érdemli, a mit a szekérről HIPPOCRATES mond. Azt mondja, hogy azok a-szittyaszekerek részben *négy*, részben *hatkerekűek* voltak, a melyeket négy vagy hat ökör húzott, hogy gyékénynyel vannak körülkerítve. Állapodjunk meg egyelőre itt (l. a köv. oldalon).

Az tiszta és világos, hogy a mennyire a négykerekű szekér (41. ábra) érthető, annyira kérdéses a hatkerekű, mint egységes szerkezet; még pedig azért, mert a hatkerekű (42. ábra) szekér nem fordulhat és egyenetlen területen nem is haladhat mind a hat kerekén egyszerre. Semmi kétség, hogy a hatkerekű szekér HIPPOCRATES-nél optikai csalódásból eredt; a megfejtést megadja a magyar cserényes pásztorság szekerezési módja.

A magyar cserényes pásztorszekér (43. ábra), a melyen a cserényt és egy másikon a gúnyát stb. szállítja négykerekű; de a négykerekű szekereken kívül tartozik a cserényhez az eleségtár: a *kétkerekű taliga*, a melyet cserényköltöztetéskor az egyik négykerekű szekér után kötöttek, természetesen rúdjánál fogva. A szekér és taliga így *együttessen*, távolabbról tekintve, csakugyan *hatkerekű szekér benyomását tette*. A többit a képek magyarázzák meg.

E megfejtés után haladjunk tovább.

HIPPOCRATES továbbá azt mondja, hogy a szekerek úgy vannak építve, mint a *házak*, részint egyszerűen, részint háromszorosan — nyilván három tagozatban — és PINDÁR is szekeren vitt *háZRól* emlékezik meg.

Itt is a magyar *cserény* adja a megfejtést a házra, de még a sátorra való vonatkozással is. A cserény — a mint a maga helyén képen is meg fogjuk találni — régentén táblaalakú, fűzvesszőből „szövítt” falazatokból állott, a melyeket csakugyan házszerűen össze lehetett állítani, de szét is szedni és szekérre

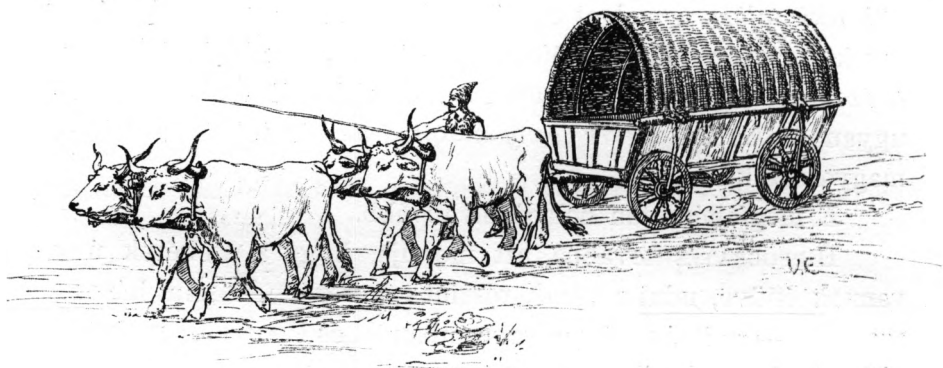
rakva tovaszállítani. A cserény főrésében az egyik sarok fedve volt és „sátor“ nevet viselt; ebben a „sátorban“ tartotta a cserény számadója becsesebb holmiját, melyet az esőtől meg kellett óvni.



40. ábra. Hun szekér a bécsi krónikából.

Ebben tehát benne van mindaz, a mit az illető görög írók a szekérről, a házszerűségéről, házról s ennek szekéren való tovaszállításáról feljegyeztek.

Az egyezés oly tökéletes, hogy még az is talál, a mit STRABO mond, hogy t. i. a szittyia szekér-sátort — éppen mint



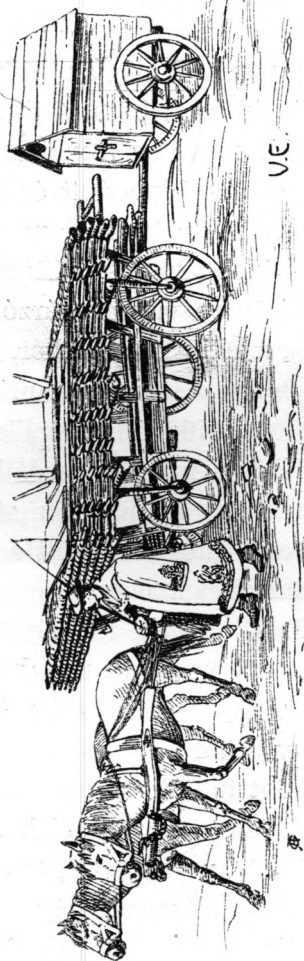
41. ábra. Négykerekű, négyökrös szittyia szekér.

a magyar cserényt — kerítés nélkül, szabadon a nyájak veszik körül.

De azt is bizonyosnak kell vennünk, hogy — különösen a magyarok — nem érhették be egyetlen szerkezettel, mert az



42. ábra. „Hatkerektű”, taligás, hatökrös szittyá szekér.



43. ábra. Négykerektű, taligás magyar cserényes szekér.

állattenyésztésen kívül, messze körben kalandozó, portyázó és hadakozó nép is voltak, a miben a történetírók összessége meg-
egyezik.

Lehetek a portyázó rajoknak könnyű szekereik is, a melyeken fölülthető és a fölszedhető, könnyű rudas-sátrak is elérték s a melyek a száguldó rajt nyomon követhették, hogy az könnyen „fölültesse és épp oly könnyen felszedhesse sátorfáját“ és hogy ezentúl még a rabolt holmit — egyáltalában zsákmányt — is biztosíthassa; haza, a törzshöz vihesse.

Már maga az a maiglan is élő szólásmód „fölütötte sátorfáját“ = megállapodott és „fölszedte sátorfáját“ = tovamonult, melynek használatában mindig az állhatatlanság, sőt kalandosság íze és fogalma is rejlik, nagyon jelentős és nyilván a magyarság ősiségére visszasugárzó.¹

Így tekintve a szekér, cserény és a sátor ügyét, világossá válik, hogy a tömeg vonulásánál a fedeles szekér is lakás-szolgálatot teljesíthetett; megállapodásnál a házszerű cserény, mint állandóbb, a nomád gazdálkodásához illőbb szerkezet szolgálhatott, evvel szemben a sátrat szállító könnyűfajta szekér a rajta levő sátorral együtt a mozgó had a rövidebb tartózkodás céljainak felelt meg.

Találjon még itt helyet egy gondolat is, mely arra az állapotról vonatkozik, a melyben az Alföld, messze a honfoglalás ideje előtt, a nomádság tekintetében volt. A gondolatot a cserény szüli.

Mint tudjuk PRISZKOSZ a szónok és bölcsész, II. THEODOSZ keleti császár idejében, Kr. u. 448 évvel, a császár rendeletére MAXIMIOSZ-szal, ETELE hun királynál követségben járt, még pedig Magyarország területén.²

Mint tudjuk, SZABÓ KÁROLY nyomós érvekkel bizonyítja,

¹ VÁMBÉRY: „A magyarok eredete“ című művében e szólásmódra nézve hasonló fölfogást fejez ki; de csak az egyik részét adja t. i. „fölszedte a sátorfáját“.

² SZABÓ KÁROLY: „Kisebb történelmi munkái.“ 1873 pag. 3—58. SZABÓ KÁROLY értekezése az eredeti források alapján készült, így különösen becses.

hogy ETELE laka akkoron *Jászberény* tájékán állott. Ezt a lakást PRISZKÓSZ leírása alapján, fényes, tornyos palotának magyarázzák és sajnálják, hogy *a palota fedele nincs leírva*, a mely talán az építési stílusra nézve adhatott volna fölvilágosítást. Ám a leírás csak annyit mond: „És némely folyókon átkelven, egy igen nagy faluba jutottunk, melyben, mint mondák, ATTELÁSZ-nak — ez ETELE — bárhol lévő lakai közt legfényesebb lakása állott, szépen kidolgozott *gerendákból és deszkákból* összeállítva és *nem erősségre*, hanem *ékességre* számított fakerítéssel körítve. A királyé után ONÉGÉZIOSZ laka volt legkitünőbb, melynek hasonlóan fakerítése, de tornyokkal nem úgy volt diszítve, mint ATTELÁSZÉ“.

Ezek a lakások szerintem nem voltak egyebek fölszedhető, ékesen, így állandóbban készült fapalánk-cserényeknél, a melyeknek sok és terjedelmesebb tagozata és fedett része, azaz: „sátora“ is volt. Akár a kerítésen, akár a lakon vesszük is a tornyokat, annyi bizonyosnak vehető, hogy azok a cserény, illetőleg kerítésrészeket összekötő, árkolt oszlopgerendáknak kiálló, kópjafa módon faragott fejei voltak; ezeknek megvolt a bizonyos toronyszerűsége. Ez a fölszedhető szerkezet illett is a „világon“ végig száguldó „Istenostorához“, kit PRISZKÓSZ személyére nézve, a legegyszerűbben, mértékletesen élő embernek fest le. Ezt a fölfogást nem ronthatja le az, hogy ONÉGÉZIOSZ nem messze a kerítéstől, Pannóniából hozott kövekből fürdőt épített, mert ezeknek a világostromló s éppen azért a vadságig edzett férfiaknak nem kellett puhító zárt alkalom, hanem edzés és üdítés oly szabad medenczefürdőben, mely mindössze fölötte állott az Alföld „pióczásainak“. Az arany kupák is bizonyítják, hogy az a király nem is az építés fényére, az *állandóságra* és kényelemre, hanem az értékes *ingókra*, a szállítható, esetleg elrejtendő kincsekre fektette a súlyt: ez is nomád vonás.

Itt is ugyanazt tehetjük föl, a mit a magyarságnál: hogy a száguldó hadjáratokban dívott a mozgékonyabb szekér és a fölülhető és fölszedhető sátor; az állandóbb, de mégis mozgó szerkezet pedig a cserény volt.

Az egész fölfogás mellett az is fölhozható, hogy a folyókon való átkelés nagyon kezdetleges járóműveken történt; a nagyobbakon faderekából vájt lélekvesztőkön; a kisebbeken szekereken vitt talpakon keltek át. A midőn a követséget egy éjjelen nagy vihar érte, sátrát elsodorva, egy tóba vitte; a követség ekkor a falu „kalyibáiban“ húzódott meg. A tüzelés náddal történt. Szóval a magyarságnak még a közelmúltban élt halász és pásztor nomádelemeinek képe tükröződik ETELE idejében és megfordítva. Még a székek és kerevetek sem változtatnak ezen, mert a magyar cserényben is vannak „gyalogszékek“; a gúnyapad pedig, mint legkényelmesebb nyugovó alkalmatosság a maga nemében szintén kerevet.¹

E kitérés után, a mely azonban talán meg van okolva, viszonyítsuk a vonulás rendjét, mely a nomádságnál már azért sem lehet közömbös, mert mindenével fölkelve, cserél helyet.

Ennek legjobb képét HERODOT adja a szittyák DARIUS ellen való vonulásának leírásában, a midőn mondja: elől járnak a legjobb lovasok, kellő marhával, mely élelmül szolgál, azután következnek a szekerek az asszonyokkal, a gyermekekkel és a marhával. HIPPOCRATES azt jegyezte föl, hogy a férfiak lóháton járnak és utánuk indulnak a nyájak, a ménes és a gulya. A magyar pásztorcserénynek, melyhez gulya és ménes tartozott, egy legelőről a másikra való költöztetése, Pusztaszer táján, a sorrend, hivatalos megállapítás szerint² a következő volt:

¹ Az ETELE lakomáján dívott ráköszöntésre nézve SZABÓ KÁROLY elmésen reámutat a magyarságnak azonos szokására — i. h. pag 50, sub* — mely jellemző és mindenesetre ősi. Itt főlemlítem a *rászállást* is, melynek formája: „Uram, uram, N. N. uram, szállok az úrra!“ Ezt a nyelvészek különböztetve, még a „salve“-ből is magyarázták, holott az, a szó jogának, illetőleg kötelességének ráruházása valakire, kire a szó *rászáll*, akár az örökség. Egy tiszta magyar politikai lakoma előkészítésénél a fölköszöntések rendje is megállapított, így: N. felköszönti Z-t, ez *rászáll* E-re; ez *rászáll* A-ra stb. A *rászállás* kötelezi az illetőt a szóra és a továbbadásra.

² Ezt KADA ELEK Kecskemét polgármesterének köszönhetem. H. O.

elől ment a ménes, melynek haladását az élén járó lovasbojtárok szabályozták; ezután következett a gulya, szintén lovaspásztorok terelése mellett; azután következett a gunyás szekér a számadó javaival, utána jött a cserényes-szekér az utána kötött taligával, mely éléskamara volt, a harmadik szekeren volt a borítókas, a pásztor éjjeli órájával, a kakassal, mely borús időben szolgált; ezt követte az apró lábasjóság, kisbojtárok őrzése alatt. Az ebek folytonos mozgásban voltak, hogy a terelést megkönnyítsék. Mondhatni, hogy ebben az ősiség és az aligmult kölcsönösen tükröződnek, sőt ölelkeznek.

A magyaroknál éppen úgy, mint a szittyáknál, a lábasjóságot a ló, a szarvasmarha, a juh és a disznó alkotta.

Általánosan ismeretes és jól megfigyelő utazók is bizonyítják, hogy a magyarság lova, éppen mint a szittyáké kicsiny, sebes és rendkívül győzős volt és csak a közelmúltban indult kiveszésnek. Ez a kicsiny ú. n. parlagi ló szerepelt a hadban, de a pásztorkodásban is s a lóról való terelés a múlt század közepéig szerte dívott. A színmagyarság lovából valóságos kultuszt csinált; azt teszi ma is.

A disznó csak úgy fordul elő a görögñél, hogy ki volt zárva az áldozásból; de mert föl van említve, nyilván az állatok állományához tartozott.

Az állattenyésztés és pásztorkodás, tehát a mit HERODOT a szittyákról mond, az áll a magyar nomád cserényesekről is: nem földművelők, hanem nyájjaikból élnek. Ez az egyezés azonban már csak a közelmúlt magyar pásztorságára nézve áll. Sokkal teljesebb volt az ősiségben. HERODOT t. i. a nyájak mellett a halat is felhossa és IBN ROSZTÉH szövegéből tudjuk, hogy a magyarok télen át halásztak is. Máskülönben a szittyák mint tejevők — galaktophagok — vannak föltüntetve s ilyen az anyabarom-őrző magyar cserényes gulyás is, kinek cserényéből nem kiányzik a „maggal“ oltott „tarhó“, s az „ótó“-val megaltatott, le nem fölözött tej, mely a túrót adja. Lényeges eltérés az, hogy a szittyák kanczatejjel, a magyar a tehénével

és termékeivel élt, ámbár tudjuk, hogy a szittyák a kanczatej mellett a tehénét is használták, mint ANTIPHANES mondja: a gyermekek tápláléka gyanánt. A magyaroknál a szarvasmarha tenyésztésének fölülkerekedése kétségkívül a megtelepedéssel kapcsolatos, mely a lóháton való kalandozásnak véget vetett s így a súlyt a lóról a gazdaságosabb szarvasmarhára hárította át.

HERODOT leírása emlékeztet a magyar bőrkucsma és széles vagy bő gatyaviseletre. Evvel az utóbbival nem az van értve, hogy a maihoz hasonló, sok szélre varrott gatyá dívott, mert ennek mai szélessége az ipar fejlődésével és behatolásával kapcsolatos. A magyarság gatyája még a múlt század első felében is keskeny bordában, kizárólag szövött vászonból készült s éppen azért közelebb állott a rövid, bővebb nadrághoz, mint a mai ezerránczú, korezós gatyához. Erről elfogadható képek tanuskodnak.

Tudjuk, hogy bölcs LEÓN császár hadtudományi könyvében¹ világosan mondja — a XVIII. fej. 22. §-ban — hogy a magyarok — turkok név alatt — minden reménye a nyílazásban fekszik; a 23. §-ban, hogy gyakorlott íjászaik vannak, ezek pedig lovasok; a 40. §-ban, hogy az üldözésben rendetlenül nyomulnak elő; az 51. §-ban, hogy a lóhátról való nyílazásra nagy szorgalmat fordítanak; a 49. §-ban, hogy a többi fegyverzetők kard, vért, lándzsa — a nyílat azonban jobban szeretik; az 52. §-ban, hogy nagy csapat jószág, lovak, teherhordó barom követik a sereget, hogy élelmet és italul tejet szolgáltatson. Ez utóbbi a hadviselésben a magyarság nomád vonása. Az eddigiekből azonban világosan kitűnik a szittyákkal való egyezés is, úgy, mint azt a görög írókból láthatjuk.

HERODOT-tól tudjuk a szittya lóostornak, mint fegyvernek használatát. A magyarság pásztorelemeinél a csikós, tehát lovas-pásztor és a kanász az, a ki nehéz osterára, az ú. n. „karikásra“ rendkívül rátartós, ezt sokszorosan fegyverül is biztosan hasz-

¹ V. Ö. SZABÓ KÁROLY i. h. III. A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában. Bölcs LEÓN császár adatai. p. 79. 95.

nálja. A többi pásztor, legkivált a kanász, az ostor mellett, még pedig fegyverül, baltát használ, mely éppen fegyverváltával reávall a szittya *sagáris* nevű kétélű baltára; még inkább pedig a fejszés-csákányra.

Tudjuk, hogy a görög írók a szittyák jellemét kiválóan festik. Az egyik igazságosaknak, törvény szerint élőknek hirdeti; a másik egyszerűségüket és önérzetüket emeli magasra; a harmadik jótörvényűeknek mondja; a negyedik legigazságosabbaknak találja; az ötödik nyíltságukat magasztalja; végre a hatodik azt vallja, hogy okosságban tútesznek a többi népen. Mindez együttesen adja a komoly, értelmes és tisztességtudó embert és mindazok, a kik a tisztavérű, közrendű, síki és túladunai magyar embert jól ismerik, a görög írók szittya emberének jellemrajzában megtalálják a magyar ember tükörképét is. Egyik kiválóságunk a magyar irodalom történetében azokról a mozzanatokról elmélkedve, a melyek a magyarság nemzeti lelkületére alakítóan folytak be, azokat két csoportra osztja: természetiekre és erkölcsiekre. Főfontosságúak a természeti viszonyok, a melyek között a nemzet élt, továbbá az öröklött faji tulajdonságok; a végeredmény az, hogy a síkföld és a pusztai élet nyoma megvan a mai magyarság gondolkozásában, megnyilatkozik a gondolkozás józanságában, egyenességében, világosságában és a képzelet csekélyebb fejlettségében.¹

¹ BEÖTHY ZSOLT: „A magyar irodalom története“ 1899. I. pag. 10. — Nevezetes az a benyomás, a melyet a közrendű magyareMBER a kutató idegenre teszen. Csak nemrég — 1904 — alkalmat szereztem egy előkelő angol kutatónak, ki sok világot látott, magyar halászokkal és földművelőkkel való érintkezésre. Köszönő levelében ezeket írta nekem: „A legelőkelőbbtől a legkisebb emberig nem tapasztaltam egyebet, mint a legnagyobb jóságot, még a paraszt ember is „született gentleman“, magaviselete nagyvilági műveltséget mutat. Egy szóval Magyarországról és népéről a legkedvesebb emléket hoztam magammal stb. (From the highest to the lowest I met with nothing but the greatest kindness, the peasants are „natures gentlemen“ and they have the manners of the „beau monde“. I bring back with me the pleasantest recollections of Hungary and its people etc. HEATELY NOBLE (in litt).

Az pedig kétségtelen, hogy a jellembeli sajátosság leginkább az ősfoglalkozást űző embernél domborodik ki, tehát a síki magyar java pásztoemberénél és a halászoknál, mint a nemzet ősi állapotának legközvetlenebb örököseinél.

Nem is szorul bővebb bizonyításra, hogy az ősfoglalkozást űző és a birtokos magyareMBER is — éppen úgy, mint a szittyá, sokszorosan még ma is a mesterembert — és tegyük hozzá a kereskedőt — „kisebb becsületűnek“ tartja. Maga semmi körülmények között sem „szatócskodik,“ hanem értéket értékért adva, inkább cserél. Ugyanezt emeli ki a görög író is. Van magyar pásztoember, a ki a botját borjún váltja magához; szép nehéz ostornyélnek süldő az ára stb.

A szittyáknál a görög írók szerint az ivás zajjal járt. A szittyák borivók voltak. A közrendű magyareMBER is borivó; de csak az ifja hangos, nem a czivakodás, hanem a kurjantás, a dal értelmében. Az ősfoglalkozást űző magyarság föltétlenül józan; a pásztor nem felelhet a rábízott jószágért, nem terelheti boros fővel; a halász sem szállhat másként a vízre, mint józanon; azonban egyik sem tér ki a bor elől, a mikor arra oly alkalom van, mely különben nem döntené bajba. De éppen mert józan életet folytat, az ital könnyen megárt neki. Mint a szittyá, ki boros fővel ifjának húrját igen jelentősen pengette, a magyar pásztoember feje körül megforgatja és a mestergerendába vágja baltáját. EKKEHARD krónikája is mondja, abból az időből, a mikor a magyarság még fosztogatva kalandozott, hogy a sanct-galleni kolostor udvarán milyen lakomát csaptak s a bortól felhevülve végtére kitörő kedvvel tánczoltak és *danoltak* főnökeik előtt.¹

De még ha az ifj húrjának pengetése zene akart is lenni, az analógia megmarad, mert a zenét ivás közben a magyarság is szerfölkött kedveli.

Annak az eljárásnak, a melyet a szittyá az ellenség feje-

¹ V. Ö. SEBESTYÉN GYULA DR.: „A magyar honfoglalás mondái“ 1904. I. köt. p. 113.

bőrének kidolgozására használt, vagy alkalmazott, meg van a magyar pásztorságnál is a megfelelője: oly bőrt vagy irhát, a melynél kiváló szívósság a főkellék, például a nehéz ostor telkénél, csapójánál, a pásztor szárítással és folytonos nyujtogatással = gyúrással dolgozza ki.

A HERODOT leírta „gőzfürdőt“ némelyek azért támadták meg, mert szerintök a szittyáknak fátlan vidéken nem volt módjuk, hogy alkalmas karókat szerezzenek. Helyesen fölfogva azonban az a szittyá „gőzfürdő“, mely egymás felé hajló három karót vallott támasztékul, terjedelemre nézve nem sokkal több lehetett egy derék, irhás juhászbundánál és ekkora alkotmányhoz való három karót szolgáltathatta Mäeotis környéke, Lebedia és Etelköz mocsárvilágának fűzbokra is. Az pedig ismeretes, hogy a bundában való izzasztás a magyar pásztor gyógyeljárásai között is megvan. A szittyák halotti ünnepén, mint tudjuk, a rúd és a félkerék támasztó szerepet játszott. Az alkotmány határozottan ösztörűszerű.

Utolsó analogiának meghagytam azt, amit ALEXANDER KELEMEN jegyzett fel, hogy a szittyá, megszorúlva, lova vérével is táplálkozik. Erre a magyar köztörténetben nincs példa; de felhozza JÚLIAN barát a visszamaradt magyarokról a kanczatejjel együtt — és én JÚLIAN-ban forrást látok.

Evvel végét éri a pásztorelemek viszonyítása, melynek eredménye az, hogy bizonyos, határozott természetű tájakon a különben is rokon népek azonos életmódot folytatnak és hogy a határozott természeti viszonyok alakító befolyással vannak az adott népek jellemére, lelkületére, melynek fenntartó hatalma a szokáshoz való szívós ragaszkodásban nyilatkozik.

A halászelem viszonya a pásztorelem mellett így alakul: a görögöktől tudjuk, hogy a szittyák téli halászatot űztek s ugyanezt tudjuk IBN ROSZTÉH iratából a magyarságra nézve is, ez tehát szintén azonos.

Az már az államalkotás természetében rejlik, hogy a nomád állapotban együttjáró elemek foglalkozás szerint elkülönültek

és külön fejlődtek; így elkülönült a pásztorelem a halászelemtől; de a nomád vonás mindkettőn hosszan, még napjainkig is megmaradt: a pásztornál a cserényes és egyéb helyváltoztató formában, a melyről még szó lesz; a halásznál a vándorhalás képében, melynek végső kilobbanása a mult XIX-dik század nyolczadik évtizedébe esik.¹ Egyik művemben: „A magyar halászat könyve“ címűben, a halászat őselemeit megállapítva, arra a következtetésre jutottam, hogy a halászat mindenesetre a magyar nemzet egyik ősfoglalkozása volt és azt is következtettem, hogy bárhonnan jött legyen a magyarság mostani területére, halászó helyről kellett jönnie. Ez nemcsak megfér avval, a mit a pásztorelet, mint ősfoglalkozás nyújt, hanem a kettő kiegészíti egymást, rámutatva arra a belső tagozódásra, a mely a magyarságban már ősi soron is megvolt és ami csak alkalmassá tette az államalkotásra, a munkakörök szerint való további tagozódásra, mint az állam szükséges alapföltételére.

¹ „A magyar halászat könyve“ 1887. I. pag. 440. a révkomáromi vándorhalásról szóló rész.

IV.

A MAGYAR ÁLLATTARTÁS KÖZTÖRTÉNETE.

A magyar ősfoglalkozásoknak az állattenyésztésre vonatkozó részében immár az a föladat, hogy az okiratos történeti rész találja meg a szerves kapcsolatot az ősi állapottal, a melynek okiratokon nyugovó története nincsen.

A görög íróknak a szittyák nomád életét festő adataiból, és abból, hogy a magyarság a honfoglalás előtt egyazon helyen szintén nomád életet folytatott, úgy a mostkori pásztorélettel való viszonyításból, mindezekből elfogadhatóan folyik, hogy őseink, mint hatalmas állattenyésztő s ezen az alapon harczra alkalmas nomád nép szállották meg különösen a magyar föld sík, folyóktól átszelt, rétségeiben, lápokban, mocsarakban, ingoványokban, de kiváló füves legelőkben is gazdag Alföldjét, mely természeti tulajdonságainál fogva kedvezett az állattenyésztő nomád életmódnak, más szavakkal: egyezett az elhagyott területek természeti viszonyaival.¹

¹ Már SPALATÓI TAMÁS mondja, hogy az Alföldnek már természete is az állattenyésztésnek kedvezett s a honfoglaló ősök egy része — mondjuk java — ezért telepedett itt különös előszeretettel, mert gyéren lakva, nagy tért engedett a magyarok állattenyésztő hajlamának. V. ö. WENZEL G. A magyar mezőgazd. tört. p. 92.

Azonban az a „hatalmas állattenyésztő“ nem a számbeli, hanem leginkább a szinte csodás értelmi erőre vonatkozik, arra, a mely e nép intézményes ősi szervezetében szól hozzánk, a mely egyetlen valódi tényezője annak, hogy e nemzet az elfoglalt területen, melyen előtte annyi nép pusztult el, megvethette lábát és fenmaradhatott mind e mai napig, tehát — nyomatékkal mondva — véghez vitte ezt, noha a megszállás idejében és sokszorosan azon innen is, aránylag csekély számú volt.

E mű fejtegetéseinek során később meg fogjuk látni, hogy az elfoglalt Alföld természeti viszonyainál fogva, melyeket a magyar nép valóban bámulatosan fel tudott használni, hogyan maradhatott meg oly időben is, a midőn a köznapi történeti fölfogás szerint irtó dúlásoknak volt kitéve, a minő a tatárjárás, a törökvilág volt volna; nem is szólva azokról a mesterkedésekről, a melyeket idegen, nagy értelmi erő folytatott azért, hogy a nép életerejét gyökerében ronthassa meg.

Már ezekből is látható, hogy a könyv nem kíván, a tulajdonképen való történeti részben sem, a bevett csapásokon haladni, a hol több tere van az írók egyéni nézetének, oly alapokon azonban, a melyeket a sohasem alvó emberi önösség ingadozóvá tett, a hol tehát a tévedés csupán a jóhiszeműséget állítja oda mentségül; ez a könyv a folyó élet vagy a belátható közelmúlt életének *tényeiből* is meríti a levezető és ellenőrző erőt, hogy emberileg biztos alapról következtethessen.

Az okiratosnak mondható történetnek így az ősi állapottal való szerves kapcsolatát tehát nem a királyok vagy mások adományozásának ténye, hanem az adományozások tárgya s ennek viszonyítása az ismert ősi állapottal, adhatja meg valójában értékét és így ez szabja meg a történeti fölfogás lényét is.

Más szavakkal kifejezve: a viszonyítás módszere ugyanaz, a mely a szittyák és magyarok nomádéletének tárgyalásánál alkalmazva van.

A mi ebben a részben, mint a közfölfogás szerint bevett, elfogadott történeti adat alkalmazva van, annak alkalmazása

teljesen jóhiszemű, mert ily anyagnak bírálat útján való mérlegelése, ellenőrzése, így tulajdonképeni érdemben való megállapítása a szaktörténetisézt illeti meg. És ezt ez az adatanyag ki is hívja, mert különösen az adományozások tárgyai, az életnek nemcsak fentartására, hanem bőségesen való ellátására is voltak hivatva; itt tehát a leghatalmasabb erő, az önzés volt közvetlenül érintve, cselekvésre ösztönözve.

Így állunk meg az előtt a kérdés előtt, a melyre az adott felelet az említett szerves kapcsolatot megteremtheti és mely a következő:

Vajjon az állattenyésztésre vonatkozó, elfogadható legkorábbi történeti adatoknak tárgyi része megfelel-e az állattenyésztő nomád magyarság ősi állapotának, igen, vagy nem?

A fejlődés rendje.

A IX—X. SZÁZAD.

A nélkül, hogy Béla király névtelenjének nagyobb értéket tulajdonítanánk, mint a mennyi a józan kritika ítélőszéke előtt, hitelessége tekintetében megilleti, annyit el kell fogadnunk, hogy bizonyos föllállításokban, a körülötte folyó élet alapján, mely akkor még telve volt az ősiség vonásaival és szellemes embernél alkalmas volt a multa való következtetésre, tehát ezen az alapon festette meg az őshaza viszonyait.

Ebben rejlik értéke.

Ő a „Gesta Hungarorum“ első fejezetében, az őshaza dicső voltáról szólva, megemlékezik a sok *nyusztrol*,¹ melylyel nemcsak nemesek, hanem közrendűek is ékeskedtek; sőt az *ökörpásztorok-gulyások, kanászok és juhászok* is ruházatukat földiszítik vala; az eredeti szöveg szerint: . . . „ubi ultra modum abundantes inveniuntur *zobolini*, ita, quod non solum nobiles et

¹ Mustela zibellina L.

ignobiles vestiuntur inde, verum etiam *bubulci, subulci ac opiliones* sua decorant vestimenta“.

Hogy vajjon itt valóságos nyusztról, vagy — mint valószínűbb — az erdei vagy kövi nyestről¹ van-e szó, az itt nem lényeges, hanem igenis az, hogy ANONYMUS már háromféle pásztort sorol föl, ezenkívül a nemest, a közrendűt és a pásztort, tehát három rendet különböztet meg. Ez utóbbi már fejlett társadalomra és állattenyésztésre vall, tehát az állattenyésztő nomáddal alaposan viszonyítható.

890. A legrégebbi, a mai Magyarországra, mint területre vonatkozó s az állattenyésztéssel kapcsolatos adat különben 890-ből, tehát a IX-ik századból származik, a midőn t. i. Arnulf császár és keleti frank király megerősíti a salzburgi érsek megyéjét s a többi városok és javak között fölemlíti *Sabariat*, a mai Szombathelyt, a hozzá tartozó tizedet, szántókat, szőlőket, kaszálókat és *legelőket*, ezeknek pásztortartozékát.²

907. A X-ik századból — 907 tájáról — Árpád vezérrel kapcsolatosan, már lótenyésztésről van szó. ANONYMUS szerint: „Árpád azonnal mesteremberekkel fejedelmi házakat építtetett, hosszú időn át fárasztott *lovait* itt legeltetni rendelte és *lovászainak* fejéül egy *Sepel* (Csepel) nevű bölcs kún férfit rendelt; ezért e szigetet mai napig is *Csepel-szigetének* nevezik“. Az eredeti szöveg szerint: „ . . . statim dux Árpád conductis artificibus precepit facere egregias domos ducales et omnes equos suos, longitudine dierum fatigatos, ibi introductos, pascere precepit quendam Cumanorum, virum prudentem, nomine *Sepel*, eo propter *Sepel* magistrum *Agazonum* inibi morantem, vocata est insula nomine *Sepel* usque ad hodiernum diem“.³ Ezt tehát már mint fejedelmi ménest kell fölfognunk és fel van jegyezve, hogy a fejedelem példáját a többi vezér és főember követte.⁴

¹ *Mustela martes* L.

² WENZEL G. „Árpádkori új okmánytár“. VI. 3.

³ ANONYMUS: „Gesta Hungarorum“ p. 39. V. ő. HORNYIK: „Kecskemét története“. I. 90.

⁴ WENZEL G. „A mezőgazdaság története“ p. 94.

XI. SZÁZAD.

A XI-ik századból felemlítendő, hogy a harczbaszálló keresztetes hadaknak az Alföldön való átvonuláskor feltűnt a lovaknak nagy sokasága,¹ l. 1096.

Ugyanebből a századból föl van jegyezve *Achtum* fejedelemről, hogy tömérdek *szilaj lova* volt, azokon túl, a melyeket pásztorok vagyis csikósok a házaknál tartottak. Volt számtalan barma, külön pásztorokkal, az az gulyásokkal.²

1015. Szent István, a magyarok első királya bőven látja el a monostorokat s adományai között a lábas jószág sokszorosan fordul elő. Így 1015-ben, abban az okmányban, a melylyel Pécsvárad monostorát javaiban megerősíti, adományoz 13 juhászt, 3 kanászt, 3 lovászt, 120 lovat, 84 tehenet, 464 juhot, 102 disznót és 92 kecskét.³ Ide tartozik HORNYIK állítása, hogy Kecskemét őslakói 900 év előtt szerény kecskepásztorok voltak. (Kecskemét története. I. 106.)

1018. István bán a Szent Chrysogon kolostornak 20 igás barmot, 30 tehenet, 2 lovat, 32 disznót, 400 juhot adományoz.⁴

1019. István — szent — király a Modestus és Bonipertus püspökök által felszentelt zalai Szt-Adorján-egyházat a benzés barátok részére megerősíti és többek közt adományoz „... et decimam equorum nostrorum in Insula, quae vocatur Csepel“. Tehát a csepelszigeti királyi ménés tizedét is.⁵

1036. Ugyanő a bakonybéli apátságot látja el. Az okmányban áll: „Porci quoque Abbatis in eadem — sylva *Bocon* — libere pascantur“, tehát: az apát sertései a *Bakony* erdejében szabadon legelhetnek.⁶ Ekkoron tehát az apátságnak már disznótenyésztete volt.

¹ WENZEL G.: A mezőgazd. tört. p. 216.

² ENDLICHER: „Monum. Árpádiána.“ Vita Scti Gerardi X. 214.

³ FEJÉR: „Cod. diplomaticus“ I. p. 297 et 302.

⁴ U. o. VII. 1. r. p. 105.

⁵ U. o. I. p. 305.

⁶ U. o. „C. D.“ I. 329. u. o. III. 1. r. 87. I. 25. 327.

1055. I. András király a tihanyi apátságot alapítva, ad 5 lovászt, 3 kanászt, 3 juhászt, 34 mént, 70 juhot, 100 disznót. A szerzetesek szükségletére évenként 50 csikót a királyi ménesből.¹ A 34 ménhez adja a kellő számú anyakanczát is — „cum subditis equabus“.

Továbbá ad az apátságnak lovászokat, kik a barátok lovait őrizték, „Agazones qui fratrum equos custodiunt“.

1067. A zazty-i apátság alapító levelében föl van említve 104 szolgateleik, ezek közt 30 lovas — 20 magyar, 10 bessenyő (Bisseni); 10 lónyüg vagy békó — copulae equorum — 100 ökör, 100 juh, 200 disznó.²

1067. Péter Comes a szihalmi birtokokat a zazty-i apátságnak adja; kezdődnek pedig a birtokok a király lovainak nyékjénél — „ab area equorum Regis“ — szó van még 100 ökörrel, 100 juhról, 200 disznóról és legelőkről is.³

1074. Salamon király adománya a frisingeni egyház számára, melyet IV. Henrik római német császár megerősít. Adott *legelőket*, réteket, szőlőket a szolgálattevőkkel együtt.⁴

1075. I. Géza király Szt. Benedek apátságának a Vág folyón alul Santo helységét adja, 70 ekényi földdel, rétekekkel, *legelőekkel*; a Duna mellett erdőt és 40 lovászházat. Ugyanő adja ennek az apátságnak szabadalomlevelét, Daboz községben 3 házat a szolgáknak, kik az apátság sertéseit őrzik; ezeken kívül elrendelte, hogy a hova a király sertései mennek legelni, oda menjenek az apátságéi is.⁵

Ugyan e király adja az apátságnak Csány helységet és Felső-Alpár pusztát. Szó van *Zezin-ről*, a királyi ménes lovászáról, a ménes itatójáról és szénájáról.⁶

¹ FEJÉR: C. D. I. 392. 393. — 388. II. p. 10. „Honművész“ 1833. p. 3.

² WENZEL G.: „Árp. k. u. o. t.“ I. 25.

³ U. o. p. 24. 25. A *nyék* szóra nézve a tárgyi rész ad fölvilágosítást; l. különben „Magyar Nyelv“ I. évf. 1-ső füzet 1905. HERMAN OTTÓ: „A nyék.“

⁴ WENZEL: „Árp. k. u. o. t.“ I. 29.

⁵ FEJÉR: „C. D.“ I. p. 432. 437. 438.

⁶ HORNYIK: „Kecskemét tört.“ I. 194.

1077. Szent László király a pannonhalmi apátságnak adott megerősítő levelében tizenötödik jószágul megnevez egy birtokot, mely a *Zselicz* erdő alatt fekszik, melyet a király sertések legeltetésére adományozott, 30 telek kondással és 300 disznóval. „*Sylvae de Seliz, quae semper a tempore sancti Regis de apibus, porcis et aliis animalibus nobis persolvebant decimas.*“¹ Az az: „A zseliczi erdők, a melyek a szent király — István — óta mindenkor méhektől, sertésektől stb. tizedet fizettek.“ Ez a somogyi kanászság ősi fészke!

1085. Ugyan e király 1085-ben Veszprém egyházának alapítványát megerősíti és tetézi. A nagy hegyen vannak az egyház juhászai azokhoz a juhokhoz, a melyeket a király adományozott. A juhászok nevei: Keyzla, Zumbos, Forkos, Latamos, Senid. — Peremárton községben elő van sorolva 3 vinczellér, 4 kocsis és 5 pásztor.²

1086. A bakonybéli apátság összeírásában meg van állapítva a munkák sorrendje. A lovászok — *equitantes* — tartoznak szántani, aratni, kaszálni, bort hordani. Neveik: Keta, Dobron, Guresu, Hyldechu, Halidi, Erecu, Sutoe, Seca. A marhát is ők legeltetik. Pásztorok: Zolnic és Chozug; disznópásztor pedig Hela.

A lovászokhoz Demka, Turunoc fia adott még 27 embert, kiknek nevei ezek: Besseneu, Simon, Apasci, Zagon, Benusa, Mogdi, Keda, Zdaucu, Geken, Bugudi, Pomolceu, Vrmandi, Salamon, Sunadi, Stephanus, Osti, Vrodi, Michael, Benata, Nandir, Benedic, Beidi, Lakoti, Helebes, Pecudi, Sella, Geup.³

1096. Amiens-i Péter remete és a keresztesek vezére Zimonyban tartózkodván, intézkedett: „*propter abundantiam, quam ibi reperit in infinito numero equorum*“ — v. ö. a XI. század legelejét.⁴

¹ *Erdészeti oklevéltár*, I. p. 2. és WENZEL: „Árpádk. u. o. t.“ I. 238.

² FEJÉR: *Cod. Dipl.* I. 455. és II. 451.

³ WENZEL G.: „Árp. k. u. o. t.“ I. 35. 36.

⁴ Albertus Aquensis I. könyv 187. l. *Gesta Dei per Francos*, Hanau 1611.

Összegezés.

Evvel a legkorábbi adatok és a XI-dik század anyaga le vannak tárgyalva és mielőtt hogy tovább haladnánk, meg kell állapítani, vajjon a szerves kapcsolat a nemzet ősi állapota között, mely nem Magyarország mai területén fejlődött és az e területen kivehető legkorábbi állapot között helyreállítható-e? Semmi kétség, hogy igen.

Nem is egy egész századdal a honfoglalás bevégezése után királyok és előkelők alapítványai, a mennyire tenyésztés tárgyát alkotó lábasjószágáról van szó, fejlett és szervezett állattenyésztésről és pásztorelemről tesznek tanúságot: ez természetesen hosszú fejlődés eredménye.

A ménes körül akadunk a lovászmesterre, lovászra, csikósra; a ménes arányait látjuk 34 ménben a hozzá tartozó anyakanczakkal; szerepelnek a csikók és a szilaj ló, mely nomád termék, soha tető alá nem jutott, a míg nem került arkányra — a mai pályára. Lovászház negyven is szerepel.

Gulyák, juhnyájak tetemes számokkal vannak felsorolva; a kondák hatalmas arányokat mutatnak; szerepel 30 kanásztelek és a sertéssel kapcsolatban két helyiség van megnevezve, mely azóta is mindig híres volt a sertés tenyésztéséről: a Bakony és a Zseliczség. Ez utóbbival kapcsolatosan mélyebb betekintést nyerünk az akkori magyarság gazdaságába, mert az illető okmány — Szent László 1077 — felemlíti a méheket, sertéseket és egyéb állatokat, a melyekből a tized már a szent király — István — óta szedetett. Az állattenyésztés tehát ott széles alapon fejlődött.

Külön kijelölt itatóhely, a nyűg vagy béklyó alkalmazása, mely utóbbi már Lebedia és Etelköz nomádjainál is a sátor körül kéznél tartotta a harci méneket; mindez bizonyítja, hogy az állattenyésztés a nemzet ősfoglalkozása és mint ilyen már hatalmas volt, a midőn a nemzet mai hazáját elfoglalta.

A színmagyar elem szerepéről ebben az ősfoglalkozásban a pásztoroknak nem egy neve is tanuskodik, mint: Farkas,

Sütő, Hazug, Simon, Apacsi, Zágon, Magdi, Begedi, Urmándi, Sunádi, Osti stb.; de nyilván sok az idegen elem is, mely, mint később látni fogjuk, a birtokos magyar rendelkezése alatt állott.

Az osztódás is világosan kivehető. Az elfoglalt terület nyugoti részében keletkeznek azok az intézmények, a melyek e korban a magyarság megtelepedésére szolgáló jegeczesedési pontok. Az az adat — 1086-ból — hogy a bakonybéli apátság lovászhai szántani és aratni tartoznak, világot vet a megtelepedés fokára és nagyon valószínűvé teszi, hogy ez az Ibn Rosztéh megjegyzésével — a sok szántóföldről — kapcsolatos, vagyis, hogy a honfoglalók nem voltak a földműveléstől merőben idegenek. Erre mutat különben az „igás barom“ „iumentum“ megjelölés is.

Ez az egyik fél. A másik az, hogy a nomádéletre oly kiválóan alkalmas Alföld népe továbbra is nomád maradt és ennek szilaj jószága alkotta az ország anyagi erejét, mely későbbi századokban — mint látni fogjuk — világjelentőséget öltött és a legközelebbi multig is megtartotta, közvagyon tekintetében nagy fontosságát. Evvel a bevezető sorokban felvetett kérdésre, a történeti anyag és az ősi állapotra vonatkozólag is, megtaláltuk az igenlő feleletet.

Haladjunk a

XII. ÉS XIII. SZÁZADBA.

Innen kezdve már meg van okolva a csoportok szerint való tárgyalás.

Ménes.

1135. II. Béla király a Szent István király alapította bozóki apátság javait a premontrei szerzetesek részére megerősíti s többek között adott két lovászt, Korotust és Nembyrt: „dedit et Agazones Korotus et Nembyr“.¹

1137. Marton Comes a csatári monostort alapítja Zala

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. VII. 5. p. 105.

vármegyében. Az adományok között föl van sorolva két szabad jobbágy is, névszerint Grab és Odmot, kik lovakat is tartoztak őrizni. Az adományok voltak a Comes részéről: 200 ló, 200 ökör, 200 disznó, 1500 juh pásztorokkal; felesége, Comitissa Magdaléna részéről 9 szilaj lovat — equi indomiti — Hezdigi csikóssal és 20 disznót Agus és Maradic nevű kondásokkal. . . Ferte nevű praediumban pedig adott 160 juhot juhászokkal.¹

1138. II. Béla király a dömösi prépostságot látja el. A lovászok nevei, kik a prépostságban szolgálnak: Heredi helységben: Adan, Vig, Kute, Subudi, Beke, Cusadi, másik Beke, Bulsu, Vichodi, Budi. A szerzetesek lovait ezek őrzik: Jarud, fiával együtt.²

Mazudiban a pásztor Gesthus s ott van 20 kancza, lovászszal, kinek neve Vlen.³

A prépost kultii ménésében van 70 kancza és 20 csikó.⁴

1146. Scines nevű nő a pannonhalmi apátságnak 23 csödörből és kanczából álló ménest hagyományozott.⁵

1169. III. István király a szent jobb egyház jogait és kolostoraéit is megerősíti. Az okmányban föl vannak sorolva: „Septem domos pistorum, tres agazonum“. „Zachy cum sex domibus equitum. Zigetkut cum sex domibus equitum.“⁶

1190. III. Béla idejében a csatári apát ménese 120 lóból állott.⁷

1190. III. Béla király a pécsi püspöknek a megyéjében levő ménések után a tizedet adományozza: „decimam de armentis equorum seu equacia“.⁸

1199. Joachim, nemes, birtokos végrendeletében, melyet

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 89. 91. 92.

² U. o. I. p. 102. tov. II. p. 106. 107. és II. p. 105.

³ U. o. II. p. 106—107.

⁴ U. o. II. p. 255.

⁵ Árpádkori új Okmt. I. 56.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. VII. 1. r. 161—163.

⁷ U. o. II. p. 255.

⁸ U. o. II. p. 255.

Imre király jóváhagyott, ez áll: „adott egy Kiley nevű lovászt is, 30 szilaj kanczával együtt, melyek közül 4 csikó“. „... dedit et Agazonem nomine Kyley cum 30 equabus indomitibus ex quibus 4 poledros.“¹

1211. II. Endre király a tihanyi apátság jószágát erősíti meg. Ekkor lovászok voltak: Pot és fia, Zenid, Bolchon fiaival, Stephano, Ferenis, Numma fiaival, Lekevel és Haiával, Jacón fia, Potcan fiaival, Ciquilon, Keteul, Finti és Rouval, Bekeyd fia, Pocud, Cheke fia, Buine fiaival, Celey fiaival, Chema, Chemata, Chemozog, ennek testvére Micha.²

1212. Ipolit birtokos, nemes, végrendeletében, melyet II. Endre király megerősített, ez áll: „adtam Boroska nevű falut... 30 szilaj kanczát, 5 hágó mént és Peska nevű lovászt“. „dedi praedium quod dicitur Boroska... cum 30 equabus indomitas et 5 emissariis cum Agazone nomine Peska.“³

1221. II. Endre idejében Leustach és neje Hilda a pannónhalmi apátságnak adományoztak 30 kanczát.⁴

1225. II. Endre király a pannónhalmi apátságot Gönyővel ajándékozza meg, úgy azonban, hogy fele 7 telekkel Mihály királyi lovászmesteré marad.⁵

1231. Miklós Comes Ugrin néhai esztergomi érsek testvére 300 szilaj lóról — equi indomiti — intézkedik.⁶

(1231. Jegyzet. *Gugh Comes Szt. Miklós kápolnát alapít Dymben. Az okmány idetartozó részének magyar fordítása ím ez: „A mit az emberi ész a lélek üdvére tervez, azt az oklevelek szilárd alapjával kell támogatni; tudják meg tehát a jelenlegiek és ismerjék meg a jövődöbeliek, kikhez ez az írás eljut, hogy 1231-ben Én, Gugh Comes, megfontolván e világ gyarlóságát és benne semmi biztosat nem találván, mert azokat a javakat,*

¹ Hazai okmánytár V. p. 3. Poledrus = csikó.

² WENZEL G.: Árpok. u. o. t. I. 116.

³ Hazai okmt. VI. p. 9.

⁴ FEJÉR: C. D. V. 1. r. p. 299.

⁵ WENZEL G.: Árpok. u. o. t. I. p. 210.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. III. 2. r. p. 228.

a melyeket elvetett az ember a jelenben, fogja aratni a jövőben, igyekeztén a földiek helyett égieket és a mulandók helyett örökkétartókat kiérdemelni; fiaimnak t. i. Péternek, a fejérvári egyház prépostjának és a kir. udvar alkancellárjának, valamint Kozmának és Jánosnak beleegyezésével akartam, hogy a Szt. Miklós-kápolna Dymben javaimban részesedjék, hogy bármely e kápolnához rendelt pap, ki az isteni szolgálatot serényen végezni akarja, ezekből a javakból föntartathassék. Ezek pedig egy eke nyolcz ökörrrel és két szolgálóval, kiknek az egyike Zegrída és másika Döög nevű, született és születendő fiaikkal együtt, és öt tehén, melyeknek borjaiból évenként egy az eke helyreállítására s az esetre, ha valami kár érné, félretétetnék. A többi borjú pedig részint a papé, részint az egyházé, vagy tetőzetre, vagy más szükségességre, melyekben vagy az egyház, vagy az oltár szűkölködnék. Ezenfelül 39 juh úgy, hogy az első év után minden bárány, a mely születik részint a pap, részint az egyház használatára van, hasonlóképen a hét kecskétől, a négy disznótól és három lótól, t. i. egy kancza és két csikó — és hogy ezek ne ejtsék tévedésbe ezt az oklevelet olvasókat, röviden mindabban részes a nevezett kápolna papja, a mi közönségesen *Tuuly*-nak neveztetik, vagyis a mi az állatoktól vagy barmoktól származik. — „quod vulgo dicitur *Tuuly*, quod super excrescit de animalibus etc. etc.”¹ — (A *Tuuly* nyilván a *tulok* = juvenus tehát származék sajátos alkalmazása.)

1233. II. Endre király Sóskút nevű helységet Nana kir. főlovász számára adományozza.²

1233. II. Endre a pannónhalmi apátságnak Urias apát kérelmére a királyi lovászok földjét — terram Agazonum nostrorum — mely a Sár folyó mellett fekszik és alig 60 holdnyi, adja.³

1234. II. Endre király Farkas Comes és a pakusi királyi lovászok közti, Rabay helységre vonatkozó határjárást megerősíti.⁴

¹ TAGÁNYI KÁROLY in litt.

² WENZEL G.: Árp. u. o. t. XI. p. 257.

³ U. o. I. p. 305.

⁴ U. o. VI. p. 552.

1234. IV. Béla király megerősíti a Pannónhalmának Géza fejedelem és Szent István király által alapított és ezek és más magyar királyok által gazdagon megadományozott Szt Márton apátság jószágait és jövedelmeit. Az elősorolt falvak között van Tapan, a kir. lovászok faluja.¹ Továbbá Temurd faluban van két mezei lovas, névleg Vros és Lybart fiaival — Agazones campestris.

Lazy faluban a lovasok — equestres — ezek: Hanta, Buna, Chumoz, Bulusoy rokonságukkal, 20 lakóhelylyel, ugyanarra a szolgálatra vannak kötelezve, mint Hymud falu lovasai. Szent Kereszt faluban: Budurog, Joachim; Digna faluban: Teodor, Buthmer, Pousa, Chom, Cuda.

Almás faluban: Egud, Cothob, Leure, Texe.

László faluban: Petur, Tumpa.²

IV. Béla király ugyancsak a pannónhalmi apátságnak megerősíti Torian faluban mezei lovasait, névszerint ezeket: Forcud, Pos, Cyma, kik mindennemű szolgálatra kötelesek.³

1236. IV. Béla király Róbert esztergomi érseknek más bírákkal egyetemben a lovászok által eltulajdonított földeket az esztergomi egyháznak visszaadta: „Robertus A. Ep. Strigoniensis cum aliis Judicibus terras per *Lovazones* ablatas Ecclesiae Strigoniensi restituit.”⁴

1236. Ugyancsak Róbert érsek és bírótársai Lovász — Louaz — faluban a lovászok által lerontott határjeleket az esztergomi egyháznak visszaadják: „Agazones domini Regis de villa Louaz”.⁵

1250. Egy családi egyezményben is ménes — equatium — fordul elő.⁶

1254. Miklós királyi főtálmester a király meghagyásából

¹ WENZEL, Árp. u. o. t. II. p. 2.

² U. o. II. p. 8., 10., 12., 13.

³ U. o. II. p. 5.

⁴ FEJÉR: Cod. dipl. IV. 1. p. 67.

⁵ WENZEL: Árpád. U. o. VII. 21.

⁶ FEJÉR: Cod. dipl. IV. 2. p. 70.

Somogy, Zala és Veszprém megyékben több birtokügyet rendez. Az oklevél többek között mondja: „Találtunk szentmártonhegyi lovászokat a Hygmogos hegy alatt, kik külön földet bírtak, a Kezey-i udvarnokokkal együtt“.¹

1257. IV. Béla király Chonug birtokát Wigmani Endre Comes és a királyi lovászok közt rendezi.²

1258. A bakonybéli apátság több noszlopi szolgáló-emberét — lovasokat is — nemes jobbágysai közé sorozza.³

1267. IV. Béla király Rodovan helységet illető adománya Sixtus mester esztergomi kanonok számára. A király a kano-
noknak a Komárom megyében, a Duna mellett fekvő helységet adja, a melyet királyi lovászok bírtak.⁴

1269. IV. Béla király egyik oklevelében olvasható: „insula equorum“ azaz lovak szigete.⁵ Lehet Csepel; de Margitsziget is.

1270. Bizonyítvány, hogy Zoym, a királyné jobbágysai, egy zordonszínű lovat Istvánnak öt márkáért eladott: „unum equum Zurdyn coloris“.⁶

1270. V. István királynak Potos helységnek, a kir. lovászok birtokát megerősítő okmánya a nyúl-szigeti — Margitsziget — domonkosrendiek számára.⁷

1273. István mester, Ormodaej fia méneséből a beeni apátságnak lovakat hagyományoz.⁸

1283. IV. László király Pous comest, Mersanak fiát Batur helységét tárgyzó adományban megerősíti. A helységet a király Pousnak jó szolgálatokért, a két hágó ménért és ötven kanczáért adta, melyeket Pous méneséből vett: „de equatia sua“.⁹

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. VII. p. 371.

² WENZEL G. Árpádk. u. o. t. VII. p. 456.

³ U. o. VII. p. 497.

⁴ U. o. VIII. p. 166.

⁵ U. a. M. gazd. tört. sz. p. 216.

⁶ Hazai okl. t. p. 60. A „zordon“ szőr alkalmasint a sültszőrű.

⁷ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. VIII. p. 381. (295 ?).

⁸ FEJÉR: Cod. dipl. V. 2. r. p. 138.

⁹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 423.

1291. III. Endre király Puky Tamást a Mérges és Réti javak birtokában megerősíti; az okmány szerint: „Lovászaink a Rába folyó mellett fekvő, Mérges nevű földjét, melyet László király Pukynak adott, megerősítjük.”¹

1294. III. Endre király intézkedik az illetékről, a melyet a nyúlsgizeti apácázárda vámszedői a királyi lovászoknak Budán fizetni tartoznak.²

Gulya.

1213. II. Endre király a pannonhalmi apátságnak régi birtokait újból megerősíti: említ kisebb földet ökrök legeltetésére, melyet László király adományozott.³ Ugyanez alkalommal fel van sorolva mint nyolczadik helység — predium — Weinitz, itt egy kis föld ökrök legeltetésére.⁴

1234 után. IV. Béla megerősíti a pannonhalmi apátság javait. Ság falu jobbágysai tiz ekére való földet bírnak, „kivéve a marhalegelőket.”⁵

1258. Dénes szolnoki és bakonyi ispán a pannonhalmi apátsággal vinnyei jobbágysai és a thurgi falubeli bakonyi erdőővők közti perben kötött egyezségről szóló bizonyságlevélben mondja, hogy a vinnyei szántóföldje nyugot felől a fenyőfői királyi udvarnokokkal és egy fenyveserdővel lévén határos, a vinnyei abban az erdőben mindenkor szabadon legeltethették marháikat.⁶

1262. A fehértvári káptalan bizonyságlevele arról, hogy Egyed fia, Egyed kenessi erdejének mind tüzi-, mind épület-fában való hasznát, kivéven a makktermő fákat és a marhák legeltetését, Renold fia, Princz ispánnak 10 ezüst márkáért eladta.⁷

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. X. p. 33.

² U. o. X. p. 150.

³ U. o. VI. p. 262.

⁴ U. o. I. p. 130.

⁵ U. o. II. p. 7.

⁶ Erdészeti oklevéltár: I. p. 10.

⁷ U. o. I. p. 11.

1291. A pozsonyi káptalan bizonyságlevele, hogy Bazini Kozma comes, Falistar nevű birtokát serviensének, Lászlónak, adományozta, ebben a birtok marhalegelőit is.¹

1298. A pécsi káptalan III. Endre királynak jelenti, hogy Filpes fia, Fülöp által Conrád comes ellen elkövetett hatalmaskodás ügyében a vizsgálatot teljesítette és megállapította, hogy nagyobb baromokat, ökröket és teheneket, tinókat 90-et erőszakkal elvitt.²

Konda.

XI—XIII. század. A kondák őrzése kanászokra volt bízva (custodes porcorum, subulci) — a kik sajátos községeket is alkottak. Ilyen volt eredetileg Veszprémben Szt-Gál községe is.³

Erre a korra legjellemzőbb és legfontosabb az, hogy II. Endre király arany bullájának 22-ik cikkében a király sertéseiről is gondoskodik, ú. m.: „porci nostri in sylvis vel pratis servientium non pascantur contra eorum voluntatem” — magyarul: „sertéseink a szolgák erdeiben és kaszálóin nem legelhetnek azok akarata ellen”. Ebből következtethető, hogy ez az arany bulla kibocsátása — 1222 — előtt bizony megesett. WENZEL GUSZTÁV főúri vagy elsőbbségi jogot gyanít.⁴

Vegyük azonban időrendben.

1124. István király megerősíti Géza király adományát a Garam mellett fekvő Szt-Benedek-monostor részére. Adott Dobocz faluban három szolgaházat, melyben a monostor kondásai laktak.⁵

1138. II. Béla a dömösi prépostság megadományozásáról szóló okmányban felsorol: „Gran“-ban 35 sertést a kondással.⁶

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. X. p. 64 és 89.

² Hazai okm. t. p. 154.

³ WENZEL G.: M. O. mezőgazd. tört. p. 225. Megjegyzem, hogy Szt-Gált utóbb a király vadászai lakták. Az átalakulást kanászbojtárokból vadászokká I. XIV. század 1328-ik év.

⁴ WENZEL G.: M. O. mezőgazd. tört. p. 225.

⁵ FEJÉR: Cod. dipl. II. p. 78.

⁶ U. o. II. p. 107.

1138. Ugyan ez a király tetézi elődjének adományát Dobocz faluban 70 sertéssel és pásztorokkal.¹

1187. III. Sándor pápa a pannónhalmi apátság jogait megerősíti; felsorolva: az esztergomi érsekségben Szent-Mária-egyházat Wag — Vág — ban mindennel; az imaházat a disznópásztorok falujában a Selis — Zselicz — erdőben.²

1213. II. Endre király a pannónhalmi apátság régi birtokát új okmányokkal erősíti meg, ebben előfordul, mint tizenötödik praedium a Seleuch — talán Szőlös — erdő alatt, melyet László király adományozott sertések legeltetésére, 300 sertéssel és 30 kanászszállással.³

1220. Miklós nádor a pannónhalmi apátságnak oda ítél: 32 telek szolgát Zurunca helységben, mely szolgák a sertéseket legeltetni tartoznak. A szolgák nevei: Cucha, Vnica, Forcos, Pete, Viyalam, Petrus, Paulus, Partus, Zuede és ezeknek összes rokonsága.⁴

1228. II. Endre király a Templariusok rendjét Kon helységgel adományozza meg. A határleírásban föl van említve: „... és innen terjed a Gyznouuelig — Disznóhely — és itt a határ, mely a templomosok földjét elválasztja Bagyuk földjétől“.⁵

1233. A pannónhalmi apátság jobbágyainak és népeinek panasza, benne: „a disznópásztorok faluja ad az apátnak és a konventnek minden két telek után 1 disznót és 60 kecskebőrt, hájával együtt, 40 akó búzát és mégis Urias apát fuvarozásra, hordók készítésére, azonfelül bárányaik, gödölyéik, méheik után tized szolgáltatásra kényszeríti őket“. Erre a fogott bírák azt ítélték, hogy őket az apát ezentúl küldözgetésekre és hordók csinálására nem használhatja, sem tizedet nem vehet rajtuk; a mi a fuvarozást illeti, tartoznak 5 szekér hordónak való dongafát szállítani, egészen az apátság kaposi malmáig“.⁶

¹ FEJÉR: Cod. dipl. II. p. 105.

² WENZEL: Árpádk. u. o. t. I. p. 71.

³ U. o. VI. p. 362.

⁴ U. o. I. p. 169.

⁵ U. o. I. p. 251.

⁶ U. o. VI. p. 537., 540., 542. v. ö. az 1240-dik évi adatot.

1234-től. IV. Béla király megerősíti a pannonhalmi apátságot javaiban. Elő van sorolva: Zeles — Zselicz — erdőben van a kanászoknak 10 mezei lakuk, névszerint: Marcadon, két Zyrunke, Durche, Valuusfey, Nyrokol, két Szt-László, Bozais és Karan, melyek közönségesen Guznoovnak neveztetnek. A kanászok kötelesek a monostornak két telek után egy-egy jó, kövér disznót szolgáltatni. — Itt jól kivethetők a helyiségek magyar nevei.¹

1235—70 között. IV. Béla király a jeruzsálemi lovagrendnek kiadott adománylevelében a többi közt mondja: „A nádornak és a megyék ispánjainak járó, a rend jobbágyaitól fizetendő disznóadót és tizedet alamizsnául a rendnek hagyja, úgy hogy azt maga szedje; azontúl a maga disznait úgy jobbágyságaiét is a vármegyék erdeiben, a hova mások disznai csak adófizetés mellett bocsáttatnak, szabadon legeltethesse“.²

1240 körül. IV. Béla király a pannonhalmi apátság összes javait összeíró levelében, többek között ez áll: A Zeles — Zselicz — erdőben a kanászoknak egy határ területén belül 10 falujok van, összesen 300 telekkel és 60 ekényi földdel, erdővel és kaszálóval. Minden 2 telek után évente egy hízott disznót, 600 (?) akó gabonát a javából és a szerzetesek lábbelijére 60 kecskebőrt, hájával együtt, adnak. Kötelesek azonkívül hordónak való fát vágni s az apátság kaposi malmáig szállítani; az apátot évenként kétszer, tavaszkor és télben élelemmel ellátni és nála rendes udvarnoki szolgálatot teljesíteni.³

1245. IV. Béla király Miklós és Tamás comesek fiainak, hű szolgálataikért, Körösmegyében a Bokoune földet adja; az okmányban föl van említve a Dubluzka folyó mellett Guztowig — talán Disznóvég — és a királyi kanászok földjei: „terre subulcorum domini Regis“.⁴

1246. IV. Béla király is megerősíti a bakonybéli apátság-

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. II. p. 25.

² Erdészeti okl. tár I. p. 7.

³ U. o. I. p. 7. V. ő.: az 1233. évi adattal.

⁴ FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 1. r. p. 387.

nak azt a jogát, hogy sertéseit a Bakony erdeiben szabadon legeltethesse.¹

1247. IV. Béla király a Garam melletti Szt Benedek-monostor szelepecsényi lovas jobbágynak tartozásairól mondja: Jobagiones Monasterii Scti Benedicti juxta Granum, servientes in equo proprio, qui vulgo *luosicag* dicuntur . . . dantes pro sua procuratione porcum triennem, qui vulgo *artan* dicitur“. Az az: „A Garam melletti Szt Benedek-monostor saját lovaikon szolgáló, közönségesen *luosicag* nevezett jobbágynak . . . adván gondjuk viseléséiért egy három éves sertést, melynek közönséges neve *artan*“.²

1275. A szent jánosrendi kormányzó tanácsnok a Peschenichat és Lykeniket tárgyzó adománya Perchinus comes és testvére, Antal számára. Az oklevél többek között mondja: „Ezenkívül Chican házunkhoz tartozó erdőkben, kivéve az Owas — talán egy a Tilos-sal — erdőt, úgy a Perchinus Comes és testvérének, mint a nevezett földbirtokokon lakó népeinek sertései minden adókirovás nélkül legeltethetnek“.³

1288. László király a Chak nemzetségét és jobbágyságait a Raba erdőben legelésen levő sertések után járó díj alól fölmenti.⁴

A XI—XIII. századik sertéstenyésztések még föl vannak említve:

A leleszi prépostság birtokain.⁵

A zaztyi apátság birtokain.⁶

Az egri egyházmegyében.⁷

Ipolit, Baran fia végrendeletében.⁸

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 1. p. 412.

² Árpádk. u. o. t. VII. p. 219.

³ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 129.

⁴ FEJÉR: Cod. Dipl. V. 3. r. p. 406—7.

⁵ U. o. III. 1. r. p. 160.

⁶ Árpádk. u. o. t. I. p. 25.

⁷ FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 3. p. 33., 42., 43.

⁸ Hazai okm. t. VI. p. 10.

Kanászok földjei és falvai:

Itt-ott községeket alkottak.¹

„Quandam terram subulcorum nostrorum.“²

„Villa custodum porcorum.“³

„40 porci cum custode eorum nomine Cosmas.“⁴

Juhászat.

1137. II. Béla király a pannonhalmi Szt Marton-egyház birtokait megerősítve, az oklevélben mondja: „Sexaginta oves cum pastore nomine Kayud“. Az az: 60 juh, Kayud nevű pásztossal.⁵

1151. A pannonhalmi apátság javairól szólva egy okmányban ovile, azaz: *juhakolról*, vagy *hodályról* van szó.⁶ Az ovile lehet fedetlen nyék is.

1221. II. András király a pannonhalmi apátság által szerzett földeket ú. m. Ölbő, Bársonyos, Szőlős, Éch, Gamos stb megerősíti. Écs faluban Leustach és neje Hilta az apátságnak adományoztak, többi közt: 100 juhot 3 pásztossal, névszerint: Bichu, két fiával, Rengucz és Ivány-nyal.⁷

1234. IV. Béla király megerősíti a pannonhalmi apátság javait. Ekkor László faluban a juhászok: Onbruus, Keseleud iaival. Ezek minden munkára kötelesek.⁸

A váradi regestrumban ebben a korban 165 alatt áll: „Paulus opilio, vicecomes de villa Apa“; az az: „Pál juhász, Apa helység vicecomese“.⁹

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. I. p. 297.

² U. o. III. 1. r. p. 240.

³ U. o. III. 2. r. p. 35.

⁴ Árpádk. u. o. t. I. p. 36.

⁵ FEJÉR: Cod. Dipl. VIII. 5. r. p. 140.

⁶ WENZEL: Árpádk. u. o. t. I. p. 61.

⁷ U. a. u. o. I. p. 173.

⁸ U. a. u. o. II. p. 13.

⁹ V. ő. Endlicher Mon. Árpádiána.

Ebben a korban az egyháziak birtokain juhászatok voltak:

Borsmonostoron, FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 299.

Dömösön, FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 100.

Bakonybélen, Árpádk. u. o. t. p. 66., 67.

Tihanyban, FEJÉR: Cod. Dipl. I. 388—393.

Pécsváradon, FEJÉR: Cod. Dipl. I. p. 302.

Pannonhalmán, FEJÉR: Cod. Dipl. I. 56. VI. 438,
541., 543.

Veszprém egyházmegyéjében. Hazai okmt. IV. 6.

Világi birtokosok kezén:

Barannak fia Ipolit. Hazai okmt. VI. p. 6.

Scines asszony, 100 juh. Árpádk. u. o. t. I. p. 56.

Miklós comes, 600 juh. FEJÉR: Cod. Dipl. III. 2. r.
pag. 228.

Domonkos bán, FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 299.

Gergely comes fia Ubul, FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 2. r.
pag. 70.

WENZEL G. Magyarország mezőgazd. történetében p. 222. úgy gondolja, hogy ebben a korban a nyájak kisebbek, nagyobbak voltak; szerinte a juhnyájak 30—100 darabból állottak, míg a *birkák* (!) 1000-re is emelkedtek. Ez nyilván tévedés, mert a birkák csak későbbi korban kerültek az országba. A kisebb nyájak tenyésztők lehettek.

Legelő.

1124. István király a Géza király által a Garam Szt-Benedek-monostor számára tett adományt megerősíti. Adományozta az Udvardi — Hudwordi-Bessenýők helységét — „villa Hudwordiensium Bissenorum“ — a művelésre, e fölött a Sitoua — Zsitva — vizet; 72 ekényi földet, valamint halászatra vizet, ú. m.: a Nittra, Tarmos és Sitoua vizeket, kaszálókkal és legelőkkel, melyek a nevezett vizek közt vannak és szélesek, hosszúak; állatok, mint lovak, juhok, ökrök legeltetésére . . .¹

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 71.

1135. II. Béla király a Lambert által alapított bozóki premontrai prépostságot megerősíti. Hetedik prédiomul említ egy helységet a Duna mellett, melyet Szt István Hunt comesnek adományozott volt legeltetésre.¹ A pásztoroknak pedig Chenka faluban 20 ekényi szántóföld használata jut.²

1173—1196. III. Béla király korában kél hire a Bereg- és Ugocsa-megyék irtványainak.³ Ezekre nézve IV. Béla a bereg-szásziaknak megengedte, hogy [marháikat és sertéseiket ott egy-napi járó területen legeltethessék.⁴

1205—35 táján. II. Endre király az ausztriai Szent Kereszt-kolostornak jószágokat és szabadalmakat ad. Föl van említve, hogy a Fertőtő körül és Hegyeshalom falu mellett, a szentkereszti szerzetesek bőséges legelőket nyernek.⁵

1217. III. Honorius pápa a Jánosrendű vitézekről Magyarországon elidegenített javainak visszaszerzése iránt intézkedik. Említve vannak az oklevélben tizedek, földek, házak, szőlők, birtokok, kaszálók és legelők.⁶

1234—70 között. IV. Béla király megerősíti a szentmártoni — pannonhalmi — apátság javait. Ezek között bír az apátság Zalamegyében a Zala folyó mellett legelőkkal, melyek Heym és Herruz és ezek fiaival közösek, továbbá a zalai polgárokkal és a szentgotthárdi monostor népeivel.⁷

1234—70 között. IV. Béla király a szentmártoni — pannonhalmi apátság javait megerősítő okmányban a következő falvak legelőit sorolja fel: Gamas, Wlues, Tord, Fayz, Kis-Tepey és Naryhag.⁸

Ugyanakkor IV. Béla király ugyanannak az apátságnak

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 84.

² U. a. u. o. VII. 5. r. p. 102.

³ U. a. u. o. IV. 3. r. p. 43.

⁴ U. a. u. o. IV. 1. r. p. 456. és WENZEL: M. O. mezőgazd. tört. p. 204.

⁵ FEJÉR: Cod. Dipl. III. 1. r. p. 207.

⁶ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 146.

⁷ U. o. II. p. 14.

⁸ U. o. II. p. 23., 24., 25.

megegerősítő okmányában felsorolja: Elchen faluban a szolgálknak van két ekére való földjük, a legelőkön és kaszálókon kívül. Lety faluban szintén van legelő, az udvari szolgálkkal közösen. Hasonlóképen Gan, Meger, Kerrusheyg, Endred, Ziduch falvaknak is.¹

Ugyanakkor ugyanavval az alkalommal föl van említve Erechtu faluban, mint szántóvető: Pal, Peth fiaival és rokonai-
val, kik a szolgálatban egyenlők más szántóvetőkkel és pászto-
rokkal; a legelő pedig valamennyire nézve közös.²

1234—70. Ugyanavval az alkalommal felsorolva: Karalka(?)
faluban az udvari szolgálknak három ekényi föld a réteken,
kaszálókon és marhalegelőkön kívül.³ Zalamegye Hegmogos
faluban, mely másképp Apatinak is neveztetik, van 62 lakóhely
12 ekére való földdel, nádasokkal, kaszálókkal, ligetekkel és
legelőkkel marhák számára⁴ Heyce faluban az udvari szolgálk
száz hold földet bírnak kaszálókon és legelőkön kívül.⁵

1238. IV. Béla király Belud fiainak Vicha földjét, Oslu
comesnek Farad földjét adományozza kaszálókkal és lege-
lőkkel.⁶

1248. Lőrincz, erdélyi vajda, Alvincz telepítvényeseinek
jogait rendezvén, jogot juttat nekik erdőkben, vizekben és lege-
lőkben: „in sylvis, aquis et pascuis”.⁷

1258. A pannonthalmi apát bizonyoságlevele, hogy a bakony-
béli apát és a Taryan helységben lakó várnépek közt a taryani
föld tekintetében osztály történt. Jelöltek pedig a taryani népek
az apátnak száz hold földet, kivéve a rajta levő halast, kaszálót
és legelőt, melyek közösek maradtak.⁸

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. II. p. 21., 22.

² U. o. II. p. 18.

³ U. o. t. II. p. 17.

⁴ U. o. II. p. 13.

⁵ U. o. II. p. 13.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. VII. 1. r. p. 261.

⁷ U. o. VII. 1. r. p. 295.

⁸ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. II. p. 313.

1266. IV. Kelemen pápa a tihanyi apátságot az apostoli szék pártfogása alá veszi s annak jogait megerősíti. Az okmányban egyebek között föl vannak említve a legelők is.¹

1269. A veszprémi káptalan előtt Pezei Pál fiai felsorolják azokat a javakat, a melyekkel Weszprémi Gyárfást kielégítették — legelőkkel is.²

1280. A csornai prépostság bizonyságlevelében az áll, hogy Vadosfalvi Pál, Vados nevű földjét: Endre, Moysa fiának eladta — a legelőkkel együtt.³

1289 körül. IV. László király szabadalomlevelet ad a Csák nemzetségnek, Csák, Renold és Kemény részére, melylyel megengedi nekik, hogy a Raba erdeiben a maguk és jobbágyaik disznait minden adó nélkül makkoltathassák, marháikat szabadon legeltethessék. Elrendeli, hogy a vasvármegyei ispán ne merészelje őket ezekben háborgatni.⁴

1296. A pozsonyi káptalan III. Endre királynak jelenti, hogy Ongai András fiát, Pétert, a Csallóközben fekvő Zorus föld birtokába ellenmondás nélkül beiktatta. A barmok legelőin kívül 150 hold földről van szó.⁵

1297. Lodomér érsek IV. Kelemen pápának a tihanyi apátság részére engedélyezett szabadalmát közléstesi, ebben „et pascuis in bosco et plano“.⁶

Erdőpásztor, csósz.

Ezt a hivatást be kellett itt fogadni, mert az erdei legeltetéssel sokszorosan összefüggő.

1141—1161 között. II. Géza király Gottfrid és Albert behívott katonáknak Saar, Gerolth, Locsman és Saarad — a mai Eszterháza — földbirtokait adományozza; Mosonmegyében két

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. III. p. 140.

² NAGY-VÁGHELYI: Zala vmegye tört. p. 56.

³ WENZEL: Árpádk. u. o. t. I. p. 287.

⁴ Erdészeti okmánytár. I. p. 16.

⁵ Gr. Dessewffy okm. t. p. 149., 150.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. VI. 2. r. p. 89.

falu földjét és királyi erdőt, melynek neve Saar, négy pásztorral — év nélküli okmány.¹

1210. A győri káptalan ünnepélyesen bizonyítja, hogy Keresztúr, Varsány és Lazi helységek lakosai, a bakonyi főispánnak semmivel nem tartoznak. E községekre rájártak a bakonyi erdőpásztorok, névszerint: Gregorius, Potus, Fuca, hogy a főispán részére zsaroljanak. Ebben döntött a káptalan.²

1237. A fehérvári káptalan tanúságlevele Miklós comes végintézkedéséről, ki három fiának hagyta a Wertus erdőt, hozzá 6 erdőpásztort az erdő őrzésére.³

1258. Dénes, szolnoki és bakonyi főispán bizonyítja, hogy a pannonhalmi apátság Churgiban lakó erdőcsőszök közti, Venyu helységet illető egyenetlenség barátságosan elintéztetett.⁴

1280. Kun László király az erdei pásztorok Radvan nevű földjét Simon fiának, Tamás comesnek hagyja.⁵

1283. IV. László király Illemeres fiait, Sepest és Simont a Nyás erdő őrizetétől fölmenti és az ország nemesei közé sorozza.⁶

1283. Ugyanez a király az asguti erdőcsőszöket hadi érdemeikért nemességre emeli, névszerint a következő kezdetű okmányban: „Mindenek tudtára adjuk e sorok rendén, hogy Inok, Tubol, Elyas, Bolya és Petrus asguti erdeink csőszzeit szolgálataikért, a melyeket a Kumánok elleni hadjáratban tettek, királyságunk nemesei közé sorozni elhatároztuk”.⁷

1291. III. Endre király Jakab, a pozsonyi volt bíró kérésére átírja és megerősíti IV. László királynak a pozsonyi erdőcsőszök földjéről szóló adománylevelét.⁸

1293. III. Endre király több hívét, kik ellen az erdőcsőszök

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. VII. 5. r. p. 119.

² WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 100.

³ FEJÉR: Cod. Dipl. IV. r. p. 79.

⁴ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 314.

⁵ FEJÉR: Cod. Dipl. V. 3. p. 17.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. V. 3. r. p. 164—5.

⁷ Hazai okm. t. p. 99, 100.

⁸ U. o. p. 106—7.

birtokkeresetet indítottak, Heberche folyó melletti birtokukban megerősíti.¹

Itató.

1211. II. Endre király a tihanyi apátság birtokait megerősíti: „a fluvio, qui vocatus Guergen, qui exit de Danubio, ubi greges adaquantur“, „a folyótól, melynek neve Guergen, a mely a Dunától elágazik, a hol a nyájak itatnak“.² Ilyen helyek sekélyek, delelésre kiválóan alkalmasak.

Szállás.

1213. II. Endre király a pannonhalmi apátság régi birtokait új okmánynyal megerősíti. Az okmány 138 szállást — mansiones — említ, különféle mesteremberek, köztük pásztorok részére is.³

Összegezés.

Hogyha most már a meglevő adatok alapján visszapillantunk a XII. és XIII. század állattenyésztési ügyeinek fejlődési menetére, a királyi adományok tekintetében még mindig az ország nyugoti részére esik a főszűly, a részesülők tömegét pedig az egyház adja.

A nomád vonások az ország e részében mindinkább eltűnedeznek, vagy elhalványulnak s a telepedés erős fejlődésnek indul.

A lovas nomád helyébe lép a szervezet, mely főlovászt teremt, alatta a lovászok, latinizálva „lovazones“, mezei lovasok, lovas jobbágysok; a lovászoknak külön földje, majd külön faluja támad.

A régi magyar ménes arányairól 1283 táján értesülünk, a midőn Pous nemes IV. László királynak 2 hágó mént és hozzá 50 kanczát ad; egy ménre 25 kancza jut és megértjük,

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. X. 109—18.

² FEJÉR: Cod. Dipl. I. p. 118.

³ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. VI. 362.

hány darabból állhatott az a ménes, melyet I. Endre király 1055-ben a tihanyi apátságnak adott, mely a királyi okmány szerint 34 hágó ménből s az alája adott kanczákból — „equabus subditis“ — állott. Huszonötre téve az egy ménhez tartozó anyalovat $34 \times 25 = 850$ anyalovat nyerünk. Evvel már lehetett gazdálkodni!

A lovas szolgák közül némelyek a nemes jobbágyok közé emelkednek.

De a szilaj ló, a nomádság állattenyésztésének egykori gerincze, még mindig tartja magát és biztosítja az ősi faj fennmaradását.

A lábas jószág arányaira egy család vagyonában, világot vet Márton comes és felesége adománya — 1137. — mely 209 lóból, 200 ökörből, 220 disznóból és 1660 juhból állott.

A sertésenyésztés körül ugyanazok a viszonyok s ugyanaz a kép. A Zseliczség valóságos kanászországgá alakul. Tíz kanászfalu 300 telekkel egy okmányon van fölemlítve s a kanászfalu népe kiköt a hatalmas pannonhalmi apáttal, „fogott birákkal“ ítelteti meg jussát. A sertésenyésztésnek azonban az aranybulla adja meg a súlyt, a mint már tudjuk is.

A juhászat a papi és világi rendnél még tetemes; különös adat az, mely Pál juhászból Apa helység viczecomését teremti.

Rendkívül feltűnő azonban az, hogy az adományokból a szarvasmarha majdnem teljesen elmaradt; legalább azok az adatok, a melyek rendelkezésre állanak, az 1137-diket kivéve, ezt bizonyítják. Ha ez való, úgy csak a tatárjárásra vezethető vissza, úgy azonban, hogy az Alföld rétségeiben, láprengetegében a lakosság különösen becses gulyáival meghúzódott, a melyek a télen-nyáron egyformán folytatható szilaj pásztorkodásra oly nagy alkalmat szolgáltatnak és hogy sokáig tartott, míg ez a nyilván színmagyarság ismét előkerült. E munka fonalán ezt a szilaj pásztorkodást majd tüzetesebben is megismerjük.

A mind állandóbb alakot öltő telepedést jellemzi a mindjobban kidomborodó legelő, mely sokszorosan királyi adomány-

képen lép föl és oly fontos, hogy maga a római pápa is közbelép a pápi rend érdekében.

A legeltetés engedelve, a terület tekintetében, az egy napon bejárható tér mértékéhez is van kötve.

Kifejlődik a közös és közlegelő s az erdei legeltetésnél jelentkezik a makkoltatás is. Úgy látszik, hogy nem is a fáizás, hanem a legeltetés szülte az erdőpásztorok vagy csőszök rendjét, melyből nemesek is keltek.

És úgy, a mint a szabadon legeltető nomád tünedezik, az adományok tulajdont teremtenek: előáll a zaklatás, zsarolás és a per.

De haladjunk a megkezdett ösvényen.

XIV. SZÁZAD.

Ménés.

1327. A pécsi káptalan előtt a somogyvári apát Csanádfalva és Nádifő Tolna vármegyei községeket Bogár Istvánnak elzálogosítja, oly föltétel alatt, hogy Bogár tartozik az apátnak tizenöt napok alatt méneséből egy kancza csikót, hároméveset és Szt Mihály napján egy másik méncsikót adni; ezenkívül minden évben Szent Egyed napján az apátnak s utódainak egy-egy kanczacsikót tartozik adni méneséből.¹

1333. Pál országbíró előtt az Ákos nemzetségből való Cselenfi Sándor fiai, Edelényi László fiaival Borsod és Lubna nevű birtokok iránt kiegyeznek. Említik az oklevélben, hogy Edelényi László fiai, Sándor és János, tizennégy ménesbeli anyakanczát — equas lequaciales — és hét hároméves csikót tartoznak adni.²

1337. Szabolcs vármegye és birótársai előtt Péter pap hét ménesbeli lovát nagysejéni Lengyel Jánosnak eladja.³

1337. Tamás vajda, Szolnokmegye főispánja, meghagyja az erdélyi káptalannak, hogy Gyerő testvérét, Jakabot az ifjab-

¹ Zichy okm. tár. I. p. 296.

² Anjoukori okm. tár. III. p. 17.

³ U. o. III. p. 326.

bik Vas Miklós szt-egyedi méneséből hatalmasul elhajtott lovak dolgában, miután már hatszor makacsul meg nem jelent, három nyilvános kikiáltással törvénybe idéztesse. Nem kevesebb mint negyven kancza és felnőtt csikó elhajtásáról van szó.¹

1344. I. Lajos király, becsei Tötös és Vesszős hű szolgálataikért, Becse nevű birtokukat nemesi minőséggel ruházza föl: „et nobis Comiti nostro de dicta insula et custodibus sylvarum et equatiarum ac aliis servitoribus nostris“ — tehát „erdőink és méneseink pásztorainak“.²

1344. A titeli káptalan előtt Magyar Pál kijelöli azokat a birtokokat, a melyeket Buda, Esztergom és Visegrád városokban, továbbá Szabolcs, Keve, Temes, Esztergom és Pilis vármegyében feleségének és leányának hagyományoz; Bodrogye Adrián helységben méneseket is.³

1344. A budai káptalan előtt Treutul Miklós, pozsonyi főispán, kötelezi magát, hogy Bia vagy Szentkirály birtok és huszonhárom ménesbeli kancza vételárának hátralékát Telman fiainak, Péter és János budai polgároknak a kitűzött napon ki fogja fizetni.⁴

1346. A hági káptalan, Pauli és Pauliporth nevű birtokait becsei Tötössel és fiaival ezek tepermezei és szentlászlói birtokaiért elcseréli; jár a cserével tíz ménesbeli ló, csikóival együtt, nemkülönben egy négyéves herélt-paripa — „uno equo spadone quadrienny“.⁵

1355. Szabolcsmegye alispánja és birótársai előtt a király parancsára tartott közgyűlésen, Bátori Bereczk fia, Miklós, panaszképen elmondja, hogy öt ménesbeli elveszett lova Kozma ménesében megtalálhatott, mire Kozma avval védekezett, hogy ezek a lovak már előbb is nála voltak.⁶

¹ GR. DESSEWFFY okm. tár. p. 210.

² GR. ZICHY okm. tár. p. 136.

³ Anjoukori okm. tár. IV. p. 480.

⁴ U. o. IV. p. 421.

⁵ ZICHY okm. tár. II. p. 198.

⁶ Anjoukori okm. tár. VI. p. 301.

1368. A zabori convent Balogi Domokos kértére, Tamás esztergomi érseknek egy 1368-ban kelt s a raychi és stranzkai egyházak közt fenforgó vitás ügyre vonatkozó okmányát átírja: „Dominicus magister egy ménesbeli kanczát a csikóval együtt... a raychi egyház javára adni tartozik“.¹

1378. Lukács, borsvai alesperes ítélete folytán, Gegeni Mihály és társa, Gegeni Tamást, az ennek végrendeletileg hagyott lovak értékére nézve kielégítik: „Quiquidem Thomas predictus legacionem testamenti videlicet quinque equacias proposuit“, tehát öt ménes erejéig.²

1381. Széchi Miklós országbíró a bácsi káptalant megkeresi, hogy Tötös László részére, Szentszalvatori Jánost másodízben birói széke elé idézze. Tötös János panaszt emel, hogy János deák, Szentszalvatori Simon fia, ménesbeli lovait az ő birtokain tartja, velők a jobbágyok vetését legelteti és egyéb károkat is okoz.³

1381. Bodrogmegye alispánja és birótársai I. Lajos királynak jelentik, hogy Szentszalvatori Simon fia, János deák ellen, Tötös László birtokainak hatalmasul történt legeltetése miatt a vizsgálatot megejtették.⁴

1383. Az esztergomi érseki egyház helytartója, abban az ügyben, mely Simonyi Miklós özvegye és mostoha fia, Frank ellen saját fia által végrendeletileg neki hagyott ló és két csikó iránt fenforgott, az özvegy keresetének bizonyítására, új határnapot tűz ki. Hogy László fia tizenegy ménesbeli lovat két csikóval hagyott végrendeletileg s e lovak, a csikóval együtt, Franknál maradtak.⁵

1383. Az esztergomi érseki egyház helytartója a Simonyi Miklós özvegye ügyében kitűzött új határnapon János, Kosztyka Tamás, Frank ügyében megidéztetvén, oly módon felelt, hogy a nevezett ménesbeli kanczalovak a csikókkal együtt Franknál

¹ ZICHY okm. tár. III. p. 368.

² U. o. IV. p. 64.

³ U. o. IV. p. 203.

⁴ U. o. IV. p. 195.

⁵ U. o. IV. p. 260.

maradtak, mert László testvére semmiféle végrendeletet nem hagyott.¹

1389. Bodrog vármegye alispánja és birótársai, a Tötös Lászlótól, chepsi Beke János, Káli Jakab és Boroch István által elkötött negyven darab ménes ló iránt teljesített vizsgálatról bizonyítványt adnak: hogy Beke, Káli és Boroch negyven ménes lovat elkötöttek, melyek közül három hágómén volt — „tres equi emissari (sic!)“ 300 forint értékben.²

1391. A pécsváradi convent Zsigmond királynak jelenti, hogy *Bebek Imre* rendelete folytán a pécsi püspök tisztje és várnagya által Tötös László hajmási birtokán elkövetett hatalmaskodás iránt a vizsgálatot teljesítette. Említve van 150 barom, 100 sertés, 100 kecske.³

1392. A szegszárdi convent Zsigmond királynak jelenti, hogy bátmonostori Tötös László részére Káli Jakab ellen a vizsgálatot teljesítette, mely szerint Jakab, Káli Bertalan fia nevezett Kardos Mihály és Máté rokonával harmincz ménes lovat Baracska Pétertől, László jobbágyától tolvajlással, titkon elvitték.⁴

1393. Bodrogmegye alispánja és birótársai a Tötös László méneséből való ló elkötésével vádolt Oltuk Miklós kúnnak ügyében ítéletet hoznak: hogy a ménesből egy lovat Tötös Lászlótól elkötöttek, melyet azonban most a nevezett ménesbeli lovak csikosa, István László, urának Kagmár nevű birtokán, Oltuk Miklós kúntól jogosan visszavett. Ugyanaz az István csikós úgy vallott Oltuk Miklós ellen, hogy a lovat a ménesből elkötötte.⁵

Sertés.

1328. Károly király a bojtárokat = kanászokat a Bakony erdejében szabad vadászokká emeli. Az okmány szerint: „Carolus . . . quum populos olim Butharios, vulgo Bucharis,

¹ ZICHY okm. tár. IV. p. 263.

² U. o. IV. p. 389.

³ U. o. IV. p. 473.

⁴ U. o. IV. 504.

⁵ U. o. IV. p. 529.

et per reges quondam Hungariae, de dicta Buthariorum conditione ad servitia regalis venationis translatos in Némethy, Scto Gallo et Chepel constitutos venatui regio necessarios agnovisset . . .“

„Károly király midőn a bojtárokat — i. e. kanászbojtárokat, kiket a régebbi magyar királyok a kanászbojtár állapotból a vadászathoz átvettek, Némethy, Szt-Gál és Csepel helységekből, a királyi vadászathoz szükségeseknek talált“ királyi szabad vadászokká emeli . . .¹

1364. A nagyváradai káptalan I. Lajos királyhoz, az Eszényi Tamás fiai részére, a beregi alispán ellen teljesített vizsgálat eredményéről jelentést teszen.

Bagonya fia János, Beregmegye alispánja, a most mult septuagesima vasárnapot követő szombaton, szolgálát és más hozzátartozóit fegyverrel ellátva Ezen és Ogteluk birtokokra küldvén, a jobbágyság összes sertéseit ellopatta és Munkácsra hajtotta, nemkülönben a kanászokat kifosztotta és magának 500 sertést megtartott.²

1395. Konyafi Simon országbíró a Semberi Egyed, *Disznosi* Péter és társaik által Zselicz, Vesszős, Tamásnak és fiainak semberi birtokrészén elkövetett pusztítását megvizsgáltatja arra nézve: „hogy Semberi Egyed, Miklós és András, János, Ipoly, Disznósi Péter és Gergely — Petrus et Gregorius de dyznos — semberi birtokrészét teljesen elpusztították és feldúlták“.³

Ebbe a korszakba, 1358-ba esik a „bécsi képes krónika“ keletkezése, a melyben a magyarok beköltözése is ábrázolva van. Ezen a képen állatok is föl vannak tüntetve, még pedig lovak és szarvasmarhák. Abból a körülményből, hogy az illető képen sem kutya, sem juh, sem sertés nem látható, az írók — és ezek között WENZEL GUSZTÁV, a magyar mezőgazdaság tör-

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. VIII. 3. p. 301. v. ő. XI—XIII. sz. WENZEL: M. O. Mezőg. tört. p. 225. L. már előbb a szentgáliaknak kir. vadászokká való átalakítását l. a XI—XII. század „Konda“ alatt.

² ZICHY okm. tár. III. p. 233.

³ U. o. IV. p. 620.

ténetében is — azt következtetik, hogy a honfoglalók a disznót előbb — t. i. az őshazában — nem ismerték. Különösnek találja azonban, hogy a kutya és a juh is hiányzik, noha — mint mondja — fel lehet tenni, hogy ilyenek is voltak kíséretökben. A disznóra nézve azt mondja, hogy „alapos okok vannak, a melyek csaknem bizonyossá teszik“, hogy a honfoglalók a sertést nem ismerték. Úgy látszik, hogy WENZEL az alapos okokat azoktól az írótól fogadta el, a kik állattenyésztésről írva, azon az alapon rekesztik ki a sertést a honfoglalók állatállományából, mert fiadzaskor kényes és mert a vizet nem nélkülözheti, tehát nagy utak megtevésére alkalmatlan. Ez a felfogás azonban nem állhat meg, mert csak a már egy helyen gondosan tenyésztett disznó válik érzékenynyé; a nomádoké nem. Ázsia legjobb kutatóitól tudjuk, mennyire edzett a nomád és minden állatja és ez a dolog természetében is fekszik: csak az erős, edzett állat bírhatja ki az ember nomád életét. Az ősök sertése még nem is távolodott volt el oly messzire ősfajától, a vaddisznótól, a mit az is bizonyít, hogy legősibb fajtáink, a melyek csak korunkban indultak veszni, mint a bakonyi és szalontai fajta, mind csíkos malaczozt vetettek; így mint a törzsfaj, a vaddisznó, ugyancsak állották a fürgeteget és viszontagságot, lábön pedig könnyű szerivel mentek Gömörből Slavónia tölgyeseibe makkra és onnan vissza; Bécsről nem is szólva. A mit az ősök nem hoztak magukkal, az a teve volt, mely lótenyésztő, szekeres nomádoknál fölösleges, mert szolgál ugyan, de nem táplál és csak sivatagokban nélkülözhetetlen, egyébként is lassú.

A főérv a sertés tekintetében azonban az, hogy tenyésztése az aránylag rövid idő alatt nem fejlődhetett volna oly hatalmas gazdasági és tenyésztési ággá, a minőnek történeti okirataink, még az aranybulla is — I. XII—XIII. század „Konda“ — bizonyítják, a midőn már az első király a Bakonyban legelő sertésekről intézkedik — 1036 — és kevéssel azután — 1077 — a sertésitenyésztés a Zseliczségben már hatalmasan indul. Ez nem átvétel, hanem az ősi soron való értelem és fejlődés mellett még pedig föltétlenül bizonyít.

Legelő.

1303. A pozsonyi káptalan előtt Chun és fiai, a chuni birtokon Homorai Jakabnak legelőket örökítenek el.¹

1313. A győri káptalan előtt Lipót és fia Nezsider mellett egy erdőrész felét a Győr nemzetségi Miklósnak, felét a nezsideri polgároknak eladják; de a legelő iránt jogaikat fenntartják.²

1314. A szegszárdi konvent előtt Demeter és János párii nemesek sógorukat, Beznichi Istvánt, ingatlan birtokában meghagyják, a legelők tekintetében is.³

1324. XXII. János pápa a Szent Ágoston szerzetbelieket újhelyi birtokaikkal, legelőkkel együtt, oltalmába veszi.⁴

1354. I. Lajos király a szkalkai apátság zliechoi tönkrement alattvalóinak elengedi tíz esztendőre a vámokat és egy mértföldnyi területen belül szabad legeltetést adományoz.⁵

1355. Az egri káptalan előtt a Boksa nemzetség ivadéka, László, fia Tamás és rokonai az eszeni Csopiak ősei, az ugyanazon nemzetségből származott Tamás fia Jánossal, a Szrittei család őseivel és ennek rokonaival szabolcs-, ung- és zemplén-megyei birtokaikon megosztottnak, a nyáj-, barom- és marhalegelőkön is: „gregum, pecorum ac pecudum!!”⁶

1395. A szegszárdi convent jelenti Zsigmond királynak, hogy a pécsi püspök nyárádi jobbágysai által, Tötös László lajméri és kerekegyházi birtokán elkövetett hatalmaskodást megvizsgáltatta. A kerekegyházi birtokon levő jobbágysok vetéseit a nyárádi jobbágysok barmai legelték.⁷

A magyarság táplálkozásáról a XIV. századból egy érdekes s a nomád állapotra visszasugárzó adat maradt reánk, melyet

¹ Anjoukori okm. tár. I. p. 66.

² U. o. I. pag. 321.

³ U. o. I. p. 340.

⁴ U. o. II. p. 123.

⁵ U. o. VI. p. 232.

⁶ U. o. VI. p. 351.

⁷ Zichy okm. t. IV. p. 603.

GIOVANNI VILLANI, az „Istorie Fiorentine“ című művében jegyzett föl. A magyarok harci felszereléséről írva, fölemlíti a szarvasmarha bőségét s a legelőkön való felhízását. A levágott marha húsát, szerinte, nagy kondérokban megfőzik, megsózzák, a csontokról leszedik és kemenczében megszáritják, azután porrá törik. Evvel a porral töltik meg zacskóikat és ilyenekkel megrakják szekereiket is, útközben pedig megfőzik. Vízhez érve bográcsokban vizet forralnak s ebben a húsporrt föleresz-tik. Tápláló ereje nagy és ezért bírják ki oly soká a pusztákon.¹

Összegezés.

Összefoglalva a XIV. század gyér adatait, mégis jellemző és tanúságos kép bontakozik ki előttünk.

A dúsgazdagon megadományozott egyházi intézmények hatalommá fejlődtek, hiteles helyekké alakultak, melyek előtt, mint az országbíró előtt, a végrendeletek, az osztozkodások, átirások történtek; ők idézték törvénybe a makacskodó felet egész háromszori nyilvános kikiáltással is. Ők állottak a király és nemzet között és az érdekükben szólt bele a római pápa, az ország belügyeibe is.

De az összefoglalásnak nem az a feladata, hogy ezeket méltassa, hanem az, hogy keresse, hogyan tükröződik ezekben az ősi állapot?

Úgy, a mint a tulajdonjog fejlődik s vele korlátok emelkednek, föltámad az ősi indulat, mint fékezhetetlen átöröklött természetes hajlam; megnyilatkozik pedig az elkötésben és elhajtásban. A ló, mint a lovas nomád ellenállhatatlan szerelme, az ivadéokra is így származott át és a ló elkötése nemcsak akkor, hanem úgyszólván a XIX. század utolsó harmadáig is, a színmagyarság egy részénél nem is ment bünszámba; sőt inkább virtus volt és az, a kinek még nem akadt a törvényszéken „lóbeli sora“, nem is ment emberszámba. Ez a magyarság sohasem

¹ SZILÁGYI: „A Magyar Nemzet Története“ I. p. 57.

beszért lólopásról, hanem elkötésről, a ki gyakorolta, nem volt tolvaj, hanem lóköttő. És Beke, Káli és Boros uraimék 1389-ben ugyancsak kitettek magukért, a mikor Tötös uramnak 40 ménesbeli lovát, közte három 100—100 forint értékű hágómént, elköttették.

A sertéselhajtás már inkább tolvajlás számba ment, ámbár Bereg alispánja 1364-ben igazi zsákmányoló lovas-nomád tettet vitt végbe, a mikor Eszényi Tamás uram birtokára hatalmasul rátört, ott népeivel nagy fosztogatást vitt végbe s magának a zsákmányból 500 sertést megtartott. Ennek a tettnek szabása megállapítja még a XIX. században is a virtust, holott a malaczlopás megbélyegző bűn, más szóval: a sikerült nagy rablás virtus — a kis lopás bűn volt: „Die kleinen Diebe hängst man, die grossen lasst man laufen“ mondja a német.

És a midőn ez így volt a társadalom színén, elgondolható, mi járta az alsóbb rétegekben.

A legelő jelentősége, mely az állattenyésztésre, mint ősfoglalkozásra is visszasugárzik, leginkább a Győr nemzetségi Miklós birtokszerzéséből — 1313-ban — vehető ki; az eladó Lipót és fia t. i. a legelő iránt jogaikat fenntartják.

A pásztorkodás tekintetében e század legnevezetesebb ténye mindenestre az, hogy a király Szt-Gál kanászbojtárjait szabad királyi vadászokká avatta.

XV. SZÁZAD.

Ménés.

1429. Borsodmegyének Palóczy Mátyás jelenlétében tartott gyűlésén, az alispán, szolgabírák és hites ülnökök esküvel bizonyítják, hogy Szegedy Syketnek nevezett Balázstól, ennek ménesbeli lovait és egyéb marháit — Sajó Szögedről Berenthey Miklós és Ungai Péter elhajtották.¹

¹ Melczer család okm. tára p. 57. E vállalkozással kapcsolatban a Berenthey név önkénytelenül emlékeztet a Kirgizek *Barantá*-jára, mely szabadrablást jelent. A Berente név egyébiránt élő családnév. H. O.

1431. A jászói convent és prépost a Zsigmond király rendelte vizsgálatról jelentést tesz, mely szerint Szegedy Syket nevezetű Balázsnak kárból behajtott méneses lovait — Chechi Mátyás, valamint Péter özvegye, Csécsben lakó jobbágyaival és cselédjeivel, udvartelkéről erőszakosan kivették és elhajtották.¹

1463. Váradi László testamentomában ménesről is van rendelkezés:² „una cum equatilis“.

1463. A kolozsmonostori convent bizonyítja, hogy Dorottya asszony, Apafi Lénárt neje, a maga Marosszéki Majosi lófőségét, egy másik lófőségét, tordavármegyei részjóságát, minden ingó és ingatlan vagyonával együtt férjének, ki őt gyermekkora óta nevelte és tartotta, a neki kölcsön adott 1000 arany forintért örökbe vallotta, úgy, hogy ezek a jóságok az ő és férje magtalan halála esetében, férje testvérére, Apafi Ferenczre és Miklósrá szálljanak.³

Sertés.

1422. Károlyi Lancz Lászlóné missilis leveléből gazdasági ügyben. Datum Drágh:

„Bene ex litteris tuis intelleximus, ut scripsisti pastorem porcorum annum peregrisse. . .“

„Jól értettem soraidból, hogy a kondás egy évet kitöltött.“⁴

Juhászat.

Felső Magyarország juhtenyésztési viszonyaira két egykorú okmány derít világosságot, ú. m. Hollós Mátyás királynak egy szabadságlevele az Árva és Likava várakhoz tartozó juhászok — Valachi⁵ — számára, mely megtelepedésük föltételeit, adózási viszonyaikat és a kihágások büntetését szabályozza — és Kmita Péter tábornagy telepítési levele, melyet később Zsigmond

¹ Melczer család okm. tára pag. 60.

² BOTTKA: Barsmegye okm. tára p. 98.

³ Székely okl. tár III. pag. 126.

⁴ GR. KÁROLYI okm. tár II. pag. 71.

⁵ WENZEL G.: M. O. mezőgazd. tört. pag. 330–331.

lengyel király erősített meg, mely a juhászok — Valachi — helységének — Villa Valachalis — helyreállítását engedi meg, annak viszonyait rendezi s adójukat szabályozza.

A két okmány magyar fordításban így hangzik:

1474. Mátyás király szabadságlevele juhászok számára: „Mi Mátyás stb., hogy ezen földnek — t. i. a Vág jobbpartján, Liptó- és Árva megyében — két *Valachja* színünk elé járulván, a maguk, valamint az Árva várhoz tartozó Knycsy és Mezibrogy birtokon, nemkülönben a Lykava várhoz tartozó Dubova birtokon tartozkodó *Valachok* nevében és személyében Felségünk elé terjesztették: hogy ők régóta bírtak bizonyos szabadalmakat, melyekben ők maguk és elődeik megtartattak — melyeknek helybehagyását kérik, többek között: — Hogy a pert az, a ki indítja, a *Valachok* mindegyike az ő testületök által közösen választott vajda elé tartozott vinni s a vajda ítéletével elégedetlen fél vihette perét [Felségünk vagy a] nevezett várak várnagyai elé. Valamint hogy szabad volt juhaikat az Árva és Lykava várhoz tartozó erdőkben legeltetni és etetni. Hasonlóképen az adókat, a kik közülök a nevezett városokhoz tartoznak, adózni, következő módon fizették: Először, hogy minden évben közülök a juh-birtokosok mindegyike száz juhtól tartozott ötöt adni; ugyanúgy száz kecskétől öt ürüt — castrones —. Azok pedig, a kiknek kecskéjük nem volt, minden egyes ökörtől, kiki a hányat bírt, egy garast tartoznak fizetni stb.“ A király ezeket helybenhagyván, többi közt még azt határozza: „Megértettük, hogy szabadalmok van juhaikat, avagy állataikat a nevezett várakhoz tartozó erdőkben legeltetni és etetni, úgy azonban, hogy senki közülök az erdőn kívül egynegyed mértföld területen belől juhait továbbmenni nem engedi. Ha valaki a kijelölt határokon kívül juhait tovább menni engedné és ebből a szomszédságban levő jobbágyokra kár háromolnék, hat juhot tartozik azért a kárért adni. Ha pedig valaki közülök mások földjeire, vagy területeire, hova szabadalma nincs, engedte juhait, országunk jogszokása szerint úgy, mint más, ki hasonló módon cselekszik, büntetessék stb. Kelt Rózsahegy mezővárosban, 1474 márcz. 31.“

1497. Telepítvényi oklevél juhászok — *Valachi* — számára: „Visniczi Kmita Péter tábornagy — regni marecalcus — szépesi és szandeki kapitány stb. megtudván Lubló kerületben lévő Jakubjany falunk lerontását, melyet az előtt a németek és tótok bírtak; akarván e Jakubjany falunkról gondoskodni, előrelátó Péter *Valach*-birónak megengedték, hogy ott *Valachokat* — juhászokat — telepítsen le és jelen levelünkkel megengedjük oly föltétel alatt, hogy azok közül mindegyik minden háztól és minden szántóföldtől egy forintot fizetni tartozik és a pusztabeliek — *praediales* — a hogyan a *Valachok* falvaiban szokás, mindnyájan egyszerre tartoznak fizetni ugyancsak egy forintot és egy tömlőt — „et unum *temlo*“ (valószínűleg tőrővel töltve). — Ha pedig valakinek közülök nyája van, az adót, a mint a *Valachok* falvaiban szokás, ugyanazoktól a juhoktól és nyájtól nekünk fizetni tartoznak. Kelt Szandeken, 1497 szept. 11.“

1501. Kelt Krakkóban, márczius 23. *Zsigmond* lengyel király által Jaczkó, ugyanazon Jakubjany falu *Valach*-birája számára, megerősítve evvel a hozzáadással: „... átengedünk ugyanannak a Jaczkó *Valachnak* és törvényes utódainak és adományozunk az erdőben két Koszáry-féle szabad udvarhelyet, melyeken ő és utódai nyájukat szabadon legeltethetnek; valamint ugyanazon falu plebanusa is“. XVII. századi hiteles másolat.

A „*Valach*“ vagy „*Walach*“ eredetéről és értelméről majd később, külön függelékben leszen szó.

Pásztorok.

1433. Ebben a században eddig csupán Bártfa város számadásaiból tudjuk meg a város pásztorainak illetményét és egyéb járandóságait. E régi város számadásai abban az időben igen gyarló német és vegyesen latin nyelven vezettettek; álljon itt jellemzésül az 1433-iki számadásnak a pásztorra vonatkozó része, úgy a mint azt FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ kitűnő művében adja.¹

¹ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: „Számadáskönyvek“ pag. 405. és még: pag. 183., 336., 337., 369., 393., 483., 494., 495., 612., 509., 510., 517., 534., 299.

„Item das Getraide das man in gibt, das ist VI. und L. cubel, und von ider kue 3 den., und das getraide dy helfthe vor Jacobi und di andir helfte dornoch.“

„Item von eynem calbe cu vein lun 1 den.“

„Item von zweyer cegkeln 1 den.“

„Item von eynem bürden ferkel ir sey fyl oder vinic nicht von eyn phennich.“

Magyarul: „Item hat és (?) köből gabona és minden tehéntől 3 denár és a gabona felét Jakab napja előtt és a másik felét később. Item egy borjutól 1 denár borra. Item két kecskegidőtől 1 denár. Item egy verő — fiadzott — malacztól, akár sok, akár kevés: nem több egy filléرنél.“

Ebből a századból az idézett forrás szerint Bártfa város számadásaiban még a következő évekből való pásztorilletékek vannak kimutatva: 1419, 1434, 1436, 1437, 1438, 1439, 1440, 1441, 1492.

Az utóbbi év számadásából kitűnik, hogy a pásztor fia hálót is kötött, a miért 150 denár járt.

A pásztorok tótok; az 1439-ikinek neve fennmaradt: Husz János — „Hannus Hus“.

Az erdélyi részekből megtudjuk a pásztorok adóját az 1478—1496. évekből. A pásztorok vegyülnek, egyik része szász, mint: Cristel Scholschwgel — Scholschugel — Pitter Scherer, Marcus Lederer; a másik része oláh, mint: Šerban, Marilla, Saguran stb.¹

Legelő.

1423. Zsigmond király levele a szabadszállási és buzgánszállási kúnok részére, melynélfogva Kőrös helység földesurait, néhai Ilosvai Lestár nádor fiát, Györgyöt és Györkei Dezső fiát, Lestárt, Lászlót és Jánost eltiltja, hogy a Kőrös helység és

¹ Quellen zur Geschichte Siebenbürgens pag. 72., 76. III. 730—31., 200. Az összegek „asper“-okban vannak kitéve. A huszadnál: „2 boves, sive asperos 10“ u. o. pag. 13.

Kecskemét mezőváros határán szállásaikra átkelő kúnokat háborgatni, magukat vagy jószágaikat letartóztatni, vetéseiket és kaszálóikat legeltetni ne merészeljék.¹

1462. Mátyás király Szeged városi polgároknak az előbbi királyok és atyja, az országhormányzó úgy saját személye iránt is kitüntetett sok hű szolgálataikért és hogy a város minél inkább gyarapodjék, Asszonyszállása nevű kúnsági pusztát használatába adja, egyszersmind megengedi, hogy Szeged város jövőben is, mint régen, a Duna és Tisza között minden kúnsági és egyéb néptelen pusztákon szabad legeltetést gyakorolhasson.²

1469. A szászok nemzeti statutuma szerint, ha valamely nemesek vagy bármely más állású egyének, különösen oláhok, Fogaras és Omlás kerületekben pásztoraikat juh, disznó és más nyájokkal a szászok területeire küldik — ezek akarata ellenére — első esetben két állatot, második esetben négyet, harmadikban pedig tizenkét állatot kötelesek zálogul adni, ha juhok voltak; ha pedig disznók, akkor első ízben egy, másodikban pedig tíz malacz a zálog. Ha pedig az ilyen emberek vagy oláhok éjjel a fönt említett állataikkal a szászoknak kárt okoznak, akkor tizenkét juhot kell tőlük zálogba venni és egy juhot, bárányt vagy malaczot azon a helyen le kell ölni, hogy a kárt el ne lehessen tagadni. Ha pedig a kár oly nagy, hogy ezzel a vett zálog nem érne föl, akkor a kár nagyságához illő elégtételt kell venni. És ha az oláhok oly nagy erővel volnának, hogy tőlük a kárért a kárvallottak elégtételt venni nem tudnának, akkor ezek az esküdteket és az összes lakosokat hívják segítségül. Ha ezek is elégtelenek volnának, akkor azon szék egész közönségét hívják segítségül. Ha ezek is elégtelenek, akkor hívják a II. és VII. székbeli szászokat és ha ezek is elégtelenek, akkor a vajdákat és alvajdákat hívják.³

¹ HORNYIK: „Kecskemét tört.” I. 201.

² U. o. I. 211—212. v. Ö. REIZNER: „A régi Szeged” II. 54., 58.

³ Corpus Statutorum I. p. 506., 507.

Összegezés.

Abból a nagyon gyér adatanyagból, mely a XV-dik századból eleddig napfényre került, különösen a színmagyar pásztorkodásra nézve nem nyerhetünk részletei szerint kidomborodott képet. De egy-két érdekes és jellemző elem mégis belevegyül abba a színes képbe, a melyet az ősiből kialakuló magyar pásztorkodás alkot.

A „Szögedi Syketnek nevezett Balázs“ borsodi nemesen esett nagy baj élénken visszasugárzik a magyarság szabadon portyázó korára, avval a különbséggel, hogy az elkötés és elhajítás virtusát már nem az idegenben, hanem otthon, saját vérei ellenében űzi; de már hatalmas bíróra is talál.

Igen becses az a szilárd alapon álló megvilágítás, a melyet a nemzetiségek viszonyaiba nyerünk, egyfelől a felsőmagyarországi tótságéiba, másfelől a fogarasvidéki szászság helyzetébe. Különösen az utóbbira vonatkozó okmány vége: a karhatalom alkalmazásának fokozódása érdekes és tanuságos, mert világosan mutatja az erőt, a melyet a beözönlő idegen pásztornép — a *Valach* — kifejteni bírt és hajlandó is volt.

Tájékozódunk a felsőmagyarországi városok — Bártfa — pásztorkodási viszonyairól és kidomborodva látjuk a legeltetésben az ősi vonást: a nomád állattenyésztő ivadékanak a királynak és kormányzójának tett sok hű szolgálatért a legbecsesebb jutalom a *legelő*.

Az 1463-ik évi okmány, mely arról szól, hogy *Apafi Dorottya* asszony *lófőséget* testált el, fölveti a *lófőség*, ez ősi székel rend kérdését már azért is, mert a történeti nyomon eddig haladva, azonnal fölmerül előttünk a lovasnomád-harczos gondolata.

A lófőség magyarázatában a történetírók eltérnek¹; én itt TAGÁNYI KÁROLY megfajtását fogadom el világosságánál és tömörségénél fogva s adom a következőkben: ²

¹ V. Ö. SZABÓ KÁROLY „A régi székel” és CONNERT JÁNOS „A székel intézményei”.

² TAGÁNYI K. in litt.

„A Székelység régen három rendből állott, ú. m. a *primor*-okból, azaz előkelőkből, a *primipilus*-okból, *lőfők*-ből és a *dara-bontok*-ból, vagy gyalogosokból, vagyis a közrendből. A *primipilus* értelem szerint „elsőszőrű“ egyezik a rang szerint *első szőrűvel*, az egymásközötti viszonylatban hasonló szőrűvel, tehát egyrangúval, az alsóbbrendűvel szemben előkelőbbel, innen primipilus = „az első seregnek Hadnagya“ P. P. B. szótár.

A lőfők nevőket onnan kapták, hogy a hadban lóháton szolgáltak a maguk költségén. Belőlük választották a háborúban a hadnagyot, békében pedig a széknek biráját. Minden székely székben huszonnégy ilyen lőfőbiró volt és minden ilyen lőfőséghez megfelelő birtok tartozott, melyet a lőfő-biróvá megválasztott személy addig bírt és élvezett, a meddig a birói tisztet viselte. Erre a birói és hadnagyi hivatalra azonban csak olyan székelyt választottak, a kinek családja a hat székely nemzetség négy-négy ága közül — összesen tehát huszonnégy ág — valamelyikhez tartozott. Minthogy pedig, a székely jog szerint, fiú-örökös nemlétében, a vagyon a leányra szállott, a ki azután fiúleánynak tekintetett, természetes, hogy a ki ilyen fiúleányt elvett, az, illetőleg az ő gyermekei, az illető fiúleány ágába soroztatott, a mely ághoz azután egy lőfőség joga is tartozott. Ennélfogva megesett, hogy némely család az ilyen fiúleánybeházasodások rendén 2, 3, 4 sőt 5 különböző ághoz is tartozott s így 2—5 lőfőséghez tartott jogot egyszerre. Minthogy pedig huszonnégy év alatt minden nemzetségnek, minden ága fölváltva viselte a hadnagyi és birói tisztet, megesett, hogy ugyanaz a családtag évekig viselte a hivatalokat különböző ághoz való tartozása címén és jogán és élvezte az e tiszthez tartozó birtokot, a lőfőséget is.

Az 1463-iki okmányban fölhozott Dorottya asszony, Apafi Lénártné, szintén fiúleány, a ki a családjára szállott két lőfőséggel, azaz ahhoz való joggal szabadon rendelkezhetett. Annyi kétségtelen, hogy a lőfőség tulajdonképpen birtok is volt, a hozzávaló földekkel, erdőkkel, legelőkkel, vizekkel stb., azonkívül pedig a lőfőbiráskodás egyéb járulékai is, mint a birságok, elkobzások szintén a lőfőséghez számíttattak.“

De az is tagadhatatlan, hogy a hadirend viszonylatában élénken tükröződik a régi ősi nemzetségi szervezet és a lovas-nomád jelleg is.

A közelmúltban a székelyföldi kisbaczoni lófőség így alakult:¹

„A család feje, mint hadbaszálló lófő, sajátjából teremtette ki a lovat, a ruházatot, az élelmet; sőt még a tüzelőfát is a közösen főtt ebédhez. A birtok állott tizennégy véka *téreje* földből és még $7\frac{1}{2}$ hold szántóföldből, együtt 10 hold; ehhez 30 hold erdei és mezei kaszáló, mindössze tehát 40 hold és úgy látszik, hogy ennyi volt a lófőség átlagos birtokegysége. A tulajdonképeni jövedelmet azonban az állattenyésztés adta, az erdő és legelő szabad használata mellett.“

Az egészből világosan kitetszik a nemzetségi szervezet s a határozott, önmagára támaszkodó lovas-nomád képe.

A mi a *primor*, *primipilus* és *darabont* elnevezéseket illeti, úgy ezek nyilván a latinitás korából valók és meggyökeresedésük jellemzi a Székelységet, mely szeret az idegen után kapkodni. PÁPAI — PÁRIZ — BOD szótárában — 1767 — *Primipilus* annyi mint: „Az első seregnek Hadnagyja“; *Primipilaris* pedig: „A ki az első renden Kapitány volt, vagy az alatt vitézkedett: Lófő-ember“. A szó összetétele: *primus* = első, *pilus* = szőr, tehát elsőszőrű, abban az értelemben is csupa elsőszőrű — magaszőrű ember; a szőr a lóra való vonatkozással is, így az ősi lovas-nomádra való fényvetés.

XVI. SZÁZAD.

Ménes.

1514. *Anjoukor*. Ekkoron is a lovak, lovászok — *Agazones* — és csikósok — *custodes equorum* — őrizetére voltak bízva, a szükséghez képest lábaiknál fogva vasakkal, az ú. n. *compedes equini* — tehát békókkal — voltak összekötve.²

¹ BENEDEK ELEK-től mint lófőcsalád ivadékától való adat (in litt).

² WENZEL: M. Mezőgazd. Története p. 326.

Ebben a században *Fugger* Antal és utódai magyar földön a Vöröskő és Detrekő jószágokat bírták, a hol is híres méneseket tartottak. A midőn Vöröskő *Fugger* Máriával a *Pálffy* családra szállott, a *Fugger*-ménesek egy részét Allgau-Markba helyezték át.¹

Sertés.

1550. A fogarasi uradalom rendtartásának huszonötödik pontja ezeket mondja:

„35. Ha mikor akár magyarok, akár szászok vagy *oláhok* falujokból az disznókat egybegyűjtik és úgy hajtják az erdőre, minden seregből, minden disznótól tartoznak két denárral és annak fölötte nyolcz köbel zabbal. Ha penig az egybegyűjtett disznók között valakinek sereggel volna, minden ötven disznótól az: egy disznót és minden egy disznótól: két pénzt tartozik megadni.“²

A jobbágy községek már a XVI. században sertéstizeddel adóztak — évenként 12 sertés után egy — a mi továbbra is érvényben maradt. A munkácsi uradalomnak akkoron 16 disznópásztora, a számadó czíme pedig „*disznókirály*“ volt.³

Állattenyésztés.

1570. A munkácsi uradalom provisorának, Soklyóssy Istvának, a kamara biztosai új utasítást adtak, a melyben az állattenyésztésre nézve ez áll: „És mivel jól vagyunk értesülve arról, hogy a baromtenyésztést a várnak alárendelt legtöbb helységben haszonnal űzték a multban, így azt a jövőben is haszonnal űzhetni reméljük: kívánjuk, hogy a provisor kiváló gondot fordítson az arra alkalmas helyekre s nemcsak gulyákat, hanem, hacsak lehetséges, ménest, juh- és sertésnyájakat is

¹ WENZEL: M. Mezőgazd. Története. p. 359.

² Magy. Gazd. Tört. Szemle 1894. p. 165.

³ WENZEL: M. Mezőgazd. Tört. p. 390.

szerezzen, melynek szaporulatáról gondoskodják, haszonra való irányítással“.¹

Székely szokástörvények.

1555. Ezeket a székely nemzeti gyűlés írta össze és Kendi Ferencz és Dobó István erdélyi vajdáknak bemutatta, kik meg erősítették.

A 43-ik pont a ló vagy barom elvételéről szól: „A hatalomcselekedés ló vagy barom elvételében 12 gyrát tészen; ettől megválva egy hatalom három gyrát tészen“. Itt tehát az erőszakkal való elhajtást kell érteni.²

A 60-ik pont a marha elvételéről, mint büntetésről szól; az ítélet pedig ilyen: „A falu három igaz jámbort fogad és az a három ember megfelel a faluért; és valakit kiad nyilvánvaló tudással, azt megbüntetik, a mi marhája vagyon, azt elveszik, a felesége és gyermeke részét meghagyják; valakit pedig halomással felelnék ki, annak helyt nem adnak“.

A 61-ik pont: „Ha földön lakó büntetettik meg és annak megítélésében a hadnagy és királybíró jelen vagyon, a marhának a felerésze a székülőkkel a hadnagyé és királybíróé, más felerésze pedig a földesuráé; de ha az ura a gonosztévő földén lakót, míglen a királybíró és hadnagy odamégyen, megbünteti, minden marhája az urának marad“.³

68-ik pont: „Örökös székelyt törvényben éretlen meg nem foghatnak, hanem ha véren találják vagy marhát fognak kezén. Ha törvényben elérik, míglen marhájában tart, addig örökségéhez nem nyulhatnak; ha sem öröksége sem marhája nem lészen, fejéhez is hozzányulhatnak“.⁴

Rovásfa.

1565. Hosszútothy János Zalamegye *rovója* egyik levelében írja: „kiknek — t. i. a falusi biráknak — jóllehet, hogy én rovás-

¹ Magy. Gazd. Tört. Szemle 1896. p. 83.

² Székely oklevéltár II. 122.

³ U. o. II. 123., 124.

⁴ U. o.

fejet adtam“. (Az egyszerű rováson kívül van ellenőrző forma is, a hasított, a mikor az egyik félnek, mely az intéző kezében marad, „feje“ van, a mely jegyet visel s fölfűzés végett lyukasztott. H. O.)¹

Jóhírű barompásztorok.

1514. II. Ulászló rendelete a pásztorok és kunyhóik, az ú. n. szállások ügyében intézkedik. A 61. cikk szerint paraszt, szabad- és más város mások földjén szállást nem tarthat, hogy a pásztorok gonoszsága megszűnjék. Az 1. §. pedig arról rendelkezik, hogy a nemesek, ha saját földjükön ily házakat tartanak, feleséges, jóhírű és tisztesrendű pásztorokat tartsanak; de a polgárok és egyéb parasztok is földükön és birtokukon így tartoznak cselekedni. A 3. §. és 4. §. ennek ellenőrzését szabályozza, a tilos helyen épült szállásokat a megye közönsége, a fő- és alispán lebontathatja s ha újból felépíttetnének, a baromok elvétessenek. Ha pedig a megye hatalma nem volna elég-séges, a Felsőhez kell könyörögni.²

Horvát szokásjog. Pásztor rendtartás.

1551—1553. Ha a nyájból veszendőbe megy valami, a pásztornak csak akkor van hitele, ha tizenhat éves mult; ha tizenhat éves mult, lehet neki hitelt adni, ha nem gyenge elméjű vagy tudatlan, mert ebben az esetben, ha harmincz éves volna, sem hisznek neki — a szokás értelmében. A családnak is, mely a pásztort kíséri, csak ilyen módon adnak hitelt.³

A pásztor az állatokat megszámlálni tartozik mielőtt útnak indítja, ha a szám nincs rendben, jelentse a gazdának; ha betegséget tapasztal, azonnal jelentse; a pásztor nem hagyhatja őrizetlenül a nyáját, bárhol is legyen az. A pásztor napjában háromszor számlálja meg az állatokat, tudnia kell minden jelent-

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 119.

² GEGUS: M. törvénykönyv p. 256.

³ M. Gazd. Tört. Szemle 1896. p. 157—159.

kező bajnak az okát; oly bajokért: ha a marha süppedékes helyen esik el vagy hegymeredekről bukik le, vagy dőfés érné s a pásztor nem veszi észre, akkor felelősségre vonandó.¹

A pásztor az úrtól megszámolva veszi át a nyáját; nem tartozik megtérítéssel a megszámolatlanul átadott nyájért.²

A pásztor, a faluba behajtván a nyáját, kiáltani tartozik, hogy az urak vigyék haza állatjaikat és vizsgálhassák meg, egészségesek-e, vagy nem. Ha az úr nem találja rendben az állatok számát vagy hibát lel, azonnal értesítse a pásztort. Ha a marhák éjjel kívül maradnának és kár esik bennök, ez felelőrszben az urat, felerészben a pásztort terheli. Az elveszett marhát úr és pásztor együtt keresi. Ha a pásztor nem igazítja útba az urat, a kárt megtéríteni tartozik.³

1551—1553. Ha a pásztor nem jelenik meg ott, a hol a faluval kötött egyezés szerint megjelenni tartozik, hogy az állatokat legeltetni vigye, büntetés éri.⁴

Legelő.

1504. Anna királyné oklevele, Huszt és Máramarossziget legeltetési szabadságáról mondja, hogy: „barmaikat a mi királyi „feketének“ nevezett erdeinkben — fenyvesek — s a mellettök levő mezőkön szabadon“ legeltethették.⁵

1508. II. Ulászló király parancsolja az erdélyi ököradó főlhajtóinak, hogy a Székelyektől szedett ökröket a szászok földjén legeltetni, velök őriztetni s őket az elhullott ökrök kárának megfizetésére szorítani ne merjék.⁶

1537. Kolozsvár város articulusaiban rendeli, hogy a város területén semmiféle idegen, marhát nem legeltethet.⁷

¹ M. gazd. tört. Szemle. 1896. p. 157.

² U. o. p. 157.

³ U. o. p. 157.

⁴ U. o. p. 157.

⁵ WENZEL G.: Kritikai fejteg. Máram. m. történetéhez. p. 73.

⁶ Székely okl. tár. III. p. 165.

⁷ Corpus stat. I. p. 177.

1544. Besztercebánya városa rendeli, hogy a marha pásztor elé adandó, nehogy a kaszálókban és vetésekben kárt tegyen. Rendeli, hogy minden gazda éberen őrködjék, a lövőfegyvert kéznél tartsa és vigyázzon, hogy kit fogad be szállásra.¹

1551—1553. Horvát szokásjog szerint, a ki valakit a maga legelőjén érne, 32 darabot — soldit — vehet rajta, azonképen 60 darabot — soldit — ha a berekben vagy a kaszáló fűvében éri. Ha valaki éjjel idegenben legeltetne s a legelő gazdája rajta éri, akkor kétszeresét veheti meg; a hol határjelek vagy a legelők határai vannak, ott az egyik a másiknak határán bevághatja a gyepűt, a mennyit egy kaszúrral kivághat — t. i. pásztát, kis kaszanyomot.²

1551—1553. A közös legeltetésnél a kötött egyezséget meg kell tartani, a ki megszegi, vesztse el a részét, „mert a szokás úgy rendeli, hogy az ember fáradsága ne veszszen kárba“.³

1555. Fogott birák tanuvallatása a Szklabinya és Likava várak közt vitás Ploszka havas és erdő határaitól és itt az erdőben való legeltetésről, a midőn is Thonovszky Zsigmond, nemes, eskü alatt vallja, hogy akkor, amikor Szklabinya vára feje volt, a ploszkai dombokon és hegyeken a szklabinyai uradalom mindig legeltetett. Dolguczky Tamás ellenben eskü alatt vallja, hogy a ploszkai hegy és domb a Justh-területhez tartozik, de ott a szklabinyai urak is legeltettek egészen a Lubochna patakig.⁴

1559. Menyhárd és Leibitz városok a szepesi gróf előtt egyezséget kötnek, hogy fáizáskor lovaik addig legelhessenek, a míg a kocsikat megrakják. Éjen át nem.⁵

1559. Szikszóra a fölhajtás 400 kezes ló, 600 marha.⁶

1560. Túróczmegye statútumai rendelik, hogy a falubeli szomszédos birtokosok közösen használhatják a legelőket; a

¹ Corpus statorum IV. 2. köt. p. 81.

² M. Gazd. Szemle. 1896. p. 161.

³ U. o. p. 159.

⁴ Erd. oklevéltár. I. p. 51.

⁵ U. o. I. p. 62.

⁶ Takáts Sándor adataiból, l. alább.

felosztott erdőkben is szabad a közös legeltetés a fák és cserjék kimélésével. A mi pedig a vetésekből és tilalmas erdőkben behajtott bitangoló marhák által okozott károkat illeti, azokat az illető helység birájának és esküdt polgárainak lelkiismeretes meghatározása és becslése szerint kell megítélni.¹

1565. Miksa királynak a magyar bányavárosok részére kiadott erdőrendtartása szerint ha szükséges volna, hogy a barmokat fakéreggel legeltessék, ez csak a hatóság és erdőkezelőség engedelmével történhetné. Az erdei közlegelő ellenben juhok és marhák legeltetésére használható, de a csemeték megkimélésével.²

Kártételek Miksa király idejében.

1565. Pollucensis falu lakói és pásztorai és a Murán várhoz tartozók, *kecske-* és *juhnyájaikkal* az erdőkben kárt okoznak. A Garamtól a Hola-hegyig juhaklokat építvén, sok fát vágtak ki.² A Roteneger szénégető helytől balra, a Seremicza nevű erdőben, a pásztorok nagy károkat okoztak; a Koronicza erdőben, közel Rózsahegyhez, szintén.³ Lapusna táján Kriskám felé a pásztorok az erdőt minden oldalról elpusztították; ugyanezt teszik a Kis-Silleni Plessa felé eső erdővel. Nagy kárt okoznak a Likava vár pásztorai. Ugyancsak pásztorok nagyban károsítják a Kis-Riczaha völgyben a Redicza és Galva erdőt.⁴ Ugyanez történik a Szallas erdőben, mely Petringa és Masao mellett fekszik, hol a Murán várához tartozó pásztorok juhaik és kecskéik számára a fákat ledöntik s így több mint egy mértföldnyi tért elpusztítottak — kéreglegeltetés; — a Conradi és Prorosna melletti erdőben is sok kár esett.⁵ A Felső-Kolbu térség mellett elterülő erdőkben a pásztorok és a tűz sok kárt tettek.⁶

¹ Corpus Statutorum IV. 1. p. 211. és 200.

² Erd. oklevéltár I. p. 124.

³ U. o. I. p. 112.

⁴ U. o. I. p. 113—114.

⁵ U. o. I. p. 115.

⁶ U. o. I. p. 117—118.

1565. Miksa király 1565 május 15-én nyílt parancsot bocsátott ki a magyarországi bányavárosok részére kiadott erdőrendtartást illetőleg. A nyílt parancs kitiltja a kecskéket — gaissviah — Beszterczebánya rézműve s minden hozzátartozó bánya és kohó részére szolgáló erdőkből, úgy Kőrmöcz és a környék uradalmaiból is.¹

Ezenkívül parancsolja a király: „Miután a pásztorok kecskenyájaikkal nagy károkat hoznak az erdőkre, szigorúan megparancsolom a praefectusoknak, várparancsnokoknak — arcium castellanis — stb., hogy ezentúl *kecske*-nyájakat az erdőkben legeltetni ne merészeljenek“.²

1567. Ugyancsak Miksa király külön nyílt parancsossal — Mandat — kitiltja a kecskéket és az apró jószágot — klainviah — Beszterczebánya és az uradalmak erdeiből, még pedig elkobzás terhe alatt; az uradalmak Zólyom, Dobriny, Lipcse, Likoba, Végles, Érsekujvár, Murány.³

1568. Nodor Ádám és Pál 167 szilaj lovat (equos indomitos) hajtanak Eperjesre.⁴

1570. Nagy-Szombat város statutumából. A halastó mellett elterülő rét ne kaszáltassék, hanem barmok legeltetésére fenntartassék.⁵

1571. Az előbbi intézkedés módosítása: „A gerencséri birtokban a szántóföldek határai épségben maradjanak, lovakat ott legeltetni ne lehessen. A szarvasmarháknak a halastó mellett legelőt kell kimérni, de a többi rész, kaszálónak hagyandó meg“.⁶

1572. Miksa király a kún puszták szabad legeltetési jogát a szegediek számára még Mátyás király adománya czímén biztosítja; ugyanezt tette 1631. II. Ferdinánd, 1710. I. József, 1719.

¹ Erd. oklevéltár I. p. 94.

² U. o. I. p. 124.

³ U. o. I. p. 168.

⁴ TAKÁTS SÁNDOR adataiból, I. alább.

⁵ Corpus statutorum IV. 2. p. 148.

⁶ U. o. IV. 2. p. 151.

III. Károly; a nádorok közül 1642. Esterházy Miklós, 1649. Pálffy Pál, 1681. Esterházy Pál.¹

1574. Rozsnyó városa statutuma szerint az esett jószágért a pásztor, ha a baj okát nem tudja adni, felelős, azt megfizetni tartozik. A sertésekre külön gond fordítandó, hogy kárt ne okozzanak; mindenki tartozik a sertést mindennap pásztor elé adni; a ki otthon tartja és kárt okoz, 1 frt birsággal sujtandó.²

1577. Nagybánya város statutuma rendeli, hogy a szőlőhegyre senki semmiféle marhát ne hajtson, mert az ott bitangoló marha kártérítés kötelezettsége nélkül megölhető.³ Régi határozat szerint semmiféle jószág a szőlőhegy felé a Szászár folyón túl pásztor nélkül nem hajtható; máskülönben megölhető.

1577. A fraknói várkapitány és erdőmester az idegenekre nézve ajánlja, hogy a fáizó idegenektől erdei és legeltetési bér szedessék.⁴ Ugyanez jelenti, hogy az idegenek barmaiknak az ifjú sarjerdőbe való behajthatásáért esedeznek, mert kevés és rossz legelőjük van, úgy hogy el kell pusztulniok és így nem is szolgálhatnak.⁵

1578. Pozsony város a legeltetést szabályozva, intézkedik, hogy az idegen jószág a kaszálókról — Wissmath — eltávolíttassék; a Nemtiffiek ne tartsanak fölös jószágot, a fuvarosok ne fogadjanak be idegen lovakat; a polgár hat ökörnél többet ne hajtson a legelőre, a sertéseket egyáltalában nem, mert nagy kárt okoznak; a vizet is le kell csapolni.⁶

1578. Az alsóausztriai kamara a fraknói és kismartoni kir. uradalom kapitányához és számtartóihoz intézett rendelete kitiltja a barmot a cserjésekből. Ő felsége kegyesen rendeli, hogy Vasvár és (Forchtenstein) Fraknó környékének alattvalóitól

¹ REIZNER: „Régi Szeged“ p. 70—71.

² Corpus statutorum II. 2. p. 111.

³ U. o. III. p. 563—564.

⁴ Erd. oklevéltár I. p. 195.

⁵ U. o. I. p. 192—194.

⁶ Corp. statutorum IV. 2. p. 172—173.

a legelők fejében, a melyeket használnak, erdő- és legeltetési bér szedessék.¹

1578 október 23. Ernő főherczeg utasítása a magyarországi bányák és bányaerdőknek biztosok által való megvizsgálása rendén, e biztosok részére rendeli, hogy a besztercebányai kezelő panaszát, mely szerint egy idő óta a Breznóiak — Briss — juhászaikkal — *Wallachen*, — úgy Jessena és más falvak alattvalói is az erdőben nagy károkat okoztak, ezeket megvizsgálják és jelentéseikbe fölvegyék.²

1579. Az alsóausztriai kamara a selmeczbányai albányagrófot utasítja, hogy az aprójószágoknak a Körmöcz felé eső erdőkben való legeltetését megszüntesse, mert az erdő pusztul és ez kár.³

1580. Egyfelől Tapolcsányi Imre és János, másfelől Tapolcsányi Boldizsár, a hrussói erdő használata iránt egyezséget kötnek, hogy a hova az egyik fél és jobbágyainak barmai járnak, a másik félé is jár hassanak.⁴

1580. A Szent-Iványiak, Nádasdyak másképp Trsztyánszkyak és Szmrecsányiak által osztatlanul birt csorbai és vazseczi havasok és erdők használata ügyében fogott bírák így ítéltek:

„Csorba, másképp Strba és Wazseczen lakó alattvalók és jobbágyok tartoznak mind a három résznek közösen és egyenlően legeltetésért fizetni“ (census et decimas usitatos).⁵ Továbbá „Ha a csorbai és wazseczi birtokokon a jobbágyok barmaikat legeltetni akarják, akkor ezt csak a birtokosok megegyezésével tehetik és a bért és a szokott dézsmát nemcsak annak a résznek tartoznak megfizetni, a melynek alattvalói, hanem mind a háromnak; azonban ugyanezen birtokokon a jobbágyoknak szomszédok és idegenek marháit legelőre bérbefogadniok vagy utóbbiaknak odaadniok tilos“.⁶

¹ Erd. oklevéltár I. p. 202—203.

² U. o. I. p. 218.

³ U. o. I. p. 222.

⁴ U. o. I. p. 230.

⁵ U. o. I. p. 226—229.

⁶ U. o. I. p. 226.

1581. Gyergyó-Újfalu törvényt hoz a mezei kártételek ellen, mint következők: „Articulus 4-tus. Az tilalmasban ha valami barmot találnak, ha pásztoros lészen is, behajtsák, ha káron találják, az kárt fizesse meg a barmos ember, hajtópénzzel együtt; annak hajtópénze minden baromtól egy pénz, az aprótól: kettőtől egy pénz. Ha valaki a hajtóembertől az marhát elveszi, három girán maradjon érette; ha disznót találnak a tilalmasban és kárt téssen, megfizesse disznós ember a hajtópénzzel együtt; annak a hajtópénze két öregtől egy pénz, aprótól: négytől egy pénz“.¹

1583. Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem a szászok panaszára, hogy Udvarhely és Fogaras várak területéről a kapitányok nagy juh- és sertésnyájakat hajtatnak mezeikre és makktermő erdeikre, így sok kárt okoznak, meghagyja Bánffy Farkas udvarhelyi és Petricsevics-Horváth Kozma fogarasi kapitánynak, hogy ily kártételektől óvakodjanak.²

1583. Barsmegye tanuvallatása a Fegyvernek és Nagy-Sáró közt vitás erdőről. A tanuk azt vallották, hogy mikor Fegyvernek egy úré volt Nagy-Sáróval együtt, minden marhájok szabadon járt mind a két félnek erdején. Fülöp Orbán, Molnár János vallották, hogy ők mindenkor a Holtgaramig jártak a disznókkal; Fülöp Albert vallotta, hogy mikor ők marhát őriztek, szabad volt a fegyvernekieknek az erdőn járni.³

1584. Rudolf császár nyílt parancsot bocsát ki Miksa király erdőrendtartása végrehajtásáról. A nyílt parancs, hivatkozva Miksa király — mint apa — rendeletére, különösen a kecske- és juhnyájak ellen fordul, a melyeknek birtokosai a rendtartást áthágják. Ezeknek legkomolyabban és legszigorúbban, áthágás esetében összes nyájaiknak elvesztése mellett, megtiltja a juh- és kecskenyájaknak a tilalmas erdőkbe való behajtását.⁴

1596. Rudolf császár utasítja a fraknói és kismartoni erdő-

¹ Székely oklevéltár V. p. 125.

² U. o. IV. p. 84—85.

³ Erdész. okl. I. p. 232. Nevezetes a pásztorok tiszta magyarsága. H. O.

⁴ U. o. I. p. 241.

birót — waltschaffer — és az erdészeket, hogy szorgosan ügyeljenek a pásztoroknak a cserjésekben való kártételére és különben is, hogy nyolcz nappal Szent György ünnepe után, sem barmot, sem szekeret az erdőbe ne bocsássanak.¹

1597. Pozsonymegye statutumai, ez évben tartott nagygyűlésből kelve, rendelik, hogy bizonyos birtokok lakóit a szabad legelők használatában ne akadályozzák; a birtok urának azonban jogában áll, a kepekre vagy kaszálóhelyekre, bizonyos részeket jelekkel körülvenni és azokat tilalmazni. Ha pedig valaki ilyen réten, vagy kepek között, vagy bevetett szántóföldeken legeltetni merészel, akkor az a kárvallott panaszára a főispán, alispán vagy más nemesi bíró elé pecséttel idézhető. És ha a kárvallott két tanut tud állítani, akkor a kártevő hat forint birságban marasztaltatik el. Az alispán pedig ezen esetben a pecsétet a kárvallottnak minden díj nélkül kiadni köteles.²

1598. Kassa város statutuma rendeli, hogy a szántóföldek, különösen a Bankó — Pancho — a városi határ szűk volta miatt a marhajárás számára ugaron hagyandók, a katonatisztek és a polgárság számára rendelt pásztortartás megszüntetendő.³

Összegezés.

A XVI. században a viszonyok látszólag mind jobban mossák el mindazt, a mi ősi; a mi természetes is. De ez nem a nemzet életéből kel ki, hanem azokból a tényezőkből, a melyek Mohács után hatalomra jutottak és mindenütt a mindenbe való hatalmi beleavatkozást állították be a nemzet egész közéletébe. Az ősi megvonult és megmaradt ott, a hova a hatalom hozzá nem jutott. De azért az erős önkormányzat még érezhető. Miksa király és Rudolf császár erdővédő, ismételt és szigorú rendelkezései mellett ott áll Gyergyó-Újfalu maga alkotta, artikul-

¹ Erdészeti okl. tár I. p. 265.

² Corpus statutorum IV. 1. p. 17.

³ U. o. II. 2. p. 125.

sokba foglalt törvényével. A kecskenyájának csapásig való felszaporodása az elszegényedés világos jele. Ehhez járul a legelőügy, melynek egyik mozzanata a korra szerfölött jellemző: találkozunk a *kéreg-legeltetéssel*, mely rendes legelő- és takarmányhiánynak világos bizonyítéka. Ez a legeltetés egyértelmű az erdőirtással, mert abban állott és áll néhol ma is, hogy a pásztor fákat dönt, hogy állatai a rügyet, galyat és kérget lerághassák. A sok statutum és rendelkezés mind a kártétel ellen hadakozik s ez az elnyomatás és szegénység következménye is. Becses, noha csak töredékes adalék az, a mit a horvát szokásjogról megtudunk.

Pótlás.

A XVI-ik század képe, így adva, csak töredék. Különösen a szarvasmarhatenyésztés roppant aránya az, ott, a hol a színmagyarország szállotta és tartotta meg a területet, mely bepillantást enged a nemzet belső életébe és megváltoztatja a köztörténet-adta képet, mely éppen a lényegben csonka. Feltűnő, hogy a tulajdonképen való nagy Alföldre vonatkozó adatanyag oly elenyészően csekély és gazdasági irodalmunkban is ebből a korból leginkább külföldi utazók adnak hírt az Alföldről, mint töméntelen lábasjószág táráról. Így RANZANUS innen szól: „mira abundantia“-ról — csodás bőségről —; BROCQUIÈRE Szeged és Pest között számtalan nyájról emlékszik meg, a mi lovakra és szarvasmarhákra vonatkozik, valószínűleg juhokra is. OLÁH MIKLÓS szerint a kúnok gulyák sokaságával bírtak; Debreczenben egy Biró Gáspár nevű polgár gyakran 10,000 eladó ökrrel is bírt; végre a székelyek is mint marhatenyésztők híresek voltak. HERBERSTEIN szerint Magyarországon a szarvasmarhának csodás bősége van és innen ered az ökrök és juhok sokasága, a melyet külföldre Olaszországba, Német- és Csehországba küld. Magyarországon, Morván, Ausztrián, Styrián, Szlavonián és számos szomszédos tartományon át számos út vezet — viae boariae —, a melyen az állatok sokaságát világgá terelik. Följegyeztetett, hogy magán a Bécsnek vezető úton egyetlen évben több

mint 80,000 ökör hajtattott ki Németországba. Ezek állanak a lóra, juhra és sertésre nézve is.¹

A valódi és hiteles kép részleteit és színeit tehát idegenben kell keresnünk s azok ott meg is találhatók.

Egy hazafias érzelmű, erős akaratú magyar pap és tanár, komáromi TAKÁTS SÁNDOR bejutott Bécsben a közös pénzügy-miniszterium irattárához és ott az adatoknak épp oly bőséges, mint becses forrását fakasztotta meg e könyv számára is. Ezt az anyagot azután a külföldről is kiegészítette; és megfakasztotta némely alföldi város levéltárát is. Ebből az anyagból a következő kép állítható össze:²

1526, tehát a mohácsi vész előtti időről kimutatható, hogy Nürnberg város hetivásárjaira évenként 70,000 szarvasmarha hajtattott föl, legnagyobb része a magyar Alföldről került. Augsburg, Regensburg, Ulm, Strassburg, München és a többi birodalmi város mind magyar alföldi marhával élt, mert húsát legjobbnak tartotta.

Ugyanebben az 1526-ik évben Bécsben a hús nagyon megrágult, mert a magyarok nem hajtottak föl elegendő jószágot. Ezért a bécsi mészárosoknak megengedettett, hogy Magyarországra menve, közvetlenül vásárolhassanak; de harminczadot fizessenek; hogy az utóbbit kikerülhessék, folyamodtak, hogy főleg a debreczeniek szabadon hajthassák föl a jószágot Bécsbe. Akkoron egy pár ökör 10 frt volt; száz darabra négy ráadás. Száz birka 37 frt, kettő ráadás.

Bécs jelentősége a magyar állattenyésztésre nézve ezentúl így alakul e század végéig és a kép egységessége érdekében tovább is menve:

1529. Michel Sole engedelmet kér Ferdinánd királytól, hogy Mantuába 150 ökröt hajthasson.

¹ Ezekre nézve v. ö. WENZEL GUSZTÁV: „Magyarország mezőgazdaságának története“ 1887. p. 324—327—328.

² TAKÁTS SÁNDOR-t azóta a magyar tudományos Akadémia megbízta a XVI. és XVII. század állatkereskedésének megírásával. A mi itt anyag van, csak mutatója annak, a mit TAKÁTS-tól várhatunk.

1546. I. Ferdinánd pátenssal elrendeli:

1. Betiltja a marha összevásárlását.
2. Senkise merjen a magyar kereskedők elé menni.
3. Senkise merjen az utakon vásárolni.
4. A magyar kereskedők rendes hetivásáron adjanak el.
5. Az el nem kelt marhát összevásárolni tilos.
6. Az el nem kelt marha Magyarországra visszahajtandó.
7. *A magyarok legyenek kénytelenek jószágukat Bécsben eladni.*

Ebből a sorozatból a zsarolásig menő kényszer világosan látható. De a hatalom itt meg nem állott; mert a király, hogy a külföldre való kivitt megakadályozza, súlyos vámot vetett a magyar marhára. A rendek hasztalanul kérték eltörlését. Végre is a német birodalmi városok vetették magukat közbe. Augsburg, Ulm és Nürnberg városok még ebben az évben, az egész német-ségre nézve sérelmesnek mondták az új vámot, megnyerték az ügynek a bajor, a pfalzi, hesseni, strassburgi, frankóniai és württembergi fejedelmeket és így a vámot a birodalmi gyűlésen csakugyan visszavonták.

1550-ben Bécsben elkelt 63,212 magyar marha és 15,000 juh.

1551. A velenceiek a Dunántúl tömérdek marhát vásároltak össze. A legelők hiánya miatt kénytelenek a marhát forró nyári időben a hegyeken át Ausztriába hajtani, a mit csak a szilaj marha bírt ki. A magyarföldön összevásárolt jószágot, a vevők leginkább Zarából, hajón szállítják Velenczébe. A tengeri út 8—14 napig tart és útközben tömérdek marha pusztul el.

1561-ben Bécsben a fölajtott magyar jószág után a következő illetékeket szedték:

1. Vámot.
2. Kövezetadót.
3. Álláspénzt.
4. Itatási díjat.
5. Legelőpénzt.
6. „Schreibergeld“-et.

E zaklatással járó zsarolás miatt a magyarok kevés marhát hajtottak föl, így a hús megdrágult.

1574. A külön marhahajtó utak — a viae boariae — kiszélesítését rendelik el Magyar-Óvártól Bécsig. Ekkor Magyar-Óvárt a marhaharminczadból 30,134 frt 34 kr. volt a jövedelem.

1578-ban a marhakereskedők fölpanaszolják a barátföldi legelő elvonását, a melyen 10,000 marha könnyen elélt; azért kéri vissza, mert az évi fölhajtás Bécsbe Magyarországból 80,000 drb.

1591. Nicolini Martino Győrött 20,000 darab marhát vett meg Velence számára és

1592-ben folyamodik ő Felségéhez, hogy évenként 20,000 marhát hajthasson Velence számára, a miért a kincstárnak 25,000 forintot biztosít. A marhát magyarföldön fogja venni. Megengedettett avval a kikötéssel, hogy Katalin napon túl, mikor a takarmány drágulni kezd, nem vehet többé — igen, mert akkor az árak leszállottak!

1592-ben a bécsi heti marhavásárra átlag 3—5000 darab magyar jószág került. Ez évi augusztus hónapban a fölhajtás 6467 darab volt, melyből 3899 kelt el. Ekkor a magyar ökör párja 18—46 tallér volt.

1597-ben elrendeltetett, hogy a jószág hajtására lehet *hajdúkat* használni; de ezek botozás terhe alatt Bécsnél tovább nem mehetnek. A külvárosban két korcsmát jelöltek nekik; a városba bemenniük tilos. A vásárolt jószágot német emberek hajtják tovább.

A XVII. században e kép folytatása a következő. Álljon itt az egységesség érdekében.

1597. A hús megdrágulása miatt az olaszokat megrendszerűsítették: hogy t. i. a marhát Bécsben vegyék, hol a bécsi és külföldi kereskedőknek „Vorkaufjuk” — elővétel — az olaszoknak azonban „Nachkaufjuk” — utóvétel — van! Ezt Magyarországon közzé kell tenni, hogy a magyarság Bécsbe hajtsa jószágát. Magyarországon csak a tenyésztésre és földművelésre szolgáló marhát szabad eladni. Egyéb marhát mind Bécsbe kell hajtani!

1603. Minthogy a velenczeiek úgy összevásárolták és elhajtották a magyar marhát, hogy a hús megdrágult: a *szabadhajítás* betiltatott. Ennek folytán oly hiány keletkezett, hogy a velenczeiek a nevendékmarhát mind fölették. A hajítás ekkor jó renddel és illeték mellett megengedett.

A Velence és illetőleg Olaszország felé hajtott jószág-tömegeknek azonkívül, hogy Magyarország állattenyésztési viszonyaira nézve oly jellemzők, még más, igen sajátos jelentőségük is volt.

A hajózás akkori állapotában az állatoknak tengeren való szállítása rendkívül kényes feladat volt. Az állatok a fedélzeten állíttattak be, ingáskor helyet cseréltek, dültek s így folyton veszélyeztették a járómű egyensúlyát — még csendes tengeren is. A némileg is hullámzó tenger a szállítást ezért lehetetlenné tette. Az összevásárolt tömegekkel tehát a tengerpart közelében ki kellett várni a csendes időt és azt ki kellett használni. Azonban a kivárás fölvetette a takarmánykérdést, a mely a karsztos vidékeken a legelőterületek hiánya miatt nem volt könnyen megoldható.

Vannak támasztékok arra nézve, hogy a hússal való ellátás nagy szüksége és a jó idő kivárása legelőszükségre vezetett, melynek érdekében az erdők irtásához folyamodtak; ennek következménye az lett, hogy az esők lemosták a termőréteget és a vége: sem erdő, sem legelő, hanem a kopár karszt lett.

A XVII-dik század végéig nem volt marhában hiány, *noha az ország tetemes része török hódoltság volt, a török nem akadályozta az állattenyésztést; de a török kiverése után a császári hadak hihetetlen pusztítást vittek véghez és az 1695-ben kiküldött császári biztosok egész felső Magyarországon egyetlen egy darab vágómarhát sem találtak!*

Az Alföld, sajátos viszonyainál fogva, egészen más megítélés alá tartozik: itt találjuk meg a szerves kapcsolatot a nemzetnek azon tulajdonságaival, a melyek egykoron különösen az Alföld megszállására bírták a magyart, hol fennmaradását a természeti viszonyok biztosították. A nagyterjedelmű rétségek, a

a lápok és berkek világa, hatalmas befogadó- és védőerővel bírtak s jó és rossz időkben a betelepülő népnek valóságos dajkái voltak: könnyen, biztosan és bőven táplálták őt és jószágát. Azontúl a természeti viszonyokhoz idomulva ember és állat hozzáedződött, rendkívül ellentálló erőt szerzett. Nem itt a helye, hogy a magyarság lápi, berki, réti életét vázoljam, ez e munka más helyére tartozik; de kettőt már itt is ki lehet mondani, ú. m. hogy a lábasjószág tömérdeksége és a legnagyobb fáradózásra való rátermettsége, az ősi, réti gazdaság és tenyésztés eredménye volt. Az évenként visszatérő áradások itt szakasztottan oly jelentőséggel bírtak a legelőkre, tehát az állattéletré, mint a Nilus áradásai bírnak a terményekre. És másodszor, hogy nagy dúlások után a felpanaszolt végpusztulás mégis csak helyi csapás volt. A nemzet legépebb, érintetlen, színmagyar része jószágával együtt a lápok birodalmába vonult vissza, hogy a veszedelem, a dúlások megszüntével ismét kivonuljon, foglalja el régi helyeit s formálja át a maga képére az egész gyűlevésiséget is, a mely dúlások nyomán, mint áradás után az iszap, visszamaradt.

A lábasjószág töméntelensége, melyből ebben a korban a világrész dereka fedezte hússzükségletét, a rétségekből kelt: az állattenyésztő lovasnomád ősi gazdaságának eredménye, mely gazdaság jellege úgyszólván véréből kelt, érintetlenül megőrizte az emberben azokat a tulajdonságokat, a melyekkel a megszállott helyen megmaradhatott.

Lehetetlen azonban a XVII. századtól bucsút venni, anélkül, hogy TAKÁCS SÁNDOR összegezéseinek vázlata itt helyet ne foglaljon.¹ A levéltári kutatások bizonyítják, hogy a XVI. és XVII-dik században a népség legmagyarabb része állattenyésztéssel foglalkozott, mely a XVII. század végével majdnem teljesen megsemmisült; mondjuk, idegen hatalom felülkerekedésével és a földművelés fejlődésével.

Debreczen és Kecskemét színmagyar városok tűntek ki

¹ Magyar Nyelvőr 1903. „Régi pásztori élet“ cím alatt.

különösen, mint állattenyésztők. Az előbbinek az akkor még az áradásnak kitett legelőit így felújító Hortobágyon, az utóbbinak Monostor, Bugacz és Pusztaszeren, a rétségek világában és a kúnpusztákon voltak húskamaráik és vagyonuk biztos alapjai. A jószág tömegei, mint már tudjuk, leginkább Bécs felé hajtat-
tak s a hajtást *botos* legények vagy inkább *hajtók* végezték. A magyar „hajtó” mint szó a XVI-dik század végén, tehát a magyar marhakereskedés legvirágzóbb korában fajult el, német befolyás alatt. A XVI. század elején a német kormányrendeletek még a „Hejto”, „Heydo” többes számban „die Haytok” „die Heytok” formát használják „Ochsenknecht, Ochsentreiber” helyett vagy gyanánt; később a szó már „Heydogg”-, többes számban „Heydoggen”-alakot vesz föl, a miből a német tájszólás hajlamát követve, a „Haydugg”-, „Hayduggen”-alakot vette fel és ebből következnek, hogy a magyar a „hajtót” a némettől, mint „hajdut” vette vissza s ezt azután egy kialakult népelemre, a Hajduságra alkalmazta, a melynek javarésze mindenesetre az edzett, kemény, mindenkor harcra kész hajtókból állott, tehát abból az elemből, mely legjobban őrizhette és meg is őrizte a lovasnomád-jelleget.¹ A két városnak pásztorsága, a mondott századokban nagyrészen rác, horvát és tót volt, mely azonban mind megmagyarosodott. A német kamarai rendeletek még folyton emlegetik a rác és horvát — Krabat — hajtókat.

A megmagyarosodás a színmagyar elem hatalmas nyomása alatt, kényszer nélkül történt; a nyomás ereje az állattenyésztő lovasnomád ősi hajlamában gyökerezett, a melynek az idegenség értelmileg alá volt vetve, a melytől anyagilag függött.

A megmagyarosodás menete így alakult: a közrácok és horvátok a mondott századokban még ritkán, vagy éppen nem használtak vezetéknévvel, tehát a magyar birtokos, gazda nevet osztott nekik. Kecskemétről 1595-ből föl van jegyezve: „Hízott sőre vagyon a szegegyházi földön 142 ökör, ezeknek két sőrése

¹ TAKÁCS SÁNDOR ettől az elemtől származtatja a magyar gyalogságot, l. „A magyar gyalogság megalakulása.” 1908.

vagyon; az egyik Szemes István, *oláh*, a másik Csocsándi György, *oláh*. Az irányzat így alakult ki: a névadásnál legtöbbször szerepelt a születéshely — a példában „Csocsándi“, — vagy valamely tulajdonság — a példában „Szemes“; — szerepelt a nemzetiség, mint Oláh, Rácz, Tót, Horvát; — mint az iparosoknál: a Német. Szerepelt a lelki tulajdonság: Bátor, Vitéz stb. és nagy mértékben mint megkülönböztető a gúnyolódó név, mint: Nagysüvegű Tót János, Nagyfazekas Tót Demeter; Tálos Jancsi vagy Tyukláb juhász, Pinczéken tekergő Istók, Akasztó-Szücs Jancsi, Nagyorrú Juhász Matyi, Kondás Csősz Palkó, Nagyabajszú Pál, Bonfordi Kis Pista, Bundázó Miska, Ballafutó Jancsi, Körülhajas Márton, Jobbsincs István stb.

Legyen itt megjegyezve, hogy alkalmasint a török hódoltság befolyása alatt az Alföld gulyáiba az ősi fehér és daruszőrű jószág közé sok színes és tarka is belevegyült, a miről ilyen elnevezések tanuskodnak: babos-kék, — babos ősz ordas, barna, — barnababos, — tarcsa, — barna tarcsa babos, — bonta, — kék tarcsa, — sárga ordas, — rőt szabású stb., a melyeknek részletes kimutatása a mű folyamán következni fog.

Ez az átalakulási folyamat adná kezünkbe a kulcsot a következő megfejtésekre: a hajduságot a maga egészében tősgyökeres magyarnak, éppen e folyamatnál fogva, venni nem lehet; példa erre Hajdu-Böszörmény, mely még 1740-ben a magyar kamara irataiban „Rácz“-Böszörmény nevet visel és nemzetiségek szerint tagolva is van; a latin szöveg szerint: „Oppidum usque ad praesens Racz-Besermenii appellabatur, cujus unam partem Hungari Helveticae confersionis, aliam vero Rasciani et Rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti“. — Itt látjuk azt a tagozást is, a melyet a „magyar vallás“, „rácz vallás“ stb. alkot. Hogy a magyar gazdaságilag és értelmileg erősebb volt, ennek bizonyítéka a megmagyarosodás.

Visszatérve az állattenyésztés és marhakereskedés XVI. és XVII-ik századbéli képéhez TAKÁTS SÁNDOR a kutatás adatainak közvetlen benyomása alatt, következő eleven, erős intui-

ezióról tanuskodó képet rajzol,¹ a melyet csak egyes szavaiban változtatva iktatok ide: „Ha a kedvező időjárás, a folyók áradása s az ár visszafejlődése rendén a fű bőven kikelt, a barom nagyon megszorodott, nekierősödött és gulyásainknak ugyan-csak volt mit a rovásra felmetszeniök. Jámbor eleink ilyenkor azt mondták, hogy „*megócsódik a marha*“. — És mivel itthon hiába *unszolták* meg a vásáros embereket, egy ideig még a hízlaló-legelőkön *bogározatták* a jószágot“.

† Mikor aztán Szent Vitus napja közelgett, *levették a kolompot a vezérökörről* és a marhás emberek *foltra* vervén ökreiket, nem *jártatták* többé a *gulyában*, hanem külföldre indították. A *marhaindítás* a XVI. és XVII. században a legérdekesebb és legmozgalmasabb képet adta és alkotta meg. Nem egyszer kétszázezer *szilaj* ökör, bika, *tulok*, *sőre* csörtetése, bőgése, a vad, *szilaj* lovak nyerítése, a melyeken a hajtást végezték; a *botos legények*, *hajtók hujtogatása*; a *köpönyeges* puskák és *lódingos* lövők ropogása; a *tőzsérek*, *komplarosok*, *csihések*, *köszmérek*, *kótyavetyések*, *ostorosok*, *hajtogatók* szaladgálása, kiabálása, még a legelhagyatottabb utakon is pezsgő-életet teremtett. Közbe-közbe egy kis dolog is akadt. Tolvajokkal, *marhalappangatókkal* „*ebtől szakadt rácz pogánynyal*“, „*hozzá*“-t kiáltván, megharcoltak; a farkascsordákat *megrekesztették*. A *tilalmasba* tévedt marha riasztása már csak tréfaszámba ment. S ha már a hajtóknak egyéb dolguk nem akadt, süveget dobáltak egymás lova alá, a mitől a szilaj állatok úgy megvadultak, hogy csak a hajtó vasmarka és aczélsarkja tudta őket *megtorpantani*.† A marhahajtás három főirány felé terelődött. A legtöbbet oda hajtották, a honnét a „*legjobb szavatty futamodott*“. Ez leginkább Bécs és a Németbirodalom volt. A mi a bécsi hetivásárokon el nem kelt, azt a bécsi kereskedés generálisa, a „*handgraf*“, a magyar *tőzsérek* nyelvén „*honti gróf*“ és *látói* — Beschauer — tovább bocsátották. A második rész Morvába, Auspitz — *tőzsér* nyelven „*Pusztapécs*“ — hetivásár-

¹ A „Budapesti Hírlap“ 1904. folyamában, a „Magyar bikaviadal“ című tárczában.

jára vándorolt. A harmadik rész Légrádon át, Velence felé igyekezett. Eddig TAKÁTS. A többit már az adatok során ismertük meg.

◦ A XVI. és XVII-dik század elválasztó mesgyéjén, a jószágot termő magyar Alföld rétségeinek, lápjainak rengetegéből, a „hegynek“ nevezett száraz szigetségből kelve, mint a tengerpart világító tornya, égnek mered máig is Monostor „Állófája“, a Nagykúnság „Gólyája“ és „Biharország“ „Örfája“, az az egyszerű ágas alkotmány, a melyre a „szerpásztor“ fölhágott, hogy betekintsen a rétségbe s így nézzon utána a jószágnak, a melyet tavaszkor behajtott s a melyet csak a legkeményebb tél jege szorított ki onnan. Ilyenkor szakasztotta ki a lovas pásztor a teljesen szilaj tömegből a „foltot“, hogy gulyába verve, a tavasz zsenge pászitján téli vadságából kissé kivetköztesse, aztán felhajtja eladóba — el Mantuáig, Straszbургig, a mely utat csak a szilajságban meg-edzett s az érintetlen természet ölén fejlődött állatfaj bírt és bírhatott ki. Ezeket csak egy valóban és ősisoron rátermett nép vihette végbe Európa szívében: Nagyalföldjén egyedül a Magyar.

De van ennek még egy más, nagy tanúsága is. A szarvasmarhának a Duna-Tisza közén föllépő, tenyésztett nagy tömegei világosan bizonyítják, hogy a lovasnomád nép ivadékainál, úgy a mint a megtelepedés haladt, a mint a könnyű fölkerekedés és gyors mozgás szüksége mindinkább csökkent: *a gazdasági súly, mely a nomádnál a lovon nyugszik, a megállapodás után a sokkal gazdaságosabb szarvasmarhára helyezkedett át. A ló szeretete azért megmaradt, de gazdaságilag érezhetően a második helyre szorult.*

E kitérés után térjünk vissza a XVII. század köztörténetének adataihoz.

1605. Mátyás felújítja a Ferdinánd-féle pátent — l. 1546 —, mely a városon kívül való összevásárlást, szóval a „praktikákat“ eltiltja. Auspitz felé hajtani tilos, ott elég a lengyel marha. Bécsbe hajtani szabad. Ez a pátens 1610-ben megújítatott. A kényszer és a czélzat világos. Auspitz — a magyar „Pusztapécs“ — a „birodalom“ felé való hajtás főhelye volt. A rendelkezés Bécsnek kedvezett.

1612. A debreczeni, nagyvárad, szatmári *baromtőzsérek* fölpanaszolják a magyar kamarának, hogy az utakat annyira elszorították, hogy a barmot hajtani nem lehet. Szabad, nyomós = nyomásos földön legeltetni, de sőt itatni sem engednek.

1622. Ő Felsége részéről kérdés intéztetett, *hogyan lehetne a magyar marhahajtás jóvedelmét Ő Felsége számára megszerezni?* Az udvari kamara véleménye szerint az bizony szép haszon volna; tekintve azonban az idők járását, a kísérlet nem ajánlható. Ilyen körülmények között Ő szent Felsége letett az önmagáról való atyai gondoskodás e módjáról.

1623. Bécsben a hús drágasága a legmagasabb fokra hágott s az e fölötti tanácskozásban Magyarország mint „Marhagyökér“ — Viehwurzel — azaz: a marhatenyésztés főhelye fordul elő. A kereskedés akkoron a „Landesverleger Compagnie“ kezében volt, mely kötelezve volt Bécs városa ellátásáról gondoskodni. Ezt, mint szintén „gyökérre“, Lengyelországra is figyelmeztetik.

1625. A sok teher miatt a magyar marhatőzsérek vonakodnak Bécsbe menni. Ekkoron egy darabnak fölajtása Győrtől Bécsig 8 frt 10 krba került, az „Aufschlag“, „Zehrung“, „Tabor-mauth“, „handgrafdíj“¹ miatt — kit a magyarság „honti grófnak“ nevezett, melyekhez még sok egyéb illeték is járult. A bécsiek így kénytelenek voltak Magyarországra menni.

1629. Az üres Cassa érdekében a Landtag, a marhahús fontjára 2 fillér „Aufschlagot“ rótt ki, miből 1630 szeptemberig 85,360 frt folyt be. És ez a magyar kereskedőkre hárult!

1632. A magyaróvári harminczadon a jóvedelem 59,723 frt 80 kr. volt. Ebben az ökrök után 24,779 frt 75 kr.; az üszők után 1695 frt; a tehenek után 8068 frt 8 kr.; a borjúk után 6 frt 8 krt tett ki. A többi a fiók-harminczadokból folyt be.

1635. A bécsi „handgraf“ jelentése szerint a német birodalomba 40,000 darab marhát hajtottak az auspitzi vásárról,

¹ A *Handgraf* TAKÁTS SÁNDOR új művében: „A magyar gyalogság megalakulása“. 1908. p. 7. *hans*-gráfot ír, de a magyar tőzsérek ezt nem *honzi*-, hanem *honti*-grófnak mondták. H. O.

mind egy szálíg Magyarországból valót. A német nagyok megbizottai följárták az országot és mindent összevásároltak. Itt látjuk okát az 1605. évi rendeletnek, mely Auspitzet tilalmazza a magyarokkal szemben és Lengyelországra utal.

1636. Erdödi Péter folyamodik, hogy 3000 marhát vám és harminczad nélkül hajthasson ki idegenbe.

HERBERSTEIN-től már tudjuk, hogy egyetlen évben több mint 80,000 darab marha ment ki a bécsi úton Németországba; a marhát akkoron ezrével usztatták át baj nélkül a Dunán. Az augsburgi mészárosok czéhkönyvében a magyar ökrökre nézve külön rendelkezés van: „istentisztelet idejében sem szabadon, sem megkötözve be nem hozhatók“. A magyar ökrök megfékezésére külön emberek rendeltettek: „Belangendt das Anfahen und Einbinden der wilden und ungezehmen ungerischen Ochsen“. Itt világosan ki van fejezve, hogy szilaj gulyákból való állatokról van szó; más állat a nagy utat egyáltalában ki sem bírta volna.

1640. A török hódoltság alatt a „gyűjtők“ — így Arany András — hogy a marhát a hízlaló földre terelhessék, a harminczadoshoz mentek czéduláért és a mikor indítani akartak — Bécs felé — „regiát“ kértek, azaz: *salvus conductust*.

1649. Az „oberlanderek“ — felföldiek — összevásárlásai miatt, a hús Bécsben nagyon megdrágult. Elhatározottak, hogy csak magyarok és — török — hódoltságiak üzhessenek marha-kereskedést (!).

1650. A mészárosok panaszára próbavágás rendeltetett. Vettek 30 marhát, ebből levágtak egy igen szépet, egy középest és egy silányat. A próbából kitűnt, hogy a sokféle díjak, járulékok stb. miatt a mészárosok 7 frt 24 krt ráfizettek, mert a húst 3 krajczárral kellett mérni.

1651. A *botos-* vagy *szolgalegények* — *hajtók* — a fölös marha hajtásáért jutalmul 2—4 darabot kapnak.

1651. Ferdinánd király pátenssel rendezi a magyarországi vásárokat, a mint következik: megújítja a régi királyi szabadságokat; *salvus conductust* biztosít a látogatóknak; Magyar-Óváron

2 országos és 2 hetivásár tartható. Győrben, mint török hódoltsági központban, 6 évi- és 1 heti-vásár — szombaton — van; a vásár jelvénye a felség címéres zászlója; Győrött fehér zászlót tűznek ki; a zászlók reggel 9 óráig lengenek. Míg a zászló leng, csak a bécsi és tartománybeli mészárosok vásárolhatnak (!); ezentúl bárki; az összevásárlás — praeemptio — tilos. A hajtók csak a királyi utakat — vias boarias regias — használhatják.

1651. A szilajságot a nürnbergi élelmesség ki is használta. 1651-ben Münzer Mátyás mészáros a vágómarha között vad bikákat is kapván, folyamodott bikaviadal megtarthatásért. Az engedély megadatott s ettől kezdve a XVIII. század elejéig folynak a viadalok, mindig magyar bika vagy hatalmas magyar ökör bocsáttatik hatalmas szelindekkel és medvékkel össze. A szelindek neve „Bärenreisser“, mert medve ellen is használtattak. A legmagasabb körök is élvezték ezt a barbárságot.

De rendkívül fontos és érdekes az Olaszország felé való kereskedés is.

1652. Lendvai János győri harminczados ezt mondja jelentésében: „Az koronánk alatt, az föld felett és az ég alatt sehult is mészárosoknak jobb dolguk, nagyobb kereskedésük nincsen, mint itten Győrött. Itt a húst négy pénzen vágják, holott Bécsben ötön“.

1657. Az ökrök áráról szóló informatio — de pretio boum informatio — szerint az ökör párja Magyar-Óváron 40 tallér — azelőtt 52—53. — A nyári hajtáson 25—27 talléron is akadt jó pár; a közönségesnek párja 18—20 tallér.

1668. A handgraf jelenti, hogy a tartományok marhakereskedői nem versenyezhetnek a *bécsiekkel*, *a kik tudnak magyarul* (!), így tolmács nélkül is boldogulnak a magyar kereskedőkkel! (Közös pénzügymin. levéltár. Fasc. 9.)

1684. Két német marhakereskedő megbízást kap, hogy tárgyaljon magyar és török kereskedőkkel Bécs ellátása végett — talán egy „Compania“ útján. —

Bécs tekintetében így alakultak a magyar állattenyésztés és a kereskedés viszonyai. E viszonyokat élesen világítja meg

az a részrehajlás, kapzsiság, határtalan önzés, melynek betetőzése a Felső kísérlete, hogy az ország jövedelmét magának megszerezze.

A magyarság állattenyésztésének jelentősége azonban nem itt végződik; követnünk kell azt a távoleső külfölddel való viszonylataiban is, mint következik:

XVII. SZÁZAD.

Esterházy Miklós rendelkezése.

1616. A munkácsi rendből. A XVII-ik századból fennmaradt a munkácsi udvarbirónak szóló utasítás, mely legalább vázlatos képét adja az uradalom állattenyésztésének és erre vonatkozó rendelkezéseinek. Az utasítás 1616-ból való.¹

Ménes. „Ha mi az instructióban nem volna, udvarbiró uram maga becsületiért, industriája szerint, mindenben hasznunkat kövessé; és az ménesre is gondot viseljen és az *gyermeklovakat* — csikókat — idején az mi akaratumkból az istállóban kötőfékekre kifogassa“.

Barom. „Az *peőch* baromra is gondja legyen kegyelmednek, mely az sarkadi mezőn szokott lenni és hizlaltatni, kiből az konyha szüksége tartassék.“ A *peőch* egyértelmű a *sőre* = hízó marhával“.

„Meg is lássa az udvarbiró, hogy álnokság miatt az lenyelek marhájokat az havasra hajtván és marhájokat visszaszöktetvén, az várhoz való havasoknak semmi részét magoknak ne praetendálják, az havasra hajatott marhának visszaszöktetésével és azbeli jövedelemnek meg nem fizetésével.“

Konda. „Az makkló disznókra is szorgalmatos gondot viseljen udvarbiró uram, és mennél több tenyésztetre való malacot hagyhat az ő kegyelme industriája, azokat is az mi kél, akár korpa, akármi legyen, regestumba számadására beírja. Reájok

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1897. 511—512. és Erd. oklt. I. p. 326.

is vigyázzon az disznópásztorokra, hogy az malacz helytelen helyben ne keljen, hanem az maglani való meghagyassék.“

„*Erdei legeltetés*“. Látván termését az makknak az udvarbíró idején ösztövr disznókat szedessen, reáhajtassa és hízlaltassa és annakutánna pénzen eladatván, az nyerességet az vételbeli summától megválassza . . . senkinek, se szolgarendnek, se dolgozóknak mi hírünk és engedelmmünk nélkül, maga fizetése alatt, disznaját az erdőre ne bocsássa tized nélkül“.

„*Juhászat*. „Az sztronga, minthogy az várnak egyik főjövedelme, arra is, az mi értelmünkéből, idején korán, oly jámbor bizonyos embert és vigyázót bocsásson, ki ajándéokra nézve nem kárunkat, hanem hasznunkat kövesse, és tőle számot vegyen, partiale regestumát pedig számadásra megtartsa udvarbíró uram és árbeli jövedelmét, mint juh, bárány, pénz, sajt az mi szükségünkre fordítson és tartson.“ — A „sztronga“ az a juhászalkotmány, a hol a juhászság a fejést, sajtkészítést is stb. végzi; egy az isztronga, sztrunga, esztrenga szavakkal. Itt a tizedet sztrungák szerint, a sztrungákon hajtották be, mint az adót a portákon stb.

„Az juhokra az udvarbíró szorgalmatos gondot viseljen és regestomába beírván, mely nap kezdték a sajtot nyomnia, hogy így az sajtnak az száma világosabb legyen, az sajtot külön írja, az gomolyát is külön; száma legyen annak is, mely nap kezdtek gomolyát nyomni és mennyit nyomtanak egy-egy nap, az juhászoktól való könnyebb és takarékosabb számvételre és tékozlásnak eltávoztatására.“

„Az juhászgazdák hitesek legyenek, az kik fenyítékben tartassanak, és meg legyen nekik hagyva, hogy a tejben tékozlás ne legyen, kiből a sajt- és gomolyaszám ne kisebbedjék. Az mikor pedig *boronzát*¹ vesznek avagy verni akarnak az juhászok, bizonyos ember legyen jelen, az boronzaverésnek idején és megláttassék igazán mennyi gomolya verettetik be boronzába, az juhászoktól való könnyebb számvételre.“

¹ Boronza egy a tót Brinzával, az az: a gyúrt túróval. Itt a verés = tiprás vagy gyúrás.

„Ha az konyhára bárányokat ad, arról *rovást* tartson, mely rovás az hitős kulcsárnál álljon feléből, az az fele az rovásnak — nála legyen, és azmikor bárányt avagy juhót metsznek, az kulcsár rója fel, és mindenkor mennyi juh, bárány avagy kecske költ el, róla számot adjon és az mellé testimóniálist, az juhászoktól való könnyebb számvételre.“ Itt tehát hasított rovás dívott.

„Az juhoktól is miérthogy bőséges vaját és szépet csinálhatni, abban is az udvarbiró ipartartása kívántatik, ne hagyja azt a juhászok álnokságára, hanem bőséges vaját csináltasson vele, kit ha azzal mentenék magukat, hogy nem tudják, udvarbiró uramnak eleiben kell adni, ha pedig ő is azzal mentené magát, hogy nem tudja, könnyű arról értelmet adni ő kegyelmének, summa szerint.“

„Ha juh hal meg, ne csak az bőrét, de húsát is az dolgozóknak az juhász mutassa meg mindenkor.“

* * *

Ménés.

1604. A barátföldi — münchenhofeni — császári ménés fenntartásához a magyaróvári uradalom évnegyedenként 650 forinttal járuljon hozzá.¹

1605. Elrendeltetett, hogy Ő felsége ménesei és gulyái Bocskay elől Ujvárról, Illésházáról és Surányról Magyar-Óvárra hajtandók.²

1608. „Et ay trouve jusques cy ong tres bon pays et plain, et y a grant foison haras de jumens, quy en tous temps sont aux champs, come bestes sauvages; et cest ce qui y fait avoir si grant marchie, de chevaulx“.³ Ez a Szeged és Pest közötti vidék szilaj jószágára vonatkozik.

¹ TAKÁTS SÁNDOR adataiból, I. XVI. sz. végén.

² U. o.

³ HATVANI: Brüsseli okm. tár, IV. p. 310—311. eredeti helyesírás szerint.

1610. Marosszék constitutiói mondják: „1^o Némely faluk határán a *lókötő-helyeket* némely faluk eladták, vagy némely privátus emberek, ha nem egészen is, de némely részét elfoglalták . . . jármos ökröket reáhajtják, étetik, vesztegetik — pihentetik — annyira, hogy azoknak a lovaknak, melyeknek az Úrnak szolgálatja és székünk ügyesbajos dolga supportáltatik, nincsen hol enniük; végeztetett azért, hogy minden faluk, melyek *lókötő-helyeket* zálogban vetették, egy esztendő lefolyása alatt kiváltság. — 2^o Ha kik elfoglalták a III. Részben a 25 azt szerint foglaltassék vissza. — 3^o Senki, se jobbágy, se szabad ember semmi szín és praetextus alatt marháját reá ne hajtssa, ne étesse, se nappal, se éjjel“.

Ezek a *lókötő*helyek eredetileg a hadban szolgáló emberek, majd a postálkodók és czirkáló tisztviselők pályvára kötött lovainak etetésére szolgáló, a községi vagyonból kiszakított és elkülönített határrészek voltak.¹

A *Hármas Könyvből*. „Az elhunynak ötven számon alul levő méneséről.“

101. cím. „Továbbá azt is eszünkbe kell vennünk, hogyha a férjnek ötven számon alól levő méneséről lónyája, vagyis úgynevezett ménese van, melyet feleségével való házasságának fennállása és tartama alatt gyűjtött össze vagy vásárolt: az közöttük egyenlően oszlik.

1. §. Sőt, az ilyen ménest, még ha házasság előtt is jutott a férj kezéhez, hasonlóképen meg kell osztani és annak közösnek kell lennie, hacsak az ötven számot el nem éri.

2. §. Ha azonban ezt a számot elérte vagy felülhaladta, akkor a férj arról, mint szerzett vagyonáról végrendelkezik. De ha erről való végrendelkezés nélkül halt el, fiainak örökségéhez kell azt számítani. Mindazáltal ha ősi volt, akkor arra nézve tett végrendelkezés sem hatályos és ennek helye sem lesz, kivéve azt, a mi a végrendelkező férj osztályrészébe esik, a mi törvény szerint megtörténhetik.

¹ Corpus statutorum I. p. 77.

3. §. A többi azonban a birtokjogokkal együtt hasonlóképen a fiúkra megy, osztatlan atyafiakra és más utódokra fog átszállani és tartozni és a hitbéreket meg a negyedeket evvel kell kifizetni, nehogy az utódok, a kiknek az apai jogokból különben is a leányokat kiházásítaniok és férjhez adniok kell, az olyan fizetés színe alatt kénytelenek legyenek örökségeiket elidegeníteni.

4. §. És ezt akkor, ha a leányok, apjuk halála után, ennek ingó vagyonából osztályrészüket ki nem vették. Mert az esetben az ilyen részt a kiházásításba kell betudni, azonfelül még negyedeiket is kikapják¹.

Konda.

1633. A kománai uradalom pásztorainak összeírásából — jobbágyok voltak:

Korne Bukurele, disznók skutára — oszktár = pásztor;

Raduli Buriczal, disznók skutára;

Stojka Trapáda, Urunk disznópásztor;

Badilla Romeza, disznópásztor.

Ezek Alsókománán és Kocsolátán voltak.²

1669. SIMPLICISSIMUS feljegyzése egy lakodalom alkalmából, a melyet renegát törökök magyar módon tartottak.

„Az út oda nagyon veszedelmes, úgy a törökök, mint a nagy disznófalkák miatt, melyeket nem vad, hanem szelíd disznók is alkotnak, különösen őszkor, mikor hízlalásban vannak és a mikor a pásztorok élete sem biztos; ezért sok száz malacztot ásnak el, mert tudvalevő, hogy ha egy disznónak baja esik s az elvisítja magát, az egész konda nagy rőfögéssel összefut, hogy segítségére legyen és a mit ebben a rőfögő dühökben útjokban találnak, a mi nekik idegen, megrohanják, agyaraikkal vágják és összetépik az embert lovastúl. Ezért a kondások sok gödröt ásnak az erdőben, hogy mihelyt egy kocza vetett,

¹ KOLOSVÁRY—ÓVÁRY: WERBŐCZY Hármaskönyve p. 134—135.

² Erdélyi Gazd. Tört. Szemle 1898. p. 18—20.

a malaczokat eláshassák, hogy azoknak visítása ne riassza meg a kondát s a pásztorok élete biztonságban maradjon.“¹

Érdekes, hogy SIMPLICISSIMUS a disznófalkát így nevezi: „*Falken von wilden und einheimischen Schweinen*“. A gödrökben határozottan téved, mert ezek a nomád *fiasztatók*, síralakú gödrök, a melyeket felalmoztak, hogy a koczának kényelme legyen s ott fiadzon. Ezek a gödrök oly mélyek, hogy a verő malaczok ki nem ugrálhatnak, a kocza ellenben könnyen jöhet mehet. Ezekkel majd a maga helyén megismerkedünk. Ez a forma megvan ma is a Hortobágyon.

Juhászat.

1601. Nagyszombat városa statutum-erejével korlátozza a juh- és kecsketartást, mint következők:

„Juhokat és kecskéket, kicsit és nagyot egybeszámítva, a város területén egy-egy gazdának tíznél többet tartani nem lehet, különben a tanács tőle elvéteti.“²

1613. A deési nemesség és polgárság közti egyezés ezt rendeli: „Item, hogy az makkos erdőnek is, mikor termése vagyon, a juhtól tilalmas legyen; de mikor termése nincsen, az is szabadon lenne, mely juhoknak a nyomáson való járásinak mindenik félen való nyomáson bizonyos helyei és határi lennének. Az hova pedig az szántó marhának, csordának derekas járása lenne, oda a juhoknak szabad ne lenne járni.“³

Az első czéhszerű egyesülés.

1635. Nevezetes, hogy ebben az évben a krasznahorkai és csetneki juhászok már társulatot alkotnak, kiknek részére a vármegye a bizonyáglevelet hiteles alakban kiadja. Lassanként hozzájuk csatlakoztak a megye többi juhásza is, úgy hogy

¹ SIMPLICISSIMUS: Neue Aufl. 168.

² Corp. statutorum IV. 2. p. 234.

³ M. Gazd. Tört. Szemle 1895. p. 39.

1659-ben már az összes gömörmegyei juhászok egy testületet, tótul „walaska szloboda“ — „juhász szabadság“ — alkottak, mely a legújabb időkig, alighanem 1848-ig állott fenn. Magáról e juhásztestületről csak annyit tudunk, hogy mindnyájan ugyanazzal a tizedszabadsággal éltek, midőn egyszerre csak 1659-ben az LIV. törvényczikk kimondotta, hogy ezentúl ők is tizedet tartoznak fizetni. Ez a törvényczikk semmivel sincsen megokolva, mint a hogy ezt régi törvényhozásunk rendesen tenni szokta, kétségkívül azért, mert az egész csak az ország nádorának, Wesselényi Ferencznek machinációja volt a juhászok megkoppasztása céljából. Mikor ugyanis ezek az ő pártfogásához folyamodtak, a nádor „legelőször is e zavaros időkben sütségtől kényszerítve, a közjó előmozdítására (?) 1000 birodalmi tallért“ rakott tőlük zsebre, azután 1661-ben a maga és felesége, Széchy Mária — a „Murányi Vénusz“ — nevében, részükre szabadalomlevelet állított ki. Ez az oklevél jellemzi legjobban az említett törvényczikket, melyről nyíltan bevallja, hogy az ország rendjei az ő kérelmére alkották, most pedig a nádor „az alkotmány öre“ az ország törvényét a juhászok javára örökre megsemmisíti, visszavonja, elengedi, mintha az csak az ő magándolga lett volna.

Wesselényi kikötései a juhászok tizedének elengedéseért így alakultak:

1. Ezentúl a juhászok a tizedváltságért járó két sajtot és *hevederpénzül* két polturát fejenként, neki, mint Murány urának és utódainak fizessék.

2. Hogyha pedig Murány vára a fiscusra, vagy királyi adomány folytán másra szállana, a juhászok tizedmentessége akkor is sértetlenül megmaradjon.

3. Ha pedig őket a fiscus vagy más adományos e szabadságokban mégis megháborítaná, akkor előbb a juhászoknak vagy az utódainak 1000 birodalmi tallért lefizetni tartoznak.

4. Végül a nádor a juhászok tizedmentessége iránt magára és utódaira nézve szavatosságot vállal, oly módon, hogy ha őket e jogukban bárki ellen meg nem védelmezhetné, akkor ők vagy

az ő földesuraik a nádornak vagy utódainak javaiból 1000 tallér erejéig maguknak elégtételt vehessenek.

Ezt az oklevelet az után 1676 aug. 7-én I. Lipót király megerősítette és jóváhagyta és az, mint királyi kiváltságlevél, Gömör vármegyének Rozsnyón 1676 november 3. tartott közgyűlésén ki is hirdettetett. A szegény juhászok nem sok hasznát látták e drágán szerzett szabadalomlevélnek. A murányi uradalom a fiscusé lett. A juhászoknak újból jogaik elismerését és megerősítését kellett kikönyörögniök, a mibe a szepesi kamara csak úgy egyezett belé, ha fejenként 8 tallért fizetnek le. A szepesi kamara az 1686 szept. 7-iki oklevélben 69, 1688 július 31-én pedig 41 juhász részére adott ki szabadalomlevelet, a mi tehát azoknak ismét 880 tallérjukba került és sorsuk felől most sem lehettek biztonságban, mert a kamara kijelentette, hogy a fiscus a tizedmentességet bármikor megtagadhatja tőlük, mihelyt a fizetett pénzt nekik visszaadja.¹

1647. A nagykázmeri közbirtokosok erdőrendtartásából: „Az tilalmas tartásban is rendtartás legyen; mindjárost Szent György nap után eltiltsanak minden marhát a tilalmasrúl és bele senki ne hajtsen elébb, hanem közönségesen együtt, az mikor belebocsátják. Az juhászok és kecskések, az kik marhájok számára az erdőt vágnák, avagy valaki tüzet vetne valamely termőfába, azonszerint bűnhődjenek; és az ki gyöngyöt — viscum — szed és az ágát az fának levágná, mind nemes, mind paraszt azon szerint bűnhődik, ut supra“.²

1648. I. Rákóczi György gazdasági rendeleteiből: „A gazdaszonynak küldött extractusodat — Fábíán István *gyalúi* provisor extractusa — csak csudálkozva olvassuk, hogy mindenféle juh annyira elfogyott, mert azt írod a morvai juh fejős nro 90, holott azelőtt 500 volt; meddőt semmit nem írsz; *lapos farkút* 31. Feketét erdélyit 255, fehért erdélyit 275 s így a többi is annyira leszállott, hogy 1409, holott azelőtti in universum ötezer volt.

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 93.

² Erd. okl. tár. I. p. 463—464.

Mind megfogasd a pásztorokat, mert Isten bizonyságunk, magadat veretünk vasba. Ki hinné ezt a nagy hatalmas lopást, hogy mind a dög ronta volna el. Secus non facturus.“¹

1648. I. Rákóczi György levele Fábián István *gyalui* udvarbirájához: „Miképpen adtak legyen számot az húséged inspectiója alatt levő juhászing az juhokról, azokat mind rendre megértettük; azért mivel azokban sok ravaszságot observáltak az juhászok, húséged is eszerint acceptálja tőlük a megholt juhok bőreit.

A havasról lehajtott juhokban holt meg nro 651, ebben többet nro 151 ne acceptáljon, his rationibus:

1. Inquiráltasson, az maguké a juhászoké holt-e?
2. Hiteles jó lelkiismeretű emberekkel bizonyítsák a juhászok, hogy azok így vadnak, mert mi az ő hitekbe s oláh majorbirákra nem bízunk, mert azoknak nem hihetünk.
3. Rajta értük mi őket azelőtt is az lopáson.
4. Könnyű volt őnekik azt el csereberélniük. Azt is meg kell látni, rajta-e az^abélyeg az juhok szarván s egyez-e az várbeli bélyegekkal mindenben, mert könnyű nekik olyant csináltatni.

A fogarasi juhászok így kezdetek volt számot adni s utánok tanáltatván, az körmökön értük hatalmas lopásokat; meg is fizettek érte, hiszen szaporodni kellene a juhoknak nem kevesedni.

Parancsoljuk húségteknek, ezután reávigyázzon; szintén úgy felinventáltassa az juhász juhait, kiknek egy igen mester-séges bélyeg is legyen, hogy annál inkább hazugságok kinyilatkozhassek, secus non facturi.“²

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 218. A lapos farkú juh igen fontos adat, lásd a maga helyén; nyoma van a munkácsi uradalomban is. H. O.

² M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 61—62.

Az első valóságos czéh.

1649. Vas vármegyei pásztorok czéhlevele. Nádasdy Ferencz utasítása.

„Mi gróf Nadasdy Ferencz, Fogaras-földének örökös ura és Vas vármegyének főispánja, császár urunk és koronás király urunk ő felsége tanácsossa, komornikja és főlő-magyarországi hopmestere, adjuk tudomására mindenenek az kiknek illik ez levelünknek rendében, hogy im jövőnek mielőnkben az tiszteletes és böcsületes *morhapásztorok avagy mezei grófok* az mi saját városunkból Sz. Miklósról az főbb pásztorokkal egyetemben, az melyek az mi uraságunkhoz sz.-miklósi, kapuvári, sárvári várainkhoz tartozandó falunkban az nemes falukban levőkkel egyetemben vannak, minket alázatosan megtalálván és kérvén az *megnevezett mezei grófok és morhapásztorok*, az mely articulus az mi grófságunkban taláztatnék conformálni avagy fölépéteni kívánnák az fölül megnevezett sz.-miklósi, kapuvári, sárvári tartományunkban levő városainkban és falunkban nemes falubeliakkal egyetemben egy bizonyos czéhek lehetne. Az mely szép rendtartást s kívánságot igen böcsületesnek találtuk, sőt az mennyéből lehetséges, készek leszünk fáradozni, hogy így istennek tisztelete és az kegyes erkölcsök annyéval inkább tündököljenek. Az ő kiriseknek azért helt adván, az mi articulusaink continentiai eképpen következnek.

1. Tartoznak ők az *mezei grófok avagy morhapásztorok* minden Sz. Márton napján egy böcsületes személyt magok között biróvá tenni, és megesküttetni is magok közül mezei grófok közül az czéhez 4 fertályos mestereket *tenni*.

2. Tartoznak ők egy böcsületes tanácsbéli személyt¹ avagy atyamesternek tenni Sz.-Miklóson, de másutt nem. Az mely személy böcsületes polgár légyen, annak pedig minden esztendőben számadással tartoznak.

¹ Olvashatatlan.

3. Tartozik minden fertályos mester fejénként Úrnapjára minden pásztorokat czében parancsolni, hogy istennek ő szent felségének tisztességére processióra járjanak. Ha ki pedig közülök efféle keresztyéni dolgot elmulatna, a megnevezett bíró avagy fertályos mester egy funt viaszszal büntesse meg.

4. Tartozik minden morhapásztor az processio után az czéladában tíz-tíz pínzt adni minden késedelem nélkül.

5. Hogyha valamely helben az pásztor esztendőnél tovább nem maradna, tartozik az annak a helynek birájátul bizonyos levelet venni és a megnevezett sz.-miklósi bírónak kezéhez vinni, ha pedig ezt megcselekedni nem akarná, sohult pásztorul meg ne fogadják mind addig, míg magát az böcsületes czé előtt és a megnevezett sz.-miklósi bíró előtt nem igazítja (*újabb írással*: magát).

6. Hogyha valamely helyben, oly pásztor taláztatnék, mely még az czében nem volna, az illetin esztendőnél tovább ne mentesse magát, hanem ha a czében adja magát, egy fél funt viaszat avagy 6 krajczárt tegyen le. Valaki pedig ez ellen cselekszik, az olyatin ember az úrnak segítsége által jó lelki-ösmeret szerint megbüntettessék.

7. Kévántatik az mind oda följebb is megírtuk a processión minden atyafinak jelen lenni és az ő zászlójokkal szép tisztességesen rendszerint a processiónak idején elő járjanak. Az processio pedig elvigeződvén az anyaszentegyházban menjenek és mindenik offertoriumra fölmenjen az oltárhoz. Az papnak pedig 18 krajczárt avagy 30 pínzt adjon kiki, de többet ne adjon, az mint egyéb czében levők is cselekesznek. Az ki az ellen járna és meg nem cselekedné, egy funt viaszszal büntettessék meg. Ezek midőn vigben mennének, mindenik szép böcsületesen a czémesterhez menjen és az czémester háza előtt az ő körtjökkel egyet kürtöljenek, annakutána házához bemenvin, az mit az isten ad, együtt költsék el.

8. Nőtlen legénynek ne légyen szabad őrizni, hanem csak házsnak, hanem ha szolgál valamely mezei grófnál; a mely mezei gróf avagy morhapásztor valamely helben ő az morha-

őrzist fölfogadta volna és tovább őrizni nem akarna, tartozik ő elsőben az ő birájoknak avagy fertályos mestereknek tudtokra adni, és magát előttök igazítani s heliben meghagyni, azután birájok az olyatínnak más helt rendelni. Ha különben cselekedik az mezei pásztor, egy funt viasszal büntetessék.

9. Az plébánus tartozik érettek magokért, feleségekért, gyermekekért és mindenekért vasárnap a predikálószékből imátkozni és ők is tartoznak a plébánusnak 12 karajczárral. Item midőn asztal fölött akárminemő helyben jelen lenne a mindennapi kenyér s tiszteetlen szót szólna, az olyatin megbüntetessék egy funt viasszal.

10. Meg légyen az mezei morhapásztoroktól tiltva az koldulás, hanemha birájoktól bizonyos kolduló czédulája lészen. Az ki ez ellen cselekednik tehát az birótól, fertályos mesterektől és az egész atyafiaktól az ő lölkökösmeregi szerint megbüntetessék.

11. Ez is ne találtassék közöttök, hogy az megdöglött morhát valamelyik közülök megnyuzná, az olyatín ha találtatik 4 funt viasszal büntetessék meg; sőt ugyanaz czéből is kivettetessék.

12. Tartoznak az egész czében levő atyafiak az szállásért az atyamesternek böcsületes és tisztességes ajándékkal lenni.

13. Hogyha egyik vagy másik ez ellen cselekednék, az mint az fölső articulások tartják, hogy se birájokkal, atyamesterekkel fertályos mesterekkel nem gondolna, hanem az maga akaratja szerint járna, az olyatín törvény szerént Sz.-Miklóson az engedetlenségért az atyafiaktól megbüntetessék, ez okra nézve, hogy ha jövődőben valamely tudatlan közikben jőne, tudja az is mihez tartani magát. S az articulások kiválképpen esztendő által kétszer elolvastassék előttök.

14. Hogyha az hűtvös fertályos mester ki megyen parancsolni a falukra, följegyeztessék az, ő közöttök mennyi nap kísett oda. És valamikor az fertályos mesterség változik, és másik tétetik heliben, tehát tartozik az ő számadó levelít a czéladába betenni, hogy annak utánna az ő megmaradíkjok busudalmat ne lásson.

15. Az minemő füzetések ennel előtte régenten volt, akármi nívvel neveztesse nek azok, gabona, kenyér, vaj, pénz, tej ennek utána is megadattassék.

16. Valamint a régi szokás volt, most is abban maradjanak meg, és följobb ne szarcsolják.

17. Sz. Márton napján, karácson napján, farasang kedden, husvít napján, valamint a régi szokás volt, most is akitől mi lehet, megadattassék.

18. Hogyha valamely mezei gróf gondviseletlensége miatt valaki morháját elveszti, tartozik a káros embernek kedvet keresni.

19. Hogyha valamely mezei gróf előtt valamely morha az vadaktól elszaggattatik s bizonyosága vagyon reja, tehát az kárnak felivel tartozik, és ha valamely morha az másikat harapná, öklelné, avagy maga szerint lábát kitörné, az olyatin kárfüzetéssel nem tartozik a pásztor füzetni a káros embernek.

20. Hogyha egyik mezei pásztor az másikat fenegeti s megbizonyítja, és osztán annak ha mi kára esik, azkit fenegetett, tartozik ő azt a kárt megfüzetni, és az uraktól is megbüntettessék s az egész atyafiaktól is 40 magyar forintig büntettessék meg.

21. Hogyha valamely morha az csordával nem tart és az mezei gróf az gazdának megmondja és mégis az csorda közé veri morháját, ha az üdő alatt elvesz, nem tartozik a pásztor a gazdának megfüzetni.

Hagyjuk annak okáért és parancsoljuk az mi mostani tisztviselőinknek és ezután leendőknék is, hogy ez szerént az följlül megírt articulusok szerént segítséggel legyenek a büntetésben, ha mely közülök az articulusok kívül járna.

Költ Kereszturott 6-ik Januarii, anno 1649.⁴¹

1650. Trencsénmegye statuma a juhászok részéről a fosztogatók bejelentését így követeli:

4^o Si quis opilionum aut aliorum hominum cujusvis status et conditionis in hoc comitatu existentem imo etiam peregrinus ubivis locorum spoliatores viderit, aut quovis modo resciverit,

⁴¹ Történelmi Tár 1884. p. 558—560.

ut quam citissime poterit, vel ipsi possessioni ex qua fuerit, aut alteri, prout ei consultius videbitur, significet.¹

1655. A juhászokról és pásztorokról, kik a faluba nem költöznek, Tolnamegye statutuma így rendelkezik: „Anno 1655 die 10 Julii statutum est: ennek utánna Barkai, Luczkai, Kovácsi, Derney juhászemberek az hegyi szállástartásokról, kiki az ő falujokban beköltözzenek, hogy efféle kintvaló szállástartással nagyobb ok és alkalmatosság ne adattassék az tolvajoknak, az vármegyében való grassálására; kit ha az megemlített négy falubeli juhászok praestálnak 'benne, ha nem XXXX forint büntetések leszen“.²

XVII. század általánosan: Az ujonnan keletkezett oláh és orosz falvakkal a juhtenyésztés mind nagyobb és nagyobb terjedelmet nyert. Általános régi szokás volt, hogy községenként egy bácsot fogadtak, ki a község juhainak mintegy haszonbérője volt, bojtárjaival, a „pakulárokkal“ — a baculus = bottól nevezve, tehát a magyar botosnak megfelelő — a nyáját a havasi legelőre hajtatta, minden fejős juh után meghatározott mennyiségű sajtot adott a gazdának s különben a juhoknak csak számáról volt felelős. A felmerült sérelmek elintézésére saját havasi biráskodás állott fenn, mely Erdélyben 1852-ig működött. A juh szőréből került a darócz — aba — Erdélyben czondra-posztó, a melybe a pásztor és közember öltözködött és részben ebbe ma is öltözködik a felföldi tót, ruthén és az erdélyi oláh.³

Pásztorok.

1601. Nagyszombat város statuálja: „Senki pásztort magának nem tarthat és barmait a közös nyájba köteles hajtani. A közös pásztor a borjukat és malaczokat ne hajtsa a közös nyájba, hanem külön őrizze. Feje és lába pedig 5 denár.“⁴

1603. Rozsnyó város statuálja: A pásztorok a marha és

¹ Corpus stat. IV. 1. p. 286.

² U. o. II. 1. p. 215.

³ WENZEL G.: M. mezőgazd. története. p. 389.

⁴ Corpus statutorum. IV. 2. p. 234.

nevendéke után két denárnál többet ne vegyenek; ha egy marha kimarad s azt a pásztor hazahozza, 3 denár a jussa; ne járják a . . . házakat (bithäuser), a városi embereket ne illessék gorombán; ne tőrjék házaiknál a játékokat; a jószágot korán tereljék ki s ne várják meg a nap delelését; ne tereljék haza a jószágot mikor a nap még süt s a jószág javában legelhet. Ne legyen nekik szabad a mezőt nyomás alatt tartani (bestehen), hanem tereljék a jószágot idején állásáról.¹

1607. Kassa város statutuma rendeli: tizenhatodszor: E. N. W. a jövőben is a mikoron az isten kegyelme meghozza az időt, fogadjon egy jó városi pásztort s ne tőrje a sok mindenfélét. A fogadott Várospásztort utasítsa, hogy régi szokás szerint idején és szokott időben terelje haza a jószágot, minden darbjáról számot vegyen s az utolsó darabot is behozza és ne oly korán, a mint az ezidén történt.²

1609. Kassa város statutumaiból: Art. 11. Jövőben szorgalmas pásztorok szegődtessenek, kik a kártól óvnak és a terelésben a régi szokást követik és minthogy megtörtént, hogy némely polgár pénzbeli ígéretet tett azért, hogy a pásztor a marhát az ő földjére terelje, azt ekkép trágyázza, a jószágnak azonban a szoros összeállítás árt: rendeltetik jövőre, hogy ily esetben a gazda és a pásztor büntetését elvegye.³

1610. Marosszék constitutiói: „Ellenben pásztor is, ha szófogadatlanokodik és annak rendi szerint a marhát jól nem őrzi, mely miatt valakinek kára is lehet, toties quoties a falu büntesse egy-egy forintig és ha az ő gondviseletlensége miatt valakinek a marha kárt teszen, vagy valaki marháját levágják, mind a munka árát, mind a kárt fizesse meg stb.“⁴

1636. Április 8. Tanuvallomások a fogarasi erdőben esett károkról és visszaélésekről: „Parró 1. Raduj Floczuj ann. circ. 49, juratus fassus est. Tudjuk azt bizonyosan mondani, hogy

¹ Corpus statutorum. II. 2. p. 146.

² U. o. I. p. 93.

³ U. o. II. 2. p. 151.

⁴ U. o. I. Köz. p. 78.

az kiket maga számára immunitásban tartott, *szindiákkal* együtt, némelyiken fizetést vévén némelyike annuatim szolgáltak az számtartónak; szindiákat, darabontokat, branistérokat, csordapásztorokat is fizetésért engedvén meg, jó ökrös emberek lévén, az asszonyunk ő nagysága tehén és borjupásztori is, mindenik értékes ökrös emberek lévén, hogy az ő nagyságának szolgálatjukból immunisok lehessenek, fizettek a rationistáknak.¹

1650. Csik-Gergyó és Kászonszék constitutióiból: „ . . . itt Csikban mindenütt, mikor aratunk, mindenkor az aratás tájában is vetünk, mely vetéskor a marha igen sok károkat szokott tenni, kiváltképpen a disznó; azért arról is így végeztünk: mivel akkor a tarlóra is be ne nem bocsáthatjuk az marhánkat, azért minden falu őszvetéskor fogadjon disznópásztort és három hétig őriztesse, ne jártassák azt vetésen, meddig a tarló beszabadul, ha kinek pedig módja vagyon őriztetésben, úgy őriztesse, hogy kárt ne tégyen, ha kik pedig pásztort fogadnak, a falu pásztor eleiben nem adná, toties quoties contumaciter azt cselekedvén, végyen az falu egy-egy forintot az olyan contumas emberen; egyéb marhájának is ha pásztort fogadna a falu, valaki oda nem adná, avagy nem akarná adni, azon büntetést érezzen, mint feljebb írva vagyon.”²

1650. Nagyszeben városa statutumából: „1650 Die 29 Augusti Deliberatum Senatus Cibiniensis: Rendeltetett, hogy azok a polgárok, a kik lábasjószágot tartanak, mint: ökröt, tehenet, borjút és disznót a pásztort mint következik fizessék: nagy baroméért, mely a csordába jár 20 denár; borjúért, mely a borjufalkával jár 10 denár; két nagy barom után 1 kenyér; a borjufalkával járókért négy darabjáért 1 kenyér; egy nagy disznó után 10 denár, kettő után egy kenyér, egy süldő után 5 denár, négy süldő után egy kenyér, malaczok után semmi.”³

1654. Pozsony város statútuma. Polgárember 12 darab mar-

¹ Erd. Okl. tár. I. p. 119.

² Corpus statutorum. I. p. 93.

³ U. o. I. p. 563.

hánál többet nem tarthat, a felesleg a kórházé legyen. A pásztornak hetenként minden darab után 2 denár jár. Azok, a kik lovat és ökröt tartanak, úgy a bel- mint külvárosban, negyedévenként a negyedkapitányok által összeírandók. Az ökörpásztor mondja be, hogy kinek hány az ökre, ugyanez áll a lovakról is; az ezek után járó birság a polgármester urat illeti. Azoknak, a kiknek sem házuk, sem szőlőjük, sem közös kaszálójuk (legelőjük) — gesambtes Wismadt = kaszáló — nincsen, ökörfogat nem engedélyezhető.¹

Továbbá: A polgármester fölkéretik, hogy ezeket a belső tanácscsal és urakkal felülvizsgáltassa; a kik jogtalanul ökröt tartanak és az ökröket el nem adják, ezek a kórház javára elkoboztassanak.²

Továbbá: A polgármester úr lássa, hogy az ökrök hajtói, kik az erdőbe szekerekkel járnak, ott ne tartózkodhassanak se nappal, se éjjel; ki sem foghassanak. És ha kitudódik, hogy valamely úr pásztora, vagy kocsisa az erdőbe marhát hajtott, ezért az úr 32 frt birságot fizet, a szolgál vasra veendő.³

Továbbá: A birság nem darab után, hanem a kár felvétele után és kétszeresen kirovandó. Ha a bitang jószág behajtásánál a szolgálja ellenszegül, ha nem szökik meg, gazdája szolgáltatassa ki megbüntetésre; a juhok és disznók csak a kishídíg hajtassanak.⁴

Továbbá: Kérés intéztetik, hogy ökörpásztor polgárjogot ne nyerhessen.⁵

1660. Nagybánya város statútumából: „1660 die 19 Augusti. Az pásztorok heti kosztpénzekre rendelték denar 21“.⁶

1664. Kassa város statútumából: „Decimus articulus. Sok károkat vallanak az város lakosi barmaikban, azért, hogy sokan külön-külön való pásztorokat tartanak és az vágóbarmot is,

¹ Corp. statutorum IV. 2. p. 456.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ U. o. IV. 2. p. 453.

⁶ U. o. III. p. 650.

az város csordái előtt legeltetik, azután csak *kopároz* a város barma és innét vagy az baromnak is az veszedelme és dőgi. Azért ezután senki külön pásztort ne tartson és az város barma előtt a vágóbarmot is ne legeltessék *sub animadversione*: és idegen barmok s juhok tavasszal az város határára ne recipiáltassanak¹.

1671. Teleki Mihály görgényi tisztjeinek fizetése: „Borjú-pásztor: Czipója per diem 4; bocskora per Annum 6“. „Tehén-pásztor: Búzája per annum 5 köből, kendere 4 kalongya, gyapja 6, szalonnája fél, bocskora 12 pár“.²

1671. Teleki Mihály görgényi tisztjeinek fizetése: Disznó-pásztorok fizetése „Singulis personis per annum 12 köből búza, 12 pár bocskor“.³

1676. Csik-Szt-Tamás falu törvénye: „Legeltetésre pásztor nélkült ne hajtsa marháját, haki cselekedné, megtudódván ki marhája s megbizonyulván fl. 3 vegyenek rajtok, és toties quoties, haki támadást tenne fl. 12. Senki falu híre nélkül falu határára, ha veszen más faluból juhot, kihajtani ne merészeljen *sub poena* fl. 12“.⁴

1684. Küküllőmegye constitutiói: „Végeztetett, hogy az olyan parasztgazdájukat alkalmatlanul elhagyó szolgák és csordapásztorok ezen vármegyében valahol találtatnak, tsak egy Vicza-Szolgabíró is megfoghassa, gazdájok kezében adhassa; ide nem értvén olyanokat, a kik pásztorsága alkalmatosságával Földes Ura keze alól elidegenedvén, ismét oda redeálnának, Jobbágyságok mellé vagy Nemes Emberekhez szegődtek volna, hanem az ilyenekért repetálják az *Articulus* szerint“.⁵

1687. Kassa város statutumából. Art. 15. Ezen is kéreti nemes fürmender — gyám, Vormünder — uram és az n. község és n. bíró uramat és az n. tanácsot, hogy bergmestereket rendelnie méltóztassanak ő kegyelmek, kik szorgalmasan a szőlőkre

¹ Corp. stat. II. 2. p. 244.

² Erd. Gazd. Tört. Szemle. 1898. p. 6. és 29.

³ U. o. 1898. p. 6. és 29.

⁴ U. o. 1897. p. 59—60.

⁵ Corpus statutorum I. p. 302.

és pásztorokra vigyázzanak, hogy azoknak gondviseletlensége miatt senki kárt ne szenvedjen.¹

1688. — 1616-tól kezdve. — Székely falutörvények. „Noha ennek előtte az egész Háromszéknek constitutiója szerint csak egy falubelieknek is az egész Háromszéken felelő pásztort harminczhat forint birság alatt nem volt szabad tartania; mindazonáltal, mivel a nagybőleni, középajtai és nagyajtai híveink eo in loco Erdőközben és oláhok közel való szomszédságában constituáltak és közöttök az helynek is alkalmatlansága miá, az orvosok és tolvajok felette bővölködnének: ez okon megengedtük nekik, hogy marhájok oltalmára, afféle pásztorokat mind az három faluban tarthassanak. De ez conditio alatt, hogyha valami sors, avagy nyilván való véték, az ilyen pásztorokra valamely felől jöhetne, juridice convincáltatván, a tisztek legitime azon pásztorokat és nem a communitást, az hol szolgál, pro suo et non alieno delicto megbüntethesse. Hadgyuk azért és parancsoljuk, hogy az tisztek ez levelünk látván, ennek utánna a felyül megnevezett három falunak felelő pásztorokat tartani megengedje, sőt ha az elmúlt árcálásban őket ea ratione mulctálta volna is, ha mit rajtok vett, nekik restituálván, se személyekben, se marhájokban ezután is meg ne háborítsa. Secus non facturum Gabriel Bethlen m. p.“²

1688. Kassa város articulusaiból: „X. articulus: Az pásztorok penig, hogy háromszornál többször az marhát bé ne zárhassák, akkor is nemzetes bíró urunk ő kegyelme hírével is senkinek külön pásztort tartani ne engedtéssék“.³ (Itt megjegyzendő, hogy Egerben a mezőbíró még napjainkban is bezáratja egy arra rendelt helyen a barmokat; a pásztor aztán elmegy a tulajdonos háza elé és kürtszó mellett kijelenti, hogy a marha zárva van, mire a gazda jelentkezik, lefizeti a pásztor- és legelőért és kikapja a jószágot.)⁴

¹ Corpus statutorum. II. 2. p. 274.

² Erd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 49.

³ Corp. stat. I. p. 93.

⁴ U. o. II. p. 279.

1688. Ugyanez évben, ugyancsak Kassa város articulusi így is rendelkeznek: „Az pásztorok pedig alkalmas emberek legyenek és az marhátúl nem úgy, mint eddig, mint nagytúl úgy kicsinytúl egyaránt fizetést szedjenek, hanem annak bérött régi módja és szokása szerint. Az két bikára szorgalmasan gond viseltessék, hogy ne minden esztendőben bikára való pénz szödettessék“.¹

1694. Marosszék kétszáz éves béreskönyve: Anno 1694 19 Maii. Adtam a borjúpásztornak Opra Báncsnak denár 96, úgy hogy négy sustákról négy nap kaszáljon, négyről penig arasson, két pénzt tudván egy kalangyára. Item fizetésébe fél kenyeret.

1694. Nagybánya városi statutumok: Minthogy az csordapásztorok az minemű kenyeret az város lakosi adnak, azzal meg nem elégednek, egy kenyér helyett nekik denár 24 rendeltetett.²

1696. Küküllőmegye constitutiói szerint: „Azok, kik szántszándékkal Mező, Szőlő, vagy erdőbeli tilalmasokat rontnak, ha hites emberek cselekednék f. 6, közemberek f. 3 büntetessenek a vármegyei tisztek által comperta rei veritatis toties quoties, ide értetvén azok is, a kik akármiféle Marhájokat szántszándékkal a Falu csorda Pásztora eleiben azért nem adják, hogy másoknak károkra Tilalmasokat járja marhájok“.³

Állategészségügy.

1663. Szepesmegyei statutum. A beteges, ú. n. szopornyiczás állatokat, különösen lovakat együtt szokták legeltetni az egészségesekkel és így ezeket is megfertőztetik. Jövőre ez eltiltatik és a ki ilyet merészel, első ízben elkülöníttetnek az egészséges állatok a szopornyiczásoktól és ha ennek valaki ellenszegül, a kinek ilyen beteg állatai vannak, az ilyen lovak és állatok megölelndők.⁴

¹ Erd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 27—29.

² Corpus stat. III. p. 692.

³ U. o. I. p. 335.

⁴ U. o. II. 1. p. 238.

Kihágások.

1636—39. Pozsony város statutuma. Minthogy a felsőréviek — Ober Urfahr — a ligeti kertekben tetemes károkat okoznak, találja meg azokat a tts. tanács írásban, hogy marháikat a mondott kertekbe ne bocsássák; ellenkező esetben a polgárságnak joga legyen a marhát megzálogolni; minden kár elhárítása érdekében tilos legyen mindazoknak, a kiknek a ligetben kertjeik vannak, hogy a felsőrévnél szénát csinálni vagy fűvet kaszálni ne engedjenek 10 rénus forint büntetés terhe alatt, mely azonnal fizetendő. Úgyszintén a tts. tanács azoknak a polgároknak, a kiknek a Kriechnauban kertjeik vannak, hagyja meg, hogy a szénát ne adják el, mint eddig, a farkasvölgybe; gondoskodjék egy mezőcsősz alkalmazásáról is; 1640-ben: mely csősznek a birságpénzből 8 denár deputáltassék.¹

1639. A csőszök biráskodása. A csőszöknek eddig, visszaélés rendén szokásban levő biráskodása, hogy ők törvényt és az alól kivételt tegyenek, eltiltatik. Az ő kötelességük a területre felügyelni, az ott fogott marhákat behajtani, de ezek gazdáinak megbüntetése bíró dolga.²

1640. Modor város statutuma. Sok a panasz, hogy a lábasjóság, mint ökrök, tehenek, disznók a szőlőkbe beszabadul, hogy ott kárt tegyen. Ezért mindenki, a kinek lábasjósága van, komolyan megintetik, hogy azt éjjel-nappal zárva tartsa, hogy jövőre a panaszok megszűnjenek.³

1642. Pozsony város statutuma. Noha ez a szakasz éppen úgy, mint a 20-ik, a zálogolásról szól, eddig nem alkalmazkodtak hozzá és innen nagy kár történt a Kressling szőlőben, gyümölcsösben, fiatal tengeriben és malmokban; ezért legyen minden polgárnak joga azt a lábasjóságot, melyet birtokán kárban talál, *lelőni*. A mi az erdőket illeti, a polgármester úr majd tudni

¹ Corpus statutorum IV. 2. p. 379.

² U. o. III. p. 605.

³ U. o. IV. 2. p. 414.

fogja a teendő, hogy az ökrös kocsisok sem éjjel sem nappal ott meg ne állapodjanak, ki ne fogjanak s hogy e pont közzéteendő.¹

1649. Pozsony város statútuma. Egyhangúlag határozatba ment, hogy a szőlőcsőszők, az udvarhoz tartozó szőlők tulajdonosaitól is, az idegenektől vegyék kenyeröket, a többiektől nem. És ha a szőlőben sertéseket érnek rajta és nem bírják behajtani, *lőjjék le*; továbbá meghatározott minden pár madárért 4 denár, egy nyúlért, már a milyen, 20 denár. Továbbá egyhangúlag határozott, hogy a szőlőpásztoroknak, a mikor a hegyjárulékot hozzák, minden akó után 5 denár adassék, hogy a szüret utánig a hegyben maradjanak, 2 forint adassék a ijjesztőbábért — Hueterpuppen —, hogy ez is végig kün maradjon.²

1650. A pazdicsi közbirtokosok erdőrendtartása. Kikeletkor, ősszel és egyéb időben és holmi kártevő pásztorok és egyéb rendbeli emberek szoktak erdőket égetni. Az illetén embereket, ha rajta érhetik az kerülők, akárhol is, reájok bizonyosodván, hogy ő dolguk, vigyék az erdőbiró kezében. És illetén embereken az erdőbiró elsőben is vegye meg az 12 forintokat, mivel nem kitsiny kárt tesznek.³

1654. Pozsony város statútuma. A Krösszling és más gyümölcsöskertek és szőlők dolgában úgy innen, mint túl a Dunán ki kell kiáltatni, hogy senki egész éven át, Szt György előtt és után, Szt Mihály előtt és után, akár van kertje, akár nincsen, semmiféle jószágot oda nem hajthat ki legelni, a mi jószág mégis ott legelne, azt *le kell löni*.⁴

1676. Szt György városi statútum. Egyértelműen határozott, hogy a szőlőcsőszők, ha sertést találnak a szőlőhegyen egyszer, behajtsák, ettől 5 denárt kapnak; de ha a sertést másodszor is rajtaérik, *lőjjék le* és illetékük ez: öregtől 5 denár, süldőtől 25 denár. Ezt a tulajdonosnak bejelenteni tartoznak, az

¹ Corp. statút. IV. p. 379.

² U. o. IV. 2. p. 434.

³ Erd. okltár. I. p. 480.

⁴ Corp. statút. IV. 2. p. 447.

okozott kár jóvá teendő. A szőlőcsőszök a vadat a polgárságnak a következő áron adják: madár párja 3 d.; öreg nyúl 20 den.; süldőnyúl 10 és 12. den. Azok a csőszök, a kik a vadat másfelé adják el, megbüntetendők és bérök elvonandó.¹

1684. Gróf Széchy Péternek muraszombati tiszttartója részére kiadott erdőrendtartásából: „6. Makkos és tilos erdeinkre nagy szorgalmatosan vigyáztasson, hűtös erdőpásztorokat tartson, ne pusztíttassanak erdeink. Senki marháját fizetés nélkül benne ne engedjék őrzeni“.²

1698. Az ábrahámfalvi közbirtokosok egyezsége. 3. Egy idegen baromtól, mely Ábrahámfalva területén kárt okoz, 12 denár fizetendő. 4. Ábrahámfalvi lakosok és birtokosok, ha barmaik elkóborolnak, egy ökörtől, lótól, tehéntől, borjútól egy polturát fizetnek, a kár megtérítésén kívül. Hasonlókép a sertéstől; a ludtól azonban 1 denárt.³

Legelők, Tilalmak stb.

Erdei legeltetés.

1600. A leleszi convent tanuvallatása a Salánk, Bereg, Kovászi közt fekvő erdő használatáról:

1. Tóth András vallja: „Azt is tudom, pásztorgyermekek voltunk, hogy az bátyáink Kovászárról követték meg, mind erdőn, mind mezőn szabadon jártunk az marhával, Szalva erdején is, de az kovászióaktól követtük meg, nem a salánkiaktól.“

2. Tóth János vallja: „Azt is tudom, hogy az salánkiak öreg házas emberek, fegyveres kézzel őrzötték marhájokat az Szalva erdején és azt mondták, hogy a beregiektől féltik, azért őrzik úgy.“

3. Tóth László: Tudom, hogy a beregiek disznait a salánkiak elhajtották, leverték.

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 523.

² Erd. oklt. I. p. 604.

³ U. o. I. p. 621.

4. Szőke Tamás. A Salánkiak behajtották a beregiek disznait, leverték. Azonképpen a beregiek a salánkiakéit. Azonképpen a kovászóiak is behajtották a salánki disznókat, a Szalva erdejéről.

5. Decze Márton vallja: Matuznai Pál is egyszer behajtotta a salánki disznókat, leverte, az tüdejét az pásztor hátára adatta és *tüdő tánczot* járatott vele.¹

1611. Nógrádmegye tanuvallatása Kokova, Poltár, Cseh-Brezó, Rimóc-Lehota és Ráthó községek közt vitás erdők használatáról.

1. Vakovác Gergely vallja: „Tudja azt bizonyosan, mivel-hogy atyafias lévén Kokován, egynéhány esztendőben járt oda közikbe és az Lesnicza nevű erdőben annak tetejében is őrizvén disznókat, soha senki őket nem háborgatta, hanem mindenkor a kokovaiak bírták és éltek, mind a Hatva-Wulkovná, mind pedig a Lesnicza nevű erdőt; és mikor a rimóc-lehotaiakat ott találták volna a kokovaiak, behajtották és váltság alatt bocsájtották el őket.“

2. Kokánszky Benedek vallja: Soha az rimóc-lehotaiak az Lesnicza erdőt nem bírták, mind pedig az Zlatna-Wulkovnában őrizvén az juhokat, de ötet soha senki nem háborgatta; hanem bizonyosan tudja, hogy az rimóc-lehotaiakat behajtották az kukovaiak és váltságon bocsájtották el.²

1613. Borsodmegye tanuvallatása a diósgyőri Linkó erdő használatáról.

1. Csapó György vallja: „Sőt azt tudom, hogy a diósgyőri emberek disznáját sem bocsájtották az Linkóba váltság nélkül.“

2. Varga Péter vallja: „Tudom azt is, hogy néhai Dőry Ferencz uram, Diósgyőrben laktában, feles juha, disznója és ökrei voltak, de soha ő kegyelme sem merte semmi marháját az Linkóban járatni, az urak ellen“. ³

1615. Fogott bírák ítélete a Pelsőcz város és Szalócz falu közt vitás pelsőczy Nagyhegy használatáról:

¹ Erd. oklt. I. p. 273.

² U. o. I. p. 310.

³ U. o. I. p. 323.

„Az szalócziak minden esztendőben az régi szokás szerint, minden *különkenyeres* ember egy nap kaszálni eljöjjenek és ismét minden esztendőben az régi szokás szerint az juhoktól megalkudják és az pelsőczi birónak megadja; de az kecskéeknek sem az juhoknak az erdőt vágni nem szabad. Viszontag az szarvasbaromnak szabad legyen jární követés nélkül; de valaki hízó barmot vagy ménest venne, tehát attúl tartoznék külön fizetni . . . Ismét valamikor makk terem, tehát akkor az szalócziaknak a polgárok fl. 2 az pelsőczi birónak; és így az ők disznajok szabadon járhat az egész pelsőczi Nagyhegyen.“¹

1617. Telkibánya városa egyezsége Regéc városához tartozó erdők használata ügyében Alaghy Menyhérttel: „Az erdőt, kiket annak előtte ab hominum memoria Telkibánya városa és abban levő lakosok esztendőnként egy vég gyolcs és egy font bors Regéc várában való adásak által, mind barmoknak az hegyeken való legeltetésével, sertés marhájoknak makkra való szabados bocsájtásokkal bírtanak, az megnevezett Telkibánya városa sertésmarhájoknak makkon való jártatásával, mind pedig barmoknak az hegyeken, erdőkön való jártatásával s mind örökké szabadon bírják és éljék“.²

1618. Az esztergomi káptalan tanuvallatásából a liborczei erdőknek Trencsén városához tartozásáról: Sumichraszt Márton nemes vallja, hogy a liborczei hegyeket a trencsényi polgárok bírták és ha ott legeltettek; mindég a trencsényiek kapták érte a bért.³

1619. II. Mátyás király erdőrendtartása a körmöczbányai alkamaragróf részére: Kamaragrófunk az erdőkre és szénéegítésre is ügyeljen, a melyek aranybányászatunk hasznára vannak, nehogy a szomszédos nemesek vagy azoknak barma rongálja, kezdetleges bányászatát károsítsa . . .⁴

1620. Ménaság, Mindszent stb. székely falvak erdőrend-

¹ Erd. oklt. I. p. 325.

² U. o. I. p. 327.

³ U. o. I. p. 331.

⁴ U. o. I. p. 341.

tartása. — Ha valaki juhát avagy egyéb marháját akarat nélkül az közönséges havasnak tilalmasába vitte és tartotta, az bírák rávalasztottak, behozatták, megtizedeltették. — Ha valaki azféle marhabehajtó embereket támadott, vagy pásztor, vagy a marhás-ember és erőszakkal elvötték az marhát, az hajtók az bíráknak értésére adták, a bírák az esztenára is reáüldözték és megtizedlettek. — Mindenféle marhát pünkösöd napig az havasban tartani szabad volt, annakutána, ha ki nem hozták belőle, behozták és megtizedlettek és az marhásembert törvény szerint büntették.¹

1622. Csik-Szt-Mihály „megyéje“ falutörvénye szerint: Senki se este vacsorakor után, marháját az vetés közt ne őrizze, se hordáskor aljat senkise hordjon, ha azt cselekszi valaki, egy forintra büntetessék mindenszeri cselekedetéért. (Az alj a szekér után kötött friss vágású fa, arra való, hogy a szekér lejtőkön tartóztatva legyen.)²

1622. Abaujmegye tanuvallatása a radványiaknak a Füzér várához tartozó alsó erdők szabad használatáról: „Sebők András vallja: tudom, hogy gyermekkoromban barompásztor voltam és találtam az radványiakat az erdön; de nem tudom, nem hallottam, hogy az vágásiak háborgatták volna őket“.³

1623. Brassó város előjárósága az erdei legeltetésre nézve: „Mi Christoph János brassói főbíró és Drautt János Törtsvárához való falusiak tisztviselő urak stb. miképpen egy contraversia, visszavonás támadván, nemű-nemű réth dolgában az Hosszúfalviak, Csernáthfalviak, Türkösiek és Bácsfalviak között, mely réth vagyon az Kös-Tatrágh vize mellett stb. Mit azért magunk személye szerint látogattuk meg az helynek mivoltát, hosszúságát, szélességét s lelkünk ismereti szerint úgy találjuk jobbnak lenni stb. Wegezetre minthogy az Hosszúfalviak mennek *erdőlni*, az Csernátfalvi réthre szabad is legyen barmokat, az míg erdől-

¹ Erd. oklt. I. p. 344—346.

² Erd. Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 51.

³ Erd. oklt. I. p. 357.

nek, kifogni, azokon az helyeken, a hol az Csernátfalviak érettnék, de minden kártétel nélkül legyen. Viceversa stb. Datum Coronae in profesto Setae Virgini Catharinae. a 1623.“¹

1630. A leleszi Convent tanuvallatása, Encsencs és Nyir-Béltek közt vitás erdők hova-tartozandóságáról.

1. Bélteky András vallja: Mindéig Somost és Nagy-Lajtorjást Béltekiék bírták és nemhogy az encsencsi marhát arról az villongó erdőről be nem hajtották volna, de még az Báthory István maga disznait is behajtották Béltekre az Somosrúl és Nagy-Lajtorjáról.

2. Vajda György vallja: Mindéig azt a Nagy-Lajtorjás és Somos nevű erdőt Béltekiék bírták. És tudja azt is, hogy mikor gyermekkorában barommal járt is, az encsencsi pásztorokkal együtt, nem az encsencsiektől hanem az béltekiektől féltének, hogy arról az erdőről behajtják.

3. Nagy Márton vallja, hogy vagyon tizenhatsz esztendeje, hogy mióta pásztorokodott Piricsén és csordapásztor is volt ott; de mikor arra a Nagy-Lajtorjás és Somos nevű erdőre ment, nem az encsencsiektől, hanem a béltekiektől félt, hogy behajtják, az hon tilalmas volt benne.

4. Apostol Péter vallja, hogy mikor gyermekkorában juhok őrzött is, azon az Nagy-Lajtorjás és Somoson járt és nem az encsencsiektől, hanem mindéig az béltekiektől félt. És tudja azt is, hogy mikor az Somosról és Nagy-Lajtorjáról kiszaladt az juhával piricsői földre, az bélteki kerülők reámentek és egyet az juhokból elfogtanak és azonfelül egy forintot is irtanak reája.

5. Kovács János vallja, Somost és az Nagy-Lajtorjás nevű erdőt mindéig Béltekhez tudja, hogy bírták és bélteki föld volt mindörökké és soha Encsencsre róla marhát nem hajtottak, hanem mindéig Béltekre.²

1630. Gróf Illésházy István rendtartása tarnóczi, pálfalvi

¹ WENZEL G.: M. mezőgazd. tört. p. 385.

² Erd. oklt. I. p. 386—393.

és kisbobróczi jobbágysági részére, a köztük vitás erdők és erdei legelők használatáról: „Mi Illésházy István, hogy egyrészt a tarnóczi, másrészt a kisbobróczi és pálfalvi jobbágyságok közötti viszálykodást, a legeltetést és a favágást illetőleg megszüntessük, elrendeljük, hogy a pálfalviak és kisbobrócziak, a tarnóczi terület mindenféle legelőin összes barmaikat, viszont a tarnócziak is a pálfalvi és kisbobróczi területen barmaikat szabadon legeltethessék. Ezenkívül a hol igavonó barmok legelnek, a tarnócziak mezőin, ezek mindkét részből csak ökrök és lovak számára szabad területek, hasonlóan Homolka és Csernavoros hegye, a többiek az juhok számára is szabadok.”¹

1630. Fogarasvidék tanuvallatása az uradalomhoz tartozó erdőknek a zálogbirtokosok részéről való használatot illetőleg.

Kérdések: „1° Tudod-e, vagy bizonyosan hallottad-e az méltóságos Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony idejében, vagy annak előtte a fogarasföldi donatáriusok magok falujuk határán levő makkos erdőknél makktermésnek idején sertésmarhájokkal *gosztina* nélkül járhattak volna szabadon?”

„2° Tudod-e, vagy hallottad-e bizonyosan, hogy az donatáriusok disznáik számára bizonyos darab makkos erdőt szakasztottak volna s ha szakasztottak pedig, szokásból volt-e vagy a magistratus engedelméből?”

„3° Tudod-e, ha valakinek az donatáriusok közül oly makkos erdeje vagy havasa lőtt volna, maga fogadott volna marhákat és az *gosztinát* vagy váltópénzt maga számára vőtte volna?”

„4° Hát az közönséges nemes emberek vagy boérok az magok határán levő makkos erdőknél vagy havasokon legeltethették-e disznáikat vagy egyéb marhákat engedelem nélkül, hogy *gosztinát* nem adtak volna?”

Feleletek: „Ex possessione Sinka”.

1° Sinkai Berszán Boér, Sztanila Sztrimbul, Kumán csűr-bíró vallják hogy: „míg Macskási Ferencz bírta falunkat, soha az marhájától *gosztinát* nem adott; tudjuk azt is, hogy mikor

¹ Erd. oklt. I. p. 381., 382.

akarta, egy darabot maga számára kiszakasztott a donatárius makkos erdőben; de ha úgy akarta, csak az több emberek marhájával járatta marháit. Azt is tudjuk, hogy mikor az Olton túl hoztanak sertésmarhákat az határunkra, maga vötte Macskási úr a *gosztinát*; de egyéb közönséges nemes emberek, boérok, sőt még az parasztok is, az magok határán levő erdőkön, havasokon disznójokat és egyéb marhájokat szabadon legeltették, soha *gosztinát* nem adtanak“.

2° Servatius literatus de Lucza: „Tudja azt, hogy bizonyosan, mivel Fogarasföldén több donatárius az jásinál nem volt, de hogy azok is *gosztinát* adtanak volna valaha nem emlékezem, hanem marhájokat maguk falujok határán levő erdejekben szabadon járaták; sőt nemcsak azok, hanem egyéb közönséges nemesek, boérok, papok, darabontok, sőt még jobbágyok is. Tudom azt is, hogy Görgei Jób uram jási donatárius lévén, az ő kegyelme marháinak fogarasi nemesség és lakosok marhái számára szakasztottak egy darab helyecskét, hol együtt s hol másutt, az honnét soha *gosztinát* nem adtanak“.

3° Álgya Taslán vallja: „Arra soha nem emlékezem, hogy az fogarasföldi donatáriusok valaha az maguk falujok határán az makkos erdőkön sertésmarhájokat *gosztina* nélkül, szabadon ne járáthatták volna. Hogy olyan makkos erdeje lőtt volna valamely donatáriusnak, hogy marhát *gosztinára* fogadhatott volna reá, nem tudom; de azt tudom, hogy az mely helyeket megtiltották az udvarbirák, ha ki marháját odahajtotta, *gosztinát* adott érettek. Nemhogy a boérok és nemesek adtak volna *gosztinát*; de még az jobbágyok sem adtak; sőt az fogarasiak marháinak is, majorbiróságomban, magam szakasztottam helyet, melyről csak a pásztoroknak fizettek. Boér István elkezdvén az *gosztinázást*, hat-hat pénzt vett egy marhátúl. Tudom, hogy mind közönséges nemes emberek s mind boérok az maguk határán levő erdőkön és havasokon sertést és egyéb marhájokat szabadon legeltették, azokon a helyeken kívül, a melyek az régi urbárium szerint *branistáknak* — tilalmasoknak — nevezetnek, mivel azokra az tisztek *gosztinákra* fogadtanak sertés-

marhákat. Az Numája nevű havasokon is, a kik juhokat legeltettek, fizettek az várhoz tőrővel; de ezenkívül, hogy egyéb *gosztinát* adtak volna, nem tudom, mindazonáltal, mikor valaki juhait, vagy egyéb öreg lábós marhát, az havasra felszállította, czédulát váltott az udvarbiráktól és akkor adott valami honoráriumot az udvarbirónak“.

4° „Ex oppido Fogaras Rétyi Péter vallja: „Hogy az donatáriusoknak maga faluja határán annyira való makkos erdeje volt eleitől fogván, hogy az maga marháinak annyira való nem kívántatott, akármennyit reáfogadott is szabad volt vele, akár közönséges nemes ember, akár boér, szabadosan, minden *gosztinázás* nélkül járathatta, magok határán levő erdőkön és havasokon névvel nevezendő marháját“.¹

1631. Vasmegeye tanuvallatása a Nádasdyak és Györffyek körösrádóczi erdő használatát illetőleg:

1. „Lantos Benedek vallja: Tudom azt, hogy azon erdőben még az csordásnak is szabad volt írtani, amint hogy az rádóczi Kis Benedek csordásnak vagyon most is tíz hold írtása, melyet az szabad erdőről irtott ki.“

2. „Bognár Benedek vallja: Hogy mi hollósiak marháinkat ezen erdőn és réteken őrizvén, az baromélő földért egyaránt adóztunk a Nádasdy és Györffy familiának.“

3. „Kerthay Tamás vallja: Mikor az pascuatiót megengedték, minden négy tehéntől egy kaszást adtunk, melylyel az Györffy és Nádasdy familiák egyaránt osztottak.“²

1635. Szatmármegye tanuvallatásából, a királydaróczi erdő használatáról:

1. „Item Petrus Dobos hic fatetur: Az daróczi erdőre tudja, hogy az nyomásra szabadosan reájött az ő marhájuk.“

2. „Stango Gál hic fatetur: Az tilalmas járásra őket az úr nem szabadította, hanem tudja, hogy az daróczi nyomáson szabadosan járt volna marhájok.“

¹ Erd. oklt. I. p. 383—388.

² U. o. I. p. 395—396.

3. „Dobos Tivadarné így vall: Az daróczi nyomást is tudja, hogy szabadosan járhatták marhájokkal.“

4. „Esztrángás Péterné így vallott: Ő nem tudja, hogy az Úr szabadította volna őket az daróczi erdőre és tilalmasra, hanem ő csordapásztor volt, szabadosan járták az daróczi nyomásmezőt, senkisémm ellenezte.“

5. „Szerecsen Péter így vall: Az nyomás, így tudja, az Krasznán, Esztró felől, az nyomást szabadosan járhatták; az Krasznán túl az erdő felől követés által járhattak. Az úr peniglen, az esett fán kívül, semmire sem szabadította őket. Az tilalmas járhatására sem szabadított.“ A többi tanu is kevés kivétellel így vall.¹

1636. Gróf Nádasdy Pál kapuvári udvarbirájának utasításából az erdők megóvásáról: „Erre is szorgalmasan gondot viseljen, hogy minden falunak határában egy-egy darab erdőt tiltson és arra senki marhájának ne legyen szabad csak reá is járni. Ha kik is rajta tapasztaltatnak, marhája behajtassék és megtartassék *condigna poena et multa*.“²

1637. A jászai convent tanuvallatásából a Mirk és Boroszló közti erdők közös használatáról:

1. „Lengyel Lukács vallja: Az juhászoknak is elég fát szabad volt vágni, az alsórészen lakosoknak az hegyekben mind Mirken és Boroszlón, a kiknek marhája volt, megadván az erdőpénzt, egy forintot . . . csak azért indíttatott az mirkiekkel háborúság, hogy az hegyben nem hajtották marhájokat és azt mondták, hogy onnét éljenek fával is, honnét makkal, makk penig nem termett vala.“

2. „Zolnai György vallja: Hogy miután ő semmi háborúságot az határból nem hallott, az marhákat legeltették az határban szabadon.“

3. „Bartha János: Azt tudja, hogy a haraszton legeltették a marhákat, minden tilalom nélkül. Egy birájok, pásztoruk volt a mirkieknek.“

¹ Erd. okl. I. p. 404—410.

² U. o. I. p. 417.

4. „Banz János: Az harasztot tudja, hogy senkisémet tiltotta; ő is legelt ott.“¹

1640. Május 9. Gróf Nádasdy Ferencz s a kovácsvágási, radványi, mikóházi, felső- és alsóredmeczi birtokosok közti egyezés a füzérvári erdők használatáról:

1° „Mikor a makkos erdőt a füzéri úr disznai számára fel szabadítják, eo facto a kovácsvágási posessor urak és lakosnemesek és az négy falu posessorainak is sertésmarháinak szabados legyen.“

2° „Ítem Gróf Nádasdy uram plenipotentáriusi, erre is accedáltak, hogy pro pascuationibus dumtaxat herbarum ezen kovácsvágási posessor uraknak Kulinvölgy nevű helyig, onnét az Boháztóra, Csepegő-Kútfőre, Kopczahegyig és Kopczahegyről ki az völgyön Benekutkára, onnét az Keresztes-Bércz alatt, onnét az Bagolyátka völgyére, onnét alá a Nagy Pál réte kútjára legyen szabad ususok; de ezen specificált helyeken se lignatiójuk, se makkal szabadosok ne legyenek; sőt directe et specifice extra solam herbarum pascuationem, minden proventus, usus domini pro arce Füzér intacte megtartassék.“²

1649. A besztercebányai kamarának a lipcei uradalom zálogbirtokosával, Széchy Katalinnal kötött egyezsége, az uradalmi erdőknek a bányamívelésre való felhasználása iránt:

1. A Lipce várához tartozó patakok mentén, hegyein és erdeiben a legeltetés és vadászás mindenkorra szabad.

2. E hegyeken és erdőkben a nevezett vár úrnője, Széchy Katalin, saját céljaira szántóföldeket és legelőket nem teremthet, ugyanitt kecskét sem szabad legeltetni; Valaszka, Predajna és Lehota birtokán ellenben barmok legeltetése régi szokás szerint szabad marad.

3. Ugyanazon Széchy Katalin által mult nyáron lekaszálni szándékolt rétet lekaszálni tilos.³

¹ Erd. oklt. I. p. 427—428.

² U. o. I. p. 446.

³ U. o. I. p. 471—472.

1650. A pazdicsi birtokosok erdőrendtartásából. „Hogyha télben az paraszt ember akármelyik erdőben az marhájának termőfát váгна s azon legeltetné és telelné, az kerülők hajtásák be.“¹

1651. Biharmegye tanuvallatása a cséfbai harasztos erdő birtokáról és használatáról.

1° Széplaki János vallja: Tudom azt, hogy a gyapjaiak Kemény Boldizsár uram tiszttartójától, Péter deáktól pénzen vették meg annak az Harasztos erdőnek az makkját, disznajokat jártatták rajta.

2° Simon Imre vallja: Csak harmadéve is, tavaly is, az juhaimat ott, az Harasztos erdőn, őrzöttem.²

1653. Ferdinánd király rendelete a besztercebányai albánya-grófhoz az erdők megóvása érdekében: 4° A kecske és barom az erdőből kitiltandó, azt ott túrni nem szabad.³

1655 április 18. Béldi Pálnak, Brassó és Prazsmár városával (?) kötött szerződése bizonyos erdők és havasok iránt. 1° Az mely Petroci nevű havasok, azokhoz tartozandó minden erdőkkel és marhalegeltető helyekkel már régtől fogván voltak controversiában Béldi Pál uram és Brassó városa között, az penitus in omnibus partibus sopiáltatván, jövőnek amicabiliter ilyen örökös egyezsége, abból is, hogy a modo deinceps successivis semper temporibus perpetualiter azon havasoknak legeltető helyeknek fele cedáljon Béldi Pál uramnak.⁴

1667. Az egri káptalan tanuvallatása a kovácsvágásiaknak a Füzér várához tartozó erdők használatáról: 1° Tóth András vallja: Az kovácsvágásiaknak az Füzér erdőben nem volt szabad az erdő pascuatiója, alioquin ha ott érték, szintén úgy elhajtották, mintha közepén lett volna. 2° Kúcsár György vallja: Hallotta azt másoktól, hogyha ott kaphatták az vágásiaknak

¹ Erd. oklt. I. p. 480.

² U. o. I. p. 486.

³ U. o. I. p. 494.

⁴ U. o. I. p. 505.

sértésmarhájukat vagy másfélét, békapván, az disznómarhát mind leverték a Füzérben.¹

1669. Gróf Nádasdy Ferencz rendelete sárvári erdejének a tolvajok ellen való megvédésére. „Az mi az sárvári jószágunkhoz tartozandó Farkaserdeire járó apró marhát, hogy se magunk, se az szegénység marhájokban kárt ne valljanak, akarván az sok föl s alá járó kóborlóktól s tolvajoktól megőriztetnünk és egyszersmind arra is szorgalmatosan vigyáztatnunk, hogy akárki az erdőt bitangba ne élje, se pedig marháját engedelünk nélkül s dézsma nélkül reá ne jártassa, az szokott erdőőrzőkön kívül ikervári vajdánknak is, Németh Jánosnak, melléje rendelt hajduival együtt hatalmat adtunk, hogy valakinek apró marháját ott találhatják, azt mindenestül contrabandálhatják; sőt ha valakinek több marhája járna is az makkra, hogysem annak száma | czédulájába írva vagyon, az is mind contrabandum legyen.“²

1670. Torda sz. k. város utasítása erdőbirái részére: Sem marhát, sem embert, az mit kaphatnak, se az erdőn, sem az faluban meg nem sarczolhatnak, hanem mind béhozzák az városba.³

1674. márczius 7. A beszterczebányai kamara egyezsége Breznóbánya városával az ottani erdők iránt. „Sexto. Az breznóbányaiak kunyhókat, köznyelven szállásokat ne építsenek olyan közel a tilos helyekhez; a legeltetés azonban szabad, a meny nyiben az erdőben kárt nem tesznek.“⁴ (A „szalasokon“ a sajt-készítés folyt.)

1690. Az óvári birtokosok erdőrendtartása: Ha valamely pásztor tilalmasban találta, vagy megtapasztaltatik nyájával együtt, a főkerülő akárhol, akár nemes ember házánál, akár mezőn, megfoghatja, és akarata szerint meg is pálcáztassa; ha

¹ Erd. oklt. I. p. 553.

² U. o. I. p. 571.

³ U. o. I. p. 573.

⁴ U. o. I. p. 593.

pedig a pásztor nélkül tilalmas helyen, akár kicsiny, akár nagy marha találtatik, mindenkor egy poltura büntetés legyen.¹

1692. Barsmegye tanuvallatása, a ghimesvári erdőknek az mankóczyiak részéről való szabad használatáról. „Dyumbir Lőrincz vallja: Tudja nyilvánságosan és jól emlékszik rá, hogy mindenkor szabadon jártak az mankóczyi incolák az ghimesi hegyekben, valahova akarták marhájukat pascuálni.”²

1698. Gróf Forgách Simon megengedi, hogy a mankóczyi marháknak szabad legyen a velsiczi hegyekben szabadlegeltető erdőkben járni, úgy hogy mindazonáltal a mankóczyi marha a velsiczi és gösztőczyi réteken ne járjon.³

1699. Aranyosszék szabályrendeletéből. „Hogy a szabad erdőt hordóknak (vágáskor) marhájok az szabad erdőn kibocsátassék kár nélkül és az szabad erdő ne tilalmaztassék.”⁴

Legeltetés. Rendtartás. stb.

1601. Katonalovak legeltetése. Nógrádmegye statutumából. „A mi a katonalovaknak Szécsény és Fülek határában illeti, ez a mult évi rend szerint történjék. Egyszersmind határozatik, hogy a katonák a legeltető népet eleségért nem zaklathatják, csak a mit ingyen kapnak, azt vehetik.”⁵

1608. Articuli civitatis Seghesvariensis: A kaszálóra sem Szt György napja előtt, sem után disznót hajtani nem szabad, áthágás esetében a pásztor börtönbe vetendő. Senki a határban külön pásztort ne tartson.⁶

1610—1718. Marosszék constitutiói. „Vannak székünkben mind egyes faluk, mind privátus emberek, kik a nyomásban vagy kaszálásra, vagy egyéb szükséges tilalmast tartanak, holott székünkben kivált a Maroson belől az határok igen szorosak,

¹ Erd. oklt. I. p. 610.

² U. o. I. p. 614.

³ U. o. I. p. 619.

⁴ U. o. I. p. 622.

⁵ Corp. stat. IV. 1. p. 90.

⁶ U. o. I. p. 555—556.

és azokat ha pásztorolják is mindazáltal az oda szaladott marháért annak urát taxálják, vagy az marhát verik-vagdalják, vagy annak pásztorát rongálják; végeztetett azért, hogy ki ily tilalmast tart, a belészaladott marhát ne verje, ne vagdalja, se annak pásztorát is; a ki az ellen impingálna toties quoties 12 frt exclusis etc. exequáljanak rajta tisztelt atyánkfiái.“¹

1610. Modor város statútuma. Augusztus 1-én az egész község felhivatott a következők meghallgatására:

1. Hogy a csőszök a hegységbe Lőrincz napja előtt beállítandók, mert a polgárság gyümölcsben nagy kárt szenved s ezért általános a panasz.

2. Ezentúl tiltva van a marhát a boglyák és vetés közé hajtani, büntetés terhe alatt. A kik marhát vagy lovat tartanak, azok szolgálkat mátol fogva ezekre figyelmeztessék.²

1616. Pozsony városi statútum. Kivévén a Cardinális urat, semmi idegennek, a várhegyieknek sem szabad marháikat az idevaló legelőre hajtani, és minthogy a pásztorok haszonlesésből idegen marhát fogadnak be, a polgármester úr büntesse meg őket.³

1632. Modor város statútuma. Nem szabad idegen marhát tartani. Tiltatik a legeltetés a vetések és szőlők között; e helyeken füvelni (sarlózni) sem szabad.⁴

1634. I. Rákóczi György fejedelemnek összes uradalmaiban alkalmazott részére adott utasításából, a fűrészmalmok és makkoserdők felől: „Jószágainkon, mikor az isten makknak termését adja, azt idején investigálván, mindenfelé hírt adjon, mennél több sertésmarhát reászerezhet, szerezzon; sőt penig maga industriáját mutatván, mentül több haszonra, nyereségre való hízatlan marhákat vegyen is, hízlaltatván az makkon, úgy adassa el, hogy jövedelmet igyekezzék szaporítani“.⁵

¹ Corp. stat. I. p. 70.

² U. o. IV. 2. p. 260.

³ U. o. IV. 2. p. 277.

⁴ U. o. IV. 2. p. 364.

⁵ Erd. oklt. I. p. 404.

1636. Pozsony városi statutum. A mészárosok legeltetése, akár folytatják mesterségüket, akár nem, tilalmas. A polgármester úr és a tekintetes tanács lásson utána, hogy a legelőbér után a városnak jövedelme legyen, a mint ez más helyeken történik.¹

Ugyanaz, ugyanott: Senkinek, a ki nem polgár, sem polgárjogot nem kér, különösen a várhegyieknek, ne engedessék meg, hogy bármi néven nevezendő marhát az idevaló legelőre kihajthassanak és mivelhogy a pásztorok saját hasznuk érdekében idegen marhát fogadnak fel, ezeket a polgármester úr a körülményekhez képest büntesse meg. A polgárember ne tarthasson 12 szarvasmarhánál többet, a fölös a kórháznak jusson; a pásztornak hetenként darabja után 1 denár bér rendeltetik. Egyúttal határoztatott, hogy a kinek polgárjoga nincsen, ne tarthasson igásszekeket, hogy utána megéljen, még kevésbbé fogadható be ökörhajcsár polgárnak. Item mindazok, a kik lóval és ökörral bírnak, úgy a bel- mint a külvárosban, évnegyedenként a fertálykapitányok által összeirassanak; azok pedig, a kiknek van ökrük, de sem házuk, sem szölejök, sem elégséges kaszálójuk nincsen, ökörfogatot nem tarthatnak. A polgármester úr felkéretik, hogy az összeírási lajstromot alkalmas időben a belső tanács néhány tagjával és a megnevezettekkel is revideálja, hogy oly személyek az articulus értelmében kitiltassanak.²

1640. Modor város statutuma. Mihelyt a fű lekaszáltatott és a boglyák megrakattak, az erdőcsősz a marhát, melyet bitangolva ért, behajthatja.³

1642. Gróf Pálffy Pál nádor, a Szeged városi polgárok részére Gróf Esterházy Miklós előde által a kún pusztákoni legeltetés iránt s időközben gróf Draskovics János nádor által is már megerősített szabad-levelet, a maga részéről elfogadván, átírja.⁴

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 371.

² U. o. IV. 2. p. 376.

³ U. o. IV. 2. p. 402.

⁴ HORNYIK: Kecskemét Tört. I. p. 253.

1650. Csik-Gyergyó és Kászon constitutiói. „Mivel az tarlók-nak bészabadíttásában is semmi jó mód és rendelés nem volt eddig, holott valami részét a búzában megaratták, sokan a marhájokat a kalangya közé bebocsátják, sok károkat tésznek mind kalangyában, mind arató búzában és zabban, végeztünk azért: hogy ennekutánna mind búza és zabbeli károkat inkább eltávoztasson minden ember, senki takarodásának idején, valameddig búza- és zabkalangya lészen az mezőn, kün a tarlót tiszt híre nélkül fel ne szabadítsa, melyet ha felszabadítana, a tiszt minden haladék nélkül végyen 12 fort. a falun; ha pedig privátus ember merné azt intendálni, az falubeli hites emberek az biróval együtt vegyenek 6 fort. az privátus emberen, a tiszt azt megértvén, az olyan contumax hiteseken megvehesse az 12 fort. rész szerint is senki tiszt híre nélkül határt ne merjen szabadítani sub poena praedeclarata.

Ha valamely falu előbb eltakarítaná az ő határát, hogysem az mely faluval összefolyó határa volna az falunak is, mindazonáltal ugyan semmiképpen tiszt híre nélkül fel ne szabadíthassa határát, hanem őriztesse marháját valameddig a szomszéd falu is eltakaríthatja minden gabonáját, ha hol pedig valamely falu valami részét tiszt híre nélkül felszabadítaná is, mindazonáltal kalangya és arató zab köze senki marháját ne merészelje bocsátani sub poena declarata; mindazonáltal, a mely falunak oly állapottal lehet határa, hogy eltakarítván az határról minden takarmányokat és más szomszéd falunak kára nem lészen, ő magok határát szabad legyen egyenlő akarattal felszabadítani, ha a V. Tisztek, aliquo respectu, nem akarnák valami contumaciából felszabadítani; . . . a mely falunak oly határa vagyon, hogy a vetéseken felül oly erdejök vagyon, a hol azelőtt is marhájokat legeltették, azután is szabad legyen az erdőre felhajtani.“¹

1654. Pozsony városi statutum, 51: lásd 1636.²

¹ Corp. stat. I. p. 93.

² U. o. IV. 2. p. 457.

1658. Nagybánya város statútuma. „Az alsó réteken a szekeres emberek marhái nappal eljárhatnak, de úgy, hogy pásztor legyen mellettük; éjszakán pedig ott ne maradjanak, mert ha a *korcsolyás* ott pásztor nélkül való marhákat talál, behajtja s az ura megbüntettetik. A ménes szabadon eljárhat, de a szőlők alatt való rétekre senki marháját ne jártassa, mert ha mi kárt vall marhájában, magának tulajdonítsa.“¹

1659. Ugyanaz. A Szászári folyón innen levő mezőkön, szüret idején, a szüretelésnél használt állatok legeltethetők. De a Szászár folyón túli mezőségen a legeltetés tilos és ha itt legelőmarhát találnak, különösen kárban, azonnal megölhető az 1577-ben hozott régi határozat értelmében.²

1661. Keszthelyi rendtartás. „Az fenéki határt Szt György naptól fogvást Szt Márton napig az egész seregtől és maguk szolgáltatul is megtiltottuk marhájuk elvesztése alatt, reá ne őrizzenek. Az keszthelyi határon kívül az szabad földön való legeltetést megengedtük a császár iratos szolgálainak és az magunk szolgálainak, mind az faludi, mind az tomaji határban. Az szabad legények pedig és máshonnét jövevények, ha közöttük marhájokat akarják legeltetni, minden öreg marhátul tartozzanak egy garassal, esztendeig; és senki azonkívül más határra ne merészeljen hajtani, marhája elvesztése alatt.“³

1663. Kassa városi articulusok. „Mennyi számtalan károk történtenek az elmúlt esztendőkből némely embereknek marhájuk miatt, mind az búzáokban, mind az szőlőhegyeken és az gyümölcsfákban, kik külön pásztorral az csordán kívül magok szabadakarátja szerint az város határán őriztetik és legeltetik, melyet hogy senki ne merészeljen tovább cselekedni, bíró uram a nemes tanácscsal, sub gravi animadversione imo sub sarcienda superinde certa inviolabili poena tiltsa meg. Azonképpen vágó barmot is ne őrizték a város csordája előtt.“⁴

¹ Corp. stat. III. k. p. 646—649.

² M. Gazd. Történ. Szemle. 1895. p. 63.

³ U. o. 1895. p. 63.

⁴ Corp. stat. II. 2. p. 241.

1664. Modor városi statutum. A polgárokon kívül senki másnak, különösen vinczelléreknek — Bestandler oder Weinzierl, a kik mint belső emberek itt laknak — nem szabad marhát tartani és az idevaló mezőkön legeltetni. Ez szolgáljon mindenkinek, a régi statutum erejénél fogva, mihez tartásul. Ha a marha kárba megyen, a hegyesterek és erdőőrök ezt a tulajdonosnak jelentsék, azt megbírságolják, a ki ellenszegül, azt jelentsék fel a polgármester úrnak. — Ne is engedessék senkinek, hogy Szt György naptól szüretig marhát az Antlaszréten tartson, mert ez úgy, mint a többi szőlőbeli füveshely is, tilos. A szőlők alatti gyümölcsösökben a legeltetés egész éven át meg át — durch und durch — tilos.¹

1666. Heves-Külső-Szolnok megyei statutum. A legelők tekintetében igen nagy aránytalanságok fordulnak elő, mert egyik birtokos sok barommal rendelkezik, barma az egész legelőt használja ki más birtokosok kárára. Elrendeltetik ennél fogva, hogy az olyan birtokos, a ki az egész legelőt használja, a területrészek arányában, bizonyos részletet adjon.²

1667. Csik-Szt-Tamás falu törvénye. — A mint azelőtt is végeztek volt, hogy a vetés közt senki *keslegmarhát* ki ne hajtson, hanem járomban, ezután is úgy legyen. Az ménest is ha kihajtnák, a kinek vagyon, vagy szolgájával vagy jobbággyával hajtsa ki, egyébaránt behajthassák és 12 pénz legyen a büntetése mind a jármatlan marha kihajtásért. — Falu híre nélkül senki juhát ki ne hajthassa se vetésre se tarlóra három forint büntetés alatt. — Külső falubeli marhát juhakon kívül privátus ember ne fogadhasson, falu híre nélkül, három forint büntetés alatt havasokra.³

1670. Debreczen városi statutum. Az alsó- és felsőjárás szabados nyomás felől végeztetett: az város közönséges nyomását városbeli marhák szabadosan élhetik; az pénzes földet pénz

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 500—504.

² U. o. II. 1. p. 246—47.

³ Erdélyi Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 55.

után bírhatják. Mind az két részről az pásztorok az háborúságra való okadást eltávoztassanak; egyik csorda másik bosszúságára ne legyen, ne járjon.¹

1674. A nagyszöllősi földesurak gazdasági rendtartása: „Az bírák a szőlőhegyre és Tarczalra oly vigyázással legyenek, hogy senki marhája, a juhon kívül, sem télben, sem nyárban, sem ősszel, sem tavasszal oda ne járjon; valamely marhát ott tapasztalnak, azt behajtsák, és a kié légyen: váltságon bocsássák el. Ha az uraké lészen, az paraszt tisztviselőket és pásztorokat büntessék.”²

1679. Szt-György városi statutum. A szomszédos parasztnak nagy és okvetetlen büntetés terhe alatt tilos, hogy marhájukat és juhaikat a város határában és kaszálóin, akár kaszálás előtt, akár utána legeltethessék; azokat rögtön be kell hajtani vagy az ökörpásztort, vagy juhászt megzalogolni. Ez a polgárjog elvesztésével is jár.³

1679. Szabolcsmegyei statutum. Sok nehéz panasz merült fel némely községek ellen, a melyek a kölcsönös és közös legeltetést akadályozzák; rendeli a vármegye, hogy a ki az ilyen legeltetést akadályozza, az tizenkét magyar forintra büntethető.⁴

1679. Nógrádmegyei statutumok. Tetemes károk merültek fel a miatt, hogy a parasztnak az uriszek — judlium — ismételt tilalma ellenére, hol nyiltan, hol titkon tilalmas helyeken legeltetnek; azért elrendeltetik, hogy a kik ilyen kárt okoznak, marhájuk azonnal behajtandó és annyszor a mennyiszer tizenkét forintra és a kár megtérítésére ítélandók. — Nagyon sok egyenetlenségek származnak az egyes birtokosok között amiatt, hogy egyik vagy másik birtokos pusztájától távol lakik s a többiekkel közösen a legelőt nem használhatja, azok pedig az ő legelőrészét barmaikkal elárasztják s ő alig vehet birtokából valami hasznot...⁵

¹ Corp. stat. III. p. 681.

² Magy. Gazd. Tört. Szemle 1895. p. 182.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 787.

⁴ U. o. III. p. 181.

⁵ U. o. IV. 1. 441. p. 443.

1685. Egy erdélyi főharminczados utasítása. — A kik marhájokat legeltetésnek okáért a török határában hajtják, különben meg ne engedje, hanem a harminczadra betérni kényszerítse, a hol a marhájoknak számát igazán felírhasse és arra szorgalmatosan reávigyázzon, ha azon szerént hajtják vissza marhájokat, a mint elvitték. És ha comperiáltatik igazán, hogy a legeltetésnek praetextusával valaki eladta, nem lévén különben mód a megbüntetésben, az ország articulusa szerint, citáltassa a vármegye székére és prosequálja törvénnyel; ha pedig valami részét adta el és többit visszahajtja, azon marhákat confiscálja.¹

1685. Nyitramegyei statutumok. A vágújhelyiek kérésére a megye a bérlők és albérlők ügyében hozott határozatát megújítván, elrendeli, hogy mivel azok közösen használják a legelőket, berkeket, erdőket, hegyeket s a magok és állataik fentartására szükséges egyéb eszközöket: azért a közös terhekben is arányosan kell részt venniök.²

1687. Nagyszombat városi statutum. Azok a nemesek, a kik nem városnak lakói, a legelő használatából kizáratnak s ha megintés daczára marháik a legelőkön találatnának, behajtandók.³

1688. Nagyszombat városi statutum. A polgárok és más lakók marháit idegen pásztorral legeltetni nem szabad.⁴

1698. Nagyszeben városi statutum. A város határán juhnyáját tűrni nem lehet, bár kié legyen is.⁵

Feldgraff.

1668 és 1702. Privilegium baromtenyésztők számára: „Wir Graff Paul Esterhazy von Galántha, Erbgraff zu Forchtenstein, der Herrschaft Eisenstadt, Lanser und Laggenbach etc. das für uns khomen seyn die gesambte Zöch und Viertelmeister, der Viehalter, für sich selbst und anstatt deren Ihn unserer

¹ Magy. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 134.

² Corp. stat. IV. 1. p. 481.

³ U. o. IV. 2. p. 566.

⁴ U. o. II. 2. p. 568.

⁵ U. o. I. p. 583.

Graff- und Herrschaft Forchtenstein und Eisenstatt gehörigen Fleckhen und Dörfern etc. befindeten *Feldgraffen*¹ und Halter — felmutatják II. Ferdinánd privilegiumát — dessen Feldgraffen und Haltern Ihm den Löblichen Marscht Mattersdorf — Nagy-Marton — ertheilte Ordnung und Freyheiten — azoknak megújítását kérvén. Gróf Esterházy Pál azokat 5 cikkben a fraknoi és kismartoni baromtenyésztők számára is megújítja. Datum Schloss Forchtenstein 25. Mai 1668 I. Lipót király 1668 szeptember 28-iki és Bécsben 1702-iki december 23-iki privilégiumaival megerősíti. A „Lieber Regiusban.“²

Füvelő rend, Füvelő hadnagy.

1646. Lólegeltetési rendtartás. „1° Hogy az praesidiáriusok, idegen emberek lovait semmi okon az maguk lovok között nem füvelik; ha pedig olyan deprehendáltatnék, ipso facto: az füvelő hadnagnak hírével, az városiak az lovat elvihessék, vagy taxálni akarják, vagy oda akarják veszteni, szabadságokban legyen.“

„2° Az praesidiáriusok és pedig magok, lovat többet ott ne tarthassanak, kinek mennyi lóra fizetése, egy-egy vezetéket füvelhessen, úgy hogy egy lovas katona két lovat, három lovas négyet füvelhessen. Ha pedig ezek felett több lovakat tartanak, autoritása legyen az németi birónak, megcirkálni, és ha feljebb találtatik, az feljül megírt mód szerint procedáljanak ellene.“

„3° Az hol füvelő helyek lészen, úgy mint az búzák között, az elébbi szokás szerint az utakon járjanak és hordozzák lovakat, senki károkat ne szerezzen. Ha pedig azon deprehendáltatik valaki, magokhoz lovokhoz hozzányulhassanak az németi kerülők, avagy kárvallott emberek és az kárt mögböcsültetvén, azokon megvehessék. Ha pedig refractarius találtatnék, hogy magát meg nem hagyná fogni, avagy lovát, zálogát adni, tehát ad requisitionem quaerulantis tartozzék az kapitányok, avagy helytartói az refractáriust megfogatni és az quaerulans pars előtt,

¹ V. ö. pag. 192.

² WENZEL G.: M. O. Gazd. Tört. p. 388.

három pálczával megveretni és az kárról mindazonáltal sine ulla dilatione impendálatni.“

„4° Az városiak is viszont: az szokott füvelő helyeket fel ne szántsák és meg ne szűkétsék; kire vigyázások legyen az biráknak, szükséges. Alioquin ha azonban felszántanak, szabadságok lészen az praesidiáriusoknak, hogy az veteményt megétessék.“¹

Fűbér.

1676. A szemerei közbirtokosok kötelezvénye arról, hogy az általuk legeltetésre kibérelt iványi erdőben károkat okozni nem fognak. „Mi szemerieiek az iványi erdőben, mely vagyon Sopron vármegyében, pascuatióra bérlettünk, marháinkat, mint királynénk ő felsége örökös jószágára nem különben hajtadjuk és legeltetünk azon megírt időben, ha nem adó és census fizetésre ú. m. az elmúlt 1675. esztendőben fizettünk marháinktól, minden marhátúl három-három pénzt *fűbért* ...“²

Tűzrend.

1601. Nagyszombat város statutuma. Idegen polgárnak a falakon kívül épített juhaklakban tüzelőhelyet építeni nem szabad, ha valaki ezt megkísérli, a tanács az ilyen épületeket széthányatja s az eddig építetteket is bontassa le. Senki az aklokban se éjjel, se nappal tüzet rakni ne merjen.³

1642. Debreczen város statutuma rendeli: „Unanimiti senatus voto decretum, hogy sem pásztorok, sem vadászok, sem városi, sem kívül való emberek sub poena fl. 12 az nagyerdőn, Apafáján, cserén és fancsikai erdőn tüzet csinálni, tenni ne merészeljenek, mert azért fl. 12 megbüntessenek ugyan, de az tűz elszálladván, ha megégnek az erdők, fejek esik el érlette, az kik miatt az történendik.“⁴

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1898. 4. p. 214—215.

² Erd. oklt. I. p. 595.

³ Corp. statut. IV. 2. p. 234.

⁴ Erd. oklt. I. p. 452.

Továbbá: Decretum est, hogy az mely emberek az Apafáján disznójuknak ólakat csináltatnak, az disznópásztoroknak sem ott, sem más erdőn, nemhogy nyers fát, de még asszút is vágni fejszével ne merészeljenek, sub poena fl. 12; hanem azzal elégedjenek meg, az mit kezükkel töregetnek, azzal tüzeljenek. Az Nagyerdőre is penig sub poena specificata, az hol elvágták volt, az disznókat ne bocsássák, hogy az vágáson indult facsemetéket ne eradicálják s ki ne hányják. Az hol penig az kezükkel töregetett fa az pásztoroknak elégséges nem leszén, az gazdáik másképpen szerezzenek fát nekik“.¹

1690. Kőszeg város szabályrendeletéből. Lássa minden polgárember, hogy sem ökörhajcsárja, sem szolgája, a mikor a marhát az erdőre hajtja, tűziszerszámot ne vigyen magával, oda ne hozassa, ott ne használja.²

Zsellérek.

1682. Barsmegye statutuma. Igen sok zsellér, ki semmiféle földesúr hatósága alatt nem áll, barmát is azon a területen legelteti, a hol tartózkodik; azért meghagyatik, hogy az ilyen zsellérek e rendelet kihirdetésétől számítva: kétszer kéthét lefolyta alatt, magukat az illető földesúr hatósága alá vessék és a nekik kijelölt földeket foglalják el, különben lakóhelyeikből eltávolíttatnak.³

Összegezés.

A mi a nagyarányú marhatenyésztésre vonatkozott és mint egész folyamat erre a XVII. századra is átnyult, azt már az előző század összegezéséből megismertük. Így itt csak a többi adatokból meríthető kép megrajzolásáról, jelentőségének méltatásáról lehet szó.

A tagozódás, tehát az ősi jellegből való kivetkőzés, folytonos fejlődésben van. Statutumok, falutörvények, rendeletek

¹ Erd. oklt. I. p. 452.

² U. o. I. p. 612.

³ Corp. stat. IV. 1. p. 452.

minden csak képzelhető viszonyt szabályozni, korlátok közé szorítani igyekeznek. A tulajdonjog éledését követi az ellene törő visszaélés, ennek nyomán halad a megtorlás, kis birságtól a jószág lelövéséig; a pásztorember fejevételéig. De az tökéletesen mindegy, akár a német Pozsony statútuma, akár a Csik-Szt-Tamás falutörvénye intézkedik, az egészből valóban hatalmas önkormányzati szellem szól felénk, a melyben a magyarság ősi, nemzetségeinek önrendelkezésén alapuló szervezetére ismerünk reá; a melyből a nemzet alkotmánya is kifejlődött.

A mi pedig ezt az önkormányzatot illeti, el kell ismerni, hogy valóban meghányt-vetett intézkedéseket szült, a melyek között egyetlen egy sincs, a melyről elmondhatnók, hogy kivetni való, barbár kornak, értelmetlenségnek szüleménye. Áll ez még ott is, a hol a bitangban ért, kárttevő állat lelövéséről intézkedik. Túlságosan szigorú csak a debreczeni fejtétel; noha ebben is megvan a ratio és tanuság: az erdő nagy becsének fölismerése s az elrettentés szándéka.

I. Rákóczi György ellenörködése a jó gazdáról tanuskodik és érezhető, hogy az akkor általános volt. Ezt legjobban megmagyarázza az a körületekintés, a melylyel a munkácsi urodalom udvarbirája számára készült utasítás is¹(1616) tanuskodik.

A tulajdonjog állására jellemző világot vet a sok tanuvalatás, a mely kétes esetekben széles alapokon foganosított. TAGÁNYI KÁROLY kutatásaiból tudjuk,¹ hogy még messze, be a XIX. századba nyulva, tömérdek gazdátlan földje volt az országnak, a melynek örök tulajdonul való átalakulása, nem a szerzés, hanem a foglalás útján haladott és a mint haladott, mind összébb szorította azt a területet, a melyen a lovas nomád-élete ősi eredetiségében folyhatott és fejlődhetett volna: *a szabad legelőt*.

A nyugot legközvetlenebb befolyása alatt álló és akkoron nem is magyar Pozsony szabott numerus clausust, a midőn elhatározta, hogy polgárai 12 marhánál többet nem tarthatnak.

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1895. XV. p. 103. és vesd ő. MEITZEN A.: Siedelungen und Agrarwesen etc. etc. III. 1895. pag. 581.

A korlát minden téren emelkedik, szaporodik: az önrendelkezés, a vagyonosodás ellenében is.

Keletkeznek lóköthelyek, *füvelőhelyek*, melyek *füvelő had-nagy* alatt állanak s arra valók, hogy az átvonuló erőszak garázdálkodásának renddel állják útját.

A juhtenyésztés szervezetére világot vet a gömöri juhásztársulat, a „Walaska sloboda“ = juhászszabadság, mely aligha magyar intézmény; de világosan bizonyítja a juhtenyésztés nagy arányait. Rendkívül fontos és érdekes a vasvármegyei pásztorok czéhlevele, melynek bevezetéséből látjuk, hogy a pásztorság maga járult ura, Nádasdy Ferencz, színe elé és maga kérte a czéhbe való szervezést. Nevezetes az a többször előforduló kitétel: „*mezei grófok avagy marhapásztorok*“. A czéh községi szervezetet tüntet fel, mert feje a *biró*, ki mellett négy *fertályos mester* van. Itt már belejátszik a felekezeti szín: az úrnapi és egyéb processio és ide húz a viasszal való birságot is. Ez a mezei gróf később — 1668 — német oklevélben mint „*Feldgraff*“ fordul elő.

A kecske ellen folytonos a küzdelem és mindég az erdő fenntartása érdekében. Éppen az erdő becsének és fontosságának fölismerése szülte a sokféle rendtartást, mely az erdei legeltetést szabályozza, még pedig mindég észszerűséggel, az erdő fenntartása érdekében.

A Szepességről föl van jegyezve, hogy a beteg marhának külön való legeltetését rendeli el; a mi korunknak is dicsőségre válnék, mert mély belátás eredménye.

Itt-ott fölvetődik egy-egy nemzetiségi vonás is. Így a fogarasvidéki tanuvallatásban a „*gostina*“ szerepel, a melynek kettős az értelme; jelenti a legeltetésre, tehát mintegy vendégül befogadott idegen marhát és jelenti, átvitt értelemben, azt a bért vagy díjat is, a melyet a tulajdonos a befogadónak állatjai után fizetett. A szó szláv: *gost* = vendég, *gostina*, vendégség; tót elváltozásban: *host* és *hostina*. Nyilvánvaló, hogy az oláhság közvetítésével jutott be a fogarasvidéki magyar tanuvallatás szokásosságába.

Nemcsak figyelemre méltó, hanem fontos is az az adat, a melyet SIMPLICISSIMUS jegyezett föl. Ő t. i. azt hitte, hogy a magyarok a verőmalacot elássák, nehogy visításával a kondát elvadítsa. Nyilvánvaló azonban, hogy sírnak nézte azokat a gödröket, a melyekbe a magyar kanászok, ól helyett, vagy annak nemlétében, a koczákat fiasztatták, tehát „*fiasztó gödrök*“, a melyek egyszersmind arra valók is, hogy az anyaállatot, ösztönénél fogva, helyhez kössék, a kis állatok elszedését pedig megakadályozzák. Semmi kétség, hogy ez az ősi mód világossá teszi a disznónak a nomádsággal való járás-kelését. Átjött a legközelebbi multba is.

A fölemlített „*tüdőttáncz*“, mely abban állott, hogy a kanász a hátára kötötte a leütött disznó tüdejét és így járta a tánczot; ez mindenesetre messze multból ered; holott a „*pásztorbáb*“ valószínűleg az *őrfával* kapcsolatos és élénken emlékeztet a magyar kukoriczacsősz őrfájára, a melyről kukoriczaérés idején széttétekint a rábízott területen, hogy a tolvajlást észrevegye, megakadályozza. De a csősz a maga kényelmére szokszor érett tökört tűz föl az őrfa csúcsára, erre ráteszi kalapját, hozzá akasztja szűrét, hogy a tolvajló nép ezt a furfangot élő, örökdő csősznek nézze.

A XVII. század összegező szemléjének véget szakasztva, csak azt lehet sajnálni, — s ezt TAKÁTS SÁNDOR is kifejezte i. h. — hogy az ősi, szabad pásztorélet, egyáltalában állattenyésztés elhanyaglásával, örökre elveszett egy megbecsülhetetlen értékű nyelvkincs, a melyről föltehető, hogy messze bevilágított volna a nemzet régmultjának homályába.

XVIII. SZÁZAD.

Ménés, Csikósok, Lótartás stb.

1723. Csikósok kötelelességei. Szeged város statútuma.

1^o Minden igyekezettel tartozik az lovakat legeltetni és itatni annak ideiben.

2° Minden lopástól magát megtartóztatni.

3° Tolvajokkal és rossztévőkkel nem társalkodni, sőt azokat föladni és ha lehet megfogni és megfogattatni.

4° A rossz társaságtól magát óvni.

5° A tobzódást és korhelkedést kerülni, tolvajok megfogatásában segítség lenni.

6° A bujtárokat tolvajságtól és kborlástól tilalmazni, az lovaknak gyors gondviselésére ébrezgetni és jó rendben azokat tartani.

7° A kövér lovakat zsírjáért meg ne ölje, se pedig más lovát útra fizetésért, vagy ajándékért ne adja senkinek, a gazda híre nélkül meg ne nyergelje.¹

1725. Lótartás tilalma. Pest-Pilis-Solt megyei statutum. A pásztorok restségének megakadályozására elrendeltetik, hogy azon pásztorok, a kik baromnyájakat vagy göbolyóket legeltetnek, lovakat, a melyeken lovagoljanak és a barmokat minél gyakrabban elhonyagolván, ide-oda bolyongjanak, tartani ne merészeljenek.²

1727. Szeged városi statutum. „Determináltatott, hogy semmi-némű csikós, gulyásnak, juhásznak, *ridegnek* és más akárkinek lovat kölcsön adni, gazdája híre vagy jelentéstétele nélkül ne merészeljen; az gulyások pedig semmi lovat a barom mellett se tartsanak.”³

1730. Heves- és Külső-Szolnokmegye statutuma. Habár a pásztorok a lótartástól már eltiltattak, magukat még jelenleg sem alkalmazzák a vármegye ezen határozatához, azért az úriszék által kihirdettetik, hogy ez nekik jövőben elkobzás büntetése alatt tilos, s a kinél a határozat kihirdetése után lovat találnak, azt a bírák azonnal konfiskálják.⁴

1732. Szabolcsmegye statutuma. A csordásoknak és gulyásoknak lovakat tartani nem szabad s aki ilyet tartana, az tőle

¹ Corp. stat. III. p. 726.

² U. o. IV. 1. p. 875.

³ U. o. III. p. 736.

⁴ U. o. II. 1. p. 412.

elvételessék; az említett gulyánál rejtőzködő szegénylegények pedig haladéktalanul bebörtönözendők.¹

1750. Pest-Pilis-Soltmegye statútuma. A ménesek és gulyák pásztorainak, a birtokos felelőssége mellett, a lótartás megengedhető — v. ö. 1725.²

1799. Csongrádmegye statútuma. A helységek előljárói minden számadó csikósnak és gulyásnak köteleztessenek új és nyomtatott igazságlevelet a község pecsétje alatt kiadni, a melyben először a számadónak és bojtároknak nevei és személyes leírásai, ennekutánna pedig a nyerges lovaknak leírásai megjegyeztessenek.³

Gulya.

1701. Pano István 268 oláh marhát hajtott föl Bécsbe. Az oláh marha nagyon apró.⁴

1708. Nürnbergben egész forradalom tört ki a magyar ökrök miatt. *Then* uram istentisztelet idején hajtotta jószágát a városon keresztül s egy augsburgi polgár, a templomból kijövet, rávágott az egyik ökorre. Az ökör széttépte békóját, halálra gázolta bántóját s a lármától a többi állat is megvadult és nagy dúlást vitt végbe.⁵

1712. Nürnberg városa engedélyt kap 250 darab magyar marha kihajtására a harminczad és a handgraf illetékének megfizetése mellett.⁶

1713. Nürnberg városa sok utánjárásra engedélyt kapott 300 magyar vágómarha vásárlására és roppant bajjal, az uralkodó dögvész közepette, november vége felé a szilaj marha Hartmanndorfnál teljes épségben állott. A város a 300 ökörnek valóságos ünnepélyes bevonulást rendezett.⁷

¹ Corp. stat. III. p. 323.

² U. o. IV. 1. p. 842.

³ U. o. III. p. 461.

⁴ TAKÁTS SÁNDOR adatai a közös pénzügymin. levéltárából.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ U. o.

1719. A győri vásárra 35 magyar marhatőzsér felhajtott 3636 marhát; elkelt 1391, párja 57—74 tallérjával. A szeredi vásárra ugyanekkor 4000 kövér marha hajtattott föl; szebbje 47—48 talléron kelt páronként.¹

1722 táján III. Károly határvámokkal vette körül az országot, így császári útleveél nélkül semmit sem lehetett az országból kivinni. Az 1722/3-iki országgyűlésen a rendek panaszára azt felelte, hogy a magyar marhára első sorban Bécsnek van szüksége. A mi ott nem kell: vihetik akárhova! De a nagy vám ezt akadályozta. A birodalmi városok könyörögtek, hogy közvetlenül vásárolhassanak — mind hiába! noha maga az udvari kamara is javasolta. Az engedély csak ritkán adatott meg.²

E században, GROSSINGER szerint, a marhapásztorság így tagozódott: Azok, a kikre ökrök őrizete bízva van, magyarul *göbölös, gulás, tsordás, bojtár* vagy *béresnek* is neveztetnek, a mint több vagy bevesebb barmot gondolnak.³

1723. Szeged város statutuma. Gulyások kötelességei:

1° Minden igyekezettel tartozik a marhákat itatni és legeltetni.

2° Minden lopástól magát megtartóztatni.

3° Tolvajokkal és rossztevőkkel nem társalkodni, sőt feladni és ha lehet megfogni és megfogattatni; olyan bitangokat tanyájáról eltiltani.

4° A tobzódást kerülni, tolvajok fogatásában segítségre enni; sőt tolvajokat s egyéb gonosztévőket tartozik megfogni.

5° Az beteg marhát vagy dögöt jó idején gazdájának megjelenteni és megizenni, az esendőt pedig meg nem nyúzni, míg a gazdájától szabadsága nem lészen.

6° Az bujtárokat tolvajságtól, kóborlástól tilalmazni, az marhának gyors vigyázására ébrezgetni és jó fenyítésben azokat tartani.

¹ TAKÁTS SÁNDOR adatai.

² U. o.

³ Hist. phys. Hungariae I. p. 120.

7° Nem leszen neki szabad kocsmában menni és ott részegkedni és korhelkodni.¹

1797. Gulyásokra vonatkozó intézkedés. Beregmegye statuta. A gulyások rendesen a husvéti ünnepek után hajtják ki a barmokat a legelőre és Szt Andráskor már abban hagyják a legeltetést és bár így csak félévig szolgálnak, mégis egész évi bért követelnek. A rendelet tehát úgy intézkedik, hogy tekintet nélkül Szt András ünnepére, a gulyások mindaddig legeltessenek, a míg az idő a legeltetésre alkalmas. A gazda pedig, ha tartást nem ad, akkor minden két éven túli baroméért fizet 17 krt.²

Csorda.

1718. Marosszék constitutiói. Némely faluk csordapásztort nem tartván, marhájuk a tilalmast gázolja, némely privatus emberek pedig, ha pásztor vagyon is, eleiben marhájokat nem adják, melyből következik, hogy marhájokat gyermekekkel őriztetvén, kárt tesznek; végeztetett azért, hogy minden faluk marhájának sub poena fl. 12 marhájokat pásztor eleiben adni és azokról fizetni tartoznak; nevezetesen pedig a hol ökörpásztor vagyon, hakinek bekertelt tilalmassa nincsen, ökreit a pásztor eleiben adni tartozzék, melyet haki nem cselekednék, toties quoties tisztelt atyámfiai a megírt poenat az engedetlen emberen exequalja, in super hakinek kárt tett marhája, azt fizesse meg.³

1718. Csordapásztor bére. Marosszék constitutiói. Minden ember az ő idejében a pásztornak, ú. m. fele bért Szt János napján, felét pedig, ha elébb nem is, a pásztorságnak végén megfizetni tartozik, melyre a falusbirónak gondja legyen; és haki eszerént meg nem fizetne, admoneálja, és ha az admonitióval is nem gondol, egy-egy frttal toties quoties büntesse meg; és

¹ Corp. stat. III. p. 726.

² U. o. II. 1. p. 502.

³ U. o. I. p. 78.

ha azzal sem gondol, requirálván V. tiszt atyánkfiát, fizetessen meg az ilyen consturna (konok) emberrel poena fl. 6.¹

1795. Csordásoknak bére. Hódmezővásárhely városi statutumok. Az becsületes tanács együttülésében meghatározottat, hogy mind az ökör-, mind pedig az tehéncsordásoknak egy darab marhátúl, a ki pénzül fizet, 17 kr fizetessék, az tartást is beleértvén; a ki pedig tartotta és tartani akarja, az olyan gazda egy darabtúl tartozik adni a csordásnak 6 itze búzát; az olyatén pedig, a ki sem pénzt fizetni, sem pedig tartani nem akarja, fog fizetni minden darab marhátúl 15 itcze búzát, mely végre az csordásoknak mértékje az városházánál meg fog billegeztetni.²

Marhaállomány.

1719. Szegeden volt 756 ökör, 330 ló, 802 tehén, 618 tinó, 200 ártány, 1874 juh.³

1779-ben 100,000 birka, 4000 ökör — 12 barmokban (gulyában) és 7 csordában — 4000 ló — 6 ménesben.⁴

Konda.

1719. Makktermésbecslés Sárospatakon. „Mi sárospataki főbiró recognoscáljuk, hogy a pataki udvarbiró maga eleibe hivatván bennünket, kívánván kétrendbeli kondásokat a Long erdőn levő actualis glandinatio (makktermés) iránt examináltatni, azok az szerint, a mint következnek, lelkiisméret szerint fateálták:

Primo, a méltóságos uraság részéről való kondások . . .

Secundo, külföldi oculált kondások . . .“⁵

1719. Krasznamegyei statutumok. Nagy kár tapasztaltatik abban is, hogy némely vakmerő emberek magok sertésmarháit

¹ Corp. stat. I. p. 78.

² U. o. III. p. 794.

³ REIZNER: Szegedi adólajstrom, in litt.

⁴ U. a. — U. o.

⁵ Erd. oklt. I. p. 641.

a tiszta réteken járattván, feltúratják, mely miá haszonvehetetlenné tétetnek sok jó rétek; azért valakinek sertési azután tiszta Rétben deprahendáltatnak, a gazda incurraljon in poenam fl. 12; a rétbeli kár is pedig megbecsültetvén, a rét gazdája contestáltassék. Ide nem értvén az olyan lunkákat, minéműek a Hídvégi, Lompérti és Majadi lunkák.¹

1733. Tanuvallatás Aranyosszék közös erdejéről. Tanuk vallják: Régen nekünk, hidasiaknak, erdőpásztoraink kihajtották az utrumban megnevezett erdőből az szék disznópásztorát, azután az székbeliek odahajtották a magok sertéseiket, melyeket fizetésért őrzöttek a mi sertéspásztoraink; de azután a székbeliek viszontag felköltének és egy darabját ezen makkos erdőnek megtiltották és vagy negyvenöt sertésöket onnan be is hajtottak, melyek osztán oda is vesztenek.²

1738. Szt-György városi statutumok. „Determinieret ein wohlweiser Rath und die Herren Genandten, dasz die allhiesigen Freyhäuszer und Bestandler vor ein jedwedest Stuckel sit venia: Schwein Viche for die Pascuation oder Weydung denar 10 zahlen sollen.“³

1743. Szentgyörgy városi statutum. Minthogy az idevaló sit venia disznómarhával a Curialista urak sertései is törvény tilalma daczára az erdőbe legeltetés végett hajtatnak, rendelje el a becsületes tanács a nevezett Curialista urakkal egyetértve, hogy sertéseiket az erdőből, a melyben semmiféle jussuk nincsen, ismét kihajtsák.⁴

1750. A dévai uradalom jószágkormányzója által a dobrai Krajnik részére adott utasításból. „Makktermés idején idegen sertéseket szoktak dominális emberek magok pásztorságok alá fogadni; azokat Krajnik uram vegye lajstromba . . .“⁵

1761. Szt-György városi statutum. „12º A hegypásztorok-

¹ Corp. stat. I. p. 367.

² Erd. oklt. I. p. 682.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 718.

⁴ U. o. IV. 2. p. 734.

⁵ Erd. oklt. II. p. 118.

nak és csőszöknek megengedtetik ugyan, hogy a szőlőkbe bitangoló s. v. sertéseket, ha másképp kikergetni nem bírják, lelőjjék, erről azonban tartoznak a tulajdonosnak, intézkedés végett, jelentést tenni.”¹

1794. Kondások rendje, a KASSICS-féle „Enchiridion benign. ordinationum” szerint.

A kondások az illetékes szolgabírák által, városokban pedig kiküldendő tanácsosok által, minden évben összeírandók.

A kondások a szolgabírák által minden negyedévben meglátogatandók és erről az alispánnak jelentés teendő.

A kondások tanyáit kötelesek a szolgabírák — judices nobilium — különösen makkérés idején meglátogatni.

A kondások felügyelőire nézve azon területeken, a hol több kondás nyájával majdnem egész éven át az erdőkben marad, meghatároztatik, kik tartoznak reájok felügyelni.

A kondások felügyelői tartoznak hetenként kétszer, váratlanul, előre nem sejtethető időben a nyájakat és a kondások tanyáit meglátogatni és egyik vagy másik nyáját némelykor megszámlálni.

A kondások felügyelője tartozik a nyáj tulajdonosának a disznók makkoltatásából folyó jövedelemmel együtt, a disznók számát és fajtát, valamint az időközben métely által elhullottakét is saját aláírásával megerősíteni.

A kondások felügyelői mellé több-kevesebb kerülő rendeltetik, kik az erdők rejtekhelyeit is tartoznak ismerni.

A kondások, bárkinek felügyelete alá rendeltetnek, a földesurak közül senkinek sem szabad kondását azok felügyelete alól kivenni, vagy azokat működésükben akadályozni.

A kondások fölügyelőinek díja a hatóságok által határozatik meg.

A kondásoknak uruk vagy gazdájok engedelme nélkül még saját sertéseiket sem szabad eladniok, a ki megveszi, megbüntettetik.

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 773.

A kondás a mételyben elhullott sertés egész hulláját tartozik számadáskor a felügyelő előtt felmutatni, nem pedig csak azoknak levágott füleit.¹

1797. Beregmegyei statutum. Magánosok több kondást ne tartsanak, mert azok az tilosban sok kárt szoktak tenni és az okozott sok kárt a pásztor között nem lehet behajtani. Elrendeltetik tehát, hogy egy-egy birtokos csak egy kondást tartson — esetleg többen közösen, évi bére pedig a két évnél idősebb állattól egyenként 1 kr és napi tartás egy évestől 1 garas, 2 évestől 9 kr, három évestől és idősebbtől 15 kr. És ha' ezt a gazda természetben akarja kiadni, így is teheti.²

1799. Csongrádmegyei statutum. Tapasztaltatván, hogy az gondtalanul legeltetett sertvések az utakat és töltéseket feltúrják és járhatlanokká teszik, tilalmaztatik, hogy a gazdák sertvéseiket közutakon legeltessék. Az áthágó kondások, vagy ha azok egyenes meghagyást igazolhatnának, pedig gazdáik, szolgabíró urak által az okozott kárnak helyrehozásán kívül, ha nemtelenek, 12 pálcza, ha nemesek, szóbeli per útján megveendő 12 forintok fizetésével rendeltetnek fenyítettetni.³

Juhászat.

1717. Pozsonymegyei statutum. Egy öreg juhásznak való szűr 3 frt 5 kr.⁴

1719. Juhászok szerződése. A fertőszentmiklósi uradalom rendje. Juhtartás Csapodon, Szt-Miklóson, Szerdahely közt vagyon; de hozzáadhatni az endrédi határnak alkalmatosságát is. A nevezett négy határ ötezer darab juhot nyárban télben capax az uraság számára kitartani. Ahhoz képest esztendőnként szükséges lészen ezen oeconomiát szaporítani s a juhászok contractusit úgy köll accomodálni, a mint a hegykői jószágoknak contractusa. A kinek $\frac{2}{3}$ öreg és $\frac{1}{3}$ fiatal juh adatik kezére:

¹ Kassics: Enchiridion benign. ordinat. III. p. 637—639.

² Corp. stat. II. 1. p. 502.

³ U. o. III. p. 477.

⁴ U. o. IV. 1. p. 635.

haszon és kárvallás, mind telendő költség őket illeti, s általában árendát ad minden darabtól 75 denárt és ezenkívül általában a juhok egész számától, minden száztól tíz fiatal bárányt, szaporításra valót, mely fiatalokat minden Szt Mihály napjára a juhok előbbeni számához hozzávenni és más esztendőre is a szaporított számot a megírt contractus szerint fizetni tartozik.¹

1719. Ugyanaz. Ellenben az uraság ad nékie minden százra, négy marhával öt robotos szekér, avagy két marhával nyolcz robotos szekér szénát; szalmát pedig annyit, a mennyire szükségére lészen.²

1724. Juhászok megrendszabályozása. Esztergommegyei statutum. Hogy a juhászok sokféle kellemetlenkedései elkerülhetők legyenek s az őtőlük elkövetett lopásokat büntetni lehessen, a vármegye birákat rendel közérjök, a kik igyekezzenek, hogy azokat rendre szorítsák, azon hozzáadással, hogy jegyes birkákat tartaniok tilos.³

1729. Pest városi statutum. Tudomásunkra lévén, hogy az elmúlt kemény télen sok juh ment tönkre és sokaknál a szám tetemesen csökkent, a legelő ellenben ezidén olyan, a minő már sok év óta nem volt, a korlátozástól ezidőszertint még eltekintünk, úgy azonban, hogy a kijelölt határon túl senkisémm járassa juhait, mert a csőszök a határt áthágó juhokat lelövik és akkor a kárt kiki magának tulajdonítsa. Ha azonban az idő változnék, vagy tapasztaltatnék, hogy ez a városra vagy a polgárságra nézve káros, ebben az esetben mindenképpen a teljes korlátozás — Abschaffung — következne be.⁴

1738. Tordamegye tanuvallatása a szindi földek és erdő felől. Karsai János vallja: „Mikor Lugosi uraméktól ökörlégetetésre vásárlott határnál az Grabaricsné asszony juhait behajtottuk, harmad napján az behajtásnak magam mentem viceispány uramhoz, hogy mitévők legyünk, mivel nem akarjuk kiváltani,

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1896. p. 97—98.

² U. o. 1896. p. 98.

³ Corp. stat. IV. 1. p. 666—667.

⁴ U. o. IV. 2. p. 687.

de ispán uram azt mondotta, hogy nem kellett volna az asszony juhait behajtani, hanem csak az pakulárét, azért adjuk vissza az pakulár kezébe“.¹

Ugyanott. Mergis Vaszili vallja: „Azt tudjuk, hogy kicsiny és szűk az szindi határ és kénytelen az falu Lugosi uraméktól bizonyos ökörjáró helyet árendálni; de azon juhok nem járnak, hanem ezelőtt három héttel Grabaricsné asszony juhait és a faluét is az ökörtilalmasból behajtották volt és meg is büntették őket, az minthogy az falu pakulárja az büntetést meg is fizette, de az asszony nem akarja megfizetni“.²

Ugyanott. „Grabaricsné asszony juhai és tehenei tilalmasban járván, a falu behajtotta s az falu ereje szerint meg is büntette, az mikor is bizonyos számú kecskéket kiválasztván, mikor harmadnapig senki ki nem váltotta volna őket, az haza törvénye szerint az falu ispán uramhoz panaszra ment és juhokkal mitévő legyen, leküldött, mire ispán uram azt felelte: adják vissza az asszonyom majorjának kezébe és az falu fűzesse meg (!) s az falu is az zálogul elvett kecskéket kiadni és az büntetést is megfizetni kényteleníttetik, ha az asszonyom pakulárján meg nem veszi az falu, azért az pakulár marháját kösse meg az falu“ (!).

Ugyanott. Vultur Tódor vallja: „Az szindi határnak és ökörtilalmasnak igen szűk és kicsin voltát jól tudjuk és tapasztaljuk, mivel minden esztendőben az peterdi határon Lugosi uraiméktól kellek ökörlegeltető tilalmast, bizonyos számú nyári dolgozokkal taxálnunk; de ezt sem tarthatja meg az falu az járó és portálkodó ökröknek számokra, mivel Grabaricsné asszony az juhait és teheneit reá hajtattja és vesztegetteti, melyet az falu keservesen látván, az juhait behajtották és az falu egy forintig meg is büntette“.³

1743. Pozsonymegyei statutum. A pásztoremberek, különösen a juhászok a hazai törvények és megyei rendeletek ellenére

¹ Erd. oklt. I. p. 712.

² U. o. I. p. 717.

³ U. o. p. 708.

gyakran tetszés szerint vadásznak, azért eziránt a régibb rendeletek megújíttatnak, s a vadászaton ért ilyen pásztorembereket és juhászokat büntetni lehet fegyverök és kutyájuk elkobzásával.¹

1744. Juhász fizetése. Pozsonymegye statútuma. Juhásznak, az melyik jobb és öregjebb, fizetése téssen ilyenformán:

Juhtartás, ha az gazdának circiter 200 juha

vagyon, téssen	N ^{ro} 25.
Késpénz	4 den.
Öreg szűr	2 f. 50.
Egy pár új saru, vagy	1 f. 40.
Egy pár fehér ruha, vagy	1 f. 50.
Téli sózás ab ovibus 20, vagy	—40.
Tartásra és eledelére, mécz — Metzen —	—20.
Fehér lisztnek, mécz	—02.
Bőti eleség, mécz	?
Húsra	2.—.
Só, font N ^{ro} 20	1.50.

Az juhát pedig *sózni* Szt György napig Szt Demeter naptúl.²

Ugyanott. Bojtár fizetése:

Kenyérre, mécz 12.	
Juhtartás, N ^{ro} 8.	
Öreg szűr, vagy	1 dr. 50.
Fejelés saru	—70.
Egy pár fehér ruha	—90.
Húsra	1 dr. —.
Sóra	—50.
Fehér lisztnek, mécz N ^{ro} 1.	
Lencse mécz $\frac{1}{4}$.	
Kása mécz $\frac{1}{4}$, vagy bent való tartás. ³	

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 819.

² U. o. IV. 1. p. 822.

³ U. o.

1744. Juhászok felfogadásának ideje. Pozsonymegyei statutum. Az egyenlőség érdekében statuáltatik, hogy a szolgák szegődtetése, a szomszéd vármegyék rendjének megfelelően és az 1723. évi 26 articulus alapján is, még pedig a juhászoké Szent Demeter ünnepén, a többi szolgáké ujévkor történjék.¹

1746. Jászkún kerületi statutumok. Gyakori példa, hogy a juhászok, nagy fütykösökkel felfegyverkezve, viszálykodásból gyilkosságba is keverednek; sőt e fütykösökkel a nyájakban is nagy károkat okoznak. Azért a nagy fütykösök viselése, mivel csak a farkasok ellen van helyén, most simpliciter eltiltatik 6 frt, vagy 15 bot büntetése alatt.²

1750. Jegyes *birkák*. Pozsonymegyei statutum. E vármegye régi és hosszas szokása konfiskálás terhe mellett tiltja a juhászoknak a jegyes juhok tartását, nehogy ezek a gazdáknak jó juhok helyett rosszakat adjanak. Mivelhogy ezt a jó szokást mellőzni kezdik, azért elrendeltetik, hogy a juhászok összes jegyes *birkái* tiltottaknak tekintendők, eladandók és áruk az illető egyház javára fordítandó.³

1756. Szabolcsmegyei statutuma. Azok a juhok és barmok, a melyek Erdélyből e vármegye területére, legelőre hajtattak, egyenként megtsálandók: amazok 1 és $\frac{1}{2}$, emezek 3 krajczárjával s ez a pénz a megye házi pénztárába fizetendő.⁴

1768. Liptómegyei statutuma. Juhászok és pásztorok, juhok és kecskék számára, élő és sarjadozó fákat levágni ne merészeljenek; hogy ennek annál inkább eleje vétessék, legeltetés közben csak botokkal, nem pedig fejszékkel legyenek ellátva.⁵

1772. Hajdúkerületi statutum. A nyájajuhásznak a fejés meg nem engedtetik. (A nyájajuhász csak ürüket legeltetett, tehát fejős juhot nem tarthatott). A kik ezen determinációnak nem

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 821.

² U. o. II. 2. p. 43.

³ U. o. IV. 1. p. 839.

⁴ U. o. I. p. 388.

⁵ Erd. oklt. II. p. 275.

engedelmeskednek, ha alkalmasak lesznek, gyalog katonáknak adatnak, a kik pedig alkalmatlanok, 24 forinttal büntetődnek.

A juhászok a megdöglött juhot hústól tartoznak hazavinni, különben tőlök nem acceptáltatik.

A pásztoroknak korcsmákban korhelkedni, részegeskedni tilalmaztatik, különben, a ki compériáltatik, toties quoties 40 pálcza ütést fognak szenvedni.¹

1772. Ugyanott.

Nyájajuhászoknak nyáriban 4 kenyér, téliben 6 kenyér, ahhoz való ázalék (főzelék).

Fejős juhászoknak egy hétre 2 kenyér, két hétre 1 sajt. Elletésért, fejésért fizetése leszen 18 vonás forint, egy pár bockor, melybe szűre, vasárnapi teje, sósvize és ráadás teje befoglaltatik.

A fejést elkezdi Szt György napja után két héttel, végzi Szt Mihály napja után két héttel.²

1781 táján. Mindszent-Algyő uradalmi történet. Algyő községe folyamodik az úriszékhez, hogy a német³ *birkák* legeltetését tiltsa el.

Ugyanott az úriszék és az Uraság Herke János német *birka*-juhait az algyői legelőről nemcsak, hogy ki nem tiltotta, sőt Szekeres József város főügyészének is megengedte, hogy 500 darabból álló „*bürge*-juh“ nyáját is az algyői, serkédi és svájczér járáson legeltethesse.

Ezáltal az említett legelők annyira elromlottak és elbűdösödtek, hogy az algyőiek legelő jószágai azt nem járhatták s ennek következtében Algyő helység 1781-ben az említett járások bérletéről *lemondani* kényszerült.³

A helység tartozott még a tisztházak javítása, kertelések és határok újítása s a gulya és a ménés téli legeltetése alkalmával őrizetet és segítséget adni.⁴

¹ Corp. stat. III. p. 493—94.

² U. o.

³ M. Gazd. Tört. Szemle 1895. p. 337.

⁴ U. o. 1895. p. 331.

Juhászczéhek.

A gömörmegyei juhászok *szabadalma*, kik testületileg voltak szervezve — I. XVII. század 1635 alatt — abban állott, hogy a krasznahorkai és csetneki uradalmakban lakó juhászok dézsmát sem bárányaik, sem vetésük után nem fizettek s a király dézsmásainak minden juhász csupán két sajtot és egy hevedert — nyilván a tót „opaszok“ — ha nem adhatta, 6 pénzt adott. A XVII. századbéli pör kimenetelét már ismerjük; a zaklatás azonban a XVIII-ik században megújult.

1702. Gróf Koháry, mint a gömörmegyei tizedek bérlője, a tized megtagadása czímén pörbe idézte a juhászokat és ugyanaz az I. Lipót király, saját 1676-iki kiváltságlevelét — lásd 1676 alatt — megtagadva, kimondotta, hogy a Wesselényi-féle kiváltság, az 1659-ki törvénynek nem praejudicálhat. Ilyenek után a juhászoknak pör-egyezségre kellett lépniök, mely szerint:

- 1° Az 1702 és 1703. évi tized fejében 600 frtot kellett lefizetniök;
- 2° Megigéri, hogy a tizedmentességre jogosult juhászok nevét és telkeit pontosan összeiratják;
- 3° Ha a gróf ezt az egyezséget nem hagyná helyben, a pör megújíttatik.

Úgy is történt; de a pört csak 1716-ban ujitotta meg a gróf, a juhászok el is vesztették és a fizetni elmulasztott tizedek fejében 1560 frtban elmarasztaltattak és ezentúl a tizedet ők is minden évben megadni tartoztak.

Összesen 4380 forintot zsaroltak ki rajtok és most azután még az a látszólagos szabadság is elveszett, a mivel eddig kecsegtették. Csak II. József kormányzása alatt éledezett föl reményük és 1787-ben most már magok a juhászok indítottak pört a Koháryak ellen, régi szabadságuk, vagy legalább a fizetett váltságösszegek visszafizetése végett. Ennek a pörnek a fordulatairól már mit sem tudunk, csak azt, hogy ügyüket egy táblai ügy-

véd vitte, kinek a XIX. század 40-es éveiben történt halála után, összes okleveleik előbb a kir. táblára, utóbb az országos levéltárba kerültek és ott a táblai ügyvédek után maradt iratok között fasc. 104. Nro 41 alatt őriztetnek.¹

Az 1686—1688-iki összeírás a szepesi kamara oklevelébe van letéve és evvel szemben áll az 1794-iki, mely tanuvallomások alapján készült. E szerint Gömörmegye kiváltságos juhászházai így csoportosultak falvak szerint:

Redova, az egész falu juhászokból állott; 1686-ban 20 juhászcsalád volt; 1794-ben pedig 24 házhelyet írtak össze:

Berdárka, szintén az egész falu juhász volt; 1686-ban 10, 1794-ben már csak 8 házhely volt.

Hankova, a régi 7 család — Sándor, Tobiasovics, Ortheim, Farkas, Matusow, Hricz, Oravec — 1794-ben mind megmaradt és „mai napiglan az helységben levő házhelyen, az régi nemzetségeknél házhelyét megtartották“. A Farkas család pedig nemessé lett.

Pusztá-Kis-Szlabos, a régi négy családból — Regulyi, Ádám, Szarka, Blaskó — a Regulyi család kihalt.

Pétermánfalva, a régi, egyetlen juhászcsalád — Laczo — megmaradt.

Gencs, a régi két családból — Gencsi, Gyurmán — egy élt.

Sebespatak, a régi két család — Filo, Kartalik — megmaradt.

Bekenye-Újfalu, az egyetlen régi juhászcsalád — Kozár — megmaradt.

Körösön, a régi két család — Gyenes, Imre — megmaradt.

Szalóc, a régi négy családból — Csunó, Lőrincz, Ferencz — egy kihalt.

Jólesz, a régi hét (?) családból — Bató, Keszely, Gécz, Jobbágyi, Grecs, Biridla — öt halt ki.

Hosszúrét, az egyetlen család — Pál — megmaradt.

Kis-Veszverés — Kis-Poloma — a régi hét családból — Zátroch.

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 94.

Hanasz, Vrankó, Uhrák, Likó alias Urtakó, Usvák, Brendzár — öt halt ki.

Nagy-Veszverés, — Nagy Poloma — a régi három családból — Vaskó, Kvaszni, Kochel — egy halt ki.

Henczko, a régi hat családból — Belus, Vrankó, Slovák, Valach, Kovács — három halt ki.

Felső-Sajó — Felső Szlána — az egyetlen család — Sebek — kihalt.

Fekete-Lehota — a régi 13 család — Pukanszky, Holovka, Král, Holovár, Sopka, Andráskin, Michalikuv, Miklusovics, Helpen, Benkó, Poposik, Fedorkovics, Spirkó — 1794-ben mind megvolt.

Nagy-Szlabos, a régi 13 családból — Laczkó, Kozár, Jakobej, Válint, Kristofovics, Steller, Balczó, Seszták, Teslár, Lacsni — három kihalt, egy elköltözött, a Laczkó család pedig megnemesedett és Ladislaides nevet vett fel.

Rahócz vagy *Rohfalván*, a régi három (?) család — Varga, Paluczka, Gencsenszky — megmaradt.

Márkuska, a régi két család — Lipták, Maxi — megmaradt.

A gömörmegyei kiváltságos magyar, tót, kisorosz, oláh, délszláv és német juhászok 20 faluban laktak szétszórva. Sokan meghaltak, többen nevet változtattak, úgy hogy 1794-ben már csak házhely jogán vitatták régi szabadságukat.¹

1717. *A csallóközi juhászczeh szabályai.*

1. Mivel az egyedül római igaz catholica hitnek megtartására és gyarapítására igen szorgalmatos gondunk vagyunk, azért akarjuk, hogy senki ezen czéhmester ne lehessen, hanem csupán csak az, ki az régi római catholica hitben vagyunk; és mivel minden czéhekben az istennek dicsősége és tisztessége fönt tartatik, azért akarjuk azt is, hogy ezen czéhben levő minden mesterek, mind mesterlegények, nemkülönben tanítványok és az mesterek cselédjei is Úrnapján reggel 6 órakor mindnyájon

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 95.

ájtatosan és istenessen Somorjában jöjjenek és ottan az úrnapi processión jelen legyenek, az ki pediglen az mesterek közül ezen ájtatosságból elégséges ok nélkül kivonná magát és jelen nem lenne, az olyan, hogyha juhász-mester, két funt viaszgyertyában vagy egy forént pénzben, hogyha pedig mesterlegény volna, egy funt viaszgyertyával vagyis fél foréntban az templomra megbüntettetik.

A zászló pediglen (melyet mentül előbb fognak elkészíteni, és somorjai templomba fognak állítani) ilyen lészen, tudniillik, egyfelül lészen leírva: Christus urunk egy báránnyal és juháspálczával és a mellett Szent Dávid király, királyi buzogánnyal és koronával, másfelül pediglen Christus urunknak születése és egy bárány egy hegyen leírva.

Azon úrnapiján azonfölül mindnyájan a szent misét keresztényi ájtatossággal és tiszteletességgel meghallgatják és a szent mise alatt az offertoriumra mindnyájan elmennek, mely ájtatosságot az czéhmester egy nappal ezelőtt kinek-kinek az mesterek közül tudtára fogja adni.

2. Légyen ezen nemes Pozsony vármegyében csallóközi districtusban magános fő-czéhládája és azon czéhbéli mesterek ládája tartatassék Somorjában vagyis Szerdahelt, és választassék az juházmesterek közül egy, a ki érdemesebb, czéhmesternek, úgyhogy az egész böcsületes czéh, elrendelt napokon, az czéhmesterrel együtt oda, az hol az czéhbéli láda fog tartatni, öszvegyűjjenek és az czéhbéli szokásokat és articulusokat magoknak megolvastassák és megtartsák. Azon czéhbéli juházmesterek ládája pediglen lészen az fő-láda, az melyet minden juhász-mester azon csallóközi districtusban annak fog ösmerni és aztot érdemesen megbecsülleni.

3. Nemkülönben az mesterek azon legyenek, hogy ünnep és vasárnap, az hol lehet, az eselédjek az szent misét hallgatni el ne mulassák, kiváltképpen pediglen nagy büntetés alatt senki közülök, se mester, se legény az husvéti szent gyónást és áldozást az anyaszentegyháznak bevett dicséretes rendi szerént követni el ne mulassa, és még azonfölül, mivel illendő, hogy

az társaságban lévők, holtok után is az maguk társmenterekről és czéhbeliekről gondolkodjanak, és az megholtak lölkiért is imádkozzanak, azért illendő, hogy minden esztendőben, nevezet szerént pediglen mindjárt úrnapija után való nap (hogya alkalmasan meg lehet) szegény ezen társaságból vagyis czéhből megholt lölkökért egy szent misét szolgáltassanak.

Mivelhogy az most megírt ájtatosság Istennek dűcsösségére és a keresztény lelkek jó példájára rendeltetett, azért tovább is akarjuk, hogy minden esztendőben, minden ezen juhászok társaságában lévő mesterek, legények és cselédjek is, az kitől csak meg fog lehetni, karácsony napján is Somorjában vagyis Szerdahelt, az hol az akkorbéli czéhmasternek közelebb és alkalmasabb lészen, és az éczakai szent misén és czeremóniakon jelen legyenek és ájtatoskodjanak.

4. Az úrnapi processió után esztendőnként az egész czéh öszvegyűjön szokás szerint czéh- és atyamestert válasszanak maguk közül, azkiknek is, az czéhládának két kulcsát kezében adják és azután egy ebédet adván az czéh költségeből, az szokott esztendőbeli czéh taxája, kitől-kitől megadattassék, úgymint az mester tartozni fog adni 50 pénzt, és az mesterlegény 25 pénzt minden mentség és halasztás nélkül, melyet is az czéh ládjában fognak tenni, és azután rendszerint ezen új articulusokat magok között elolvassák, hogy ki-ki ahhoz tudhassa magát tartani.

5. Senki ezen czéhben be ne vétetessék, valaki előbb meg nem mutatja, hogy igaz anyaszentegyháznak rendi szerént való szent házasságból született és hogy azelőtt már szolgált érdemes czéhbeli mesternél, azhol is híven és jámborul viselte magát, és hogy a mint illik az juhász mesterséget elégségesen megtanulta. Mindezekről pediglen legyen nékie elégséges testi-moniális levele és obsítja attúl a gazdátúl, kinek szolgálatjában volt.

6. Azért is, mivelhogy ezen czéh, leginkább azért rendeltetett, hogy a juhgazdáknak és uraságoknak jobb és hívebb cselédje legyen, és szebb rendtartás tartassék meg, azért szükséges, hogy minden tanítvány, a midőn befogadtatik, és azontúl

mesterlegénynek elégségesnek ösmertetik 3 foréntot, az mesterlegény peniglen az, mely mester lenni kívánna, az mesterlevélért 12 foréntot, az mely pediglen ugyan juházmester fia volna, az olyan csak 6 foréntot az czéh ládájában bétegyen az czéhmaster kezihez.

7. Ezen articulusok ellen, az melyek is az jó rendtartásért és juhászok között való sok rendetlenségek eltávoztatásáért adattattanak ki, ne légyen akármely juhásznak szabad, ezen csallóközi districtusunkban esztendőnél tovább lenni, úgyhogy az czéhben ne adja magát, melyet se az urak, se gazdák ne protegáljanak, sőt inkább magok is compellálják, hogy czéhben adják magokat, holott pediglen annyira fejeskednének, és ugyancsak nem akarnák czéhben adni magokat, azon csallóközi districtusunkban az olyanoknak maradása ne lehessen. Hogyha pediglen valaki ezen czéhben adni akarná magát, az ki még czéhbéli mester nem volt, tartozik a czéh ládájában az olyan letenni előre, az társaságban való bevételiért: 16 foréntokat, és az templomra adni 2 font viaszgyertyát.

8. Hogyha pediglen, idegen helyről és más czéhből, valamely juházmester ebben az czéhben akarná adni magát, legelsőben is tartozik az maga böcsületes születése levelét az czéhmasternek, nemkülönben az mester bizonyáglevelét is, együtt az maga jóviseléséről való levéllel megmutatni, úgy azután az czéhben befogadtathatik, úgy mindazonáltal, hogy az czéhládában az mester 8 foréntot elsőben leolvasson, az ki mesterlegény lenni kívánna 4 foréntot, és ki-ki 2 font sárga viaszgyertyát az templomban. Hogyha pediglen ebből az czéhből, más juhász-czéhben valamelyik juházmester által akarna menni, az szabad légyen, úgy mindazonáltal, hogy az bizonyágleveléből elmenelekor letegyen 8 foréntokat.

9. Tartozni fog az czéhmaster, maga mellé vévén egy hitves czéhbéli társát, minden esztendőben egyszer, ezen csallóközi Pozsony vármegyében lévő districtusunkban, az egész czéhbéli mestereket meglátogatni, azoknak magokviselését és életek folytatását megvizsgálni, és hogyha valamelyiket találná feslett élet-

ben, vagyis gonosz cselekedetekben, aztot mindjárást érdemesen megbüntesse az czéh, holott pediglen nagyobb vétkek volna, az mely magistratus büntetése alá való volna, az olyan vétket azonnal az competens magistratusnak bemondják.

10. Holott pediglen az olyan vétkit valamely czéhbelinek, akár szeretetből, akár pediglen félelemből, vagyis akármely más okból, illendő magistratusnak bé nem mondanák, az czéhmester maga és azon társa, az melyik véle volt az visitációban érdemesen fognak megbüntettetni.

11. Hogyha valamelyik mester vagyis juhászlegény, gonosz életre adná magát és tilalmas babonásokkal élne, annál is inkább, hogyha valakinek azáltal legkisebb kárt tenne, azonnal az competens magistratus által, érdemesen megbüntettessék és az czéhből kivettessék. Ne is légyen szabad *nyőltelen* legénynek, egy szolgáló leánynyal, az juhgazdaságot fölfogni és ilyenképen magát szolgálatban adni.

Adatik arra is szabadság és hatalom a czéhnek, hogy, ha valamely mesterlegény parasztemberhez vagyaz községhez szolgálatban adná magát és rosszul viselte volna magát, vagyis az juhok legeltetésiben gondatlanul viselte volna magát, az olyant az czéhből kivetni, és az czéhbéli lajstromból nevét kitörölni.

12. Hogyha valamely juházmester, az maga szállásán vagyis házánál, valamely gonosz embereket tartana és azokkal társalkodnék, mely is hogyha ellene megbizonyodik, legelsőben 2 funt viaszgyertyával az templomban megbüntettessék, azután pediglen, hogyha többször is elkövetné, az czéhből kivettessék, mindazonáltal hogyha olyan vétke lenne, azonfölül is szabad az urának őtet megbüntetni.

13. Hogy az igazságnak folytatása közöttök jobban szolgál-tassék, az midőn czéhmestert választanaki, ugyanazon alkalmatossággal egy törvénybirót is, valamely böcsületes, juhokat tartó nemes embert válasszanak, az mely előtt ki-ki maga panaszát megmondja, az igazság szolgáltatását várhatja. Az mesterek tanítványokból legényeket és legényekből mestereket csinálhat-

nak, úgy azután az volt czéhmesterek az czéhláda jövedelméről szépen és rendesen esztendőnként számot is adjanak, és az kik ezen articulusok ellen vétettek volna, érdemesen megbüntettessenek.

14. Nem tiltatik az czéhbeli mesterlegény-juhászoknak, hogy, ha akarják magok között czéhbeli ládát tarthatnak, abban az helyben, az hol az mesterláda tartatik, az mely ládára 2 mesternek és 4 czéhbeli legénynek vagyis kevesebbnek kulcsa lehet, hogy az több czéhbeli mesterlegények is tanulhassanak és tudhassák az czéhbeli rendtartást, és hogyha valamelyike aprólékosabb büntetést érdemelne, magok közt azt meg is büntethessék és ugyan úrnapiján az mesterlegények czéhládája jövedelméből egy ebédet adhassanak magoknak, minthogy pediglen költség nélkül mindezek meg nem készülnek, egy mesterlegény esztendeig 25 pénzt adhat ezen ládában.

15. Ne is légyen szabad egy mesternek egyszerre egy tanítványnál többet megszegődni, a kinek is 3 esztendő forgása alatt, szokott ételt, italt és ruhát is tartozik adni. És hogy az legényeknek beszegődése és esztendőbeli szolgálatja rendesen folyjon, valamint másutt, úgy itt is, Szent Mihály napján fognak változni a juhászlegények, azkiknek is, hogyha jól viselik magokat, az mesterek az megszegődött bért igazán megadják, és semmi lett úttal meg ne tartsák, viszont az juhászlegények is tartoznak híven, jámborul és szorgalmasan dézmálni, hogyha pediglen az szolgálat nem tetszenék, aztat fertály esztendőnél előbb föl köll mondani.

16. Mivel pediglen ezen czéh leginkább is azért föllállítatik, hogy az juhos gazdáknak és uraknak állandó és értelmes juházmesterek lehessen, azért nem lészen szabad egy mesternek is esztendő alatt az urától elmenni. Azmidőn pediglen ideje kitelik szolgálatjának, szokás szerént, az urától magaviseléséről, szokott bizonyáglevelet vegyen, az mesterlegény pediglen az mesterétől, úgy, hogy azon levelet az czéhmesternek megmutathassák arra nézve, hogy az czéhmester tudhassa kinek-kinek az maga jóviselését, és más úrhoz is recommendálhassa, és

ártatlanul valahogy rossz hírit és nevét ne költsék, és kárt ne tegyenek irigységből is netalántán, olyan másutt maga szerencséit kereső juhászmesternek.

17. Az istenes életnek, és jó rendtartásnak behozatására, másoknak is példájára, oltalmazkodjanak minden czéhbeli juhászmesterek, legények és tanítványok az undok és mocskos szitkok és átkozódásoktól, valaminthogy az több czéhekben is keményen meg vagyon tiltva; és hogyha valaki találkozik, azki Isten ellen káromkodnék, vagyis más mestertársát megszidná, avagy szitkozódásra okot adna, az olyan az templomra egy funt viaszgyertyával megbüntettessék, és ha többször követné, az czéhben nagyobb büntetés legyen.

18. Hogyha valamely juhász-mesterlegény vagyis tanítvány megtalálna betegedni, tartozik az mester, betegségében hozzálátni, az mennyire tehetsége engedi, nem tekéntvén az betegnek szegény mivoltát, hanem Istenre nézve is körösztyén-ségtől viseltetvén, magáébúl, vagyis az czéh költségével orvosoltatni, és szorgalmatos gondot viselni, hogy az olyan beteg, jóidején az szent gyónás által Istenivel megegyezzék, az szent sacramentumot magához vegye és ha megtalálna halni, aztot más czéheknek rendi szerént, czéhestül eltemettesse, és temetőhelyre ki is kísértesse és 3 szent misét az lölkiért mondasson, ha nem volna annyi értékje, az czéhláda költségével is. Avagy is, hogyha valamely legény vagyis tanítvány annyiban ereiben megfogyatkoznék, hogy a szolgálatjával kenyerét nem kereshetné, körösztyén szeretetből, az társaság annyi irgalmasságot fog tenni véle, hogy az czéhláda költségeivel is megsegítsék, azmint-hogy tartozni fog minden czéhbeli mester az olyan ügyefogyott társoknak szállást adni és azmennyire lehet, étellel táplálni.

19. Ne is legyen szabad semmi juhásznak valamely úrnál vagyis gazdánál, juhok mellé szolgálatban állani, többször megnevezett Pozsonyvármegyénkben lévő csallóközi districtusban, azki nem lenne ezen czéhben beiratva, hanem tartozni fog az czéhmester, az olyan nem-czéhbeli helyett, más jót és alkalmaztost, azon fizetésért, az melyért az másik szolgált volna, állítani,

és jóviseléseért is felelni, az maga böcsületinek és tisztinek elvesztése alatt, az minthogy az olyan nem-czéhbeli, az úrnak elsőben panaszt tevén, az czéhmester az szolgálatból el is tilt-hassa, mivel semmi kára az úrnak nem következik utánna, holott pedig az czéhben oly mester nem volna, azki tetszenék az úrnak szabad máshonnénd is, hozni juhászt magának.

20. Mindezen czéh, azért állíttatott föl, hogy az sok gonosz cselekedetek eltávoztassanak, és az gonosz emberek kiirtassanak, azért akarjuk, hogy ezen juhászczéhben lévő mesterek, és igaz házasságból született azoknak gyermekei és maradéki, minden helységekből és tartományokban mind Magyarországon s mind Magyarországon kívül, böcsületes embereknek tartassanak, minden czéhben befogadtassanak és más böcsületes emberek gyermekeit házastársul vehessék és ők is hasonlókhöz férjhez mehessenek, és hogyha valaki ezen articulus ellen valamit cselekednék, valahányszor történnék, mindannyiszor az kir. fiscusnak az olyan ellenkezőn 3 márka ezüstöt ipso facto megvehessen.

21. Hogyha az czéhmester, valamely úrnak, vagyis juhos gazdának, juhászmestert állít, hogyha kívánja az olyan úr, vagyis juhos gazda, tartozik érette felelni is, úgy, hogy ha vagy szántszándékkal, vagy tudatosságból, kárt tenne az juhokban, az czéhmester atyamesterrel együtt tartoznak az olyan kárt megfűzetni.¹

XVIII. század. DITZ² szerint Székesfehérvár központja volt a német juhászoknak, az úgynevezett „Pustenmeistereknek“. Ezek saját czéhben egyesültek és itt tartották évenként Szt Mihály napján gyűléseiket. A juhászok között a rend és tisztesség fenntartása, a juhtenyésztés fejlesztése volt, céljuk és tekintélyük oly nagy volt, hogy az önállóan gazdálkodó uradalmak juhászaikat a czéhtől szegődttették. *Ezek voltak a „birkások“, kik közül többen nemességet nyertek.*

¹ Magyar Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 254—259.

² DITZ: Ung. Landwirtschaft. p. 304.

Székely juhászat.

Kozma szerint a juhászat nagyjában megfelelt a marhatenyésztésnek, t. i. rendszer szerint közös nyájokban legeltetik a juhokat. E végett községenként egy *bácsot* fogadnak, a ki maga mellé *pakulárokat* veszen föl a legeltetésre. A *bács* azonban különbözik a barompásztortól, hogy ő nem meghatározott fizetésre szerződik, hanem mintegy haszonbérelője a község juhnyájának. Ugyanis, minden fejős juh után meghatározott mennyiségű sajtot ad a gazdának s a mit azonfelül fej, az az ő fizetése. Ennek pedig rendes törvénye az, hogy midőn Szt György napkor kiadják a juhokat, próbafejést tartanak s a melyik juh annyi tejet ad, hogy egy üres tojáshéj megtelik vele, arról azon esztendőben egy fél kompona, vagyis 16 font sajtot, 3—4 kupa édes ordát fizet a bács, minden szorosabb időmegszakítás nélkül. E mellett a sópénzt minden gazda juhai számára képest fizeti és hogy a juhok a kellő mennyiségű sőt kikapják, azt a gazdák közös megállapodás szerint ellenőrzik. E rendszer ős, patriarchalis színezete azonnal szembeötlik. Egy kissé kedvezőtlen nyár, vagy kisebb mérvű lelkiismeretesség a bácsban, akárhányszor vezet pörlekedésre, a gazdák megkárosodására. Nagyobb juhos gazdák és az udvarok rendszeren külön esztenát tartanak, a mi a községben sok zavart és visszavonást okoz a legeltetési jog mérvének megállapításánál.¹

XVIII. század vége felé GROSSINGER² írja, hogy minden megye saját juhaklokkal bír; nem ritkán 600, sőt 1000 és ennél is nagyobb számú juh alkotott egy nyájat és együtt legelt.

Kecske.

1700. I. Lipót nyílt parancsa, a bányászat céljaira szánt erdők megóvása érdekében. Nyílt parancscsal komolyan és szigorúan meg van tiltva, hogy akár előljáróság, akár alattvaló

¹ KOZMA: „Székelyföld“. p. 225.

² GROSSINGER: Hist. phys. Hung. I. p. 166.

ezentúl kecskét vagy más apró marhát azokba az erdőkbe, a melyek a besztercebányai rézkohókhoz vagy más arany- és ezüstbányászatokhoz és olvasztókhoz tartoznak, behajthassák, ott tartásák; sem más művekhez tartozó földeken és kaszálókon ne rombolhassanak, „mégis alázatos jelentést vettünk, hogy e tilalom, különösen Selmeczbánya körül, nem tartatik meg, hogy ott a juhászok — *Wallachen* — kecskék és nagyszámú aprómarha behajtásával és számos fának döntésével nagy károkat okoznak stb.“.¹

1764. Tanuvallatás a kisztei Nyilaserdő használatáról. Koleszár János vallja: kecskepásztora lévén azon időben a falunak, e fatens, emlékszik jól s tudja is bizonyosan, hogy midőn az helység a deutralis Nyilaserdőt telkekre felosztotta, akkoron Bernát János uram telkére teljességgel semmit sem adtak.²

1788. Máramaros vármegye szolgabirájának jelentése a hosszúmezei városi erdőkben esett károkról. „A mennyire lehetett, megszámláltuk a lecsontkázott *muzsdályfákat*, melyeknek száma valóban nem kevesebb, hanem még több tíz-húsz darabbal, mint a dominiális ispán relatiója tartja; de hogy éppen kecskések vágták volna le, az nem bizonyos, nem is lehet kivílgosítani.“

A kecskepásztorok közül pedig csak kettő találtatott meg, ú. m. Raduly Iván, Balás Pál kecskése és Argyelán Iván, Pál András pásztora, kik külön-külön kérdésekre vétést, a gazdák erősen állították, hogy a kecskések nem vágták a tölgyfákat.

A nevezett kecskések hasonlóan azt állítják, hogy az ő kecskéjük ott nem járt, különben gazdájuktól szorosán meg volt parancsoltva, hogy a *muzsdályfáknak* békét hagyjanak, azonban ők azt nem tudják, ki vágta le a fákat, mivel ők nem látták.³

¹ Erd. oklt. I. p. 623.

² U. o. II. p. 224.

³ U. o. II. p. 297.

XVIII. század. GROSSINGER¹ írja: A kecskék kóborlók, nyughatatlanok és állhatatlanok, mert a nyájtól elmennek, lejtős helyeken, kőszirteken kószálnak; a pásztornak 30 kecske több bajt okoz, mint 300 juh.

Pásztorok rendje.

1723. Egyes vidékeken a baromtenyésztők külön testületeket, sőt formászerű czéhet alkottak, mint ilyenek sajátos jogszabályokkal bírtak és királyi szabadalmakat is nyertek, míg végre az 1723-ki, 66. törvényczikk erejével, úgy mint a többi pásztor, különösen a baromhizláló gulyások is, szolgálati viszonyaikra nézve a megyei hatóságnak rendeltettek alá.²

XVIII. század. Magánpásztorok kizárása. A lakosok mindenféle barmai egy helyen együvé hajtandók és egy pásztor őrizete alatt legeltetendők, a lakosok magánpásztorai tehát éppen nem türendők.³

Az Enchiridion rendje.

1765—1766. Csákánynyal és más, testi sértésre alkalmas eszközökkel az alattvaló magyaroknak Ausztriába, Morvaországba, Csehországba, Stájerországba utazni, letartóztatás terhe alatt tilos.⁴ Ez nyilván a baromtözsérekre vonatkozott.

Pásztorrend.

1772. Katonai szökevények. Az erdőkben és a pusztákon élő pásztorokkal a katonai szökevényekre vonatkozó rendeletek közlendők.⁵

1794. Szegődés. A ki a szükséges bizonyítványokkal és

¹ Hist. phys. Hung. I. p. 193.

² WENZEL G.: M. mezőgazd. tört. p. 388.

³ PFAHLER: Jus Georgicum. p. 77.

⁴ KASSICS: Enchiridion benign. ordinat. I. p. 66.

⁵ KASSICS: Enchiridion I. p. 239. 4799. sz.

elbocsátólevéllel nem bíró pásztorokat szolgálatba fogadja, megbüntetik.

Személyleírás. A pásztorok conventiós levelébe személyleírásuk bevezetendő és ez a vizsgálat alkalmával a szolgabíró által elkérendő.²

Bojtárok szegődtetése. A számadó pásztoroknak alárendelt pásztorokat, ú. n. bojtárokat a gazda tudta nélkül sem szegődtetni, sem elbocsátani nem szabad.³

Rovottak nem lehetnek pásztorok. A pásztorélet azoknak, kik barom- vagy lólopáson többször érettek, tiltva van.⁴

Jószágról szóló bizonylat. A gazda saját lábasjószágáról pásztorának írásbeli bizonylatot tartozik adni, a melyben a pásztor lábasjószága is faj és szám szerint bejegyzendő.⁵

Lábasjószág legeltetése. A lábasjószág az egyes községekben egy nyájba terelendő és így legeltetendő.⁶

Az ígásjószág őrzése. Az ígásjószág egy elkülönített nyájban őrzendő.⁷

Az lábasjózágnak elkülönözött, nyájon kívül való legeltetése, börtön büntetése alatt tilos.⁸

Hátas ló használata. Meghatározandó, hány hátas- vagy nyerges ló használható a baromcsordák körül.⁹

A hátas ló elvesztése. A legeltetési területen kívül talált pásztor lovától megfosztatik, ha elcsapongásának okát adni nem tudja.¹⁰

Lábasjószág bélyegzése. A közös legelőkön levő lábasjószág bélyeggel látandó el.¹¹

¹ Kassics: Enchiridion benign. ordinat. III. p. 488. 4052. sz.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o. p. 489. 4052. sz.

⁵ U. o. p. 488. 4052. sz.

⁶ U. o. p. 492. 4052. sz.

⁷ U. o.

⁸ U. o.

⁹ U. o. p. 194. 4052. sz.

¹⁰ U. o.

¹¹ U. o. p. 491. 4052. sz.

A nyájak vizsgálata. A nyájakat és csordákat a helybeli birák minden héten váratlanul, előre nem sejthető időben tartoznak meglátogatni.¹

Pásztorok szemmel tartása. A lábasjóság pásztorait a szolgabírák őrködő szemmel tartani felelősség legsúlyosabb terhe alatt köteleztetnek.²

Pásztorok felügyelete. A barmok pásztorait és a kondásokat az eljáró szolgabírák gyakrabban vizsgálni és erről negyedévenként az alispánnak jelentést tenni tartoznak.³

Fejsze tilalom. A pásztoroknak és kondásoknak fejszékét és más hasonló, gyilkolásra alkalmas eszközöket viselni tilos.⁴

Kunyhó vizsgálat. A pásztorok kunyhói többször megvizsgálandók és az ott rejtőzködő csavargók elfogatandók és egyszersmind érdemileg megbüntetendők.⁵

Kunyhó vizsgálat. A pásztorok és a kondások kunyhói a csendbiztosok — persecutores — által gyakrabban, előre nem látható időben meglátogatandók.⁶

Csavargók letartóztatása. A pásztorok kunyhóiban talált csavargók és gyanus személyek, habár kebelbeliek is, elfogatandók és elzárandók.⁷

Betyárok összeírása. A betyárok összeírandók és évi szolgálatra, vagy helyhez kötött lakásra szorítandók; ha pedig azután is csavarognának, katonai szolgálatra besorozandók.⁸ (A pásztorélet az újkorig is mindig kapcsolatos a szegénylegénységgel.)

Pásztorok zsarolása. A pásztoroknak, a bűnpártolás büntetésének terhe mellett kötelességük a bíróságnak följelenteni

¹ KASSICS: Enchiridion. III. p. 490. 4052. sz.

² U. o. p. 488. 4052. sz.

³ U. o.

⁴ U. o. I. p. 240. 4711. sz.

⁵ U. o. III. p. 488. 15391. sz.

⁶ U. o. III. p. 489. 4052. sz.

⁷ U. o. p. 674. 4052. sz.

⁸ U. o. p. 59–60. 4052. sz.

azokat, a kik vagy erőszakkal, vagy fenyegetésekkel maguknak élelmiszereket kicsikarnak.¹

Barmok lenyúzása. Barmok bőrének lenyúzása a pásztoroknak csakis helybeli vagy urasági tanu jelenlétében engedtetik meg.²

Bőrökkel való üzérkedés. A pásztoroknak nyers bőroket venni, mészárosoknak vagy akárki másnak, de legfőképpen zsidóknak azokat eladni, a tolvajlás előmozdításának büntetése alatt — *sub poena fautoratus furum* — tilos.³

A pásztorok lábasairól. A pásztoroknak nagyobb lábasokat tartani, valamint feleségeiknek faggyúgyertyával vagy tisztítószerral — *smigma* — kereskedni elkobzás terhe alatt tilos.⁴

1794. Métely tekintetében. A pásztoroknak a mételyben elhulló barmok tetemének részeit a szerződésben — *conventio* — kikötni nem szabad.⁵

1794. Dög, mint táplálék. Mételyben elhullott barmok húásával táplálkozni, pásztoroknak tilos.⁶

Vármegyék pásztorrendje.

1724. Szabolcs vármegye statutuma. Pásztorok adómentessége. *Educillatores demum annui alias conventionati, ita et villici a facultatibus secundum idaeam praescriptam contribuant, a capitali solummodo pensione, pastores armentarii autem ab omnibus publicis oneribus immunes, pro hoc videlicet hyberno pronunciantur.*⁷

1725. Kraszna vármegye statutuma. Marhák pásztor elé adandók. *Pagatim serio publicáltassék, hogy minden ember*

¹ KASSICS: *Enchiridion*. III. p. 489. 4052. sz.

² U. o. p. 491. 4052. sz.

³ U. o. p. 489. 4052. sz.

⁴ U. o.

⁵ U. o.

⁶ U. o. p. 491. 4052. sz.

⁷ *Corp. stat.* III. p. 302.

maga Marháit és Sertésseit a közönséges csordába adja, úgy a vetés és szőlők körül való gyepeket felállítsák.¹

1727. Csongrád vármegye statutuma. Pásztornak kereskedni nem szabad. Mind csikósok, gulyások, mind juhászok, semmi marhát, akár magáét, akár gazdájáét eladni, maga, vagy gazdája számára venni, vagy cserélni gazdája jelenléte nélkül ne merészeljen.²

1728. Közép-Szolnok vármegye statutuma. Csordapásztorok. Minden helységben legyenek bizonyos és fogadott csordások és több ezekhez hasonló marhapásztorok, máskint szolgabírák atyámfiai, investigálván, valakit renitenseknek compériáltatnak, Viceisspány Atyámfia által érdem szerint büntetessenek.³

1730. Heves-Külső-Szolnok vármegye statutuma. Passus nélkül talált pásztorok elfogatandók. Ha bármiféle pásztor a vásáron ura, vagy az előjárók passusa nélkül elfogatik, ha lova van, ezt elveszti, ha nincs, mint a vármegyei rendelet megszegője büntetetik. Ha pedig szokott helyén vagy nyáján kívül találtatik gazdája passusa nélkül, akkor fogassék el. Közöltetik e határozat Pest, Csongrád, Békés, Szabolcs, Borsod és Nógrád vármegyékkel, a Jász- és Kún kerületekkel és Debreczen városával.⁴

1739. Kraszna vármegye statutuma. Jószág pásztor elé adandó. Ezek felett minden ember lovát ménesre, marháját pedig csordára bizonyos pásztor eleibe adni, minden kár és lopás ellen szorgalmasan óvni tartozzék.⁵

1744. Csik-Gyergyó és Kászonszék constitutiói. Pásztortartás. Ez előtt is volt constitutio, hogy mindenféle marhának tartanának pásztort, melyet most is confirmáltak, hogy mindenféle rüdeg marhának, ménesnek, sertésnek, borjúval együtt úgy az ökröknek is pásztoruk legyen, melyet ha a faluk elmulatnának, v. tiszt uraimék büntessék meg a falut 12 frtig, a ki a

¹ Corp. stat. I. p. 374.

² U. o. III. p. 736.

³ U. o. I. p. 388.

⁴ U. o. II. 1. p. 412.

⁵ U. o. I. p. 404.

pásztor eleiben nem adná marháját a falu büntesse meg, még a pásztornak fizessen meg, ha a falu elmulatná a büntetést, v. tiszt uraimék a falut büntessék, a pásztorok pedig kikelettől fogva hó leestig tartoznak *pásztorolni* a marhát, ha nem cselekszik, a v. tiszt urak büntessék.¹

1746. Gömörmegye statútuma. Pásztorszolgálat kezdete. Az ország törvényes intézkedései szerint, az összes szolgálatok, a mezei és pásztori szolgálatok — a kondások és juhászok kivételével — újévkor veszik kezdetüket. És ez a szolgálatok helyes rendjének okáért újólag kihirdettetik.²

1746. Jász-Kun kerületi statútum. A timárok lopott marha bőrét ne vegyék. A Jászberényben tartott nagygyűlés elrendeli, hogy a magyar timárok lopott marhák bőreit meg ne vegyék, a kik pedig Jászberény területén ilyeneket a pásztoroktól, vagy akár künt a pusztában, akár otthon megvesznek, 6 frt büntetés alá esnek.³

1746. Ugyanott. Pásztoroktól marhát venni súlyos büntetés alá esik.⁴

1746. Ugyanott. Betyárok befogadása. A pásztorok a „betyár“ néven nevezett csavargókat ne fogadják be, különösen első ízben 100 bottal bűnhődnek, ismétlődés esetén pedig — ha alkalmasak — katonának soroztatnak be.⁵

1748. Csongrád vármegye statútuma. Pásztorszerződés. A pásztorok és szolgák uraikkal írott szerződést kössenek, e nélkül *koncsorgókul* tekintetnek és befogatnak.⁶

1748. Ugyanott. A pásztoroknak fegyvereket, p. o. pisztolyokat, kardot, baltát viselniök tilos, őket egyedül csakis a pásztorbot illetvén.⁷

¹ Corp. stat. I. p. 153.

² U. o. II. 1. p. 435.

³ U. o. II. 2. p. 40.

⁴ U. o. II. p. 37.

⁵ U. o. II. p. 38.

⁶ U. o. III. p. 375.

U. o.

1748. Ugyanott. Passus-kötelezettség. Ha barmokat hajtat valaki a vásárra, és azokat ott eladja, és pásztorait a birtokára visszaküldi, ezeket rendes passussal lássa el, hogy a vásárról egyenesen hazatérjenek, kóborogni nekik nem szabad, különben befogatnak.¹

1748. Ugyanott. Pásztornak saját lova nem lehet. A pásztoroknak sem saját, sem befogadott lovuk nem lehet, csupán a gulya és ménes terelése körül engedhető meg egy fogadott — equus hospes — nyerges ló használata.²

1751. Szabolcs vármegye statutuma. Pásztoroktól marhát venni tilos.

1751. július 27. Kisvárdai helységében, mivel sokan passus nélkül adogatják el jószágaikat és a pásztorok is titkon eladoztatják így uraik jószágait, azért jövőre senki pásztoroktól, különösen a mezeiektől, barmot ne vegyen és áldomását is a falubeliek előtt igyák meg mértékletesen.³

1751. Torda vármegye statutuma. Pásztorok idején való szegődtetése. Tapasztaltatván a Nemes Vármegye minémű káros consequentiájai legyenek, hogy a Falukon Pásztorok nem tartatnak, sokan magok cselédjeik által pásztortatván, végeztetett communi voto, hogy minden helységekből a Falus-Birák, mindenféle marháknak Pásztoráról tempestive provideáljanak és egész Pascuatió idején azoknak kezek alá tartozzanak; közönségesen a Marhájokat a lakosok erga certam Pastoralem Taxam kiadni; secus ha a birákban a Pásztorok nem állítása iránt, vagy a lakosokban Marhájoknak Pásztorok keze alá nem adása iránt comperiáltatik a hiba, a birákat a Tisztek, a lakosokat vicissim a birák büntessék toties quoties.⁴

1753. Bács-Bodrog megye statutuma. E vármegyének az 1748. február 6-án Bácsban tartott gyűlésen hozott határozata szerint ha gulyásoktól és más kóborlóktól kapott lovat valaki

¹ Corp. stat. III. p. 375.

² U. o. III. p. 374.

³ U. o. III. p. 380.

⁴ U. o. I. p. 433.

megveszen, akkor ezt jelen határozat szerint is köteles visszaadni és jövőre ezek a pásztorok csak a gazdák lovait őrizhetik, a többi pedig eladatván, áruk a bajai egyház javára fordíttatik.¹

1756. Küküllő vármegye constitutiója. Pásztor tartás kötelezettsége. Multhogy a Faluban a Marha Pásztorok nem léte miatt külömbféle károk estenek, mind a Marhákban, Gabonákban, füvekben és egyébféle veteményekben, concludáltatott: hogy a Falusi Birák minden Faluban jó idején, a Tavasznak bekövetkezése előtt, mindenféle Tsorda őrzésére alkalmas pásztorokat fogadjanak, Posessoroknak, Incoláknak consensusokkal külön Ökör tsorda mellé, külön Tehén tsorda mellé; így a Falusi Birák Pásztor állítván és fogadván, mind Nemes, mind Paraszt, mindenféle marháját tartozik a Pásztor eleiben adni; valaki Pásztor eleiben nem adná, hanem külön pascuáltatná, legottan három M. forintig birák megbüntessék . . . annak felette a Pásztor fizetésén integre megfizettessék; az olyan embereknek, ámbár marhája a pásztor előtt is nem járt, hanem ha olyan ember, hogy külön Tsordát tart, de azt is egyebütt ne legeltesse, hanem a hol a falu olyan marhából álló tsordát jártat, sub praescripta poena, ha pedig olyan erős potens ember vagy Posessor találkoznék, a kivel a Birák nem bírnának, ad requisitione V. Tiszt atyánkfiai mindjárost segítséggel legyenek a megírt poena desumptiójában; nem akarván pedig a Birák semmi Pásztorokat állítani, a Tisztek által toties quoties in fl. 12 megbírságotlatnak, ide értvén a Határpásztorok dolgát is, hogy azokat a Birák állítani, a kik Télben, Nyárban egyaránt őrizték a Határt, úgy a szőlőpásztorokat is minden Szt János napján kiállítani megírt 12 frt poena alatt tartozzanak.²

1762. Pozsonymegye statutuma. Pásztorbántalmazás. Némely composessorok oly hiszemben vannak, hogy a falu biráját, tizedesét, korcsmárosát, mészárosát, csőszét, pásztorát becstelelníthetik, szidalmazhatják és verhetik és innen származik, hogy

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 844—845.

² U. o. I. p. 447.

sok helyeken az ilyen közszolgálatokra embert is nehéz kaphatni; kire nézve elegendő ok nélkül történendő böcstelenítés, szidalmazás és vereség sub poena dehonestationi quod ignobiles in medio homagio subsistentis et respective violentiae ac homagii actore fisco comitatensi desummendo tiltatik.

Sokszor tapasztaltatik, hogyha a csősz, vagy más bé akarja hajtani az kárban talált marhákat, az örök botokkal vagy más eszközökkel ellentállanak; az ilyenek a kárvallott embernek neve vagy actoratusa alatt, ha az nemes személy, ha pedig nemtelen, tehát penes activitatem a fisco magistratuali mutandum, processum coram iudlium instituendo praeter damni et subsequuti nefor detrimenti et causatarum expensarum refusionem 50 forintban büntetődjenek; avagy, ha úgy tetszik kárvallottnak, mind maga részéről, mind mezőpásztor részéről, velut eatenus sui servitoris processu queruloso, aut dehonestatorio ordinaria juris via ad desummendorum desumptionem optionaliter procedálhat.¹

1765. Hajdú kerületi statutum. Pásztorok számadási kötelessége. Hajdú-Szoboszló küldöttsége panaszkodott, hogy a pásztorok a szegény adózó népet vakmerően károsítják azáltal, hogy a nagyobb, közönségesen szarvasmarhákra, gondot viselnek és róluk számolnak, míg a kisebb jószágokról: borjúkról, bárányokról stb. számolni nem akarnak; elrendeli azért a vármegye, a pásztorok kis és nagy marhákról számadással tartoznak, különben a kár megtérítésén kívül, még 40 bottal is büntettetnek.²

1769. Csanád vármegye statutuma. Vett jószág igazolása. Gyakran lehet tapasztalni, hogy a pásztorok a vett állatokat illetőleg, olyan *szavatosokra* hivatkoznak, a kik ilyenekül nem tekinthetők, azért a tolvajlás és az erre vonatkozó biráskodás kijátszását elkerülendő, elhatározza a megye, hogy e megye területén minden pásztor, a ki bármiféle állatot vesz, erről kellő igazolványt szerezzen, különben a Corpus Juris, tituli 34, partis

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 854.

² U. o. III. p. 492.

3-ae alkalmaztatik reá.¹ A Corpus Juris illető része ezt mondja: „De ha az a tolvaj azt mondaná, hogy azt szabad és közönséges vásáron, vagy másutt vásárolta és szavatost (a kit mi mentesítőnek nevezünk) nem állíthat, sem pedig gazdáját nem adhatja, vagy bárki mást, a ki a vásárcor szokás szerint áldomást ivott, vagyis ahhoz szerencsét kívánt volna, elő nem állíthat: *akasztófával* bűnhődik“.

1776. Küküllőmegye tanuvallatása pásztorházak ügyében, Királyfalván.

Kérdések. 1. Tudja-e a tanu, hogy a falunak benn a faluban két háza volt, melyekben a falu tartott négy pásztorokat? ha tudja, azon házak most megvagynak-e? 2. Vagyon-e hát most módja a falunak, hogy csordapásztorokat tarthasson ház nélkül vagy nincs; úgy egy házért, melyben a falu pásztort *szállíthatna*, mit kérnek érte?

Kemény Menyhért vallja: „Azt tudom a kérdésre vallani, hogy a helységnek arra készített két házai voltak, melyekben marhapásztorokat mindenkor tartottak mindeddig, már most a possessor urak, egyebekkel együtt ezeket is elvették és maguk ususára fordítani kívánták. Bérfizetés nélkül, hogy ezeken kívül a falu pásztorokat tarthasson, itten semmi mód nincsen, úgy tudom.“

Sülei László vallja: „Tudom azt bizonyosan, hogy két pásztorházaik a falusiaknak benn a faluban voltak s abban laktanak mindenféle marhapásztorok, de elvették-e tőle a possessor urak, vagy nem? nem tudom“.

Székely István vallja: „Az utrizált, falu közönséges csordapásztorok házait is jó lélekkel vallhatjuk, hogy mind ekkoráig a falusiak békességesen bírták, de már most semmi hely nem lévén pásztorok tarthatására a helységben, pásztorok nélkül kellene maradniok, terhes bérfizetéssel se kaphatván négy pásztoroknak házat“.²

¹ Corp. stat. III. p. 399.

² Erd. oklt. II. p. 390—398.

1792. Bihar vármegye statútuma. Pásztorok kártétele. Szántszándékos kártevőknek tartatnak a következők:

1° Ha a pásztor a tilalmasban a jószággal együtt találta.

2° Ha a pásztor aluva találta a tilalmas szélén, a jószág pedig kárban.

3° A ki az udvarból minden pásztor nélkül csapja ki a jószágát és kárban mégyen.

4° Ha a pásztor nincs is velle marhájával a kárban, de tőle nem messze lévén, szemmel tarthatja.¹

1792. Ugyanott. Juhok a vetésben. A juhokat, ha lág időben télen a juhász a vetésekre ereszt, a kár megtérítésén kívül 12 botütéssel büntetessék, hajtópénzben pedig egy nyájtól 1 Rfrtig.²

1792. Ugyanott. Pásztor köteles tartása. Minden helységben közös pásztorok mind lovaknak, mind szarvasmarháknak, mind sertéseknek tartassanak, nemcsak a heverőknek, hanem a járónak is, és azok csupáncsak legelőmezőn legeltessenek. Ha pásztort nem fogadnak és bírakon múlik, a bírák 6 Rfrtot fizesse. A ki pedig közös pásztor eleibe nem hajtja marháját vagy sertéseit, ha paraszt, első ízben 12 pálcza és azután 24. Ha nemes elsőben 2 Rfrt, azután 4 Rfrt a büntetése. E mellett a pásztor conventióját proportione fizesse.³

1794. Ugyanott. Pásztorok összeírása és tilalmas foglalkozásaik megjelölése.

1° Minthogy a helységek határain vagy az azokhoz kapcsolt pusztákon legeltetni szoktak a gulyák, csordák, ménesek, juh- és sertésnyájak, szükségképpen tudni kell a bírának:

a) A határjokban mennyi a kinlakó marha és amellet hány és ki névszerint a pásztor? Evégre a pásztorok a kiadott formula szerint conscribáltassanak egy járásbéli esküdt által minden májusban s a törvényszékek referáltassék.

¹ Corp. stat. III. p. 437.

² U. o. III. p. 438.

³ U. o.

b) A gulyákat, méneseket a földesurak és az helység birái véletlenül nézettségük meg, gyakran, ha a marha mellett a rendes és tudvalevő, szegődött cselédeken kívül más tekergő bitang embert nem találnak-e? és mind a bitang marhát, mind a csapongó embert elfogadni és magistratuális tiszthez kísértetni kötelesek lesznek.

c) Általában tilalmas leszen a pásztornak a földesuraság és birák hírek nélkül, marhát, legeltetés kedvéért akármely tekintetből is keze és gondviselése alá venni, különben az oly pásztor mint orgazda, a ki pedig keze alá adja, mint tolvaj fog büntettetni.

d) A pásztoroknak egyik bére lévén az, hogy az uraság vagy az község engedelmevel, a nyájnak minéműsége szerint, magok számokra lábasjóságot tarthassanak és nevelhessenek: ez ezentúl is megengedtetik, úgy mindazonáltal, hogy a magok lábasjóságait az helység könyvébe, a hova tudniillik a legeltető hely fog tartozni, beírassák.

e) Nem is fog szabad lenni, hogy valamely pásztor akár mézsárosnak, akár zsidónak vagy másrendbeli kereskedőnek, vagy marhát, vagy bőrt eladjon az uraság vagy birák hire és passusok nélkül, mivel az alattomban való eladás tolvajságot jegyez, melyért mind az eladó, mind pedig a megvevő egyenlő büntetésre vonattatnak. E szerint:

f) Valamint a pásztorok, úgy mindenféle lakosok, általában eltilalmaztatnak, hogy úton-útfélen, csárdákban semmi szín alatt cserét vagy vásárt ne tegyenek, birák hire nélkül, mivel az eféle csere vagy vásár már magába rejti a gyanúságot, mely ha kivilágosodik, azonnal a cserélt s vett jószága elvételődik, maga pedig mind az adó, mind a vevő, büntetés alá vettetik.

g) A pásztorok aránt kirendeltetendő *vigyzók* hetenként a biráknak jelentést tegyenek, ha a pásztorok esméretes számán kívül és a feljegyzett marhákon kívül nem tapasztaltak-e valamely kóborló embereket vagy bitang marhákat?

h) Ha történne, hogy a pásztorok nyájához szomszédbeli vagy távolabbról való bitang marha akadna, a pásztor nem

várván egy napnál tovább keresőt, mindjárt a helységbeli biráknak, azok pedig a magistratuális tisztnek általhajtani köteleztetnek, különben úgy fognak büntettetni, mintha a jószágot elrejtteni igyekeznének. Végre:

i) Megtiltatnak közönségesen minden pásztorok a kóborlástól és a határból, a hol marháikat legeltetik különös ok nélkül, melyet hiteles tanubizonyságokkal tartoznak bebizonyítani, kimenni ne merészeljenek kemény büntetés terhe alatt.¹

1797. Bereg vármegye statutuma. Gyakran megtörténik, hogy a kondások és gulyások a kerítéseket kitördelik és elégetik, azért az ilyenek 24 botütéssel büntetendők, és hogy az elpusztított kerítést helyre lehessen hozni, e végből 2 frtot kell a gazdának adniok.²

1797. Ugyanott. Őszi időben, makkhulláskor, a mindenfelől összetóduló kondások az erdőben nagy károkat szoktak tenni, azért elhatároztatott, hogy egyetlen kondás se merje többé még saját sertését sem a mezőbíró és esküdt tudta nélkül megölni, fölös serteshúst se tartson az erdőben senki s csak annyit vigyen belőle az erdőre, a mennyi egy hétre elegendő, különben büntetés alá esik.³

1797. Ugyanott. Ha valaki a pásztorkodást magára vállalni nem akarná, a mezőbírák, a kit a faluban alkalmasnak találják, erővel is kötelezhetik erre — és ha vonakodnék, botbüntetéssel is kényszeríthetik.⁴

1797. Ugyanott. A pásztorok száraz, nyári időben gyakran tüzet raknak az erdőben, miáltal igen nagy károkat okoznak az erdőkben, szántóföldeken, kaszálókban és kerítésekben, gyakran még a falubeli épületekben is. Ennek elkerülése végett elrendeltetik, hogy a pásztorok az ilyen merénylettől nyilvános árestommal rettentessenek el. Ha pedig nagy kárt okoztak, akkor börtönbe vetendők és ez előtt még 40 botütéssel, magáért a

¹ Corp. stat. III. p. 445—446.

² U. o. II. 1. p. 491.

³ U. o. II. 1. p. 492.

⁴ U. o. II. 1. p. 502.

vakmerőségért pedig a helyszínén 25 bottal büntetendők. A mezőbirák figyeljenek és ha a tüzet eloltani és a gyújtogatót feljelenteni elmulasztják, az ő büntetésük toties quoties 12 bot.¹

1799. Csongrád vármegye statutuma. Pásztorok felügyelete. A mi a külső bátorságot illeti, Vásárhely városában lakó egyik biztosnak meghagyatik, hogy a városban is ugyan, de különösen a pusztákon lakozó pásztorokra, kóborlókra és tanyák csőszeire különösen ügyeljen.²

1799. Ugyanott. Pásztorok kötelessége. A külső pásztorok pedig, kiknek számuk is meg vagyon határozva, a kezek alá bízott jószágot soha semmi szín alatt bejelentés nélkül el ne hagyhassák, különben mint kóborlók lovaiktól megfosztatva, a pásztorság szinte úgy, mint a pusztára járhatástól, 24 pálcza büntetés alatt eltiltassanak.³

1799. Ugyanott. Pásztorfelügyelet, tüzetesebb rész. A külső bátorságra való felügyelés különösen megkívánja, hogy a pusztákon tanyázó pásztorok és azok bojtárjaira rendkívül való vigyázat és figyelem fordíttasson; erre nézve megállapítatik:

a) Semminémű vidéki ösmeretlen, hiteles levél nélkül való, vagy a pásztorkodástól törvényszéki végzéssel eltiltott embert pásztornak, csordásnak, csikósnak fogadni nem szabad. Minden számadó mellett, ha barmot őriz, 3, legfeljebb 4 bojtár, ha pedig ménest őriz, 2 bojtár tartása megengedődik.

b) Akár az előljárók, akár a gazdák által elfogadandó pásztoroknak és bojtároknak nevei, személyes leírásai, úgyszint a számadópásztornak lovai — mert a bojtároknak a lótartás lovuk elvesztése alatt tiltva van — a községházánál egy jegyzőkönyvben beiktattassanak.

c) A pásztoroknak vásárokra járni, marhákkal kereskedni, számadása és gondviselése alatt levő jószágot elhagyni 24 pálcza-büntetés alatt tiltva legyen.

¹ Corp. stat. II. 1. p. 502.

² U. o. III. p. 472.

³ U. o. III. p. 485.

d) A szolgálatban levő pásztoroknak a talyigánál való tartózkodása, csavargása, valamint azoknak befogadása, mind a helytadó pásztorra, mind a csavargóra 24 pálcát következtet.

e) Minden gulyának és ménesnek számadógulyása, vagy csikósa, kemény büntetés alatt köteleztessék, meghatározandó idő alatt magát a helység előljáróinál jelenteni és azoktól az igazságlevélnek kiadását kikérni.

f) Minden pásztor az esett dögmárhákat megnyúzni, azoknak húását, faggyúját, bőrét hazahozni; lovaknak pedig nemcsak bőrét, de zsíráját is hazaküldeni tartoznak; pásztortól marha- vagy lóborított bárkinak is venni tiltva van és mivel az ilyes bőroket leginkább zsidók szokták venni stb.¹

1799. Ugyanott. Pásztorszámadás. Jólehet pásztoroknak csak jóhírű-nevű embereket lehet felfogadni, mindazonáltal megtörténve, hogy illetén pásztor a keze alá bízott jószágáról számot adni nem tudna s az elveszettnek ára netalán minden értékét felülhaladná s a kárvallás környüállásait felvilágosítani nem tudná, az illetén mint gyanus ügyének megvizsgálata végett törvényszék elé állíttasék.²

1799. Ugyanott. Csikósok és bojtárok lótartása. A bojtárok-
nak a nyergeslovak tartása egyáltalában és szorosan megtiltatik, és azoknak eladására járásbeli szolgabíró úr által, avagy a környüállásokhoz képpes, az uradalmi tisztség által bizonyos határidő rendeltessen.³

1799. Ugyanott. Tapasztalni lehet, hogy majd minden gulyánál és ménesnél fölőleg számú bojtárok tartatnak és mindegyikének tulajdon, többnyire válogatott paripája vagyon, minthogy ilyen bojtárok leginkább lopás és tolvajlás kedvéért tartatnak, szükségesnek láttatik, hogy: Az helységek előljárói által minden barmok s ménesek, úgyszintén a tanyák is rendre megvizsgáltassanak és a számadóknak, bojtároknak nevei és

¹ Corp. stat. III. p. 459—461. és 486.

² U. o. III. p. 486.

³ U. o. III. p. 459—460.

személyes leírásai, minden ott levő nyergeslovak leírásával és a gulyák és ménesek, a melyeknél találtattak, megjegyzésével együtt feljegyeztessenek és ezen feljegyzések járásbeli szolgabíró urak, vagy pedig különböző esetben, ha t. i. a birói hatalom az uradalmat illeti, a helybeli tisztségnek bemutatódjanak.¹

1799. Ugyanott. Pásztorkereskedés. Nem szabad semmiféle jószágot, akármelyik pásztornak is, legalább gazdájának előrebocsájtandó bejelentés nélkül eladni, sem venni, tolvajság és orgazdaság büntetése alatt.²

1799. Ugyanott. A kanászok és juhászok kötelessége. A kanászoknak és juhászoknak sem jegytelen, sem egészen csapott fülű sertéseket és juhokat tartani nem szabad; a megdöglött juhoknak mind húsát, mind bőrét a juhász hazavinni, a fejet azonban nyuzatlanul hagyni tartozik, hogy a gazda megösmérhesse; valamint szinte a kanász is a döglött disznónak nemcsak a fülét, hanem a húsát is hazaszolgáltatni tartozik. És valamint a juhászoknak, úgy a kanászoknak is tulajdon jószágaikat, a gazda híre nélkül eladni nem szabad, az eladó sertésekről pedig mindenki vásári levelet iratni köteles.³

Városok és falvak pásztorrendje.

1715. Peselnek falu constitutiója. Határszabadítás.

Mikor annak ideje eljöne, hogy valahol Határt szabadítsanak Marháinknak, Határ- és Erdőbirák hírével legyen, az Faluval megegyezvén, úgy hogy semmiféle Pásztorok azoknak hire nélkül ne szabadítsanak sub poena fl. 3.⁴

1715. Ugyanott. Határpásztor fizetése és kártérítés.

A határpásztorok fizetése eszerint rendeltetett: a ki három köből búzát vagy annál többet ha vet, fél kalangyával tartozik;

¹ Corp. stat. III. p. 459—460.

² U. o. III. p. 486.

³ U. o. III. p. 460.

⁴ U. o. I. p. 352.

a ki három köbőlnél kevesebbet, a vetés szerint; a ki három köből tavaszt vetett, egy kalangyával tartozik; a ki három köbőlnél alább vet a vetés szerint, külső emberek pedig, minthogy határt nem őriznek, ha kevesebbet vetnek is, a bért adják meg. Határ Pásztor uraim is, ha kinek mi károk lészen, az Határban tartoznak megfizetni; hogyha olyan erőszakos nép, a kitől Isten oltalmazzon, Tábori emberek miatt, nem esik kár.

Valaki a *Tanorok* kaput nyitva hadja, 3 forint a birsága.¹

Jószág behajtása. Minden ember magáéban ha kárban talál, behajthattya onnan Határbíróhoz, de nem másuva; sőt ha kivált vidéki marhákat kárban vagy az határban látta s találta is, behajthattya akárki, és az hajtópénzt olyankor nem az Határpásztornak praetendálhattya, hanem a ki behajtja, annak részét az Határbíró adja ki; hogyha pedig valaki magához, bár az magáéból hajtsa, s külön hajtópénzt vagy birságot valaki végyen s mégis az kárt Határpásztorokon praetendálja, eo facto kárának megfizetése nélkül maradjon.

1716. Nagyszombat város statutuma. Pásztorbér. A szesszió végén, a magistratus a komunitással egyetértve megállapította, hogy a régi szokás szerint szegődött pásztor az egyes marhától egy krajczárt kapjon.²

1723. Kassa város articulusai. Külön pásztor. Az életekben és kaszálórétegekben tett sok rendbeli károkból observálta a nemes község, hogy némely böcsületes lakosok magok marháját nem a közönséges csordán, hanem külön őriztetik és néha tilalmasba is bocsátják; azért, hogy afféle károk eltávoztassanak és füvek javát ante tempus ki ne étessek, ne legyen szabad senki-nek külön pásztort tartani, hanem hajtassa a közönséges csordára.³

1748. Karatna község constitutiója. Határvédelem és pásztortrend.

¹ Corp. stat. I. p. 352.

² U. o. IV. 2. p. 635.

³ U. o. II. 2. p. 393.

1° Végeztetett, hogy esztendőnként 10 ember *seriesse* szerint tartozzék a határpásztorságot felvenni, személyválogatás nélkül, mind nemes és jobbágy ember is szorgalmasan őrizni, vagy őriztetni, kik is hittel legyenek kötelesek; a ki pedig a maga *seriesében* fel nem akarná venni, vagy pedig maga helyett illendő határpásztorságot nem állítana, 3 frtig büntesse meg a falu, mégis tartozik a határt őrizni, vagy őriztetni, a három forint birság alatt, toties quoties refractariuskodik.

2° A határkertekről és határkapuról esett és lőtt kárt a határpásztorok megfizetni nem tartoznak, hanem azon kert- és kapusemberek, a kiknek kertekben lőtt a kár.

3° Az határba kifiggő vagy rugó jószágokon senkinek réssett s kaput az határban kitérteni szabad ne légyen, azért, hogy az határon kárt tétessen, hanem ha kaput tart határtilalmának idején jó zár alatt, vagy jól bé czövekelve tartsa sub poena fort: három, ha kár pedig kirúgó jószágokról esnék, megvilágosodván benne, tartozzék azon jószágos ember megfizetni, a ki jószágáról esett s lőtt a kár.

4° Ha valaki lovára ülne s úgy gázoltatná vagy etetné a gabonát szántszándékkal, ha az határpásztorok bé nem vihetnék, hanem elszalasztanák, az olyan potentiárius embernek a Csordából a határpásztorok fogják el egy marháját és egy forintig büntessék meg, e felett a mi kárt tött, a káros embernek adják bé addig a kárig, a minthogy:

5° A mely ember gabonájában kár esik, a kiket a határpásztorok benne kapnak, azon potentiárius ember marháját fizessék bé a károsnak, a káros is tartozzék bévinni, és kárát azon potentiariuson praetendálni, nem határpásztorokon.

6° A határpásztoroknak csak egy lovon legyen szabad a határ őrizetére kimenni, nem többen, hogyha pedig azokkal is a gabonában kárt tétetnének, a ki comperiáltatik, egy forintig büntessék meg és a kárt fizesse meg.

7° Hogyha valaki a határpásztorokra támadást tenne, vagy ha határból és kárból bé akarván hajtani valaki marháját, a határpásztor eleiben állana, annál inkább, ha elverné, a falu a

határpásztorokkal büntesse meg az olyan potentiarius embert... ezt is el nem hagyván, hogy a ki a határpásztorokat megfenyegetné, vagy beszédeivel bectelenítené, diffamálná, verificálódván egy szavahihető ember relatiójából, egy forint poenaban incurraljon az olyan ember.

8° Fizetése a rendszerint való határpásztoroknak: esztendőnként a karatnai emberektől, egy háztól két véka zab, a mely embernek csak két vagy három véka a vetése, az olyan csak egy véka zabot fizessen, a kívül *bébirós* emberek s possessorok egy *kalangya* búzát s egy *kalangya* tavaszt.

9° A falusiaknak mind Ősz- és tavaszbeli károkat, ha esik, zabbal fizessék meg a határpásztorok, a kívül *bébiró*knak az őszi gabonát ősziével, a tavaszt tavasz gabonával.

10° A ki a határba gabonájába, vagy kaszálófüvébe kárát látja, a határbirónak hírt tegyen és a falu hitesseit vigye ki *kárlátni*, a kikkel egy határbiró vagy határpásztor kimenjen.¹

1748. Nagy-Bacson falu constitutiói. Tilalomállítás. Mint-hogy teljességgel majd utolsó pusztulásra jutott szegény falunk s határunk, azért töttünk ilyen törvényeket, írásban feltétven, mely írásunkat is, törvényünket s tilalmunkat együtt, esztendőnként a birák változván, úgy a szolgák is, hasonlóképen a falunak jámbor pásztori, úgy két-három esztenán levő idegen, bejövő pakulárok, hogy ezekben megírt tilalmakat ne tudhatnók, esztendőnként változáskor nékiek felolvastatnók, melyet fideliter megkévánunk.

Ökörpásztorok, tehénpásztorok, disznópásztorok falu engedelme s szabadságon kívül ha tovább mennek, az hová az jámbor falu szabadítsa, toties quoties büntetődjenek ad fl. 1—ide értetvén a felhagyott határkertek régi helye.

Juhászok. Legnagyobb kárunk szófogatatlansága mián esnek az juhásztorok mián, kik se füveinkkel, se makkos erdeinkkel eleitől fogva nem gondoltak.²

¹ Corp. stat. I. p. 426—428.

² Erd. oklt. II. p. 61—63.

1769. Hódmezővásárhely statutuma. Csordások bére. Mint-hogy még eddig a tehéncsordásokat csak némely privátus gazdák, a mint akarták úgy fogadták, a becsületes tanács praejudiciumával és a város népének kárával, a becsületes tanács a tehéncsordásoknak ilyen bért rendelt:

1° Három tehéntől egy véka búza, a város *vékájával*.

2° A kinek búzája nincs, egy tehéntől egy peták.

3° Egy tehéntől egy napi tartás.

4° Két tehéntől bocskorpénz 1 kr.

5° Tejet senki sem tartozik adni, ne is adjon.

6° Minden becsületes gazda, a mely csordára eddig járatta a teheneit, 3 fl. büntetés terhe alatt oda járassa, a csordás pedig fel ne fogadja 12 pálcza büntetés alatt.¹

Határpásztorok.

1715. Peselnek falu constitutiói.

1° Mivel itt helyben lakó Nemesség jobbágyaival együtt az Határ és erdő őrizésében szorgalmatoskodik és alkalmatlan-kodik (!): *bé-bíró* Possessor uraimék pedig, kiknek udvarházok és udvar házhelyök vagyon, itt nem lakván, határbiróságot nem viselnek, tehát rendszerint az udvari bírások mintegy Határpásztor az Falu határának őrizésében tartoznék, vagy az olyan Possessor, ki nem akarja bíróját arra engedni, egy jobbágyot rendeljen érette, különben kárt ne praetendáljon.

2° Mivel az alsó tilalmasban, Szent-Lélek és Nagy-Mező felől való Határok távolabbak és a szomszédokra nézve is bajosabbak a többinél, akkor legyen egy számmal több az Határpásztor és többi alkalmas, jó emberek legyenek.

3° Minthogy a jó rend egyenlőséget kíván, egyenlőképpen tehát a tilalmat úgy kell tartani, hogy se a Határ Bíró, se a Határpásztorok, se más Nemes uraimék marhája a tilalmasokban ne járjanak sub poena toties quoties fl. 3, ha szántsándékkal hajtják; hanem szabadulásig mindeneknek egyenlőképen legyen az Határban tilalmok; de mindazonáltal falunkban eleitől

¹ Corp. stat. III. p. 379.

fogva majd mindenkor Vármegye tisztje lévén, annak lovai számára tsak éppen, kiken Vármegye szolgálatjában continuus-kodik, bizonyos közönséges helyet excindál, vagy nyomásból fel fog, azzal contentus légyen és ha ottan is Pásztora vagy *pásztoratlansága* miatt kár esik, fizesse meg.

4° A fő Határ Biró maga jártathatván béres szolgáját Határpásztorok után, mindennap tartozzék egy Határpásztor rendszerint bémenni a dispositióra és a melyik ebben és egyében is az határ dolgát concernálókban szófogadatlan lenne, toties quoties az Határ Biró büntesse és elfogathassa érette.

5° Külön-külön helyekre az Határpásztorok ne rekesszenek marhákat és Határ Biró hire nélkül ne bocsássanak el titkon . . . különben mint tilalmat, mint kárt az olyan elbocsátó fizesse maga meg.

6° Ha valakinek éjtzaka kárba vagy tilalmasba találtatik marhája, bár nappal is és a Pásztor a káros helyhez, vagy azon tilalmashoz oly közel vitte, hogy nem strázsálván, talpon közel érte a marhája, szántszándékkal valónak tulajdonítassék, ne *szaladásnak*.

7° Valaki kárát megbecsültetvén, ha az Határpásztorokat elsöben kérte a békességre s nem conveniáltak, az betsüpenzzel is tartozzanak a károsnak.

8° Sokszor esik, hogy kárttevő és tetető elszalad marhájával együtt a káros helyről; de a szaladással ne menekedhessék, hanem annak utánna is mind a kárt, mind a hajtópénzt rajta, úgy az birságot az Határ Biró megvétethesse, de ha resistál, vagy maga marhájának behajtásáért valamelyik Határpásztoroknak bosszúból elfogná marháját, 3 fl. poenán maradjon.

9° Hordozható eszténa. Egy lévén az falu és határa, egyenlőképen mind túl s mind innen a Patakon lakó becsületes Gazdák a magok Esztenájokat vagy major-házokat szabados helyekre tsinálhassák, a pásztorok is aziránt egymás ellen ne járjanak s ne veszekedjenek, vagy támadjanak sub poena fl. 3.

10° Bántalmazás. Valamelyik Nemes Uraimék közül pedig, a marhájának behajtásáért is Határpásztoroknak magok köte-

lességeknak végben viteléért, egy szóval méltatlanul a Határ Birót, vagy Határpásztorokat illetlen beszéddel tractálná, fenyegetné őket veréssel, öléssel etc. annál is inkább valamelyikre támadna, vagy megverné, non obstante nobilitari ipsius praerogativa; tartozzék az olyan Nemes ember ezen subscriptiója és Pecsétje alatt lekötelezett contractuális levél mellett, itt lakó Possessor Uraim és Falu Törvényén Törvényt állani. . . .

11° Az Határpásztorok szorgalmatosan vigyázni tartozzanak a Kalangyákra és másoknak Fűvét lopókra, elhordókra, kiket is ha deprehendálnak, szekereستől, marhástól béhozzanak. Hitek alatt Possessor uraim is a falu törvényére; sőt ha az olyan Kalangyászót és Fűlopót az Határpásztor nem találná s nem látná is helyben, de megvilágosodván benne, a károsnak tartozzanak kiadni, hogy maga káráért kalodában ültethesse az olyant; ha pedig a Határpásztorok vigyázatlansága miatt lenne és nem mérnek szólni arról, hogy nem látták s nem tudják ki cselekedte azt, tartozzanak afféléket is megfizetni a károsnak.¹

1714. Vajda-Hunyad város statutuma. Pásztortartás. Mindenféle pásztorokat az város tisztei keresni és fogadni tartoznak, melyet ha nem cselekednék, az tisztek tartoznak az ilyen dologból emergált kárt megfizetni. Az pásztorokat mennél jutalmasabban lehet, úgy fogadják és Szt György napja előtt, és a ki a városban lakik, mindenféle marháját tartozik pásztor eleibe adni, melyet ha a városiak közül valamelyik nem cselekednék, 1° az assessorok által admoneáltassék; 2° büntetessék egy forint által id est fl. 1; 3° ha azzal nem gondol, pénáztassék cum fl. 3 toties quoties három Magyar fl.²

1723. Pest város statutuma. Pásztor fizetése. Határoztatott, hogy a modo in posterum a belső tanács tagjai pásztor- és hegycsősz — Bergrecht — taksájokat évenként közvetlenül a telekkönyvnél lefizethetik.³

¹ Corp. stat. I. p. 428—432.

² U. o. I. p. 348.

³ U. o. IV. 2. p. 659.

1727. Szeged város statutuma. Pásztorok ne fogadják be a csavargókat. Lakosok pedig, bitangokat, csavargókat fogadni, annál is inkább magok mellett tartani semmiképpen ne praesumálják; sőt inkább az olyanokat az tekintetes nemes magistrátusnak megjelenteni és tudtára adni el ne mulasztás. Hogy pedig valaki az megnevezett dolgokban ellenkezni fog és contraveniál, 12 forintokban eo facto megbüntetődik. Mely determinatio publicáltatni fog az szállásokon és pusztákon az pásztoroknak.¹

1727. Szemerja, Háromszéki falu törvénye. Határpásztor kötelessége. Ha tilalmas helyeinken, határinkban, gabonában, vagy szénafűben itt az faluban lakó embernek marhája találattik úgy, hogy szántszándékkal ott őriztetik, azt a falu, vagy határpásztor behajtja, az ottjárásért egy forintig megbünteti, azonkívül az kárról kezeset kell adni és meg kell fizetni. Hasonlóképpen az vidéken lakó, *idebíró* embereknek is marhájuk, ha tilalmas helyeken, gabonában, vagy szénafűvekben megtaláltatik és pásztorát is mellette találják, azt is behajtják és egy forintig megbünteti az falu és az kárt is megfizeti.²

1747. Pest város statutuma. Nemes és polgár nem lehet pásztor. Kitévén, hogy egyszer-másszor polgárok és lovasmezőőrök — Stadtüberreiter — és csőszök között nagy veszedések és villongások törtek ki és ha a polgár csak egy szó is szólt, amazok mindjárt előállottak nemes voltukkal, ezért tisztelettel kéretik, hogy jövőben sem Nemes, sem polgár oly szolgálatra ne alkalmaztassék s az erre alkalmazottaktól — de a többi városi szolgálatiaktól is, a kik városi pénzek behajtására kötelezettek, testi eskü — körperlicher Eid — vétessék.³

1750. Szeged város statutuma. Korcsmázás a pásztoroknak tilos. A város lovas pusztázóinak meghagyatik, hogy ha a pásztorokat korcsmázva találják, 50 botot verjenek rájuk — 50 ictibus baculorum pulsantur.⁴

¹ Corp. stat. III. p. 736.

² Erd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 122.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 752.

⁴ U. o. III. p. 773.

1770. Szentgyörgy város statutuma. Az ökörpásztor megzabolása. Minthogy panasz emeltetett, hogy az idevaló ökörpásztorok az erdőben nagy kárt okoznak, oly módon, hogy a midőn egy öl fát bevisznek a szekér után két, három sőt négy fiatal fát is kötnek, melyet az erdőn vágtak, e végből 1726 szept. 10 és augusztus 1-jén 1761-ben egyértelműleg concludáltatott, hogy miután ez a nagy redellenesség az erdőben nem csekély pusztítást okoz, ennélfogva az ökrösök eltiltatnak attól, hogy oly fácskákat a szekér után kössenek, hozzá még a polgármester úr engedelmé nélkül és még el is adjanak; a tilalom áthágása esetében a polgár, a kié a marha és szekér az 1744-ki januárus 4-kén statuált büntetéssel, 20 forintig, az ökörhajtó szolga pedig négy héten át 25 botütéssel büntetessék.¹

Legelő.

XVIII. század általánosan. A Jus Georgicum szerint a legeltetésre nézve a következő intézkedés állott: „Az alantasabb tisztviselők, iskolamesterek, szolgák és hasonlók, nem küldhetnek legeltetésre más fajtákat, mint a melyeket maguk az illető helységek lakói legeltetni szoktak, sem pedig magánúton, hanem csak a község barmaival együtt s ugyanazon pásztor őrizete alatt.”²

Vármegyék legeltetési rendje.

Mezei legeltetés.

1702. Szabolcs vármegye statutuma. Szomszéd községek viszonya. Némely helyek lakói ama régi szokás ellenére, mely a közös legeltetést megengedi, azt a szomszédos helyek lakói és marhái elől eltiltják, azért a vármegye elrendeli, hogy a mennyiben a szomszédos falu legelőterülete nem tilos, ott barmokat legeltetni lehet.³

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 817.

² PFAHLER: Jus Georgicum. p. 76.

³ Corp. stat. II. p. 241.

1716. Krasznamegyei statutum. Szabályozás. A szőlőhegyeken senki is sertéseit, marháit másoknak kárára jártatni ne merészelje, maga is ez vagy más ember szőlőjét, gyümölcsösét ne hadja.¹

1747. Pozsony vármegye statutuma. Felszántás tilalma. Némely birtokosok nem törődve a közös legelőkön arányos jogokkal, azokat felszántják és magánhasználatra alkalmazzák; ez jövőre megtiltatik a birtokosoknak s még inkább a köznépnek; sőt az utóbbi a már felszántott legelők továbbművelésétől is eltiltatik; a nemesektől azonban ez csak jogi úton vehető el.²

1760. Az egri jezsuiták utasítása a scsavniki apátsághoz tartozó erdők felügyelője részére.

3^o A kivágott erdő tilalom alatt lesz s nem szabad azon marhákat legeltetni behajtás és birság büntetése alatt.³

1762. Pozsony vármegye statutuma. Fákka beültetett helyek. Marhák legeltetése az fákkal beültetett helyen in anno 1747. 8-va Augusti tett statutum szerint, két forint büntetés alatt tiltatik, mindaddig, míg az közföldön ültetett fák meg nem erősödnek annyira, hogy a marha nem árthat nekik.⁴

1762. Ugyanott. Vetés védelme. Hasonló büntetés alatt tiltatik télyen (így) vetéseken való legeltetés maga földén is, kivéven, mikor a nagy fagyban közönségesen megengedtetik; az magányos vagyis osztályos réteken is, Szt György nap után 12 frt büntetés alatt marhát tartani szabad nem lészen.⁵

1762. Ugyanott. Mező tilalmazása. Minden helység határában szokás és szükséges a mezői munkákra nézve vonyómarhák számára valamely darab mezőt, vagy tallót, vagy rétet bizonyos rendelt ideig, hogy nyólhessen és gyarapodhassék ott a mezőn, tilalom alatt tartani; ha azért az ilyen mezőre valamely marhát — és ha fölszabadul és másféle, nem vonyómarhát valaki

¹ Corp. stat. I. p. 358.

² U. o. IV. 1. p. 834.

³ Erd. oklt. II. p. 164.

⁴ Corp. stat. IV. 1. p. 855.

⁵ U. o. IV. 1. p. 855.

hajtana, minden nagy marhátúl egy forint, borjútól vagy jutúl (így) egy-egy garas, ha pedig gondatlanság miatt az olyas mezőre menne a marha, tehát minden öreg marhátúl 25 pénz; jutúl, vagy borjútúl egy-egy pénz, az olyan község közszükségeire desummáltassék.¹

1799. Jász-Kún kerületi statutum. Tilalom. Ha a helységeknek vagy pusztáknak határát, melyek tudniillik békességes birtokban vannak, kaszálással, szántással, tilalmas legeléssel megromtaná, vagy éppen elpusztítaná és ezáltal határbeli villongást behozni igyekezne, olyan a magistratuális fiscalis actiója mellett, mint közönséges csendességnek megháborítója és más jószágának elfoglalója, a főkapitány által a hatalmaskodók ellen rendelt büntetésekben marasztaltasson.²

Városok és falvak legelőrendje.

1703. Pest város statútuma. Legelődíj. A mezőcsőszők a mult — 1702 — instructió alapján fogadtattak fel, utasíttatnak, hogy a legelőn a legeltetési díjat szedjék be s adják át pontosan a strázsamesternek; a közelben azonban a díjakat a strázsamester szedje, pontos elszámolás mellett, a város kamarájába szolgáltatassa be.³

1717. Eger város statútuma. A szőlők környékének tilalma. Senki a szőlők alatt a barmok számára nyékeket ne állítson, ott ne legeltessen, méhest se tartson, e nyékek lerombolásának, a marhák behajtásának és a méhek és marhák elvételének büntetése alatt, mely eljárás Szt Mihály arkangyalról nevezett egyház javára essék.⁴

1720. Kassa város statútuma. Ugarlás. A nemes város csordája együtt járjon és senkinek ne legyen szabad külön csordát

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 855.

² U. o. II. 2. p. 67.

³ U. o. IV. 2. p. 611.

⁴ U. o. II. 2. p. 377.

tartani, a mely is az ugarban esendő földeken, réteken szabadon pascuáltassék.¹

1726. Nagybánya város egyezsége a kir. fiscussal. Erdőhasználat. A legeltetés és makkhasználat a városnak megengedtetik. Fernezell folyó jobb- és balpartján fekvő Csúr, alias Csatornafő nevű hegységben, Alsó-Fernezell tájkától Kis-Bányáig, a legeltetés a város kezeiben marad, úgy azonban, hogy a város lakóinak a réteket, szántóföldeket és a szőlőket ne legyen alkal-muk megrongálni s rájuk hajtani.²

1727. Esztergom város statutuma. Legelési díj. Deliberatum est, hogy valamint ennekelőtte, úgy ezután is az mészárosoktól az nemes város mezején járó vágómarhákért az szokott meződíj megvétődjék, és semmi lett úttal meg ne engedődjék.³

1727. Szemerja, háromszéki falu törvénye. Tilalom. Körül való szomszéd faluknak csordájokat, hogy határinkon, erdeinken és ugarunkon jární, legelődni ab antiquo meg nem engedték.⁴

1742. Miskolcz város statutuma. Legeltetés a szőlők táján. A kik cserjékre, „szőlők aljaikra vagy feleire“ magok marháját hajtják, vagy cselédjeik által hajtattják, mindaddig, a míg a szüret végbe nem mégyen, mivel sok károkat tesznek mind szőlőkben, mind gyümölcsösökben, az olyanoknak bíró úr behajtassa és mulctálja mint tilalomrontókat.⁵

1746. Pest város statutuma. Legelődíj. Azokra, a kik tehenet nem tartanak s így itt üzlettel sem bírnak, terhet kiróni nem lehet; ellenben a marhakereskedők, kik itt marhát tartani kényszerülve vannak, attól nemcsak adót, hanem a törvényes legelődíjat is a város kamarájába fizetni tartoznak, minthogy itt nincs semmi-féle telek, mely erre való volna s a mi van, az a háziszükségre is kevés.

A külvárosiaknak a marhatartás iránt beadott kérvényére

¹ Corp. stat. II. 2. p. 382.

² Erd. oklt I. p. 659—660.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 681.

⁴ Erd. Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 125.

⁵ Corp. stat. II. 2. p. 419.

resolváltatik: hogy minden lakosnak úgy a városban, mint azon kívül, de csak azoknak, a kiknek házuk van, egy tehén tartása engedtetik meg, azzal a megszorítással azonban, hogy ez csak a magistratus későbbi rendeletheig tartson; ha kitünnék, hogy a határ annyi tehén számára nem elégséges, az egy tehén is tiltva lesz; ebből láthatja a lakosság, hogy minden lehető megtörténik, éppen ezért komolyan figyelmeztetik, hogy egy tehénnél többet ne tartson, mert a mi ezentúl lesz, az ipso facto elkoboztatik. Máskülönben minden egyes tehéntartó kötelezve lesz az egy darabtól öt garas legelődíjat évenként a város kamarájába befizetni, mielőtt pedig a díj nincs lefizetve, a tehénpásztor 50 botütés terhe alatt nem hajthatja ki a tehenet.¹

1748. Karatna község constitutiója. Határtilalom.

1° A határnak tilalma egy forint, a faluban bent lakók, a kik marhájokat az tilalmas helyeken szántsándékkal legeltetik, toties quoties comperiáltatik.

2° A falu csordái és juhnyájai, ha egy részecskéje is szaladna a tilalmas határba, szaladásnak nem ítéltetik, mert azok mellett mindenkor jelen szokott a pásztor lenni, hanem egy forintig büntessék a határpásztorok toties quoties; ha pedig az egész nyáj, büntessék az Approbata Constitutio szerint ut habetur part. 3 t. 33 a. 1.

3° Tavaji csikót is a tilalmas határba jártatni sub poena fl. 1 szabad ne legyen.

4° A tilalmas határokból se szekeren, se zsákban fűvet hordani haza gyepekről, vagy parlagokról szabad ne legyen senkinek, a ki pedig ezen végzés ellen cselekednék, ha csak látná is hites határpásztor, egy forintig; tulajdon maga parlagjáról vagy kaszálóhelyeiből pedig, a ki fűvet hazaviszen, tartozzék hitivel magát defendálni, hogy az magáéból vitte, különben egy forintig büntessék a határpásztorok, toties quoties comperiáltatik.

5° Ha marha tilalmas határba szalad, egy marhától két

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 747—748.

pénz, anyaszopó borjútól, egytől egy pénz, disznótól, malacztól, lúdtól haonlóképpen egytől egy pénz; jól megvizsgálni a szaladást szükség, mert találtnak oly emberek, kik szabad akaratjuk szerint elcsapják marhájokat, hogy a tilalmas határba *lábbogjon* és jól lakják s két pénzzel kiváltsa az határpásztortól, ha pedig olyan ember comperiáltatik, hogy hitivel nem meri menteni magát, az olyan in poena fl. 1 incurraljon, toties quoties.¹

1758. Torda város statutuma. Legeltetés rendje. Elszenvedhetetlen kárával tapasztalja a communitás, hogy némely possessoroknak paraszttbírai a szénafűvekben üdült sarjút idegeneknek pascuatióra eladták és azon idegen embereknek marháit a szénafűvünkben bébocsátották. Minthogy pedig az haza törvénye szerint idegeneknek, más helységeknél még csak nyomásban lévő határait is marhájokkal nem élhetik, városunknak constitutiója szerint mindaddig, míg az derekas hó le nem esik és a marha szénára nem szorul, determináltatott, hogy városunk hites szolgabírái, mai napon az határra kimenvén, valaholott afféle idegen marhákat pascuáló személyek találtnak, praemoneállyák, super eo, hogy statim et de facto határunkról marhájokkal kitakarodjanak, kik ha ezen praemonitióra engedelmeskednek, bene quidem, alioquin ha magokat opponálván, marhájokat határunkon pascuálni temere perserválnak, hadnagyunk ő kigyelme in persona elegendő lakosokat maga mellé vevén, holnapi napon indilate az határra kimennyen és ha afféle temerarius idegeneket talál, akarholott határunkban, magokat detentióra béhozassa, marhájokat pedig behajtassa és mint potentiose határunkat marhájokkal élő emberek ellen juris ordine procedáljon, coram magistratu.²

1761. Szentgyörgy város statutuma. Idegenek eltiltása. A polgárság részéről panasz merülvén fel az idevaló erdészek ellen, hogy az idegeneknek a város határán nemcsak a legeltetést, hanem az erdőben a favágást és a fának elszállítását, a polgár-

¹ Corp. stat. I. p. 426. 428.

² U. o. I. p. 460.

mester úr, vagy a tekintetes előljáróság tudta és engedelmével nélkül megengedik, ennél fogva az erdészek ez eljárása nemcsak helytelenített, hanem ezentúl a polgárságnak a polgármester úrhoz intézett alázatos kérésére az erdészek ettől komolyan eltiltatnak, hogy a tekintetes előljáróság tudta nélkül idegen parasztoknak a város határán való legcsekélyebb haszonélvezetet sem engedjenek meg. Abban az esetben pedig, ha az előljáróságnak e rendeletét nem követnék egyformán, az ily violens cselekedetre toties quotiens 32 forint mulhatatlan bírság determináltatik.¹

Erdei legeltetés.

Királyi rendelkezések.

1758. A horvát-szlavon-dalmát tartománygyűlés VI. törvény-czikkébe becikkelyezett utasításból az erdőket illetőleg.

4° Az erdészek ugyanis és *knézek* — *knézii domini commissarii* — hogy kötelességüknek annál is inkább eleget tehesenek, minden egyéb szolgálattól felmentve, az állatok legeltetésére nézve tilalmas helyeket szorgosan őrizték.²

1760. A bécsi udv. kamarának a temesvári jószágkormányzóság részére adott utasításból, a bánsági bányaerdőkre nézve.

11° Gleichwie puncto 42° angezogen worden, dass die Kühe und Pferde deren Kohlenbrenneren, an den jungen nachschuss deren bäumlein, mit zertretung derenselben und abbeysung deren wipfeln einen grossen Schaden in den nachwachs verursachen, also sollen die aemter allen fleiss nachdrucksam anwenden, dass in jenen Gegenden, wo eine neue waldung aufzubringen hoffnung seye, die wayde alles viehes verboten bleibe.³

1767. Az erdélyi főkormányzók körrendelete, a melylyel a kecskék legeltetését eltiltja.

¹ Corp. stat. IV. 2 p. 769.

² Erd. oklt. II. p. 160.

³ U. o. II. p. 176. 177.

3° Ha őszi, vagy télen legelők és takarmány hiánya miatt a kecskék másképp nem táplálhatók, a kecskenyájuk legeljenek a cserjések, harasztok és csapadékokban.¹

1769. Mária Terézia magyar király Magyarország részére kiadott erdőrendtartásából.

17° Mindenütt, a hol lehetséges, a levágott, száraz s itt-ott heverő fákat ki kell keresni s használatra összeaprítani és így az erdőket a haszontalan ágaktól, melyek a marhák legeltetését is akadályozzák, megtisztítani.

25° Az új erdőkre különös gond fordíttassék, nehogy új utak, ösvények által elnyomassék, hanem a régi tiprott utak megtartandók, a marhák, de különösen a kecskék legeltetésétől legalább tíz évig megőriztessenek, mindaddig t. i. míg a fák annyira nőnek, hogy a szarvasmarha az ágakat nyelvvel elérni nem tudja.²

1769. Mária Terézia király az erdélyi úrbéri viszonyokat szabályozó rendeletéből.

Mínt hogy pedig a jószágok mindennemű hasznaikkal szoktak a földesuraknak adni, ez okáért illő, hogy azok, ha a határnak nagysága vagy kiterjedése engedi, legeltetés végett a határra külső marhákat bévehessenek és a legeltetésből, vagy makkolásból való taxát és jövedelmet magok számokra szedhessék; ellenben pedig a jobbágyságok és zsellérek, földesurak engedelmével nélkül, külső marhákat a határra legeltetés végett ne szegődhessenek.³

1769. A helytartó tanács által kidolgozott erdőrendtartásból.

9° Mínt hogy az új erdőknek növekedését leginkább a barmok legeltetése akadályozza, nehogy a sarjadásokat lerágják, elrendeltem, hogy a pásztorok a barmokat, kecskéket soha oda behajtani ne merészeljék.⁴

¹ Erd. oklt. II. p. 262.

² U. o. II. p. 302.

³ U. o. II. p. 304.

⁴ U. o. II. p. 283.

1775. Az erdélyi kereskedelmi bizottság javaslata az erdők megóvásáról.

5. Der in vielen orthen gewöhnliche eintrieb derer Ziegen wie auch die ordentliche waydung des grossen viehes und der schweine in jungen wäldern, welche an vielen orthen ohne rücksicht darauf zu nehmen, dass die wälder auch höchst notwendig sind, zu sehr vervielfältiget werden, dem nachwachsen derer jungen bäume sehr hinderlich ist. . . .¹

1780. A helytartó tanács körrendelete a fűzfák ültetéséről.

III. Punctum. Hogyha valahol a magistratus észrevenné, hogy ezen fűzfaültetés s más gyorsabban nevelkedő fák plantálása röstül vitetnek véghez, ottan minden lakosra bizonyos számú elültetendő fát kiszabjon. Ezt pedig ugyan illendő módon s a földesuraságnak értelmével s egyező akaratával kell megtenni . . . részserént a lakosok házaik és kertjeik mellett, részserént a közönséges legeltető helyeken.²

1780. Az udvari kamara szolgálati utasítása a fernezelli erdőbíró részére.

12° Die vieh-wayden in denen waldungen seind nicht zu gestatten, besonders wo die junge stämme dem vieh noch nicht gänzlich *aus dem Maul gewachsen*; das gaissvieh ist aber ganz und gar, weder in die nachwachs, weder in die ausgewachsene wälder einzulassen, sondern dasselbe todt zu schüssen.³

1781. II. József császárnak Erdély részére kiadott erdőrendtartásából.

17° Legelőbb mindenütt, a mennyire lehet, a leesett, elszáradott és széllyel heverő, vagy más régi levágott fákat fel kell keresni és haszonra felvágván s elhordván, ilymódon az erdőket ezektől a haszontalan csemetéktől, a melyek a marhák legelésit is — a hon ezt az erdő idője és állapota megengedi — sokat akadályoztatják, meg kell tisztítani.

¹ Erd. oklt. II. p. 372.

² U. o. II. p. 426.

³ U. o. II. p. 435.

25° Az új *növedékeny* erdők megtartásában, nevezetesen arra kell vigyázni, nehogy az új utak és ösvények által lerontassanak, hanem a régi tört út tartassék meg, a marhák, legfőképpen a kecskék legeltetéséről legalább tíz esztendeig megőriztessenek.

26° Minthogy némely helyen a leveles vagy rügyes ágakkal marhákat szoktak legeltetni, a mely az erdőnek ártalmas, és ezen normával ellenkező lévén, kemény büntetés alatt megtiltatik.

38° Gyakran megesik, hogy a legelésre hagyott helyeken *jövések* — hajtások — vesszők és bokrocskák önként nőnek és evvel a föld oly termékeny voltát mutatja, mely ha a marhalegeléstől megőriztetnék, ottan könnyen erdő nevelkedhetnék; erre nézve az ilyen helyről a legelés tiltassék el és ha lehet, a helyett másutt szakasztassék legelőhely; az ilyen kiszakasztásban mindazonáltal arra kell vigyázni, nehogy az ifjú *nevedékeny* erdőben legelőhely rendeltessék.¹

1781. Az udvari kamara utasítása a kapniki erdőkerület erdőőrei részére.

8° Das in den jungen und nachwachsenden gehögt oder verbotten waldungen einlassende horrn-, pferd- und schaf-vieh eintreiben, die geisse aber nicht gedulden, sondern todtschiessen, alsdann die eigentümer hievon pflichtschuldigst anzeugen, damit zu seiner zeit, mit der zuerkannten straff fürgegangen werden möge.²

1781. Ugyanannak utasítása a kapniki erdőmester részére. Mint az előbbi (1780) fernezelli utasítás.³

1787. Az erdélyi főkormánysház előterjesztése a közös erdők szabályozásáról.

„... Bei ortonen von kleinerem umfange könnten die grundherren von der absicht belehret und befraget werden,

¹ Erd. oklt. II. p. 453—457.

² U. o. II. p. 471—472.

³ U. o. II. p. 467.

ob sie an der hutweide teilnehmen wollen oder nicht? wo sonach denen insassen, entweder die gantze weide, oder der ihnen zugefallene theil zugeschrieben werden würde.“¹

1782. Az udvari kamara utasítása a szomolnoki erdész részére.

2° ... insonderheit ist der junge waldt von dem schädlichen gaiss-, schaff- und anderen viech wohl zu verwahren und achtzugeben, dass nur das erlaubte vieh ihre weyde in denen ausgewiesenen plätzen nehme.

3° ... weilen aber die 3 k. k. bergstätte allerdings hutweiden haben müssen, so sind denen selben nur solche, jedoch hinlängliche revieren zur weyde anzuweisen, wo die waldungen keinen schaden leiden können.²

1782. Ugyanaz a straczenai erdész részére.

3° Das k. k. waldamt über die Dopschauer waldungen, vermög höchsten befehl, die ober aufsicht erhalten hat, so wird ihm waldförster hiemit insbesondere aufgetragen, alle waldschäden zu verhüten, weder das gaiss-, schaff-, noch anderes vieh, wo es denen waldungen schaden könne, einzutreiben gestatten.³

1786. II. József császár vadászati rendtartásából.

9. §. Jedermann ist berechtigt seinen wald und wisen nach der bestehenden waldordnung zu benützen und wird keinem jäger gestattet in den fremden revieren zu grasen, vieh zu weiden oder das sogenannte prossholz zuzueignen.⁴

1787. Az erdélyi főkormányzék előterjesztése a közös erdők használatáról.

„Letztlich erwiedert der königl. Commissarius über die Einteilung der hutweide in Hungarn, dass derselbe hier zu lande garnicht anwendbar ist.

1° Weil die angetragene einschränkung der vieh-anzahl nach den sessionen die viehzucht verringern und dadurch den einzigen, für dieses Land offenen handelszweig vernichten würde

¹ Erd. oklt. II. p. 539.

² U. o. II. p. 479. 491.

³ U. o. II. p. 485.

⁴ U. o. II. p. 519.

2° Weil es hier keine so weitläufige viehweide gebe, als in Hungarn, und auch die vorhandene in denen entferntesten alpen gelegen wäre.

3° Diene zum bewaise hievon, dass sehr viel hierländiges horn vieh und schaaf-herden in Hungarn geweidet würden.

Für die weide könnte daher kein besserer masstab angenommen werden, als die anzahl des viehes; damit aber auch zwischen denen verschiedenen viehgattungen ein verhältniss bestehen möge, so könnten pferde, stutten, oxsen und kühe stück für stück angenommen; von kälbern und follon aber je zwei stück; von schafen, ziegen und schweiner je 6 stück, statt eines grossen viehes angerechnet werden. Auf welche diesermassen auffallende viehzahl alsdann die, für die weide stabil bestimmte steuer, durch die gemeinden jährlich aufgetheilet und eingebracht werden müsste.“¹

1788. A helytartó tanács körrendelete a marháknak az erdőből való kitiltásáról.

„S^c Majestaet haben allergnaedigst zu befehlen geruhet, dass die genaueste Beobachtung der waldordnung den behörden nachdrücklichst eingebunden, für die befolgung derselben gesorgt, und auch da, wo keine hinlängliche weide vorhanden ist, das vieh aus denen gegenden der Waldungen ausgeschlossen werden solle, wo die nachwachsenden bäume durch selbes beschädigt werden könnten, wofür die gemeinde vieh hirten unter einer scharffen bestraffung zu sorgen haben.“²

1788. Az erdélyi főkörmányszék körrendelete a barmoknak az erdős helyekről való kitiltásáról.

„Ő felsége kegyelmesen végezni méltóztatott, hogy nemcsak az erdőkről költ rendelés minden részeiben szoroson megtartassék, sőt a hol elegendő legelőhely nem található, ottan is az marha az erdős helyről kirekesztessék, az mely helyeken az nevedékeny élőfák a marhák miatt kárban mehetnének,

¹ Erd. oklt. II. p. 541—542.

² U. o. II. p. 577.

melyekre az az communitás marháinak pásztori, kemény büntetés alatt vigyázzanak.

Minthogy pedig a jószágok mindenféle hasznaikkal szoktak a földesuraknak adattatni, ez okáért illő, hogy azok, ha a határnak nagysága megengedi, legeltetés végett külső marhákat bevehessenek és a legeltetésből vagy makkolásból való taxát és jövedelmet magok számokra szedhessék.“ (Ezt v. ö. Mária Terézia király 1769-iki rendeletével.)¹

1788. A fuzsinei erdőhivatal jelentéséből.

2^{tem} Dem vieh-eintrieb in die hege-waldung oder junge schläge, wegen welchen so vielle untersuchungen schon beschehen, ein für allemahl einhalt zu machen.²

1789. A bácsi kamarai erdőmester jelentése.

Die Bacser erzbischöfliche Maasen, für welche ich auch reden muss, werden durch das Devon (?) und Szelencser vieh so den ganzen sommer und winter, bald in dem Kaal-Karabukovaer, bald im Bacser jungen auflug herumirret sehr abgebissen und die holzschläg wieder allen waldsystem behandelt.³

1791. Az erdélyi országgyűlés által hozott XXX. törvény-czikk az erdők megóvásáról:

A mi tovább a parasztokat illeti, miután az erdők joga a földesuraké — a kik azonban a legeltetést az 1769. évi nov. 12-iki szabályozás szerint megengedni tartoznak — csak ezek előleges tudta és engedelme mellett történhetik a legeltetés. Hogyha bárhol a parasztok enélkül a legeltetésen kapatnak, azok ellen az érvényes törvények értelmében az eljárást megindítja.⁴

1792. A magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság 12-ik ülésének jegyzőkönyvéből, az erdők megóvása tárgyában folytatott tanácskozásairól.

Vannak egyéb dolgok is, melyek az erdők fenntartását

¹ Erd. oklt. II. p. 578. és 563.

² U. o. II. p. 559.

³ U. o. II. p. 534.

⁴ U. o. II. p. 616.

a levágott helyeken s a hatékonyabb növést szolgálják : u. i. a levágott részeken marhák ne legeljenek, míg az fiatal fák oly magasra nem nőnek, hogy a marhák a leveles ágakat nyelvökkel el nem érik.

§. 5. A növedékeny erdőkbe barmok és marhák semmi szín alatt tíz évig ne bocsátassanak, a kecskék pedig mindenkorra kitiltassanak az erdőből.¹

1793. A dévai jószágigazgatóság rendelete az udvarbiróhoz, melylyel a dévai nemességnek az ottani erdők használata iránt kötött egyezségét, feltételek mellett, jóváhagyja.

d) Hogy a Besánban a méltóságos udvar marháit legeltesse, és hogy legelés végett hány juhot vehessen bé a mélt. udvar, annak határozását és engedelmét a dévai uradalom és mélt. urasság a Déván lakozó nemes uraktól, valamint eddig soha nem kérte, úgy ezután se fogja kérni. Vigyáztatni fog mindazonáltal, hogy se juhok felette sokak be ne fogadtassanak a határba, se a Besánban legeltetendő marhái az udvarnak kárt ne tegyenek.²

1795. Az erdélyi országgyűlés által kiküldött bizottság erdőrendtartási javaslatából.

§. 9. Az erdők a haszontalan galyaktól, a melyek a marhák legeltetését gátolják, megtisztítassanak.

§. 5. 1. II. József császárnál 38° (pag. 288).

§. 7—11. 1. II. József császárnál 26° (pag. 288).³

Vármegyék, székek.

1726. Nyitra vármegye tanuvallatása a nyitra-apátiak és nyitra-vicsápiak közös erdőhasználata iránt.

Szbonya János, Palkó György és Gregus István tanuk vallják : Marhát is közönségesen legeltettek az erdőben; vallják

¹ Erd. oklt. II. p. 634.

² U. o. II. p. 639.

³ U. o. II. p. 669.

azt is, hogy az marhát is együtt legeltették, sőt az istrázsa alatt is, mind a két falunak marhája együtt legeltetett, ezen legeltetést pedig a többiek is confirmálják.¹

1762. Baranyamegyének a helytartó tanács elé terjesztett javaslata az erdők megóvásáról.

5° Intézkedések történnek, hogy a levágott erdőrészebe barmok ne bocsáttassanak, mivel a fák a gyökérig vágandók le, a hol végre sarjadzani kezdenek, nehogy ily sarjadás és utánnövés a bebocsátott barmok által elnyomassanak.²

1762. Biharmegye felterjesztése a helytartótanácsához az erdők megóvásáról.

2° Hogy az állatok az új erdőkből kitiltassanak, — míg erősebb fákká fel nem nőnek — melyek a fák hegyeit és sarjadásait le szokták rágni.

4° A barmokra nézve körülbelől 20 évig tiltva legyenek.³

1762. A Jász-Kun kerületek rendtartása az erdők ültetése s azok megóvása iránt.

6° A kapitányok mellé örök állítatnak, kik nemcsak az emberek vagdosásaitól, hanem a tűztől és a barmok legeltetéseitől is serényen megóvják az erdőket.⁴

1771. Moson vármegye erdőrendtartásából.

6° A barmok az erdőből mindaddig szigorúan eltiltassanak, míg a fák oly magasra nem nőnek, hogy a szarvasmarha az ágakat nyelvével elérni nem tudja.⁵

1786. Küküllő vármegye zágori járásának szolgabirája jelenti az erdőrendtartás végrehajtását.

1° Minden faluban a határon levő erdőknek sokasága, vagy kevésége szerint, az közönséges erdőpásztorokat megtettem és bé is eskettem még 1. mensis Martii anni currentis.

¹ Erd. oklt. I. p. 658.

² U. o. II. p. 206.

³ U. o. II. p. 208.

⁴ U. o. II. p. 199.

⁵ U. o. II. p. 348.

5° A cápákat, juhokat és egyéb marhákat is megtiltottam, hogy a mennyiben lehetséges, az erdőkön ne jártassák, de közönségesen minden falukról, processusomban levőkről írhatom, hogy az erdőn való járástól az marhák elfogattatnak, kicsiny lévén határuk az marhák sokaságához képest, nagyobb részét marhájuknak el kellene adni, az újonnal levágott erdőkbe való járást pedig teljességgel nem engedtem. A mi a cápákat, juhot illeti, azok teljességgel erdőbe nem járnak.¹

1787. Háromszék határozatai az erdők megóvásáról.

14° Miután a lombos ágak némely helyeken a barmok téli táplálékául szoktak felhasználtatni, és az erdőkre ártalmas, szigorúan megtiltatik és az ez ellen vétők példásan megbüntetnek. És miután a kecskék rágesálása a ligetnek leginkább ártalmas, ennél fogva a szék hatáságai mindent elkövessenek, hogy azok az erdőből teljesen kitiltassanak.²

1788. Felső-Fehérmegye Kanta járási szolgabirájának jelentése a járás erdeinek állapotáról.

3° Minthogy az egyik *nyúl* még tilalomban tartatik, tehát a melyet usuálnak, abban a marhák legelődnek.³

1788. Sopron vármegye javaslatából a közös erdők használatáról.

i) Magától értetődik, hogy a hol az erdővágás több évre van felosztva, az a rész is, a mely a töről levágatott, a marhától megóvassék.⁴

1788. Trencsénmegye javaslata a közös erdők használata iránt.

4° A fiatal erdőkben a barmok legeltetése mindaddig, míg a növekvő ágakat a marhák eléri, megtiltandó volna, melynek szükségét a mindennapi tapasztalat bőven igazolja.⁵

¹ Erd. oklt. II. p. 515. 516.

² U. o. II. p. 530.

³ U. o. II. p. 605.

⁴ U. o. II. p. 584.

⁵ U. o. II. p. 589.

Városok és faluk.

1740. Szakolcza város utasítása városkapitánya részére az erdő megóvásáról.

A legeltetést a bevetett helyeken, különösen ott, hol évenként makkal van beültetve, minden erővel s módon akadályozza meg.¹

1746. Menyhárd és Leibitz szepességi városok közötti egyezés az erdők használatáról.

1° A menyhárdiak kijárhatnak a három Schnelle-Säufen, Sültzenberg és Sültzen-Säufenbe, ott fát vághatnak, szükségükhöz képest hasíthatnak, de nem kérgethetnek s a kifogott jószágot éjen át nem legeltethetik.

3° A menyhárdiak szabadon szállíthatnak mindenféle épületfát. Írott szabadalmuk értelmében, bizonyos időben lovaikat is itt legeltethetik.²

1748. Nagy-Bacson falu törvényéből, erdeinek megóvásáról.

Béres-szolgalegények iránt, kik is ottan az helyeknek nem tudása mián, szüntelen károkat tesznek, tilalmas erdeinkben, úgy distinguált telegdi- és sepsi bacsoni marhalegeltető helyeinkben, mely mián csak a sok *hítlés* következik, azért töttünk ily törvényeket.³

1758. Lőcse városi erdőfelügyelő kérelme a helytartó tanácsához.

Mert nemcsak az, hogy a szarvasmarha, valamint a kecskék, juhok s több efféle legeltetés okából az erdőbe hajtának, a melyek az ifjú sarjadékot nagyon rongálják.⁴

1766. Nagybánya városának a kir. bányahivatallal kötött egyezsége az erdők használata iránt.

¹ Erd. oklt. I. p. 728.

² U. o. II. p. 30—31.

³ U. o. II. p. 61.

⁴ U. o. II. p. 162.

9° Miután a város területén belől vannak mezők, rétek és legelők, melyek erdőjogilag szabályozott erdőkkel összeköttetésben nincsenek és sem az erdei ügghöz nem tartoznak, sem arra befolyással nincsenek, ezek továbbra is a város részére szabadon maradjanak.¹

1762. Sopron városának jelentése a helytartó tanácshoz erdőrendtartásáról.

Az erdők kivágott részei pedig a baromlegeltetéstől szorosan megőriztessenek.²

1769. Szent-György város erdőrendtartásából.

30° Ha a szomszédból marha kárba megyen, az erdőkerülők hajtják be, a birság darabja után 4 denár, ha azonban kisül, hogy a csikósok és gulyások a marhát szántszándékkal kárba hajtották, akkor a kárt is fizessék meg.

31° Ha a határban idegen marha kárban találtatott, a káron kívül darabjárt 10 denár a birság.

32° Az erdőszőknek hatalmában legyen a bitangoló marhát, nemcsak a szőlőaljakból, hanem magukból a szőlőkből is behajtani; a kárt pedig a hegymestereknek jelentsék be s ezekkel a fáradozás iránt egyezkedjenek.³

1770. Kassa város jelentése az új erdőrendtartás ügyében.

Igyekezetét oda fordítandja, hogy addig, míg a fák kellő magasságra és érettségre fel nem nőttek, az erdőn barmok sehol sem legeltethessenek.⁴

1774. Bazin város szabályrendeletéből az erdők megóvásáról.

28° Minthogy a város részéről a legeltetés nagyon csekély, az erdők is nagyon ki vannak vágva, minélfogva ez csak beneficium lehet a polgárság részéről, ezért azoknak, a kik nem polgárok, sem ménes, sem sertésnyáj tartása s a fáizás sem engedtetik meg.⁵

¹ Erd. oklt. II. p. 247.

² U. o. II. p. 193.

³ U. o. II. p. 322—323.

⁴ U. o. II. p. 344.

⁵ U. o. II. p. 364.

1774. Debreczen város utasítása erdőfelügyelői részére.

3^o Semmi szín alatt semmiféle marhát, elsőben 12 frt büntetés alatt, melynek fele a bejelentőé, fele pedig a nemes város cassájáé legyen, — másodszor pedig a marháknak és nála levő minden jószágainak elvesztése alatt, sem polgárnak, sem lakosnak, vagy ezek cselédjeinek az erdőbe mindaddig behajtani szabad nem leszen, míg a növényfák annyira nevednek, hogy a marha az ágakat el nem érheti.¹

1799. Brassó városának javaslata, erdeinek szabályozásáról.

1^o A vágható erdőt 30 részre osztani és minden évben egy részt dönteni, a többi 29 részt pedig szigorúan tilalmazni; de arról is kell gondoskodni, hogy az első 3—4 évig vagy addig, a míg a növedékfák oly erőre kapnak, hogy a marha nem árthat nekik, a vágásba a marha legeltetés végett be ne bocsátassék.²

1791. Segesvár város erdeinek szabályozásáról. Intézkedni kellene, hogy azok az erdők, a melyekben a marha az ifjú sarjadékot lerághatná, ne pusztítassanak.

A legeltetés szabályozandó volna, hogy ne külön, kisebb nyájokban, hanem *egy bot alatt* — unter einem stab — történjék. (Tehát egy pásztor előtt.)

Meg kellene állapítani, hogy az összes szabad erdőben legelő marha egy csordában, egy pásztor alatt járjon.³

Bitangolás.

1794. Az Enchiridionból. Bitang marháknak való helyiségek.

A bitang vagy tolvajoktól visszavett marhák számára, a legeltetésre és elzárásra bizonyos helyiségek a hatóságok által kijelölendők.⁴

¹ Erd. oklt. II. p. 265—266.

² U. o. II. p. 703.

³ U. o. II. p. 610.

⁴ Kassics: Enchiridion benign. ord. III. p. 493.

Vármegyék és székek.

1719. Kraszna vármegyei statutum. Bitangolás.

Nyilvánvaló dolog, hogy sok Somlyai emberek és kivált a völgyeken lakó Oláság, maga Bornyait s egyéb Marháit Pásztor eleibe nem adják, hanem csak kicsapják az oldalokra, eddig is sok károk estek a Szöllőkben, azért meghirdettetvén, hogy kiki a Pásztor eleiben adja Marháit sub poena fl. 12; ha nemesember maga hajtja be, maga Szöllőjéből 12 fl., ha pedig városi Rend hajtja bé, a városi hadnagy kezéhez tehát 6 frttal büntetessenek az olyan emberek, kik marhájokat úgy jártatják, mely 6 frtnak két része a megkárosodott emberé, harmadik része a Biráké.¹

1722. Szabolcs vármegyei statutuma. Marha behajtása [közös területről.

Vajjon a tiltott területről a marha behajtását illetőleg a helyi Biró által — per judicem loci — a nemesi személyekhez intézett intés érvényes-e? Mivel mind a nemesi, mind a jobbágyi területek épségben tartása közös jó és haszon, azért a helyi biró intése figyelembe veendő, a marhabehajtásért járó büntetés behajtása a törvényes birót illeti.²

1725. Pest-Pilis-Solt vármegyei statutum. Bitang marha.

A nép előljáróinak jogukban áll a nyájakat a vármegye területén belől megvizsgálni s a hol elveszett idegen — bitang — marhát találnak, a kárvallott félnek teljes elégtételt szolgáltatásnak. Tudva van az is, hogy az ilyen kóbor barmok a földbirtokosok nyájában vegyülvén, azokat a pásztorok maguk közt, törvényes uraik kárára fel szokták osztani.³

1726. Csik-Gyergyó és Kászsószék constitutiója. A bitangoló marha kárának megbecslése.

Tilalom lévén, mindenkor a vetésmezők, azoknak őrizésére,

¹ Corp. stat. I. p. 368.

² U. o. I. p. 298.

³ U. o. IV. 1. p. 875.

hogy kár nélkül megtartassanak, volt szokásban eddig is, hogy az Falus Birók és Polgári mellé mindenütt bizonyos számú Hitesek eskettetnek bé az tilalmas határok pásztorlására, mely szokás azután is tartassék meg, vagy hogy a nagyobb falukban a Birák és Polgárok mellé két-két esküdtek állíttassanak; alábbvaló falukon kevesebbek, a legalsó quantitású falukban ezeknél is kevesebb számúak legyenek, a kik a törvényteleneket büntethessék, károkat becsüljenek, kárban tapasztalt marhákat behajtanak, káros kezeibe adjanak, hogyha pedig valakinek kárából marhát meg nem fogták volna, vagy nem is tudván kitől esett, sem fizetni, sem igazíttatni a kárt nem akarnák, in hoc casu lehessen panasz ellenek a tisztt előtt, különben panaszra ezeket hátrahagyván, utya ne legyen senkinek; a Jobbágyok is a hitességet viseljék.¹

1728. Középszolnok vármegye statutuma. Tilalmasok őrzése.

A tilalmasok, úgymint vetések, szőlők, rétek és szénafűvek, úgy több ilyek és ezekhez hasonlók igen szorossan observáltassanak, jó és erős gyepükkel azokat környülvén mind marha s mind emberek által pátralódó károktól severe őriztessenek; ezen jó végre felállíttatnak a Hajduk, a Tilalmasokra vigyázó pásztorok minden helyiségben, ezek pedig publicáltassanak és a delinquensek poena per Dom. v. Comitem inflingenda mulcáltassanak.²

1746. Jászkun kerületi statutum. Bitang marha bejelentése pásztorok által.

Elrendeltetik, hogy a pásztorok és helységek birái el ne titkolják a marhákat s mielőtt a legelőkről a *jász helyekre* az egész nyáját behajtanák, jelentsék be a bitang jószágot, hogy a kárvallott váltság nélkül visszakapja.

A bitang jószágokat, különösen a lovakat, a pásztorok meg ne rontsák s megcsonkítva ne adják vissza. Ha ilyen jószágot akár biró, akár pásztor eltítkolja, vagy benne kárt tesz, hat

¹ Corp. stat. I. p. 129.

² U. o. I. p. 388.

forint büntetést fizet, a pásztorok pedig a kártérítésen kívül még 40 botot is kapnak.¹

1762. Pozsonymegyei statutum. Kárban talált marha birsága.

16° Sokan vannak, kik vagy marhájokat vagy sertéseiket nem hajtják Pásztor eleiben, hanem maguk köteleken, vagy szabadon ide s tova a gabonák között s mások földjeik közt levő mesgyéken s végein legeltetvén, nemcsak a mesgyék fölétetése, de gabona kapdozása s legyúrása által kárt tétetnek. Az olyatén magányosan való marhaőrzés is, mások földjeik között, vagy végein, valamint még anno 1579 feria secunda proxima post dominicam misericordiae sub generali congregatione megtiltatott, úgy most is újra tiltatik és ha abban valaki tapasztaltatik, hogy az illetén pásztor gondviselése alá nem adott marha kárban találtatik, valahány a nagy marha, annyi forint legyen a büntetés, a sertéseket pedig és ludakat ha kárban talátnak, legyen szabad agyon ütni, vagy löni.²

1795. Turóc vármegye statútuma. Marhák behajtása a tilosból.

16° A barmok és kisebb állatok p. o. malaczok, ludak tyúkok és kakasok, ha kárban talátnak, megölhetők; de úgy, hogy a megölt állat ott a helyszinén maradjon.

Ha a barmok a réten vagy a vetésekben kárt tesznek, akár rajtakapják, akár nem, csak azt lehessen megállapítani, hogy kinek a barma tette a kárt, a nemes az okozott kár megtérítésén kívül két forintot fizet; a paraszt és szolga pedig 12 botot vagy korbácsot kap. Az olyan személyeket, a kik szántszándékkal tesznek kárt, akár nemes, akár más, hatóság alá tartozik, megvesszőzhető, a szolgák pedig 12 botot vagy korbácsot kapnak; az okmány szerint: „*Servitores autem dominales in similibus excedentes, pariformiter puniendi ordinantur, in baculis aut scuticis 12.*“ A kik a behajtást megakadályozzák, azokat dupla büntetés éri. A tilosba tévedt marhától, ha az a pásztor hibáján

¹ Corp. stat. II. 2. p. 40.

² U. o. IV. 4. p. 853.

kívül történt, csak egy garast lehet szedni, ha pedig kárt tett, azt bíróságilag kell megbecsültetni. Mivel régi rossz szokás, hogy Szt György táján a barmokat egyik területről a másikra hajtják legelés végett s a nagy nyáj kihajtása a kisebb helységek legelőit elpusztítja, azért e visszaélés elhárítása czéljából elrendeltetik, hogy Szt György előtt és Szt Mihály vagy Szt Márton napja után, idegen területekre pedig az év egyik szakában se szabad a barmokat kihajtani, különben a nagyobb baromtól 20, a kisebbtől pedig 5 denár büntetést kell fizetni. Azonban a szomszédok közt kötött, vagy kötendő szerződés a legeltetésre nézve érvényben marad.¹

Város.

1730. Esztergom városi statutum. Zálogolás mezei kártétel esetén.

Minthogy itt való lakosok a vetésekben minden félelem nélkül keresztül-kasul szekerekkel, marhájokkal szoktanak járni és azáltal notábilis károkat tenni, ahhoz való képest determinatum est, hogy pro hic et nunc csőszök által elszedetett zálogjok, erga dispositionem, denar 25 kinek-kinek kiadassék, valaki pediglen olyatén kárban ennek utána — előbb is fertálmesterek által hasonlóként megparancsoltatván — fog tapasztaltatni, olyaténon irremissibiliter toties quoties forint desummáltassék.²

Tüzelés.

1769. A helytartó tanács erdőrendtartásából.

8° Minthogy leginkább tavaszkor és őszkor a tűz a száraz füveken és leveleken keresztül gyorsan messzebb és messzebb harapódzik, a nyájak pásztorai a legkomolyabban figyelmeztessenek, nehogy az erdőkben a fákat meggyújtani merészeljék, így a tüzet élesztetni próbáljanak.³

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 885.

² U. o. IV. 2. p. 688.

³ Erd. oklt. II. p. 283.

Állategészségügy.

1729. Esztergom városa statutuma. Beteg lovak iránti intézkedés.

Mivelhogy — sit venia — sok taknyos és rühes lovak volnának az városban s netalántán a mezőre kiérven, több egészséges lovak is ezáltal elrontassanak, conclusum est: hogy ordinarius bíró uram még e napokban fertálmesterek által az egész városban megparancsoltassa, hogy az olyátén lovakat mezőre kiverni ne merészeljék, máskülönben csőszök és ménes-pásztor által, kiknek parancsolatjuk lévén, agyon fognak lövetetni.¹

1739. Alsó- és Felső-Szöllős. Intézkedések pestis idején.

11° Az mindennapi kijáró és mindenféle pásztorok is, akár az uraság, akár a falusiak résziről valók, úgy az úr dolgára, vagy maguk munkájára, akár szőlőkben, kertekben, földekre, rétekre és erdőkben, vagy akárhova menők is, valamint az főjlebb írt éjszakára marhával legelni kijáró cselédek, bent az határunkban is, másuvá ne sétáljanak, hanem a mire kimentek, ahhoz lássanak.²

1761. Hajdú kerületi statutum. A marhakár megtérítéséről.

Hogy a pásztorok nyájaikat jobban gondozzák és hogy a köznép jószágaiban kárt ne szenvedjen, ha esetleg a gazdák barmai valamely betegség következtében megbetegszenek, ezt a gazdának jelentsék be, különben ők fizetik meg a kárt.³

XVIII. század. A pásztorok ténykedése marhavész idején. A pusztákon a gulyások igen nagy s mély árkot ásnak, a nyáját — gulyát — reggel és este idehajtják, s a mely marhát betegesnek vagy étvágytalannak találnak, az árok széléhez vezetik, a mélységbe taszítják s ráhányt földdel betemetik, néha egy nap alatt húsnál is többet a mélységbe löknek; megtelvén az árok, mást és mást ásnak.

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 685.

² M. Gazd. Tört. Szemle. 1898. p. 22.

³ Corp. stat. III. p. 491.

A pásztorok *ragályos bőrből készült bocskort ne hordjanak*, mert a tapasztalás mutatja, hogy így is lehet a marhavészt terjeszteni. (Igen jeles felfogás.)¹

Ingek rendje.

1746. Jászkun kerületi statutum. A rövid ingek viseletéről.

Jászberényben tartott gyűlésünkben súlyos visszaélést tapasztalván a tekintetben, hogy némely jobbágyok és főképen pásztorok hiábavalóságuktól ösztönözve, sokak megbotránkozására rendkívül rövid ingeket viselnek; azért, hogy e visszaélés megszűnjék, az ilyen ingek viselését 25 bot büntetés terhe alatt megtiltjuk.²

Kalapjegyek.

1799. Csongrádmegye statútuma. Pásztorkalapra való jegyek.

8° Az egész megyében minden községek pásztorainak különböztető s egyszersmind esmertető jegyeik legyenek, melyet kalapjukon, büntetés terhe alatt viselni tartoznak és erre nézve minden megyebeli földes uraságok is megkerestessenek a végett, hogy adott jegyeiket a mezei biztosoknak bejelentésük.³

Sorpecsenye.

1794. Az Enchiridionból. A sorpenye kijelölési szokása.

A kondások tartásdíjául szolgáló egy, vagy több sertésnek, az ú. n. sorpecsenyének kijelölési szokása eltöröltetik és az ellen vétőkre büntetés állíttatik fel. (Subulcorum pro intertentione unum vel plures setigeros *Sorpecsenye* dictos assignandi usus cassatur, et contra contravenientes poena statuitur.)^{4*}

¹ GROSSINGER: Hist. phys. Hung. I. p. 136. és 153—154.

² Corp. stat. II. 2. p. 40.

³ U. o. III. p. 485.

⁴ KASSICS: Enchir. benign. ordinat. III. p. 639.

* Hevesben még a XIX. században is *szerpecsenye* név alatt volt gyakorlatban. H. O.

Szerreörzés.

1727. Szemerja háromszéki falu constitutiója.

27° Ha valamelyik csordánknek pásztort nem találtunk, s nem fogadtunk vagy fogadott pásztorunk medio tempore elszökött, olyankor azon csordát *szerre* őriztük olyanformán, hogy akar falu *szeribe* való, akar falu *szerin* kívül való, és akar mi rendbéli ember, a ki azon csordán marháját jártatni és legeltetni akarja, az őrzéssel *szerin* mindenik ember tartozik, az melyik pedig őrizni nem akarja, azt a falu megbünteti ad den. 20 *szerben*.¹

Fák védelme.

1786. Küküllőmegye zágori járási szolgabíró jelentése az erdőrendtartás iránt.

7° Nem különben az csordapásztoroknak is megparancsoltam, hogy az afféle fákat, úgy gyepű helyett csinált sánczokat megoltalmazzák sub poena corporali.²

Zsidók kirekesztése.

1750. Szentgyörgy város statutuma.

A már régebben hozott decisióhoz képest, a becsületes és bölcs tanács és a városatyák elrendelik, hogy azoknak a lakosoknak és zsidóknak, a kik a türelmi házakban — Freyhäuser — laknak, kivéve a város zsidait — Stadt Juden — a közös legeltetés semel pro semper tiltva legyen.³

Czigányok.

1794. Az Enchiridionból. Czigányok és rovottak kirekesztése a pásztorkodásból.

¹ Erd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 125. A *szer* itt egymásutáni sorrendet jelent. H. O.

² Erd. oklt. II. p. 516.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 760.

Lovak tartása és a pásztori élet a cigányoknak, valamint más, lopáson ismételve rajtakapott lakosoknak, tiltva van.¹

Liba-rend.

1775. Modor város statutuma. Libák kitiltása a legelőről.

A hatósági rendeleteket nem veszik figyelembe, hogy t. i. a városi legelőktől a libákat távol kell tartani. A libákat pedig a kerülők nem képesek behajtani s ha behajtják, az asszonyok rájuk kiabálnak és gyalázó szavakat használnak ellenök. Azért ezentúl a libákat nem kell behajtani, hanem agyon kell őket verni.²

Összegezés.

Az előző századokhoz képest a XVIII. század viszonyainak alakulása egészen más.

Mint a hamvadó tűzből felcsapó utolsó láng, úgy érinti az ősfoglalkozások bűvárát az az ünnepélyes bevonulás, a melyet a német birodalom egyik ékessége, Nürnberg városa, 300 magyar ökörnek rendezett, az úrnak 1713-dik esztendejében. Az adatokból tudjuk, hogy sok utánjárásba került, míg attól a hatalomtól, mely Mohács óta reánehazedett a magyarság gazdaságára, úgyszólván kicsikarta az engedelmet arra, hogy a maga pénzén attól vehesse meg a jószágot, a ki azt hatalmasra nevelte és kinek, mint tulajdonának, eladása teljesen jogában állott.

Egyetlen magyarázó betű sem kell ahhoz a szóhoz, a melyet III. Károly király kiejtett s a mely így hangzik: „A magyar marhára első sorban Bécsnek van szüksége; a mi ott nem kell, vihetik akárhova“.

Igen, de ismerjük azt a királyi rendelkezést is, mely azt az „akárhovát“ úgy magyarázta meg a tenyésztő magyarságnak, hogy a mi Bécsben el nem kelt, azt terelje oda, a honnan hozta, tehát vissza, haza! Ne adhassa el — — legyen kára!

¹ KASSICS: Enchiridion benign. ord. III. p. 195.

² Corp. stat. IV. 2. p. 835.

Ismerjük a „Vorkauf“ és „Nachkauf“ elrendelésével való igazi zaklatást, fojtogatást; az Unterkäufer — magyarán Interkapor — rendszert. Ismerjük azt a jellemző kérdést: nem lehetne-e és hogyan a marhakereskedésből származó pénzbeli jövedelmet az „udvar“ számára megszerezni? Még tiszta szerencse, hogy akkor „az idők járása“ ennek a dicső kísérletnek fogantatba vételét nem tanácsolta.

Még az is csak bánatos mosolyra fakasztja a magyar bűvárt, hogy a bécsi mészárosok magyarul tanultak meg, hogy a külföldi versenyt elüssék, az egész hasznát maguknak biztosítsák és evvel is szegődjenek a hatalomhoz, melynek minden törekvése oda irányult, hogy a magyarságot kényszerhelyzetbe juttassa és így bírja reá jószágának potom áron való elvesztegetésére — ott, a hol az első sorban kellett.

Evvel szemben csupa derű a nürnbergi kép: a mint dögveszes időben, teljes épségben Hartmannsdorfnál megáll az a magyar szilaj jószág, a melyről a régi jelentés így emlékszik meg: „Magnos et cornutos boves hungaricos est videre omni loco“ azaz: „Nagytestű és hatalmas szarvú magyar ökrök láthatók mindenütt“; a mint a hajtók beterelték abba a városba, melyben oly tökéletességben virágzott a középkori építészeti minden ékessége; és a mint az egész város föllélegzik, az arcok kiderülnek, mert jó időre vége a húsban való szűkölködésnek.

A fejlődés és hanyatlás történelmi menetére nézve mindenestre jellemző, hogy az állattenyésztés Magyarországon a török hódoltság idejében hatalmas, messze idegenbe kiható arányokat öltetett — és mintegy megfojtva elhanyatlott, a midőn a magának civilizáló küldetést követelő, bizonyos hatalom átvette az uralkodás teljességét.

Világosan érezhető e században, hogy a régi rétségi gazdálkodást, mely a nemzet ősi természetének folyománya volt, kemény ostrom alá fogta a mezőgazdaság.

És a mint ez terjeszkedett, úgy fogyott az állattenyésztés alapföltétele: a bőséges szabad legelőtér.

És mintha az a sok nehézség, melyet az ország és a külföld között fekvő hatalom zúdított a jószággal való kereskedés útjába, szorította volna a népet a mezőgazdaság felé. Ám a régi hajlam nem egykönnyen engedett tért, csak nehezen állott a második sorba. Az állattenyésztés és földművelés közötti versengés, az elsőbbségért való küzdelem adja meg a XVIII-dik század jellegét.

A nyugotnak és délnyugotnak egykoron nagy tömegekben kiáramló vágómarhaseregeket fölváltja a statutumok özöne, mely azon van, hogy a földművelést és az erdővédelemképében a nagyipart — bányászatot, kohászatot — védje meg a legelőre szoruló lábasjószágtól, mely a rétségek, „sárrétek“, a szabadon áradó folyók uralkodásának idejében és nyomán buja legelőkön, hatalmasra növekedett, felhízott és a földrész java felének keresett árucikke volt, a mellyel keresettségre és kelen-dőségre nézve akkoron a magyar föld semminémű terménye nem versenyezhetett.

De a statutumoknak, a melyeket a Székelyföld apró falvai „constitutiók“-nak tiszteltek, noha maguk alkották, meg volt a maguk jellemző vonása, mely a népre nézve, a mely szülte, valóságos dicsőséget jelent.

Abban a korban, a melyben a közép- és alsórend tudatlansága, sanyargattatva még a fölszított vallásbeli érzékenységtől is; a midőn még boszorkánypörök lehetségesek voltak és a babona széles rétegeket tartott fogva: az állattartás és tenyésztés terén alkotott statutumok egyetlen egy félszeg, a tárgy nem ismeréséből vagy éppen babonából folyó intézkedést sem foglalnak magukban, legalább a mennyi anyag a könyv e részének megalkotására rendelkezésre állott — egyetlen egyet sem. És csak abban az egy esetben, a midőn a német soron beszár-mazott juhászczeh alakul meg, domborodik ki a felekezeti szempont, nyilván a papi befolyás hatása alatt.

Az ismert statutumok pedig minden viszony szabályozására törekszenek; mindent keretbe, korlátok közé foglalni igyekeznek.

Még a nemesi praerogativa sem tör nagyon elő és van eset, a mikor nem is jön tekintetbe, mert a magasabb erkölcsi szempont így kívánja.

A mennyi a statutumokban a jószág alapos ismeretére támaszkodó, vagy helyesebben: ebből folyó észszerűség, oly erős a nemzettel élő, avval fennmaradó és a meddig nem zavarják, fejlődő önkormányzati szellem, a mint még a kis székely falvak constitutióiban is világosan megnyilatkozik; és világosan érezzük, hogy a törvény önkormányzatilag megalkotva, kötelező volt, tiszteletben tartatott.

A legkisebb helység, megalkotva statutumát vagy constitutióját, kiszabta a birságot, a büntetést; végrehajtotta maga, még a büntető birói hatáskör viszonylatában is. Végrehajtó közege sokszorosan közvetlenül, in facie loci szedte be a birságot és elszámolt a községnek, mint hites alkalmazottja a community-nak, hite erejénél fogva, hitelesen és tisztán.

Még ott is, a hol a kor fölfogásának meghódolva, a büntetés a kegyetlenség színét ölti magára, bizonyos észszerűség el nem vitatható. A Jászkun kerület a futóbetyár befogadását száz botütéssel bünteti meg. Tudnunk kell, hogy a lovasbetyár, az egykori lovasnomádnak, mondhatni, örököse, nagy veszedelem volt a jószágra nézve. Ez a pásztorral egyetértve, összejátszva, a legérzékenyebb kárt okozhatott a gazdának és a közvagyonnak, ki pásztorában bízva adta kezére jószágát; itt tehát igen súlyos erkölcsi bűn megtorlásáról volt szó.]

Szeged ötven botütéssel bünteti azt a pásztort, ki az elejébe adott jószágot magára hagyva, korcsmázní megyen, tehát megszegi legfőbb kötelességét, melyet „a jószágnak elejébe vagy elébe adása” szólásmód oly kitűnően jellemez, mert azt mondja, hogy a pásztor, az elébe adott jószágot szem elől ne tévessze, így el nem hagyhatja; ha teszi: legfőbb kötelességét szegi meg.

Debreczen város azt, a ki másodszor törí meg az ifjú erdő tilalmát, minden jószága elvesztésével sújtja; első ízben a birság 12 frt. Rendkívül nevezetes, hogy ez a síki város, melynek anyagi erejének java mindenha a legelőn fejlődő

lábasjóságában gyökerezett, mennyire rátartós az erdejére. Egy századdal előbb fejvesztéssel bünteti azt, ki az erdőt fölgyújtotta, most jóságvesztéssel azt, a ki a marhát behajtotta, mielőtt hogy a fák annyira megerősödtek volna, hogy a marha már nem árthatott nekik. Ez a föltétel, úgy is szabatosítva, hogy a marha nyelvével ne érhesse el az alsó ágakat, sokszorosán fordul elő a század vége felé, országos hatóságoktól is elrendelve.

A rendelkezésre álló történeti anyag alapján e század állattartásának és pásztorkodásának képe egész tömören egybefoglalva így alakul:

Ménes.

Erre nézve Szeged adatai tájékoztatnak legjobban. Míg 1719-ben csak 300 ló iratott össze, e szám 1779-ben 4000-re emelkedik és a város statútuma, sok körültekintésről tanuskodó hét pontba foglalja össze a csikósok és bujtárjaik rendtartását, melyben az erkölcsnek is kijut a része, a mit az elem ősi szilajsága meg is okolhatott. Az irányzat az, hogy a pásztort a lótól el kell tiltani, hogy ne barangolhasson, ne száguldhasson és ne essék vissza az ősi hajlamba: ne kösse el a más lovát, ne szakítsa ki a más marháját.

Csongrádban feltűnik a nyomtatott igazságlevél, vagyis a pásztornál oly gyűlöletes „passzus” kényszere.

Gulya.

A magyar szarvasmarhának a német birodalomba való szállításán s azon a jellemző adaton kívül, hogy oláh marhával történik kísérlet, itt is Szeged nyújt alapot. Az 1719-iki összeírás 756 ökröt, 802 tehenet és 618 tinót, összesen 2176 szarvasmarhát, az 1779-iki 4000 ökröt mutat ki 12 gulyában, hozzá 7 csordában a többi kategoriát. A győri vásárra 3636, a szeredire 4000 kövér marha hajtattott fel az utóbbi évben. Három évre reá jelenik meg III. Károly fojtogató nyílt parancsa és ugyanekkor hozza

meg Szeged statutumát hét pontban a gulyások részére is, a csikósokénak megfelelően.

A gulyától, mely éven át tartózkodik a pusztákon, elválik a reggel ki, estére visszatérő csorda; a csordások vagy csordapásztorok is szabályozás alá kerülnek, Marosszéken éppen úgy mint Hódmezővásárhelyen.

A pásztorság szervezetét GROSSINGER hagyta reánk, ki a gulyást, csordást, göbolyóst és a bojtárt jegyezte le.

Konda.

Erre nézve is csak Szeged adja meg az alapot, mely azonban nem elégséges. Mindössze 200 ártányt mutatott ki az 1719-iki összeírás. A sertésállomány arányairól azonban fogalmat nyújt az a valóságos hadjárat, a melyet a statutumok országszerte folytatnak kártételei ellen. Az óvás a bitangoló sertés lelővéseig megyen. És a milyen rakoncátlan az állat, olyan a pásztora is. A KASSICS-féle Enchiridion egész sorozatát foglalja magában a kondások megrendszabályozásának, mindennemű felügyelet alá rendelésének. Leginkább a kondásokra vonatkozik az e században többszörösen visszatérő *baltatilalom*, mely embert és állatot veszélyeztetett.

Juhászat.

A juhászat régi szervezete, de gazdasági jelentősége is, ebben a században tetőz. Az arány fokozódására nézve ismét Szeged nyújtja az alapot. Ott 1719-ben 1874 juh iratott össze, mely 1779-ben 100,000-re emelkedik.

A Fertő-Szent-Miklós-féle rend 1719-ben az uradalomban 5000 juhot állapít meg a határra, melyet a juhász bérel, de bizonyos járandóságok mellett is.

Pozsonymegye magyar statutummal szabályozza a juhászszámadó és a bojtár évi járandóságát; ugyanezt teszi a Hajdúkerület is és míg Pestmegye a bebitangoló juhot le is löveti, addig a Hajdúság a juhászra, ki füttykössel jár, 15 botot, a korcsmázóra 40-et veret.

Érvényre jut a *nyájjuhász* mellett a *fejősjuhász*; és a míg az előbbi a gyapjú és hús, illetőleg irhanyérésre pásztorkodik, addig az utóbbi a szaporításra és sajtkészítésre.

A nyájjuhászatnak — helyesen: nyájajuhász; Kecskeméten él — kiváló fontossága volt azért is, mert a nemzet közrendje a juh irhájából szabatta öltözetét, némely részét maiglan is.

A gömöri „*juhászsabadalom*“, a mely már a mult században érintve volt, újból fölvetődik és ha szervezetéről, viszonylatairól nem is maradt részletező kép, kettő bizonyos, hogy t. i. a szervezet tulajdonképeni szabadalma a tizedmentességben, tehát egy, abban a korban és be a XIX. századba is, a népre súlyosan reánehazódó, zaklató adónemtől való szabadságot jelentett, mindenesetre ellenszolgálmányok fejében; és másodszor, hogy éppen ennél a mentességnél fogva nagy vonzóerővel bírt, a mint ezt a juhászcsaládoknak reánk maradt összeírása bizonyítja. Ez a vonzóerő hozta össze a magyart, tótot, kis-oroszt, németet, ráczt és valószínűleg az oláhot — Walach — is.

Egészen másnemű a csallóközi juhászczeh, mely igazi czeh, mint akkoron bármely iparágé. Az utóbbiak némelyikével szemben jó oldala az, hogy a felekezetiség nem nyilatkozik meg gyűlölködő, türelmetlen hangban. Az erkölcsiekben való szemforgatást és a följelentések köteles voltát nem kerülte — és nem is kerülhette ki. Az, hogy avatott erőket nevelni, az uradalmakat és a közt ilyenekkel ellátni iparkodott, mindenesetre jó oldala volt.

A század vége felé bukkan fel a juh mellett, mely hosszú, durvaszőrű, egyik formája szerint pedig egyenes, fennálló, csavartszarvú — *Ovis strepsiceros* — is, a *birka*, alföldiesen *bürge*, rövid, tömötszőrű, kiváló gyapjút adó fajta. Föl van említve 1781-ben az algyői uradalomban, hol fölmerül a panasz, hogy a legelőket bebüdösíti. A reánk maradt okmány „német juhnek“ mondja. Ez a fajta uralkodóvá vált. Nyilván evvel a juhhal származott be a juhászcutya, ma már pásztorok cutyája, a *puli*, vagy dunántúl *pumi* is, mely kicsinysége mellett kiváló őrző és terelő, bátor és a mi pásztorember szempontjából nagyon

is fontos, kisétű állat. Elnevezése nyilván a német „Pudel“-től ered, kevésbbé szőrözeténél és alakjánál fogva, mely más, mint inkább azért, mert a magyar közrendű ember a német soron beszármazott ebet ma is „pudlifélének“ szokta nevezni. Az egy *d* betű kopása, illetőleg elváltozása a magyar nyelv ismert sajátosságából ered.

E nevezetes szálkásszőrű ebnek részletes méltatása más lapra tartozik.

A birka föllépésével szerves kapcsolatban van a „*birkás családok*“ betelepítése is. DITZ idézett művében német juhászok-ról emlékszik, az ú. n. „Pusztenteisterek“-ről, kiknek Székesfejérvár volt volna középpontja, hol czéhben egyesültek és évenként összejöttek. Ezek a magyar értelemben vett „birkásokkal“ azonosak. A „birkások“ nem voltak juhászok vagy pásztorok a szó azon értelmében, hanem rendszeresen képzett tenyésztők. Céljuknak DITZ azt vallja, hogy a juhászok közötti rend és tisztesség fenntartása és a juhtenyésztés fejlesztése volt főadatuk, melynek révén nagy tekintélyre — s tegyük hozzá szép vagyona is — tettek szert. Némelyek nemességet is nyertek és teljesen megmagyarosodtak s nem egy közülök vármegyéink közéletében előkelő szerepet játszott, köztiszteletet szerzett; sőt újabban nem is egy, helyet foglalt az ország tanácsában is.

Az a nagy megokolatlan érzékenység, a mellyel e családok némely ivadéka a történeti mozzanatok földerítésével szemben viseltetik, sokat hagy homályban, a mi pedig a történet követelménye és az illetőkre nézve nagy dicsőség lehetne.

A székelység juhászatába KOZMA idézett műve vet némi világosságot, oly részletekbe is, a melyek a messze múltba vetnek világosságot, vagyis a foglalkozás ősiségét bizonyítják, oly részletek ismerete mellett, a melyek művében nem foglaltatnak, de jelen munkában majd sorra kerülnek.

Kecske.

A kecske majdnem kizárólagosan az erdővédelem szempontjából jött e században tekintetbe; 1700-ban I. Lipót király

nyílt parancsossal óvja a bányászatra és kohászatra fontos erdőket a kecske kártételeitől. GROSSINGER i. h. kitűnően jellemzi az állatot, a midőn mondja, hogy 30 darab több bajt okoz a pásztornak, mint 300 juh. Az erdei legelőnél még előkerül.

A fejlődő mezőgazdasággal és az erdő fontosságának belátásával szemben, a kecske szerepe mind alább és alább száll.

Pásztorrend.

A pásztorrendtartás sokszorosán összeszővődik a természetmennyek, az erdő védelmével, a tulajdonjoggal. Ott, a hol a rendtartás pontozatokba van szedve, világosan kicsillan a hajdani lovasnomád, a mint természetét korlátok közé szorítani igyekeznek, ő pedig ellentáll.

Az ősi természet a mese óriása, a melyet a törpék, de számítók, mind több és több szállal lekötözni iparkodnak s végtére is legyűrik.

Az Enchiridionba — 1794 — foglalt sora a szabályoknak a féktelen természetű lovasnomád ellen fordul. Magát a marhatözsért és még inkább hajtóját eltiltja a csákánytól és egyéb népies fegyvertől, a mikor Ausztriába és tartományaiba indul. Künn a pusztán elüti a pásztort lovától, elveszi baltáját, minden fegyverét; conventiós levelet kényszerít reá, abban leírja személyét, hogy a szolgabíró, a persecutor biztosan szemmel tarthassa. Gazda, szolgabíró, persecutor hirtelen rajtaüt kunyhójára, hogy csavargót foghasson. Utána veti magát a „dezentornak“ — hol is kereshetne az menedéket az egy pásztoron kívül — összeiratja a betyárokat, kiknek erős, jól felszerelt, lovas fajtája semmiben sem különbözik az egykori, messze idegenbe száguldó, portyázó lovasnomádtól, mint őstől; még az a vonás is meg van benne, hogy a ló elkötésében, egy-egy farka kiszakasztásában nem is bünt, hanem „virtust“ lát, melynek erős gyakorlása tekintélyt biztosít a maga fajtája körében.

Csongrádban egyszerre csak feltűnik, hogy a jószág körül sok a bojtár; nemcsak, hanem mindenikének válogatott paripája van. A nemes megye nem is volna magyar, ha nem tudná

legott, hogy az a sok lovasbojtár szabad portyázó, ki nem sokat törődik a tulajdonjoggal. Összeiratja tehát a szegődötteket, hogy a futókat megismerhesse és megrendszabályozza.

Gondolni kell az összes pásztorfurfangok leszerelésére: eltiltják a csapottfülű juhokat, sertéseket, mert ezeknek az a jelentőségük, hogy a fület levágták, hogy az állat elhullását igazolják, holott az állat tovább él, de már a pásztornak számít. Elhulláskor most már be kell számolni az egész állattal „szőröstül-bőröstül“, a zsírral és mindennel; el kell tiltani még a nagy kondérokot is, nehogy a fölös zsír gyertyamártogatásra s így kereskedésre használtassék. Még a saját, tulajdon jószágával sem üzhet szabad kereskedést a pásztor — szigorú ellenőrzés alá kerül; ő és a jószága nemcsak passzuskenyszer alá kerül, hanem ha a vásár becsületességét kifogástalan szavattal nem bizonyíthatja, a Corpus Juris Tit. 34. Pars 3. alapján ítélnek fölötte: fölakasztják.

Ha itt-ott félremegy a nyájtól s a vándorpásztorság vándorvendéglőjénél, a talyigánál felejtí magát, 24 botütéssel lakol.

Az erdélyi részben a székelységi pásztorság másnemű. A falvak statútumai hang és körülményesség tekintetében tökéletesen megfelelnek a küzködve élő székelység eszejárásának. Betyárokkal nincs baja: kalangyáit védi az azok között legeltetők, bitangolók kártétele ellen, kinek neve azután „kalangyász“.

Itt alakul ki a *seriesbe* való, vagy *szer-örzés*, hogy a mikor a falu nem kaphat pásztort, össze kell állani 10 embernek, nemesnek — nem nemesnek, hit alatt kell pásztorkodni; a nemesnek annyi az előjoga, hogy helyettest küldhet; ha nem: zsebe bánja. — Karatna 1748. Ez a *series-örzés* rokon a „*szerre való*“ örzéssel, mely nyelviileg gyönyörűen van kifejezve Szemerja falu constitutiójában, 1727-ben. A míg Karatnán a series 10 ember, a szemerjai annyi ember, a hány a csordába adja marháját, a ki pedig nem akar szerbe örizni, zsebe bánja.

A pásztorrend egyik jellemző vonása, hogy az előrehaladott Pozsonymegye, mely más népességgel bír, megvédi pásztortát is a composessor urak becsstelenítése, szidalmazása és

verése ellen, mely odafajult volt, hogy ilyen szolgálatra már embert sem lehetett kapni. Ez a becstelenítés stb. „sub poena dehonestationi quoad ignobiles in medio homagio subsistentis et respective violentiae ac homagii actore fisco comitatensi desum-mendo tiltatik“.

Az intézkedések sorozatain különben végigvonul az a törekvés, hogy a külön pásztor tartása leszoruljon és marháját, egyáltalában jószágát, kiki a közös csordába, illetőleg ménesbe, gulyába, kondába, nyájba egyazon pásztor elébe adja, mert ez az ellenőrzést egyszerűsíti és hatékonytá is teszi.

Evvel kapcsolódik a pásztorrend szervesen a „Legelő rend-jéhez“, ez összefügg a tilalommal, mely ismét tilalomtöréssel és ennek büntetésével függ össze.

Legelő.

A gazdaság átalakulására igen jellemző Pozsonymegye 1747-iki statútuma, mely a közlegelő lábrakapott felszántásának tilalmát foglalja magában. A köznép a felszántott legelő továbbművelésétől eltiltatik, a nemesektől csak „jogi úton vehető el“. Az igavonó marha külön legelőt kap, mely a többi jószágra nézve tilalmas.

Az erdélyi részben a „szaladás“ mint vis major van elfogadva; ha t. i. a marha a pásztor keze alól futva kerül a tilalmasba, ez a „szaladás“, mely ha megbizonyosodik, a pásztor büntetlen marad.

A legelőt illető intézkedés stb. e században a rendes úton halad és fejlődik.

Erdei legeltetés.

A század második felében az erdei legeltetés szabályozása, helyesebben megrendszabályozása domborodik ki; mindenütt az erdők fontosságának fölismerése, ennek rendén megvédelmezésének szüksége válik uralkodóvá.

Király, országgyűlés, tartománygyűlés, udvari kamara, helytartótanács, erdőhatóságok és jószágigazgatóságok, vármegyék,

városok és falvak szinte vetekednek az erdőknek a legeltetés kártékonyága elleni védelmében.

Az irányra nézve előljár, vagyis helyes nyomot ró Mária Terézia király 1769-ben kibocsátott erdőrendtartása, a melyben egyfelől az erdők tisztogatását a legeltetés érdekében állónak fogadja el; de legott azt is statuálja, hogy az erdők a marhától, különösen pedig a kecskéktől 10 évig megóvassanak, míg t. i. a fák oly magasra nőnek, hogy a szarvasmarha az alsó ágakat nyelvével nem érheti el. Az utolsó hozzátétel finom megfigyelésről tanuskodik, 'mert a szarvasmarha csakugyan hosszúra öltheti ki nyelvét és evvel be tudja kanyarítani a lombos ágat a szájába. Ezt II. József császár ugyanígy rendeli el s a magyar országgyűlés kiküldött bizottságának jegyzőkönyvében is — 1792 — Mária Terézia intézkedése tükröződik. Ugyanígy van ez az erdélyi országgyűlés bizottságának az erdőrendtartásra vonatkozó javaslatában is — 1795.

A horvát-szlavon, dalmát tartománygyűlés törvénnyel utasítja az erdészeket és a *knézeket* — Knezii domini commissarii — hogy minden egyéb szolgálat alól fölmentve, őrizzék a tilalmasokat.

A legtöbb intézkedés a leghirhedtebb erdőrontó, a kecske — *gaissvieh* — ellen fordul, melyet az erdélyi jelentések *cápra* névvel jelölnek. Az udvari kamara 1780-iki szolgálati utasítása a tilalmat addig ítéli fenntartandónak, míg a fák nem „nőttek ki a marha szájából“ — „wo die jungen stämme dem vieh noch nicht gänzlich aus dem Maul gewachsen“ — vagyis a míg elérhetők.

Háromszék megtiltja a lombtakarmány szedését; Felső-Fehérmegye kanta járási szolgabirája 1788-ban, az erdővel kapcsolatban, fölhozza a *nyíl* beosztását, a miről itt és egyelőre csak ennyi: eltekintve a nyíl ősi viszonylataitól, teljesen bizonyos az, hogy a nyíl az erdő és földterületek beosztásánál, helyesebben sorshúzással foganatosított kiosztásánál legtöbbnyire az egymásmellett kihalított pásztákat illette; a nyíl, a kiosztás módja során *nyilas* nevet visel, kiosztása az ősi nyílvetéssel történt, innen a neve. Tényleges alkalmazásban és az erdővel kapcsolatban,

például a borsodi Bükk kincstári erdeiben, a kitisztított vágások is, mint kaszálók kihasíttatnak és haszonélvezetre kiosztatnak, ezeknek a területeknek neve *nyilas*. A nyilas rendszer különösen Debreczenben volt és van ma is kifejlődve, a miről majd később. Segesvár város az egy nyáját és egy pásztort „*unter einem stab*“ — egy bot alatt — határozza meg szépen és szabatosan.

Bitangolás.

Közhasználat szerint a bitangolás a jószágnál a felügyelet nélkül való kóborlást jelenti, mely legtöbbször a tilalmassal és az ott okozott kárral szerves kapcsolatban van. Egészen élesen a bitangolás akkor van kifejezve, ha a hanyag vagy rossz-hiszemű gazda „kicsapja“ a jószágot, tudatosan kergeti ki fölügyelet nélkül olyan helyre, a hol kárba mehet. De az is bitang jószág, a mely eltévedt, rendes falkájától elszakadt és más falka közé keveredett. Különösen az utóbbit kellett bejelenteni, hogy gazdája visszavehesse. Az eltitkolás, megrontás büntetéssel járt. A bitangembernek „se istene, se hazája“. Legyen ideiglatva a „*rideg*“ erdélyiesen „*rüdeg*“ fogalmának meghatározása is, melyet egyfelől Szeged statútuma — 1727 —, másfelől Csik-Gyergyó és Kászonszék consitutiója — 1744 — teszen szükségessé. Rideg vagy rüdeg marha az, a mely nincsen tenyésztésre, sem hizlálásra fogva. A rideg ember az Alföldön az, a kinek nincsen saját tűzhelye; de azért nem bitang. Legjobban jellemzi a bitangolást Kraszna vármegye 1719-iki statútuma, a midőn mondja, hogy a somlyai emberek és a völgyben lakó oláhság a jószágot csak kicsapja és sok kárt teszen. Túrócsmegye 1795-iki statútuma szerint pedig a szántsándékos bitangoló kártételért, akár nemes, akár más, a hatóság elé tartozik, megvesszőzhető, a szolga pedig 12 botot vagy korbácsütést kap.

Tüzelés.

A helytartó tanács, mint országos hatóság, leginkább az erdőkben, évszak szerint tavaszkor és őszkor, tiltja a tüzelést; de beéri a komoly figyelmeztetéssel.

Állategészségügy és egészségügy.

Esztergom városa már 1729-ben nem engedi meg a takonykóros és rühös lovaknak legelőre bocsátását. Alsó- és Felső-Szöllős 1739-ben korlátozza a pásztorok jöves-menését pestis idején, míg a Hajdú kerület 1761-ben kötelezővé teszi a betegségek bejelentését.

GROSSINGER reánk hagyta a marhavészben elhullott állatok hulláinak elföldelési eljárását és azt a nevezetes figyelmeztetést, hogy a ragadós betegségben elhullott állat bőréből készült bocskort ne viseljék, mert a marhavész így is terjedhet! Itt nyilván a pásztorok ősi kikészítési módja szerinti bőr van értve. A mód vázolója más lapra tartozik.

Ingek rendje.

A rövid, ú. n. „borjúsájú“ ing, mely a felső testet a kötéstől a hónaljáig meztelenül hagyta, 1746-ban a Jászkun kerületet botránoztatta meg, mely 25 botütés terhe alatt tiltotta el. Ez az ingfajta a tót pásztoroknál és tutajosoknál ma is dívik. Ebbe a sorba tartoznak a kalapjegyek is, melyeket Csongrád vármegye tett kötelezővé, a melyeknek formája, anyaga nincsenek meghatározva. És ide sorolható a „sorpecsenye“ is, mely mint *szerpecsenye* a mult század utolsó tizedében még élt Alsó-tárkányban az egri érsek elaggott számadó kondása emlékezetében. Ez a gazdák rovására ment: bizonyos időközökben *sorrend* szerint, tehát szerre öltek a kondások egy-egy disznót. Az öléssel megbizott kondás tartozott bizonyos távolságból a fegyverül szolgáló kondásbaltával a kijelölt disznót fültövon és úgy eltalálni, hogy mint a villámtól sújtva, azonnal holtan kellett elterülnie, máskülönben birság járta. Ezt a szokást tiltotta el az Enchiridion 1794-ben. A szerpecsenye analogonja a halászatban a *szerhal*, melyet egykoron a tihanyi halászbokrok is szolgáltattak az apátságoknak *sorrend* szerint. A *szerre-örzés* már érintve volt.

A zsidók részleges megrendszabályozása, Szentgyörgy város részéről, az akkori korszellem kifolyása és hogy a cigányt eltiltották a lovak tartásától és a legelőről, az e népfajnak

ismeretes hajlamaiban gyökerezett akkor — és gyökerezik ma is.

A libáknak a legelőről való kitiltása zárja be az összegezés sorát, úgy a mint az köztörténelmi forrásaink adataiból kivehető, mely élénk, színes kép — de nem teljes.

Az a viszony, mely a gazda és a pásztor között fennállott, annak gazdasági és fegyelmi köre; ott, a hol nemzetségek közösen jártak el, a közösségből folyó viszony alakulása; a terület föl-osztásának alakulása, szóval mindaz, a mi e könyv irányára nézve fontos, királyok nyílt parancsaiból, országos törvényekből, törvényhatóságok statútumaiból nem vehető ki.

XIX. SZÁZAD.

A XIX-dik század adatanyaga, úgy, a mint e könyv rendelkezésére áll, nem elégséges arra, hogy az egész századot föl-ölelve, kiadhatná egyszersmind azt a csoportosítást is, a mely az előző századok képét oly áttekinthetővé és részben színessé is tette.

De a meglevő anyag földolgozása mégis meg van okolva, egyfelől azért, hogy a benne foglalt néhány értékesebb adat a könyv érdekében mégis érvényre jusson; másfelől azért, hogy a jövő történétírói, a kik az itt rovott keskeny ösvényre reátalálnának, annak kiszélesítésén munkálkodhassanak.

Hátos-személy.

1800. Marosszék javaslata a főkormányshékhöz az erdők megóvását illetőleg.

4^o Nehézség az, hogy a marhátlan gyalog-szeresek, úgynevezett *hátos-személy-pásztorok*, czigányok azon szín alatt, hogy száraz ágat szednének az erdőkből, kisebb és nagyobb fákat szekerczékkal, baltákkal, késekkel is levagdálnak¹

¹ Erd. oklt. II. p. 717. Az eredeti okmányban tollhibából *háros* áll és így került az Erd. oklt. kötetébe. A *háti teher* ma is egység az erdőrendtartásban, t. i. csak annyi száraz ág vihető el, a menyit egy személy a *háton* bír el, innen székelyesen a *hátos*.

Prédikáció.

1819. Lelkészek kötelessége a pásztorok iránt. Midőn a barompásztorok nagyobb számmal a templomban összegyűlnek, a lelkészek a titkolt bűnök isteni büntetéséről és a lopások utálatosságáról szent beszédet tartsanak.¹

A barompásztoroktól a szent beszédek hallgatásáról az illető lelkészekről kiállított bizonyítvány követelendő.²

A nép és különösen a pásztorok s más gyanús személyek szent beszédek hallgatására még kényszerítendők is.³

Juhászkutya.

1807. A juhászkutya is úgylátszik a magyarokkal jött Pannóniába.⁴ (Ez csak hozzátétel. H. O.)

Dögbőr.

1835. Az Algyő uradalmi juhállomány 1835-ben 6465 darab volt, de 1839-ben már 15.729 darabbal számoltak be a juhászok, a mikor alig volt egynehány dögbőr, a mivel az elhullásokat a juhászok igazolni szokták.⁵

Pásztorrend.

1800. Kecskemét város statutuma. Pusztákon a pásztortól vásárolni tilos.

Senki a pusztákon pásztortól semminémű jószágot gazdák hírek, vagy jelenlétek nélkül vásárolni ne merészeljen; mellyben ha valaki tapasztaltatik, Nemes Vármegyének Statutuma szerint, mind a pásztor, mind a vevő megbüntettetik.⁶

1800. Kecskemét város statutuma. Pásztorok beszámolásának módja.

¹ KASSICS: Enchiridion III. p. 489. 490.

² U. o. III. p. 490.

³ U. o. III. p. 516.

⁴ SZIRMAY: Hung. in parabolis. 1807. p. 17.

⁵ M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 335.

⁶ Corp. statut. IV. 2. p. 837.

„Mindenféle pásztorok, csikósok, gulyások, juhászok nem füllel, nem orral, nem billeggel, hanem egész bőrrel tartozzanak a kárrúl számot adni. Egyébaránt semmi kárt nem tartozik a gazda, hanem a pásztor szenvedni.“¹

1800. Szeged város statutuma. Barmok bélyegzésének köteles volta.

„Kihirdettetni végeztetett, hogy az olyatén marhatartók, a kiknek nevezetes billegjei nem volnának, marhájokat mindaddig legelőmezőre ki ne hajtsák, míglen fel nem jegyeztetnek és e nemes város billegével meg nem billegeztetnek.“²

Jószágállomány.

1847. Szegeden.

4866 hámos ló, 717 ménesbeli ló; 4626 jármos ökör, 2901 tehén, 1433 harmadfű tinó, 61,460 juh, 1651 sertés.³

1850. Ugyanott.

6715 ló, 530 csikó, 361 öszvér és számár, 7951 ökör és bika, 5655 tehén és 58,747 juh.⁴

1857. Ugyanott.

7738 ló, 13,903 szarvasmarha, 67,425 juh, 26,970 sertés.⁵

1870. Ugyanott.

7047 ló, 250 számár, 9657 szarvasmarha, 92,173 juh és 15,647 sertés.⁶

Legelő.

1800. Napszámbérek, gazdasági javak tiszta jövedelme stb. Legelők taksája. Normativum.

„A privatum Praediale Pascuumok ha taxa mellett usuáltattak, vétessék fel a Taxa, ha a maga marhái legeltek rajta

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 839.

² U. o. III. p. 799.

³ Szegedi adólajstrom. (REIZNER tudósítása.)

⁴ Orsz. népszámlálás. (REIZNER tudósítása.)

⁵ U. o.

⁶ U. o.

a Convictusnak, annyiba vétessék fel esztendei hasznok, a meny-nyit vagy ott helybe vagy a szomszédságba annyi és olyan Pascuumért fizetni szoktak, vagy a mint néha kiadattatott vagy kiadattathatott volna.“

„A közönséges — közös — legelőkért nem lehet hasznot felvenni.“

„Ha, a mint némely Helyeken szokásban vagy on, a köz Ugar határon bizonyos Taxa mellett Juh, vagy másféle marha legeltetik, ezen taxát is fel kell venni, a mennyiben ebből a Convictus részesedett.“¹

1803. Földesúri legelők. Mindszent Algyő földesúri legelői ez évben 510 frtot jövedelmeztek. Az uradalom személyzete közt felsorolva: 3 csósz, 1 juhászati felügyelő, 1 csordás, 1 apró-marha csordás, 1 kanász.²

1816. Hajdú kerületi statutum. Ugaron való legeltetés.

Soha meg nem kell engedni, minekutánna a nyájak a közönséges legelőre összevezettetnek, főképpen a sertés és juhnyájakat, hogy az ú. n. nyomáslegelőre bocsátassanak, azt összerontsák, pocsékolják; hanem azokat főképpen a csordáknak, vonó marháknak kell megtartani; sőt nyomásnak is valamely részét különösen a hámos lovaknak és vonó marháknak kell tartani és a sertések, juhok és főképpen birkáktól, a mennyire lehet, megőriztessenek.³

1816. Ugyanaz. Őszi vetéseken tilos a legeltetés. Minekutána az élettakarás és behordás a szántóföldeken véghez megyen és Szt Mihály nap után azok is felszabadulni mondatnak, lehet ugyan jó renddel az egész határon a barmokat legeltetni; de soha meg nem kell engedni, hogy a jószágok az őszi vetésekre bocsátassanak, mert azáltal felette nagy romlások és szenvedhetetlen károk okozódnak a szántóvető gazdáknak, melyre nézve mindenik városon kényszerítő eszközökkel is

¹ Erd. Gazd. Tört. Szemle. 1898. p. 3. 4.

² M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 333.

³ Corp. stat, I. p. 513.

szokásba kell vétetni, hogy őszi vetések, ugarlások egy tagba külön tétessenek és azok szoros tilalmasba tartassanak.¹

1816. Ugyanaz. Legeltetés a határban.

3° Mihelyt a szántások, vetések tavasszal elkezdnének, azonnal mindennemű legelőnyájukat, heverő jószágokat a szántóföldekről ki kell tiltani és főképpen a sertések és juhoknak a szántóföldek között való legelés meg ne engedtessek.

5° A mi már továbbá az egész határokon való tilalmakat illeti, hogy a tilalmak annál jobb renddel megtartathassanak, multhatatlan szükség, hogy mindennemű szántó és kaszáló földek, melyek a legelők, mezők és nyomások mellett éppen határba vagynak, jól felárkoltassanak és az ezek körül való árkok időről-időre megnyitvatván, jó állapotban tartassanak.²

Erdei legelő.

A Királyhágón innen.

1806. Szabadka városának a helytartó tanács elé terjesztett véleményéből, a homokok befásításáról. A homokos helyek többnyire legelőül szolgálnak. Lehetnek akadályok e homokos helyek beültetésénél, ha a közös legelők oly szűk terjedelműek, hogy valamely rész elkülönítése mellett sem elegendők. Ha a homokos hely pedig nem egész évben, hanem csak tavaszkor és őszkor szolgál legelőül.³

1807. A magyar országgyűlés 20 és 21-ik törvénycikke az erdők megóvásáról.

§. 3. Miután a legeltetés az erdők növekedésének akadályul szolgál, ez azokon a területeken, a melyek újólág be vannak ültetve, mindaddig, míg a fák olyan magasra nem nőttek, hogy

¹ Corp. stat. I. p. 513.

² U. o. I. p. 513.

³ Erd. oklt. II. p. 885.

a marhák ezek közt minden kár nélkül legelhetnek, büntetés terhe alatt megtiltatik.

§. 6. A kivágott, vagy növekedésre kiszemelt, vagyis tilalom alatt levő erdőkben a legeltetés miképen lesz eszközendő, maga a törvényhatóság szabja meg, és ha valaki a törvényhatóság által a legeltetéstől eltiltott években a tilalmazott legeltetést szándékosan megkísérli, erdőpusztításban bűnösnek nyilváníttatik és büntetés alá kerül. Ha azonban a marhák behajtása nem csalárdságból, hanem esetleg történik, csak a kárt s a helyi tilalom szokott terhét viseli.¹

1807. Ugyanaz ugyanott. A futóhomok területek befásításáról és az erdők megóvásáról.

§. 19. Hol a közbirtokosságba más proportio=tagosítás behozatott és az erdők legelőre fentartott közhasználat miatt úgy nem műveltethetnének, mint azok nevékedése megkívánná, megengedtetetik a közbirtokosoknak, hogy az előbbi használat, vagy egyezkedés ellenére, mindenik a maga illetményét szakaszokban eloszthassa és abban a fentebb tett intézkedés hasonlósága szerint, a legeltetést, a mennyiben az a nevékedésre ártalmas lehetne, azon részben, mely vágás alá, vagy a nevelés czéljából erdőművelés alá vétetett, megtilthassa. Hogy pedig a sok lakókkal ellátott vidékeken, ugyanegy időben a korábbi legelő használata ne gátoltassék, mind a szakaszok kijelölésében, mind pedig a felnyesésben arra kell tekintettel lenni, hogy egyszerre nagyobb terület meg ne tiltassék, mint a mennyit a szükséges legelő használata megenged, és arról is gondoskodva legyen, hogy a tilalmazott és szabad területek összevegyítése által, a legeltetés kivihetetlenné ne tétessék.²

1814. A magyar udvari kamara körrendelete a kamarai erdőkben való legeltetés rendjéről — német —.

1^o A marhalegelők minden község számára a helyszínen jelölendő ki; ha az erdőn kívül annyi az alkalmas terület,

¹ Erd. oklt. II. p. 894. és 896.

² U. o. II. p. 899.

hogy a község beérheti vele, akkor az erdő tilalom alatt tartandó, ettől csak olyan darab vonható el, mely a legelő kiegészítésére mulhatatlanul szükséges.

2° Az erdészeti tilalomba fogott erdőrészekbe, a marha behajtása feltétlenül tiltva van; bármilyen legyen is a legelő viszonya s a tilalom mindaddig fentartandó, míg a szakértők a marha behajthatását nem javasolják.

3° A hol erősen lábrakapott erdőrongálások rendén, erdők szabályozandók, helyes az, hogy közlegelő hiányában azoknak egy bizonyos része a lakosok számára mint közlegelő határozassék meg.

4° A lakosság kellő közlegelővel látandó el; a hol azonban ez hiányzik s így erdei legeltetéssel pótlendő, ott vagy egy aránylagos erdő rész határoztatik közlegelőnek, vagy a kért mennyiség haladó rendben — ambulatorie — 10 évről 10 évre tisztássá alakítandó; a hol ez nem történik, ott a lakosság a régi haszonélvezetben meghagyandó.

5° Maga a lakosság közlegelője is az erdőtől élesen elhasítandó; a mint ez megtörtént, a lakosság marhájával úgy a fenntartott erdő, mint a soros tisztások használatától teljesen eltiltandó.

6° Az erdőtlen, vagy kevés sarjadozó erdővel bíró birtokok, a közlegelő élvezetében mindaddig meghagyandók, míg területiális erdeik kellőképpen megérve, szabályozásra alkalmassokká válnak.

7° A mi a kellő erdőségekkel bíró birtokokat illeti, ezeknél, vagy a rezervált részek, vagy soros tisztások hozandók be, tehát a közlegelő, ennek hiányában a pótlelegelő szabályozandó, oly hozzátétellel, hogy minden tizedik évben a soros tisztások kijelöltessenek és használatba vétessenek.¹

Utasítások.

1800. *Utasítás* a közalapítványi helyeken levő erdőkerületi hivatalok részére.

¹ Erd. oklt. III. p. 194—195.

16. A hol elkülönített erdők, saját praediumok vagy diverticulák vannak, azokat vörös vonallal kell attól az erdőrésztől elkülöníteni, a hol a közlegelő van.¹

29. Legeltetés és füvelés a sarjerdőkben teljesen tilos. A közlegelővé való felszabadításuk a kerületi erdőmester intézkedésétől függ.²

31. Ha az uradalomnak tilalmas erdei vannak, azok a térképen pontosan kimutatandók és megjegyzendő, hogy az ambulatoriumok tilalom tekintetében hogyan osztandók bé.³

41. Azokat az erdőrészeket, a melyekben a legeltetés kár nélkül foganatosítható, mindenkor a kerületi erdőmester az erdészeti-tudomány szabályai alapján határozza meg.⁴

50. Ha a sarjerdőket a marha csak itt-ott károsította meg, a kár becslése, a rajtakapott marha faja és száma alapján becsültetik meg.⁵

1811. Utasítás a hradek likavai kamarai uradalom erdészei és alerdészei részére.

30° Ha az uradalmi erdőkben idegen alattvalók mint kihágók taláztatnak, azoknak jószága és szekere behajtassék; ha a kihágó fogat nélkül van, megbüntetés okából a királyi erdőhivatal elé állítandó.⁶

53° A rajtakapott marha megzálogolandó, személyre való tekintet nélkül behajtandó; a füvelők letartóztatandók és feljelentendők.

56° A legelő meghatározandó és arra kell ügyelni, hogy a jószág erdővágásokban ne legelhessen.⁷

1812. Utasítás a máramarosi állami erdők rendezésére kiküldött kir. biztosok számára.

¹ Erd. oklt. II. p. 778.

² U. o. II. p. 735.

³ U. o. II. p. 782.

⁴ U. o. II. p. 740.

⁵ U. o. II. p. 742.

⁶ U. o. III. p. 114.

⁷ U. o. III. p. 122.

5° A helyi beutazás rendén meg kell vizsgálni és éretten megfontolni: hogyan, mi módon kezdeményezhető a rendes marhalegeltetés, a növedékek és sarjadzások megkimélésével?¹

1812. Utasítás az aradi kamarai uradalmi erdők kezelése iránt.

37. Minthogy úgy a legeltetés, mint a sertéshizlaltatás — makkoltatás — haszonélvezete oly tárgy, a melyet az erdőgazdaságnak fel kell karolnia, ennél fogva:

38. Igyekezék minden főerdész, hogy a sertéshizlaltatást az erdőben előkészítse; azokat az erdőrészeket, a melyeket az erdőmester az erdőtenyésztésre megjelölt, kirekessze és a maradékokat, melyet a hizlaltatásra szánt, pontosan megbecsülje.

41. A jószáglegeltetést illetőleg, ez csak akkor engedhető meg, ha oly erdőségek találhatók, a melyek gondozást nem igényelnek, sem magas sudarak miatt nem tilalmazandók; és ha több ily erdők fordulnának elő, akkor ezek az uradalom részéről nem volnának bérbeadandók, hanem inkább azokba a részekbe, a melyek a legeltetést megbírják, időről-időre, havi időközökben, marha bebocsáttassék, úgy, hogy minden darab után, a helyhez illő erdei taksa szedessék, minthogy nem minden erdő bírja meg a legeltetést minden időben.²

42° Ha azonban a magas sudarú — szálas — erdőkbe való beszabadításra felek akadnának, a főerdész igyekezék az illető erdőt pontos szemlélet alá venni s megállapítani, hogy az erdőgazdaság tekintetében a marhalegeltetés mennyiben volna megengedhető.³

43° A mire minden akadály elhárított, a főerdész kiadja a nyomtatott utalványt a beszabadítandó jószágot illetőleg, melynek alapján a számvevőség az előírt erdőtaksát beszedi és erről bizonylatot ad, a felek részéről oly reversalis ellenében is, a melyben a pásztorok által okozandó károkért a felelősséget elvállalják. Ez a reversalis addig marad letétben, a míg a jószág

¹ Erd. oklt. III. p. 137.

² U. o. III. p. 162.

³ U. o. III. p. 162.

kiterelése után, az illető terdőrész az esetleges kár tekintetében szemle alá nem került.¹

1813. Máramaros megye által a borsai erdők zár alá vételére kiküldött bizottság jegyzőkönyvéből.

c) A 7. cikkely szerint ezen községnek a kecsketartás megengedtetvén, azoknak mostani téli legelésére, modo provisorio a sequestrum megtételéig, szabadba hagyatik azon tájék, mely a Csizla vizén felül, az erdélyi és bukovinai határok felé fekszik. A kecskéknak nyári legelésére nézve pedig határozatott, hogy azok a szokott legelőkön a juhokkal együtt járjanak.²

f) Nem tilalmaztatott ugyan a megtiltott erdőkben, sem a legelőhavasok szélein a szükséges tűzrakás, hogy mindazonáltal a tűz miatti veszedelmeknek eleje vevődjön, tiltatnak mindenek száraz fába való tüzeléstől.³

1815. Utasítás az ungvári kamarai uradalom erdészeti tisztviselői részére.

12° Az erdőtiszt az erdőmester előleges tudtával meghatározza, melyik erdőrész, melyik község részére nyitva tartandó és tartható. Azok az erdőrészek, a melyek a marhától tilalmaztatnak, jegyekkel látandók el és szigorúan megóvandók.⁴

1816. Általános utasítás az összes kamarai erdőhivatalok részére.

A tilosban megzálogolt marhánál, ha az kincstári alattvaló tulajdona, a fennálló legelőtaksán kívül a birságtaksa is beszédtetik és mint feljelentő része — *denunzianten anteil* — az utóbbinak egy harmada számítandó. Az idegen alattvalótól a legeltetési- és birságtaksának kétszerese vétessék; a feljelentőt az utóbbinak harmada illeti meg.⁵

A legeltetés a kár nélkül jártatható erdőkben, az illetékes erdészszel való előleges megegyezés alapján, a behajtható jószág

¹ Erd. oklt. III. p. 162. 163.

² U. o. III. p. 176.

³ U. o. III. p. 177.

⁴ U. o. III. p. 382.

⁵ U. o. III. p. 248.

számának, a behajtás és kihajtás idejének meghatározása mellett és csak saját kincstári alattvalóknak írásbeli szerződés alapján engedhető meg.

A szerződésben, a legeltető részéről, biztosítandó a gyepük felújítása, a jótállás azért a kárért, a melyet a behajtott marha, vagy annak pásztora okozott.

A harmad és negyedrangú erdőkben, a melyekben az erdőtaksa kisebb, a legeltetés árverezendő.

Az elsőosztályú erdőkben a legeltetés rendszerint tiltva van és csak egész községeknek, a kincstári Praefectoratus specialis engedelmével, engedhető meg.¹

A legeltetési kihágásokban a megzálogolt jószág elkobzásának nincs helye; idegenektől azonban a kétszeres legeltetési és birságtaksa behajtásáig, a marha sequestrálható és a tartás a kihágótól követelhető.²

Ha valamely legelőterület erdősítés céljából bevonandó, akkor az erdőhivatal előlegesen mindég a kincstári jószágigazgatóhoz forduljon.³

1818. Az óbudai és visegrádi kamarai uradalom szabályzata az erdei kihágásoknál alkalmazott zálogolásról.

§. 6. Ha az a marha, mely kárt okoz, nem jár közös pásztor kezén, akkor az okozott kárért a tulajdonos felelős; de ha a községi közös pásztor hajtott be a tilalmazott vágásokba, akkor a büntetés nem a tulajdonost, hanem a pásztort éri.⁴

1818. Utasítás a diósgyőri kamarai uradalom erdőmestere részére.

§. 21. Azt, hogy az erdők mely részében utalványozható idegen jószág számára bér ellenében legelő, az erdőmester helyenként és a bér nagysága tekintetében határozza meg; ügyel arra, hogy a megállapított számnál több ne hajtassék be. Azokra a helységekre nézve is, a melyek az uradalom területén fekszenek.

¹ Erd. oklt. III. p. 248.

² U. o. III. p. 248—9.

³ U. o. III. p. 259.

⁴ U. o. III. p. 308.

nek, de erdőterülettel nem bírnak, az erdőmester legeltetés tekintetében az erdőpénztár javára jó berről gondoskodik.¹

1827. Utasítás a soóvári kamarai uradalom összes erdészeti tisztviselői részére.

c) A pásztorokra szorosan kell ügyelni, hogy a jószágot helyesen tereljék, folyton jelen legyenek és az erdőbe ne tereljenek több jószágot, mint a mennyit az urbáriális szabályozás az illető helység részére meghatározott.

d) Hogy a pásztor a nyájjal, legelés közben, a tilalom határától mindég 20—30 lépésnyire maradjon.²

1827. Szepes vármegye küldöttségének utasítása a zárlat alá vett krompachi erdők gondnoka részére.

2° Minden nevedékeny erdő, de különösen Szahuru — Zahora — Naplejszok és Nad Bilu Skalu erdős vidékei a marhák legelésétől mindaddig eltiltatnak, míg a marhák által ejtendő károktól mentesek nem lesznek.³

Erdei legeltetés. Vegyesek.

1838. Máramaros Sziget városának bíróilag megállapított erdőrendtartása.

8° Pusztulást szült eddig az öt város határiban levő erdőkben azon gyakorlott visszaélés, hogy az illető városi és nemesi közönségek, sőt egyes nemesi és nemtelen lakosok is egész tulajdon, sőt bizonyos bér fizetése mellett, idegen marha- és baromnyájukat is legelőre befogadtak; továbbá az általok tett irtásokban és *lázokban*, az erdőknek belsejébe gunyhókat építván, részint tulajdon marha- és baromnyájaikat teleltették, részint idegen marha- és baromnyájukat is telelőre befogadtak.⁴

8° a) Fentmaradván az öt koronai városok nemes és nemtelen lakosainak, a kir. fiscus által a nemesek ellen tett 4-ik kívánatának pontjára hozott ítéleteknek és az 1753-ik esztendei

¹ Erd. oklt. III. p. 321.

² U. o. III. p. 215.

³ U. o. III. p. 356.

⁴ U. o. III. p. 428.

transactio 6. pontjának értelmében a legelésnek kiváltságos használata, azért ennekutána tilalmas lészen az erdőkbe egyes gazdáknak olyatén egész nyájait legeltetés végett behajtani.¹

9° f) Az esztendei vágások helyén minden legeltetés addig tilalmas lészen, míg a növényfák oly nagyra nőnek és annyira megerősödnek, hogy a marhák és a barmok által azoknak teteje le ne rágattathasson, vagy le ne csipdestethessen.²

1838. Técső városának biróilag megállapított erdőrendtartása.

Lényegben ugyanaz, a mi Máramaros Sziget városé.³

Erdei legelő.

A Királyhágón túl.

1812. Az erdélyi országgyűlés 34-ik törvényczikke az erdőlés rendjéről.

7° A tapasztalás elegendőleg megbizonyította, hogy a marháknak, nevezetesen a kecskéknak legeltetése, a nevendék élőfáknak, csemetéknek mennyire legyen ártalmas és az erdőknek elpusztulását mely nagy mértékbe siettesse, melyre nézve a legközelebből levágott erdők a marhalegeltetéstől szorgalmasan őriztessenek meg és legalább négy, vagy a környüllásokhoz képest, 6 esztendő alatt és addig, a míg annyira nem nevednek, hogy a szarvasmarha a növekedő fácskának tetejét a nyelvvel el nem érheti és el nem szakaszthatja, a marhák az ilyen nevedő, fiatalos erdőkben jártatástól egészen tiltassanak el.

Továbbá sok, és nevezetesen havasalji környékekben, határozassék, melyik rész szolgáljon az erdőlésre, melyik pedig a marhák legeltetésére; és a ki ennek a határozásnak ellenére, a maga marháit abban a táblában, mely nincs marhalegelőnek

¹ Erd. oklt. III. p. 429.

² U. o. III. p. 430.

³ U. o. III. p. 435.

határozva, legeltetni merésznél: mindannyiszor büntetésben marasztaltassék és egyszersmind az okozott kárnak a megfordítására is szorítottassék. Azokban a helységekből pedig, a melyek a legelőhelyekkel annyira bővelkednek, hogy az erdőkben való marhalegeltetés nem szükséges, a marhák büntetés terhe alatt az erdőkben való jártatástól egyáltalában tiltassanak el.

Melyek legyenek pedig olyan helységek, a melyeknek erdejében a marhalegeltetést vagy megengedni, vagy éppen tilalmazni kellessék, aztat meghatározni, meghallgatván afelől előbb a birtokosokat, az illető jurisdictiók kötelessége lészen; a kecskéknél pedig az erdőkben való mind téli, mind nyári legeltetések — kivévén a távolvaló havasokon levő hozzájárulhatatlan és más haszonra nem szolgáló erdőket — az azokban találtatandó kecskéknél az erdő tulajdonosai számára leendő konfiskálása és a kárnak megfordítása büntetése alatt egyáltalában szorosan tilalmazva legyen.¹

Vármegyék és székek.

1800. Kraszna vármegye jelentése a főkormányshoz az erdők megóvása módjairól.

5° Hogy a parasztoknak, az erdők pusztításának ennél fogva is lehető megakadályoztatására, ezentúl kerítésbe nyomáson tilalmast tartani kell, és ezáltal a szabad legelőhelyet mások praejudiciumára szorítani szabad ne legyen és hogy ez a possessorátusnak is, hogy ehhez magát alkalmaztatni igyekezzék, ajánltassék.² (Nem világos. H. O.)

1800. Marosszék javaslata az erdők megóvásáról a főkormányshoz.

1° Nehézség lehet az erdők megtartások körül az, hogy az erdők nem magok idejekben, akkor is nagy csutakokra vágattnak le, annyival is inkább gyenge növényekben a marha szájától nem oltalmaztatnak; a levágott és gyenge növényben levő

¹ Erd. oklt. III. p. 169. 170.

² U. o. II. p. 715.

erdőkön mindaddig, míg a marhák szájokból 3, 4, 5 legfeljebb 6 esztendőig ki nem nőnek, a marhák ne jár hassanak, akkor is pedig, minthogy kivált a szorosabb határú helyeken a már felnőtt erdőkön a marhák járni kénytelenítettnek, szoros vigyázás lenne arra, hogy azon kívül, marhalegeltető helyek a nyomás határokból szakasztassanak, a honnan a juhok, addig legalább, míg a szarvasmarhák legelődhetnek, éppen kirekesztve legyenek, kecskék pedig sem egyszer, sem másszor az erdőkön ne járjanak.¹

1801. Csik-Gyergyó és Kászonszéknek a főkormányshékhöz fölterjesztett véleménye, az erdők megóvása tárgyában.

Ezen helységnek erdős része több, mint pusztája, nevezetesen Molduva felől való részen; a szénafüvek — kaszálók — a havasokon vannak bővebben és az egy gazdaság gyarapítása a szénafüvekre, sőt a marhalegeltető helyekre nézve is közönségesen az erdők pusztításában áll.²

1801. Kővár vidékének az erdélyi főkormányshékhöz fölterjesztett javaslata az erdők megóvásáról.

6° A szegénységnek megengedtetik, hogy egy-két kecskét legeltethessenek a szabad mezőn. A szarvasmarhák, kecskék számára való nyesése pedig az erdőknek büntetés terhe alatt megtiltassék.³

1801. Szász-Sebesszék javaslata a főkormányshékhöz az erdők megóvásáról.

Az a kár, a melyet a szék hegységeiben néhány év alatt, az oláh lakosság könnyelműsége, a legszebb erdőségekben a végett okoztatott, hogy azokból szénafüveket és legelőket alakítson, hihetetlen.⁴

Az épületfa tekintetében gondoskodni kellene:

6° hogy a sarjerdő a hatodik év előtt ne legeltethessék

¹ Erd. oklt. II. p. 616. 617

² U. o. II. p. 773.

³ U. o. II. p. 772.

⁴ U. o. II. p. 765. 766.

7° hogy a fiatalosokban, sem környékükön, sem ökrök, sem kecskék ne türessenek.¹

1802. Háromszéknek a főkormányshékhéz fölterjesztett javaslata az erdők megóvásáról.

Hogy az erdők gyujtogatása és égetése annál is inkább kiirtódjék, elegendő erdőpásztorokat választana s az olytén erdőpásztorok nemcsak az erdőgyujtogatás megakadályozására szorgalmatos vigyázással lennének, hanem arról is gondoskodnának, hogy az erdőpusztítások iránt meghatározott rendtartások miképpen observáltatnak. Mivel pedig az erdők égetése mindinkább a kecskés gazdák és pásztorok mián okoztatnak, nagyobb szorgalmatossággal igyekeznének az erdőpásztorok az olyan gyujtogatót megfogni.²

Hogy tehát a kecskepásztorok az kártételben annál is jobb móddal megakadályoztassanak, minden erdőlalji falu a kecskék legelésére, azoknak mennyiségéhez képest, bizonyos darab helyet szakasztana ki, hátul a Feketeerdőben, melynek határán kívül a legeltetéssel kiterjedni, teljességgel, még pedig büntetés alatt, meg ne szenvedtetnék.³

1802. Küküllő vármegye javaslata a főkormányshékhéz az erdők védelme felől.

b) hogy a marhák az erdőkben lehető legeléséktől egyáltalában kirekesztessenek, a marhaszaporítás tekinteteivel ellenkezni láttatnak . . . a marhalegeltetés hasznainak tekintete csak annyiban maradhat sértetlen, a mennyiben ezáltal nagyobb károk nem tétetnek.⁴

Továbbá, jónak tartaná a deputatió, hogy ha szintén örökre a marhák az erdőben való legeléstől el sem rekesztetnének, a levágott és ifjú erdőkben mindazonáltal mindaddig kemény büntetés terhe alatt ne bocsájtassanak, míg legalább négy

¹ Erd. oklt. III. p. 9.

² U. o. II. p. 797.

³ U. o. II. p. 797.

⁴ U. o. II. p. 807.

esztendők lefolyása alatt annyira nem növekednek, hogy a növényeknek tetejét a marhák el ne érhessék és meg ne károsítsák.¹

1803. Alsó-Fejérmegye javaslata a főkormányshoz az erdők megóvásáról.

3° Valamilyen hasznos tégyenek az marhák (ide nem értvén az kecskéket) az már jól felnevelkedett erdőkben legelésekkel és a fák gyökerein való tapodásokkal, hasonló és sokkal nagyobb kárt okoznak ellenben az fiatal és növésben levő erdők elragásával. Melyre nézve az újonnan levágott erdőkben mindenféle marhák hét esztendeig kirekesztessenek . . . kivévén mindazonáltal az olyan havasi és hegyaljai helységeket, a melyeknek Sárd és Igen, melyeknek határában vagy semmi, vagy éppen kevés marhalegelők vannak, tehát az ilyen helységekre az ilyen mód observáltassék: Az helységnek birtokosi legelésre egy darab erdőt kiszakasztván, az marhalegelés csak az kiszabott erdő részben engedtessek meg.²

1803. Középszolnokmegye javaslata a főkormányshoz az erdők megóvásáról.

6° Az adófizetést és közönséges terhek hordozását kerülő parasztok, lopott, vagy adózás elől duggatott marhájakat ottan legeltetik s azok számára kóstot készítenek. Mások is falubéliek sokan vagy azokat követik, vagy marhájakat és kecskéket az erdőkbe, kivált fiatalosokba, jártatják.³

1804. Felső-Fejérmegye javaslata az erdők megóvásáról.

5° Az erdőknek marhák legeltetése által való pusztítása elhárítására nézve:

a) Nemcsak tavaszkor, mikor a makk csirájában indul, semmiféle olyan marha, mely aztat megemésztené, legelés végett az erdőbe ne hajtassék; sőt a növedékeny erdőkbe való legeltetés mindaddig teljességgel meg ne engedtessek, míg annyira nem

¹ Erd. oklt. II. p. 808.

² U. o. II. p. 839.

³ U. o. II. p. 848.

gyarapodik, hogy a marha által való kártételtől nem lehet féltetni; különösen:

b) A kecskék legelése, a hol az eddig való rendelkezések szerint megmaradhatna is, csak a megállapodott szálas erdőkben engedték meg, ott is úgy, hogy a kecskepásztoroknak az erdőkre fejszével járni szabad ne legyen; a növedékeny erdők-ből pedig teljességgel kitiltassanak.¹

1808. Udvarhelyszék felirata a főkormányshoz, az erdőrendtartás ellen.

A mely faluknak a havasokban különös erdejek vagyon, azt valamint eddig, úgy ezután is szabadon uzuálhatják és kecskéket is tarthatnak, vágás nélkül. Hatalmukba hagyatván az birtokosoknak, hogy a kiknek különös cseplesz erdejök vagyon, mely noha most a közlegelő hely között használtatik, azért, hogy erdejek jobban nevedhessék, be is keríthessék.²

1815. Háromszék utasítása hat erdőfelügyelője s a községi felügyelők részére.

15° Az harasztok gyujtását eltávoztatni, erdőpásztoroknak kötelelességek leszen.

16° Minthogy pedig az erdők gyujtása többnyire a marhák és barmok pásztorai által szokott történni, kötelelessége leszen minden kerületbéli inspectornak, rendet tartani az pásztorokkal, hogy tüzet ne tegyenek, hanem ha előbb elegendő tágasságú és mélységű gödröt ásnak, a gödör körül legalább két-két ölnyi messzeségre minden falevelet, ágbogat, füvet kapával eltakarítanak s így is csak olyan helyeken lesz szabad tüzet tenni, a hol a fák nincsenek közel.³

17° A sokszor említett artikulusz 7-dik pontjának értelméhez képest a kecskéseknek a *béfüggőkbe* járni teljességgel ne legyen szabad, hanem az olyan határokon is, melyeken nagy tágasságú erdők vannak, a messzebb erdőkön legeltessék a kecskéket.⁴

¹ Erd. oklt. II. p. 867.

² U. o. III. p. 5.

³ U. o. III. p. 205.

⁴ U. o. III. p. 205.

1816. Kis József tordamegyei erdőfelügyelőnek a főkormányshoz beadott javaslata az erdők megóvásáról.

6° Az erdőkben minden esztendőben vágandó újabb meg újabb utak, marhák és nevezetesen kecskéknek azokban való legeltetések és a sok irtogatások. Ezeknek következései és egy jó rendelésünk által megeshető meggátolások módja sokkal világosabb, hogysen arról bővebben értekezni szükség volna.

1825. Ugyanaz, ugyanoda a megyei erdőfelügyelők és erdőbírák utasítása ügyében.

Megkettőztetett igyekezettel tartoznak vigyázni, a többek közt arra, hogy a telelésből kihaladott, heverő marhák, kecskék s több effélék az öt utóbbi esztendőben leváogatott csemetés táblákra reá ne menjenek, hogy azoknak tetejüket lerágják.²

A nemes birtokos compania válasszon egyet a nagyobb birtokosok közül fő- és egy kisebb birtokost viceinspektornak, a kiket tüstént eskessen is bé minden, a maga operatumába kitett pontoknak szoros megtartására — a legeltetés tekintében is.³

1840. Aranyosszéknek a főkormányshoz fölterjesztett erdőtartása.

3° Minden helység erdős helyei vizsgáltassanak meg a fő- és alügyelők által, a helység meghallgatásával; mindenestre a legeltetés az őserdőkben három, a közerdőkben pedig két esztendőre megtiltatván, kiváltképpen a tölgyesekben, az egészen *nyiragos* táblákban, minthogy ezt semmiféle marha nem eszi, minden esztendőben legeltethető; a hol pedig a legeltetést a fenebbiek megengedik, ott egyik helység a másikat ne tilalmazza. Ha pedig történne, hogy valamelyik helységben mindég a legeltetés szoros lenne, mit nem remélve, a táblázással az ilyen helység 13 táblás legyen, még pedig úgy, hogy tizenkettő legyen rendes esztendőnként vágás alá tartozó, a tizenharmadik

¹ Erd. oklt. III. p. 287.

² U. o. III. p. 351.

³ U. o. III. p. 334.

pedig csak szálaltassék a körülmények szerint s ezen minden időben keresztül járhatnak a legeltetendő marhák.¹

9° A juhoknak is a fentebb kiszabott — 6 ezüst forint — büntetés ellenére, az erdőt járni meg ne engedtessék.²

Városok.

1800. Nagy-Enyed városnak a főkormányshékhöz föltérjesztett erdőrendtartása.

14° Különösen a Holt-Maros jól őriztessék, a város lovain kívül semmi ló, annál is inkább szarvasmarha oda ne bocsátassék.³

Minden erdő osztassék bizonyos táblákra és bizonyos esztendő az erdők mekkoraságához képest tétessék fel a nevedésre numerusok szerint, — a fiatal és épületre megkivántató fákon kívül való erdőkre nézve tíz esztendő határoztatván — annyi számú táblákra oszoljon az erdő, és három esztendő bokron alól való erdőben, a marha ne járjon.⁴

1802. Bereczk városának jelentése, erdeinek megóvásáról.

Bátorkodunk a főtanácsnak jelenteni, hogy városunk erdeinek jó gondviselésére, egy erdőbíró rendeltetett magistrátusunk által, és annak segítségével hat eskütt pásztorai, a kik is mindenkor az erdőn szerről-szerre pásztrolás végett járnak.⁵

1802. Kolozs városa javaslata a főkormányshékhöz, az erdők megóvásáról.

1. Hogy sem egyszer, sem másszor a marhák által legeltetni ne engedtessék.⁶

1802. Szék városának a főkormányshékhöz föltérjesztett erdőrendtartásából.

¹ Erd. oklt. III. p. 450.

² U. o. III. p. 452.

³ U. o. II. p. 754.

⁴ U. o. II. p. 751.

⁵ U. o. II. p. 789.

⁶ U. o. II. p. 794.

14° Az erdők a marhák legeltetésektől, devastációjoktól, az arról költ ordinatiók szerint conserváltassanak.¹

1802. Torda városának a főkormányshékhéz intézett jelentése az erdők megóvásáról.

Kéri a főkormányshéket, hogy a normalis ordinatio maga erejében hagyatván, e mellé olyatén kemény, tiltó parancsolatokat bocsájtana ki nemes Aranyosszékhéz és nemes Tordamegyéhez, melyeknél fogva a nevezett székhék és vármegyének városunk erdeihez legközelebb levő szomszéd helységeiben ú. m. Rákoson, Várfalván, Mészkhén, Berkesen, Felső- és Közép-Peterden lakó emberei, sem magok személyekben, sem pedig marháik által azt prédálni, pusztítani ne merészelnék.²

1804. A két Oláhfalu jelentése a főkormányshékhéz erdeik állapotáról.

Jelentik, hogy kiváltképpen Szentegyházás oláhfalvi lakosok barmaikat szabad, közönséges legeltetéstől egészen elrekesztették és barmaink közönséges legeltetésében nagy szorulást okoztak.³

Hogy senki bizonyos nevezetű makkoló bükkerdeinket (sic!) büntetés alatt rontani ne merészelve, a helységbeli lakosok híre és engedelme nélkül magának el ne foglalja büntetés alatt, hanem erdeink fái helységbeli lakosaink élő okára szolgáljanak; földje pedig, vagyis erdeink alja, barmaink közlegeltetésére maradjon.⁴

1804. Zilah város jelentése a főkormányshékhéz, az erdők megóvásáról.

6° Némely marhát vagy kecskét tartó emberek télen vagy tavaszfelé az erdőbe hajtván marhájokat és az gyertyánfáknak ágait levagdálván egészen elvesztegetődik, illendőnek látnók, sub poena, tilalomba venni.⁵

¹ Erd. oklt. II. p. 789.

² U. o. II. p. 791.

³ U. o. II. p. 859.

⁴ U. o. II. p. 858.

⁵ U. o. II. p. 862.

1812. Zilah város erdeinek állapotáról szóló jelentése a közép-szolnokmegyei erdőfelügyelőnek.

„Tapasztaltam:

5° Hogy a kecskék és marhák a még növetlen helyeken is legelni engedtetnek.“¹

Székely ezredek.

1812. A székely huszárezred jelentése a főparancsnoksághoz, a bágyoni erdők megóvása iránt.

4° Minthogy Bágyon községe, legelő hiánya miatt, kénytelen lovait és marháját az erdőben legeltetni, szükséges lesz, a fris vágású osztályokat három évig tilalmaztatni, hogy a sarjadék annyira nőhessen, hogy a legelő marha növekedésének már nem árthat; e végből birság volna kiszabandó (németül).²

1814. A II. székely határőrezred és Háromszék vegyes bizottságának határozatai, a katonai és polgári hatóság alatt álló községek közti közös erdők megóvásáról.

c) Köztudomású, hogy több erdőalji falunak erdejét, több idegen birtokon kívül négy, öt sőt több község is közös joggal bírja a fa használatát, sőt néhol a legeltetést illetőleg is.³

Ugyanaz ugyanott.

6° Miután különösen az erdőalji falvakban a csavargók száma nagy, megtiltandó, hogy ezek juhokat és kecskéket a község erdőtelerületén legeltetni merészeljenek.⁴

1845. Utasítás a szászfalusi tisztviselők részére az erdők megóvásáról — németül —.

§.3. Ha itt-ott megtörténnék, hogy oly helyen, mely legeltetésre van szánva, sarjadék, bokor vagy fa kikelne, akkor ilyen helyen az erdőrendtartás 38. §. szerint a legeltetés megszüntetendő és más hely kijelölendő; az előbbi hely erdősítésre használtassék fel.⁵

¹ Erd. oklt. III. p. 132.

² U. o. III. p. 130.

³ U. o. III. p. 197.

⁴ U. o. III. p. 199.

⁵ U. o. III. p. 497.

1845. Utasítás a szász nemzeti erdőmester részére az erdők megóvását illetőleg.

§. 14.

1. Ha a község által legelőnek használt erdőrészek még közepesen fásak, akkor azok az erdőállományba bevonandók, minthogy ezeknek időleges legeltetése az erdőmester részéről úgylis intézkedés tárgya lesz s így a község lakói eddigi haszonélvezetökben csak kevéssé, vagy éppen nem lesznek háborgatva.

2. Ha a legelőnek használt erdőrész már teljesen le van tarolva s ha a terület folytonos legeltetésre nélkülözhetetlen, akkor az a felmérésnél kiszakítandó és a község lakóinak átengedendő.

3. Ha azonban a legeltetésre használt hely csak hitvány bokrokkal van borítva, úgy az erdőállományba beveendő.¹

§. 32.

3. Gondoskodni kell, hogy a letarolt és ismét felújított vágásokban mindaddig, a míg a sarjadék kellőképpen meg nem erősödött, marha ne legeltessék.

Kecskek sem télen sem nyáron az erdőben nem legelhetnek. Egyáltalában pásztor nélkül semminemű jószág az erdőben nem tűrhető. A tilalmazott erdők szigorú felügyelet alatt tartassanak és minden tilalomtörő, mint ilyen büntetendő.²

Az erdők legeltetésre is használtatnak. Minthogy azonban az erdők fentartására nézve fontos, hogy a legeltetés ne legyen korlátlan, ennél fogva az erdőmester rajta legyen, hogy az 1811. évi 34. tcz. 7. §. folytán ott, a hol legelő bőségesen van még, az erdőkre a marha legeltetésre be ne hajtassék; a hol azonban a helység hátára oly szűk, hogy az erdő legeltetésre nélkülözhetetlen, ott az erdőmester a helység inspectorával közösen tanácskozva azt az erdőrészt jelöli ki marhalegelőnek, hol a marha kárt nem tehet.³

¹ Erd. oklt. III. p. 474. 475.

² U. o. III. p. 487—488.

³ U. o. III. p. 487.

§. 38.

Az erdők továbbá a lombszedéssel károsíttatnak, nem kevésbé a kérgeléssel és korlátlan legeltetéssel; e bajokon azonban az idézett törvény illető §§. alkalmazásával lehet segíteni.¹

Összegezés.

A szászság „nemzeti erdőmesterének“ 1845-ben adott utasítással, végződik a mű e részének történeti anyaga.

A felsőbb helyekről való utasítások zuhataga és a visszafolyó jelentések, vélemények özöne, széles és mély medret vájtak annak az iránynak, mely utóbb a teljes „központosításhoz“ nemzetközi közszólás szerint: „bureaukratismus“-hoz vezetett s a helyszínen való intézkedés helyébe a „hivatalos eljárást“ tette, melynek jellemzője az uniformitás; minden sajátos hajlam, fejlődés és innen sajátos vonások elfojtása, a központi igazgatás megkönnyítésére — és tegyük hozzá — kényelmére.

A legelőért folyó harc folyton hullámszik; legélénkebben az erdő körül, és itt be kell vallani megokolt voltát. Különösen a kecske az, a mely ellen az egész soron folyik a védekezés, mert ez az állat tényleg az erdőnek veszedelme, a sarjadéknak elfojtója, de hát a szegénység „tehene“.

Az erdőt rongáló személyek között Marosszék kitiltja a „marhátlan, gyalogszeres pásztort“, az ú. n. „hátsó személyt“, kit a cigánynyal egy sorba helyez — 1800 —.

Az Enchiridion a hatalmaskodó lovasnomád természet szelidítésére szent beszédek hallgatását és ennek írásbeli igazolását statuálja — nem nagy eredménynyel.

Ez nemcsak a rablás határán mozgó eltulajdonításokra, hanem arra a sok furfangosan kieszelt módra is vonatkozott, a melylyel a pásztor gazdáját megrövidítette, különösen azzal, hogy az állatok elhullását bejelentette, be is számolt, de csak egy-egy füllel, néha mind a kettővel, holott azt a fület, vagy

¹ Erd. oklt. III. p. 492.

mind a kettőt is az élő jószágról vágta le. Innen az a statutárius rendelkezés, hogy a pásztor az elhullott állatnak egész bőrével tartozik beszámolni és innen a bélyegzés kötelezettsége is; továbbá az is, hogy a gazda híre nélkül, pásztortól vásárolni nem szabad.

SZIRMAY-nak a juhászkutyára vonatkozó adata nem értékes, mert késő időből származik és nem írja le azt a fajt, a melyre vonatkozik; ennek vizsgálata más lapra tartozik és majd következik.

Szeged jószágállományának kimutatása becses és jellemző, különösen az által is, hogy a szabadságharcz befolyását érezhetővé teszi — 1850.

A Hajdukerület 1816-iki statutuma legeltetés dolgában különbséget tesz a juh és birka között, a juh javára, mint a legelőt kevésbé rongálóra, tisztábbra.

A földművelésnek előnyomulása ki van fejezve abban is, hogy a legeltetés az őszi vetésekben tilos; egyáltalában a legelőrend mindinkább számításba veszi a vetések viszonyát.

Az erdei legeltetés szabályozása nevezetes és érdekes. Az erdők fontosságának fölismerése az egész soron kidomborodik. Intézkednek az országgyűlések, az udvari kamara, a helytartó tanács, a főkormányshéz, a kamarai erdöhivatalok, a közalapítványi helyek, erdőkerületi hivatalok, az erdőmesterek, főerdészek, erdészek — és le az erdőpásztorig.

A vármegyék, a székek és a városok már nem alkotnak statutumot vagy az erdélyi részekben constitutiót, hanem föliratokkal és jelentésekkel járulnak a központi hivatalok színe elé, várva az intézkedéseket.

Mindez megadhatja annak a közigazgatásnak a képét és irányzatait, a mely nem a nemzet szokásából és hajlamából kelt. A nemzet jellegének, ősi hajlamainak képét már nem tükrözteti vissza, kivévén azt az egy vonást, hogy az intézkedésekben mindég nyugót látott, azokat, a hol és a mennyire csak lehetett, megtörte.

De azért az ősi állapot nem szűnt meg. Csak az az anyag, a mely képét őrzi, nincs megfakasztva. Legmagyarabb, így e könyv szempontjából legfontosabb része, a mennyiben elkerülte

az idő viharainak pusztítását és a történetírás legnagyobb ellenségét, a „kiselejtezést“, ott lappang az Alföld városainak, falvainak irattárában, várva a kutatót. És még inkább lappang a composessoratusok, nemzetségek és familiák leveles ládáiban, mint legbecsesebb, azért, mert ott szállott át leghívebben az ősiség nemzedékről-nemzedékre és őrizte meg azokat a vonásokat, a melyek visszasugárzanak a nemzet messze multjába.

De élt a pásztorkodó lovasnomád ősi képe a legújabb időkig a levéltárakon és levelesládakon kívül is, bámulatos hűséggel őrizve meg sok egészen sajátos vonást, melynek analógiáit eddig hiába kerestük s mely e szűkebb téren is a maga nemében egyetlennek vallja és bizonyítja a magyarságot: ez a pásztorelet maga; a mint megmaradt az utolsó nagy legelőterületeken, a rétségek és lápok maradványaiban, a szikeseken pedig igen kiváló módon.

És a midőn a XIX-ik század derekán idegen hatalom nehezedett a nemzet vonagló testére, mintha az anyaföld szülte volna: a Nagyalföld síkján, a lovasbetyár képében ott termelt a portyázva száguldó vakmerő lovasnomád, ki az alföldi pásztorra sokszorosan támaszkodott, köréből kelt. Nem őt zaklatta a hatalom, hanem ő a hatalmat, mely utóvégre nem is bírt vele. Mindaz, a mi lovasbravúr, a mi aczélizom, hihetetlen kitartás, szemesség, számítás, ravaszság és furfang, meg volt ebben az alakban. Ez nem volt a „Bayrischer Hiesel“, vagy az „osztrák Grasel“, ki lappangva kegyetlenkedett és gyáván lopott, hanem az erős, kitartó, vakmerő, nyíltan is ütköző, virtuskodó lovas, kinek meg volt a maga saját „becsületérzése“. Klasszikus képét adta gróf Teleki Sándor, a midőn leírja, hogy 1849-ben, halálra keresve és üldözve, egy förtelmes éjszakán a „Sándor lovasemberei“ mentik meg és ezt akkor egyedül ők tehették. A midőn az alkotmányosság föléledt, magyar kéz és magyar ész kellett hozzá, hogy a nekiszilajodott ősi indulatot letorkolja. A jelenségre illik a „Naturam expellas furca tamen usque recurret“.

Visszapillantás.

Talán mégis megokolt volt a magyar állattenyésztésnek történetét — bár vázlatosan is — megírni, azt a pásztorkodás gyakorlatában a nemzet ősi állapotával viszonyítani, hogy tárgyi alapon nyerjünk bepillantást a múltba, ezen az alapon ismerjük fel a magyarság lényét, foghassuk föl és érthessük meg fejlődésének menetét és irányát.

Csak a midőn a tárgyi alapon megalkotott kép lehetőleg teljes és befejezett és az ázsiai elemekkel is lehetőleg az egész soron viszonyítva lesz, csak akkor kaphatunk tiszta, érthető feleletet arra a kérdésre: hogyan volt lehetséges, hogy egy számszerint mindég aránylag kisszámú nép, egy ezredév óta megállhatott Európának egyik leginkább kitett pontján, melyen előtte népeknek egész sokasága feltűnt, majd letűnt, mert nem bírt gyökeret verni?

Csak az e műben követett irányban kereshetünk hathatós eszközt a magyarság őshazájának megállapításához. Legyen világosan idetéve: ebben az irányban *is*. Mert igazában a legbehatóbb kutatás tárgyává kell tennünk egytől-egyig a magyarság életének alapját alkotó ősfoglalkozási köreit, hogy az összehasonlításokat megejthessük, a tanúságokat levonhassuk és így szilárd alapon nyugvó eredményekhez juthassunk.

Mit nyújt nekünk a történeti rész?

Az őstörténet, mely a területre vonatkozik, természetesen nem érinti közvetlenül a magyarságot. Az emberiség egy részéről lévén szó, az őstörténet a területtel való kapcsolatban, csak az ember első föllépését keresheti és ha lehet, állapíthatja meg a későbbi kor emberének foglалását.

Az ismeret mai magaslatán, az eolith-kor a durván és kezdetlegesen megformált kőben, mint legkezdetlegesebb számban látja az ember létezésének első nyomát. Ilyen nyomot a mai magyar terület még nem nyújtott; a nyom még vitás is.

A legősibb nyomot a palaeolith nyújtotta eddig, még pedig, mint az őstörténet szakaszából tudjuk, a második kor- és ősipar szakából, a miskolczi Solutrée-n-kova-őspengék képében. Szent István birodalmát véve, a Krapina melletti barlang a Solutrée-nél még előbbre vág, mert leletei a Chelléo-Moustérienhez számítatnak és itt nemcsak a kor- és ősipar szaka adja meg a jelleget, hanem az ősemlék egyik formája, a *Homo neanderthalensis*, *varietas krapinensis* Gor., tehát a neanderthali ősemlék krapinai változata maga.

És mégis van egy viszonylat, a mely a terület őskorát a magyarsággal egybekapcsolja. Ez a viszonylat a Nagyalföld természeti viszonyaiban rejlik, a melyek az ismeret mai állása szerint, az ősemléket kizárták, a magyarságnak ellenben, kialakulásának azon a fokán, a melylyel a honfoglalás korában bírt, kedveztek, mert szerfölött alkalmasak voltak a nomád formában űzött állattenyésztés, halászat és vadászat gyakorlására, azonfelül kitűnő alkalmakat nyújtottak a megvonulásra, a mi egy kisebb számú népelemre nézve, mely nagy népáradatok útjába telepedett, főfontosságú volt.

Mindaz, a mi az őskor és a magyarság honfoglalása közé esik, e könyv keretéből kimarad, mert nem nyújt támasztékot széles és tárgyi alapon való összehasonlító tárgyalásra a magyar ősfoglalkozások terén.

Már az őskor természeti, részben kirekesztő viszonyainak tárgyalásából, előáll a nomádság megbizonyításának, jellege meghatározásának kérdése, a melyet szükségképen összehasonlító alapon kell megoldás felé vinni vagy legalább a megoldásra törekedni.

Az, a mit a magyar történetírás nyújt, tárgyi meghatározás tekintetében ingó és elégtelen alap — és ilyen az utazási irodalom is. Mind a kettő a fényt keresi, ezt viszonyítja, — a virágot vagy hiányát tárgyalja és nem hatol a gyökérig; nem keresi, nem tárgyalja a gyökeret magát, a mely a lét fenntartásának alapja, a melyhez minden ember és minden népelem leghatalmasabb érdeke, egy szóval kifejezve, a *megélhetés* fűződik és

a hol éppen ezért az, a mi igazi jellem, leghatározottabban kidomborodik.

A nomádság meghatározásában azért kellett visszanyulni arra, a mit a görög írók a szittyák nomád életmódjáról reánk hagytak. A mi ebben döntő volt, ez az a természethistóriailag és tegyük hozzá élettaniilag is megerősített tény, hogy egyazon terület ugyanazon természeti viszonyai, az életmód tekintetében ugyanazon hatást gyakorolják mindaddig, a míg kozmikus vagy más behatás folytán lényegesen meg nem változnak. Ez azonos BUKLE ismert tételével.

Más út nem is kínálkozott.

Van két adatunk, mely irányt szabhatott és ösztönözhetett volna a mélyebb kutatásra; mindkét adat a XIII-dik századból való.

Az egyik JULIÁN domokosrendi barát utazásában az, a mit a Baskirországban élő magyarokról mond; a másik RUBRUQUIS minoritarendi barát, ki IX-dik Lajos francia király küldetésében járva, emlékezik meg a Baskir — „Pascatir“ — országban élő magyarokról; de nem közvetlen tapasztalásból!

JULIÁN szövege ez: „A magyarok nem földművelők, ló- és farkashússal élnek, kanczatejet isznak, lovakban és fegyverekben bővelkednek és igen vitézek“.

RUBRUQUIS ezt mondja: „A Paskatirok és magyarok nyelve ugyanaz; ők mindnyájan pásztorok; sem városaik, sem falvaik nincsenek“. És tovább: „Ez a Pascatirország az, a honnan valamikor a Hunnok indultak ki, a kiket azóta magyaroknak neveznek és ez a tulajdonképpeni Nagy-Bulgária“. Nem bírok attól a gondolattól szabadulni, hogy RUBRUQUIS „Paskatirjai“ a „*pascua*“ = legelőtől vannak véve és ekkor érthető a *nyelvezettség*, a magyarok és jószágaik legeltetőinél: „*pascatirok*“-nál; mert az az azonossága a nyelvnek — ha igaz volna — nagy dolog volna.

Különösen az, a mit JULIÁN barát szövege mond, hatalmas ösztönző volt volna azokra, a kik az „*őshaza*“ jelzőszava alatt indultak útnak; de az ösztönzéshez hozzájárulhatott volna az is,

a mit RUBRUQUIS mond, mert ha a nyelv azonossága nyílt kérdés is marad, a geographiai distributio nem kevésbbé és mind a két szöveg *nomád elemre* vonatkozik, ezt tejevőnek, lótartónak és vitéznek mondja és magyarnak határozza meg, ott, a baskirok között, a kik ma is megvannak. Ez mind oly körülmény, mely a baskirság alapos tanulmányozására buzdít, mert az ma is hézagos.

A mi a szittyák és magyarok viszonyítását illeti, talán elmondható, hogy nem egy tekintetben elfogadható megoldásokhoz vezetett és hogy a honfoglaló magyarságnak nomád voltát tisztázza. A kidomborodást azonban csak e mű további folyama adhatja meg, a midőn t. i. a legközelebbi múlt és a jelen élete maga nyújtja felénk anyagát, ebben azt, a mi a messze multa visszasugárzó, a mit azonban más, messze tájakon élő ázsiai népekkel szükséges lesz viszonyítani, mert azoknak életviszonyairól mind több és több ismeretünk kezd lenni. Ez a viszonyítás széles alapon meg is fog történni.

Az, a mi e könyvben köztörténelemnek van nevezve, a legkezdetet véve, szintén ingadozó, ha azt az álláspontot foglalkuk el, a melyet igazi okirattal szemben elfoglalni kell is, ehet is; így fogva föl a dolgot, az ingadozás még ott is kísért, a hol írott történelemmel állunk szemben, mert a lábasjóság mindenkor roppant anyagi értéket jelentett és éppen azért legközvetlenebbül érintette az ember megélhetését, jólétét, hatalmát, fényét, szóval mindazt, a mire az ember legérzékenyebb. És éppen ez a nagy érdek, a későbbi korban, a maga javára formálhatta át azt, a minek mint okiratnak szilárdnak, változatlanak, tehát megbízhatónak kellene lenni.

De itt sokszorosan segítségünkre van a kellő tárgyi ismeret, a melylyel a lehetőséget mérjük. Különben mindaz, a mit az írott történet és az ennek érdekében fölhalmozott adatanyag nyújtott, a könyvben teljes jóhiszeműséggel van fölhasználva; a bírálatot csupán a tárgyismeret teljesítette.

A mi a századokból kivont összegezek felé kalauzolt és a mi ezekben mint eredmény vagy megállapodás foglalva van,

az a lovasnomáddal van viszonyítva, a tanuság ebből fakad. Azt, hogy a lovasnomád maga, az Etelközben és illetőleg Lebediában is élt a Szittyasággal való egybevetésből kelt.

Az itt alkalmazott módszer, mely a tárgyi ismeret alapján nyugszik, lehetővé tette, hogy a XI-dik század végéig terjedő adatanyaggal helyreállott a kapcsolat a nemzet honfoglaláselőtti és utáni állapota között.

Előttünk áll az állattenyésztő lovasnomád törzse, bámulatos anyagi és fejlett értelmi hatalmának teljességében.

A XII. és XIII-dik században folyik a telepedés, a társadalom osztódása a pannón részben fejlődik, a tulajdonjog, a legeltetés mint jog és adomány, a zaklatás, zsarolás és a per. De a ló még mindég uralkodó. A tatárjárás érezhető, nem ugyan írtás révén, hanem az által, hogy az állattenyésztő színmagyarság jószágával együtt megvonult a rétségek és lapok rengetegében. Ez gyönyörű szakasza a magyarság megmaradásának!

A XIV-dik században még mindég föl-fölvillan a lókötlő lovasnomád szilaj természete, úgy a sertéskondából kiszakasztó úrportyázó is.

Még a XV-dik század is mutat föl egy nagyszabású úri lókötlést. Betekintést nyújt a Székelység lófőségébe és a nemzetiségek pásztorkodásába is. Találkozunk a szászság védekezésével és az oláhság fölvonulásával és telepedésével.

A XVI. és XVII-dik században minden nyűg és sanyargatás közepette és daczára, hatalommá fejlődik a magyar állattenyésztő és a magyar Alföldet Középeurópa húskamarájává avatja. Szilaj gulyái lábon eljutnak Strassburgig, Mantuáig; Bécs el sem tud lenni nélkülök. A nagy anyagi érdek fölgyűjti a magyarra a „hontigrókat“, az „interkaporokat“, rázúdítja a taksák, illetékek megszámlálhatatlan özönét, míg végre is a vám torkon ragadja és fojtogatni kezdi a szivós, lüktető magyar életet. Pedig akkor mutatta meg a magyar termelő és alkotó hatalmát. Az Alföldre tóduló gyülelészségből pásztort gyúr, ezt szolgálatába fogadja és megmagyarosítja. — A mi ellene volt, annak közneve: a „bécsi kéz“.

Nem lehet megindulás és elragadtatás nélkül olvasni apró falvak constitutióit, a melyekkel a pásztorkodást, erdő-mező védelmét saját belátásuk szerint és mindég észszerűen rendezik, szabályozzák és világosan érezhető, hogy a németajkú municziumokra is ráhatott a magyarság erős, az ősiségben gyökerező önkormányzati szelleme.

A XVII-dik században lép föl a gömöri „juhászsabadság” képében a pásztorkodás terén a czéh, mint intézmény. A pásztorok az egész soron rendszabályok alá jutnak.

A legelők, tilalmak sűrű rendelkezések tárgyai és fölmerülnek a tulajdonjog kétséges esetei, a melyek tunuvallatások útján való igazolásra, döntésre szorulnak.

Jellemzője a századnak az a törekvés, hogy mindennek keretet és korlátot szabjon.

A XVIII-dik század legelején az elhanyagolt állattenyésztés mintegy még egyszer fölkönyököl. A pestisen keresztül törve, Nürnberg birodalmi városába vonul be a magyar szilaj jószág. Vad bikái, címeres ökrei ott viaskodnak medvével, szelindekkel a porondon, polgár és fejedelem mulattatására. Bécs mészárosai megtanulnak magyarul, hogy a külföldiek terhes versenyét letorkolhassák. Ez volt az állattenyésztésen alapuló ősi gazdálkodásnak utolsó tiszta föllobbanása, az után birokra kelt a mezőgazdasággal: ez ennek a századnak a jellemzője. Indul a statutumok és constitutiók özöne, még mindég önkormányzatilag alkotva.

Mindezeket példaszerű józanság jellemzi. Sehol semmi jele a babonának, noha még mindég tart a boszorkánypör. A büntetések sokszor súlyosak, de arányban állanak a büntetendő cselekmény jelentőségével.

Ebben a szervezkedésben lappang a futóbetyár, az egykori lovasnomád késői ivadéka.*Az Alföldhöz szít, a pásztorra támaszkodik, kit a Jászkun kerület a betyár befogadásáért száz botütéssel büntet.

A felekezeti alapon szervezkedő csallóközi juhászczéh a XVIII-ik század szüleménye. Behozzák a birkát, evvel a

„birkások“ családjait, kik beleolvadtak a nemzetbe és nem egy előkelő szerepet játszik ma is a nemzet közéletében, föl a törvényhozásig.

Az erdei legeltetésnek rendszabályokhoz való kötése hatalmasan lüktet, a midőn az erdő fontosságának fölismeréséről tanuskodik, de fogalmat nyújt arról a káros irányról is, melyet a pásztorkodás követni kezdett és követett.

A rendszabályozás mindenre kiterjed: a tüzelésre, az állategészségügyre kapcsolatban a legeltetéssel, a pásztoring szabására, a szerpecsenyére és le a libalegelőig.

A XIX-dik század kiváló jellemzője a prédikáció meghallgatásának hivatalos elrendelése, az arról szóló bizonyítvány kiállításának és fölmutatásának kötelezettsége.

A statutumoknak önkormányzati alapon való alkotása mindinkább leszorul, helyébe lép a központi gyámkodás. Özönlik az utasítás, rendelet fölülről lefelé, a vélemény és jelentés alulról fölfelé. De tévedtek azok, a kik hitték, hogy a nemzethöl az ősi lovasnomád természet ki van ölvé, mert a XIX. század derekán a kegyetlenül öldöklő és romboló elnyomatás, nyeregbe pattantotta a többnyire pásztorsorból kelt lovas haramiát, ki úgy pihent és mulatott, hogy kitűnő lovát a cserények bitangkarójához kötötte és élvezte az Alföld pásztorainak társaságát, vendégszeretetét, tartott pedig a szegénységgel.

És tévedtek azok is, a kik azt hitték, hogy a pásztoréletből az ősi vonás kiveszett; pedig dehogy veszett ki!

Ott szövődött az továbbá színesen még a mult század második felében is — és folyton halaványulva bár, szövődik mai napság is. De csak az láthatja, a kit a tárgy és az elem szeretete hevít és kutatásra ösztönöz.

E mű további folyamata ily kutatás eredményeinek lesz szánva — ha megérem!

FÜGGELÉK.

Kecskemét.

Juhászrend 1673.

Debreczen.

Nádudvar 1796.

BEVEZETŐ SZÓ.

A függelékben foglalt két vázlat, illetékes kéztől eredve, továbbá a két eredeti okmány hiteles másolata, a melyek itt következnek, szorosan a köztörténet keretébe tartoznak, tartalmak és jellemzők, úgyannyira, hogy megbontani és a többi történeti anyagba beosztani nem akarhattam.

A Kecskemétre vonatkozó anyag, vagyis összeállítás KADA ELEK barátomtól, Kecskemét város érdemes polgármesterétől való; a Debreczenre vonatkozót, KOVÁCS JÓZSEF polgármester intézkedése folytán, összeállította ZOLTAI LAJOS, a debreczeni városi múzeum lelkes őre; a juhászok rendjére vonatkozó 1673-ik évi statutumot másolta HORVÁTH IGNÁCZ, a magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárának őre, régi jó emberem; végre a Nádudvar Composessorátusára vonatkozó egyezséget HENTALLER LAJOS országgyűlési képviselő, régi barátomtól ajándékol kaptam.

Fogadják mindnyájan a becses adalékokért hálás köszönetemet.

Világosan megjegyzem, hogy az összes részletesebb megkülönböztetéseket a nagy összehasonlítás szakaszára tartottam fenn.

Kecskemét 1591 előtt.

Kada Elek levele, Herman Ottó átírása szerint.

KADA ELEK megállapítása szerint¹ a „földosztás“ Kecskeméten a többi várostól eltérő módon történt. A város körülbelül a XIV. század végéig „királynő birtoka“ — és kétségtelen, hogy a lakosok főfoglalkozása az állattenyésztés volt.

A város ősi területe kisebb volt a későbbinél és észak felé eső része „Csődör-Homoka“ nevet viselt, a mi a lótenyésztés nagyobb arányaira is vall.

A tatárjárás feldúlta a várost körülövező hat községet, nevezetesen ezeket: Hetényegyház, Kolozsegyház, Juhászegyház, Koldusegyház, Törökegyház és Ballóság. Ezeknek népmaradványai Kecskemétre vonultak; területük Kecskemétnek jutott és ebben Mátyás király Kecskemétet megerősítette.

A mohácsi vész után Kecskemét jószágtenyésztése fennállt, úgyannyira, hogy a város a körülötte fekvő, elnéptelenedett, nagy pusztákat kibérelte, különösen a XVII. században jószágtenyésztésre használta és volt idő, hogy ezt ötven □-mért földnyi területen üzte.

A tenyésztéssel aránylagosan fejlődött a marhakereskedés is, mely az ország határán túl terjedt. Közbeneső állomásul

¹ Az 1905. évi nov. 28-án kelt levélben.

szolgált nyugot felé a Nagyszombat mellett elterülő Majténypuszta, melyet Kecskemét arra a célra bérelt, hogy a nyugoti vásárokra hajtott jószág, mielőtt az ország határát elhagyta, ott megpihenhessen.

A XVIII. század elején, a mikor az Osztrák a harácsolásokat megkezdte, más birtokviszonyok keletkeztek. Kecskemét, melynek utolsó Királynő-birtokosa Nagy Lajos király özvegye volt, ki elzálogosította, az utána következő, váltakozó földesuraktól megváltakozott, sőt a város határával szomszédos pusztákat is megszerezte.

Ezeknek a megszerzett pusztáknak maga a város, mint erkölcsi testület, volt a tulajdonosa és ezek a puszták a lakosok között bizonyos kulcs szerint adattak el, olyformán, hogy a vételár törlesztésére hosszabb határidő adatott. Ezek neveztettek „váltságos földeknek“.

Az egyes pusztákból csak a földművelésre alkalmas, legjava részek osztattak ki váltságra; a többi terület legelőt alkotott, köztulajdonban maradt s a lakosoknak ezekre nézve csak használati joguk volt.

Kecskeméti rend.

Hivatalos alapon.

A kecskeméti rendre nézve a történeti anyag a város levéltárában csak 1591-ig követhető a multba; de nincsen kizárva, hogy az anyag, az országos levéltár anyagából kiegészítve, tovább is elvezet. Eltekintve a történet írott anyagától, az állattenyésztés, így pásztorkodás dolgában, sok mozzanat az igazi ősidőkbe veti fényét, mert annak az összehasonlító anyagnak javarésze, a mely a szittyák nomádságával (H. O.) analognak van kimutatva, Kecskemétről van véve.

Ha nem is a részletekig érve, de általánosságban hiteles áttekintést nyújt Kecskemét historiografusa, HORNYIK JÁNOS, hogyan bánt a város és polgársága a területekkel, hogyan

alakult a földművelés és a legelőtől függő állattenyésztés, mely Kecskeméten nagy arányokat öltött és — csodálatos, de igaz — a „törökvilág“ idején tetőzött. Maga a fennmaradt legrégibb jegyzőkönyv 1591-ben, tehát a törökvilág ötvenedik évében kelt.

1642. Esterházy Miklós nádornak a törökvilág 100-dik évében kelt oklevele nyújtja az első nyomot arra nézve, hogy Kecskemét város lakosai tömegesen használták a körülfekvő területeket, tüzetesen említi az elnéptelenedett kunpusztákat. De ez a nyom nem kezdetet jelent, mert valójában régibb gyakorlatra vall, a mint ezt *Koháry István*-nak, Fülek vára főkapitányának és Kecskemét város földesurának 1677-dik évi védőlevele tanúsítja s a mint a következő években kiadott rendeletei megerősítik.

A földdel való élésre nézve, két korszak különböztethető meg, a melyet egy, 1677 előtt bekövetkezett „nagy tél“ választ el egymástól, nem egészen élesen, mert évét pontosan meghatározni nem lehet.

A nagy tél előtt a város lakossága a körülfekvő területen kívül még kilencz kunpusztát is összeszedett, egymással egyetértve, lakosai közt fölosztotta és békével használta. A fölosztás mikéntje ismeretlen; de az bizonyos, hogy *nyilas* rendszert nem követett.

A nagy tél után azonban a béke fölbomlott, s a lakosság kebelében villongások támadtak, melyeknek oka abban rejlett, hogy a tehetősebb, ú. n. *marhásabb*¹ gazdák összeszedték a város közelében fekvő pusztákat, azokra ráfeküdtek s a *marhátlanabb*, más szóval szegényebb gazdákat be nem vették, kirekesztették. A puszták élése az utóbbiakra nézve meg volt nehezítve, mert a távolabb esők fölkeresése csak úgy volt lehetséges, hogy jószágait az előbbiek birtokán át kellett hajtani, mit ezek nehezítettek.

¹ „Marha“ akkoron még vagyont jelentett; marhásabb e szerint = tehetősebb.

A nagyon meggazdagodott ú. n. *zahín* polgárok hatalomra kaptak, egész pusztákat kibérelve, valósággal útját állották a szegényebb állattenyésztő gazdáknak.

E hatalmasok között helyi történeti hírnévre tett szert *Deák Pál*, ki a *Jánosy*-családtól zálogba vette a monostori pusztát — közbevetem — az ősi pásztorkodásnak még ma is klasszikus helyét; — *Kalocsa János* pedig egymaga bérbe vette a ferenczszállási pusztát. Ez a két polgár rendre zálogolta a területükön átvonuló, távolabb eső helyekre törekvő gazdákat, mi sok pereskedést szült és végre is *Koháry István* főkapitányt arra bírta, hogy Fülek várába „Fogott Birákat convocált” és ez érdektelenek törvényszékével tárgyalhatta az ügyet, kik ítéletet is hoztak.

Az ítélet azon sarkalt, hogy a jövőben, ha a lakosok egymásközt nem tudnának megegyezni, minden esetben *KOHÁRY* tegyen köztük limitációt.

A limitáció alapelve az, hogy a marhasabb emberek, kik a szegénységet a közel fekvő helyekből kizárták, a jövőben méltányosságra szoríttatnak.

Ezért rendeli *Koháry*: „*Primo*: hogy jövőben ugyanaz a rend kövessék, az mely a nagy tél előtt dívott. *Secundo*: minthogy a közeli praediumok közül sok zálogban van, azért az ilyeneken a posessorok tartoznak a szegényebbek marháját befogadni, még pedig illendő bér mellett. *Tertio*: a távolabbi helyekről, illetőleg helyekre a közeli praediumokon át, csak híradás mellett lehet hajtani, még pedig nyáron a *nyaraló*, télen a *telelő helyeken* által. Az áthajtáskor okozott kárt a kecskeméti bírák vegyék fel és eszerint tétessék a kár jóvá, a kártevő javaiból. *Quarto*: a monostori praediumra nézve, ha a szegénységnek kedve lesz, tegyen le *Deák Pál* kezeihez, az ő része levonása után, megfelelő bérösszeget. *Deák Pálnak* legyen megengedve, hogy magának négy nyaralót válasszon, a *Jánosy*-familia jussának sérelme nélkül. Ha pedig a *Jánosy*-familia a kecskeméti szegénységnek nem akarná átengedni Monostort, akkor *Deák Pál* se bírja 1000 forint büntetés terhe alatt“.

És itt következik egy gyönyörű vonás. A város a fentebbi rendelést a szegénység javára intézte, míg el nem fajult; ekkor pedig az elfajulás ellen folyt a küzdelem, mert jól tudta a város és Koháry is, hogy egy nagy község ereje nem néhány ember gazdagságában áll, hanem a jómodú, vagyonos középosztály alkotja azt a hatalmas erőt, a mely egy községet tehetőssé, nyugodtá, megelégedetté, közszolgálatra alkalmassá, hazafias áldozatra készszé és képessé teszi.

Tudnunk kell most már, hogy Kecskemét gazdaságilag tekintetbe veendő pusztai állománya így alakult 1742-ben:

1. Páka, 2. Félegyháza, mely ebben az évben kezdett települni; 3. Kiszállás; 4. Ferencszállás; 5. Csólyos; 6. Móriczgátja; 7. Jakabszállásnak fele; 8. Kerekegyházának fele; 9. Matkó; 10. Szank; 11. Galambos. Ezeken kívül felfogott 10 kunsági pusztát. Ülés pusztája már 1738-ban megtelepítettett; 1743-ban már csak $4\frac{1}{2}$ kunpusztája volt elfoglalva.

Csere történt 1744-ben:

Félegyháza átengedte Kecskemétnek Galambost;

Kecskemét Félegyházának Ferencszállást.

1745-ben Kecskemét $4\frac{1}{2}$ kunpusztára és 10 megyeire, összesen 14-re volt szorítva.

Kecskemét határa saját határával, a megyei pusztákkal és időnként 10—20 kunpusztával, néha még többel, 20—40 és több négyszögmértőföldre terjedt s e rengeteg területen gazdálkodott.

Ebből ú. n. *városföldre* az volt, mely változatlanul a lakosság tulajdona maradt, szemben a többi területtel, a pusztákkal, a mely gyakran változott.

A községileg bérelt vagy zálogolt puszták kötöttebb, földművelésre alkalmas részeit *telelőkre*, vagyis néhány száz holdnyi elkülönített területekre osztották föl, melyek közül a vagyonosabb gazdák egész telelőt kaptak, míg a szegényebb gazdák között egy-egy telelő osztatott föl. Ezek a részek voltak az ú. n. *tanyaföldek*.

A gyengébb talajú puszták részei, néha egész puszták is legelőnek hagytak és mint ilyenek akkoron *nyaralóknak* nevez-

tettek. Ezeken a nyaralókon voltak a tehetősebb gazdák gulyái, ménesei, nyájai; továbbá a kisebb gazdák *összevert* gulyái, ménesei és nyájai és e nyaralók bére mindég a telelők vagy tanyaföldek terjedelme és minősége arányában volt felvéve és kivetve.

Az osztott telelők vagy tanyaföldek „*város adománya kertek*“ nevet viseltek, ellentétben az örökbirtokkal, mely szabad adás-vevés tárgya volt, ezért „*pénzes kert*“ nevet viselt.

Az csak természetes, hogy az arány szerint való felosztás, tekintettel a terület rengeteg voltára, nem volt könnyű föladat, különösen azért, mert igen kényes viszonyok között ment végbe és közmegnyugvást kellett elérni vele.

A fölmérés módja érdekes, teljesen eredeti volt és a nagy távolságokhoz teljesen illett. Egy kocsit állítottak oda a fölmérendő földterület bizonyos, megjelölt határpontjára és a kocsi mindkét első kerekére bizonyos jelet, p. o. a küllőre egy szalmacsutakot vagy a talp körül kötelet kötöttek. Ekkor a kocsit úgy állították a fölmérendő föld kezdőpontjára, hogy a jel erre a pontra esett. Most két ember ült a kocsi derekába, úgy hogy az egyik a *csás* — baloldal —, a másik a *hajszos* — jobboldal — kerék fordulását láthatta és a jel szerint a fordulásokat számálhatta. A kocsi csendesen, lépést haladott, a két ember minden 10 vagy 100 kerékfordulást pontosan jelezte és jegyezte — alkalmasint rovásra metszette. Az öl vagy lépés helyett tehát a kerék egy fordulása volt a mérés egysége.

Kecskeméten még a XVIII-ik századból is akadnak jegyzőkönyvek, a melyekben a távolságok vonallal és a kerékfordulások számával vannak jelölve.

Némely *zahín* — dúsgazdag — gazda egymagára, némelyik másod-, harmadmagával vállalt egy pusztát, a melynek egy részén földművelés, a többin állattenyésztés folyt.

Ebben az időben — a XVII-dik század derekán — érte el a speciális kecskeméti gazdaság tetőpontját. Ekkor híresedtek el a kecskeméti baromtőzsérek és *III. Ferdinánd* 1646-ban külön védőlevelet adott a kecskeméti kereskedőknek.

Zrinyi Miklós, a költő, korholva a társadalom erkölcsi süllyedését, mondja, hogy az akkora: „hogy az alja az maga vitézségének rudimentumait vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tőzséreken, vagy sopronyi kalmárokon, vagy más szabad városok vagy polgárok kárán végezte el“.

A kecskeméti tőzsérek hasznosságát elismerte *I. Lipót* is, még Buda vára bevétele előtt.

Ebből világos az, hogy azt az óriási arányú állattenyésztést, mely Magyarországot a XVI. és XVII-dik században Közép-Európa húskamarájává avatta, nem a török, hanem a feljülkerekedett német tette tönkre, fojtotta meg.¹

A kecskeméti állattenyésztés arányairól a XVIII-dik század elején és tova a század első harmadában foganatosított ellátások, de rablások is, tájékoztatnak.

Így az 1703-dik év őszén, a magyarok ellen föltámadott rácok, Kecskemét határából több mint 4000 darab marhát, a pusztákról 8000 darabot, a következő évben pedig összesen 14,000 darabot raboltak el. *II. Rákóczi Ferencz* seregeit Kecskemét tömérdek marhaszállítmánynyal látta el. Az 1716—1718. évi török háború alkalmával ellátta a császári hadsereget.

Evvel az utóbbi alkalommal a háborúból visszatérő, előbb négy, majd kilencz lovasezred szállott meg Kecskemét alatt, a melyeket a város több napon át élelmezett, utóbb a pogyászszal együtt Budáig elszállított. E körül szerzett érdemeiért az akkori főbíró, *Kovács György*, nemes levelet nyert, czímerében a darumadár, mint az éberség jelképe, fölemelt ballába karmai között három telt búzakalászt tartva.

Az eddigiekből láthattuk, hogy Kecskemét tiszta polgár-város volt. Polgárai igyekezettel, vállalkozással, különösen kereskedéssel, tehetségükhöz képest és ennek arányában szereztek fennállásuk alapjait és ezen az alapon Kecskemét társadalma három rétegre oszlott, még pedig:

¹ Lásd az okiratos történet, XVI-dik század összegezésében TAKÁTS SÁNDOR kutatásainak eredményét.

1. A *zahín*, vagyis dúsgazdagok rétegére, a „marhás“ gazdákra, kik egész pusztákat béreltek és bírtak, a melyeken saját gulyáik, méneseik és nyájaik legeltek.

2. A „*marhásabb*“ rétegére, mely többedmagával bérelt és gulyáit, méneseit és nyáját összeverte.

3. A „*marhátlanok*“ rétege, tehát a szegénység, a melynek a *Koháry*-féle limitatio, de az a méltányosság is, mely Kecskemét közönségét mindenkor kitüntette s arra ösztönözte, hogy a gyengébbet gyámolítsa, helyet szorított, hogy fenmaradhasson.

E három rétegen, mondhatni renden kívül állott a magyarságnak egészen sajátos proletariátusa, az ú. n. *ridegség*.

Kecskemét historiografusa, HORNYIK JÁNOS, a ridegek rendjét világosan és kitűnően jellemzi.

A XVII. század közepén és tova a XVIII. század első felében sok volt Kecskeméten az olyan családnélkül való ember, a ki ifjúságát szolgálatban töltötte, férfikorban is nőtelen maradt és mint mezei munkás, részes és napszámos tisztességesen megélt.

Kecskemét város jegyzőkönyvei, az ilyen embereket „*Rideg*“, „*Rideg Legény*“ vagy „*Rideg Betyár*“ (betyár akkor nőtelen embert jelentett) névvel jelölik. Ezeknek a „*Ridegeknek*“ nem volt ingatlanjuk; de a jegyzőkönyvek sok *Ridegről* vagy *Betyárról* emlékeznek meg, a kiknek ötven-hatvan darab marhája volt s a ki éven át mezei munkája után tisztességesen megélhetett. Ezek az emberek nyaranta másoknak dolgoztak és marháikat nyaraltatásra a munkaadó gazda gulyájába „*betudták*“ azaz: bealkudták. Ám a teletetés már nagyobb bajjal járt, mert föl-tétele a kész takarmány volt.

A ridegek tehát jószágukat valamely takarmányosabb gazdához rész ellenében adták be.

De a ridegek más módot is eszeltek ki: éjnek idején megközelítették valamely *zahín* gazda gulyáját, lopva beleelegyítették és ott hagyták a maguk jószágát.

Tavaszszal a rideg keresni indult, állítólag elveszett, eltévedt marháját megtalálta a *zahín* gulyájában és visszavette. Ezért sok volt a villongás, a pör s végtére is a város 1683-ban

külön szabályzatot alkotott, mely szerint oly emberektől, kik télire takarmányról nem gondoskodtak és marháikat mások jószágá közé belopták, a belopott jószág egy harmadrészét a kárt szenvedett gazda elveheti és megtarthatja. Ez is világosan bizonyítja, hogy a török uralom idejében nem egy zahín gazda akadt Kecskeméten, a kinek akkora volt a gulyája, hogy 50—60 darabbal több föl se tűnt!

Kecskemét pásztorkodásában első helyen áll a cserényes-forma, a mely a nomádélet szakaszaiban a szittyaság formájával van viszonyítva.

Kecskemétnek ez idő szerint tíz cserénye van, ú. m.:

Bugacz-Monostoron	8
Baracson	1
Pusztaszeren	1

Egy-egy cserény személyzete így alakul:

Számadó gulyás	1	} 6
Öregbojtár	1	
Második, harmadik bojtár	2	
Lakos ¹	1	
Kisbojtár	1	

A csikósnek nincs cserénye és így nincs szüksége lakosra sem, ennélfogva a ménes pásztorsága egygyel kevesebb, mint a gulyáé. A csikós váltakozva tartózkodik a cserényeknél.

A pásztorság élmezése ma is — 1905-ben — ősi patriarchális módon történik. A gazdák szervezkednek és megállapítják a sorrendet. A cserény, illetőleg gulya — kecskemétiesen „barom“ — számadója szombat este bejön a városba, följárja a soros gazdákat, a kik a következő kulcs szerint adják ki az eleséget: egy jószág után egy kenyér, egy itcze tarhonya, egy itcze kása, $\frac{1}{2}$ font szalonna és só, a melyet a gazda 2 krajczárral megválthat. Ugyanevvel az alkalommal a számadó fölkeresi

¹ Ez látja el a cserény gazdaságát.

a következő heti soros gazdákat, figyelmeztetvén őket, hogy jövő vasárnap reájuk kerül a sor.

Az élelmezésen kívül a számadónak minden jószág után 60 krajczár jár.

A kecskeméti pásztorság tagozódása már a régiségben is a következő:

A pásztorság tagozódása.

Ménes:

Számadó csikós,
Öreg csikósbojtár,
Csikósbojtár,
Kis csikósbojtár,
Lovász.

Barom vagy gulya:

Számadó gulyás,
Öregbojtár,
Bojtár,
Kisbojtár,
Fejős,
Lakos.

Külön:

Ökrész,
Göbolyös,
Sőrés,
Csordás.

Van:

Szűzgulya, üszókból áll,
Tinógulya, jármolatlanok,
Borjú és rugott borjú.

Konda:

Számadó kondás,
Öregbojtár,
Bojtár.

Külön:

Kanos,
Koczás,
Ártányos,
Süldős,
Csürhész.

Juhászat:

Nyájajuhász, ürűket őriz,
Fejős juhász,
Esztrengahajtó,
Ellető juhász,
Meddő juhász,
Kosos,
Ürüs,
Bárányos,
Birkás (bürgész).

A gazdasági állatoknak kor és állapot szerint való osztályozása, illetőleg elnevezése.

Ló = Equus caballus L.
Csődör v. Mén = Equus emissarius L.
Kancza = Equus.
Csikó = Poledrus.

Állapot: Herélt vagy Paripa = Equus spado.

Bika = Bos taurus.
Tehén = Vacca.
Tinó = Juvenca.
Tulok (a régiségben) „növendék marha“.
Üsző = Juvenca.
Borjú = Vitulus.

Állapot: Komor bika, rosszul herélt.

Ökör = Bos.
Rugott borjú, elválasztási.

Kos = Aries.

Juh = Ovis.

Fajbirka vagy Bürge.

Bárány = Agnus.

Kosbárány.

Jerkebárány.

Jerke.

Állapot: Űrű = Vervex.

Czanga.

Kan = Aper.

Kocza = Sus.

Malacz = Porcellus.

Süldő = Porcellus.

Állapot: Ártány = Verres.

Kecskemét, Kőrös és Halas városok juhászrendje.

„Anno 1673 die 18 January.“

„Mint hogy az kecskeméti Juhászoknak sok rendbéli szokásul vet rendetlen cselekedetek, Tolvajlások és mód nélkül való pecseniézésekkel való karosétások származik az Juhoss Gazdáik ellen, mindezeknek eltávoztatására ilyen rendek szabattatott az Juhászoknak:

1^{mo}: Elsőbennis s mindeneknek előtte, mint hogy tehecsége szerént az Juhoss Gazda kiküldi az éllést a Juhásznak s azomban pedigh valamelly nyavalyáiára kepest ollykor elis essik az az Juhok közzeől; Így ha az Juhász magának pecsenjét mettsz az Juhoss Gazda szabadon megh vehesse az árrát az Juhászán.

2^{do} Az Juhász csak katonával ne okozzon, hanem az beőrt füllel szarvval és pofáiánvaló bélleggel együtt adgya és küldgye számon haza azomban pedigh az mely beőrt katona által elvitnek mondand lennj tehát aztis bizonyiságokkal állécsa ha pedigh ezenkívül cselekszik számadatlannak mondatik és ezirántis az Juhász magáéből tegjen eleget az Gazdának.

3° Ha az Juhász fagjút nem küld; haza az Gazdájának ezirántis az Gazda el essendő Juhaiknak számokhoz képest szabadon Juhászának Barannyaiból tehessen eleget magának.

4° Minthogy ezis kiváltképpenvaló károkra esmértetik az Juhos Gazdáknak lennj, hogý az *Elleteőről* való kihajtáskor az Juhos Gazda az Báránjokat Juhasza eleiben béllegesen számlálván az nyirésre midőn az Juhász behait akár mennj héia légyen is az Bárányoknak csak számadatlannak tartýa, azért ebbéli egyenetlenségnek el távoztatására erre vigiazzanak s kötelessek is maradnak az Juhászok ezentúl, hogý az ollyatény Bárániokról is igazan minden imide amoda való mutogatás kjvül számot adgyanak Gazdájoknak; számot nem adhatván pedig rendessen tehát eziránt való káraitól is az Juhász tartozik zurzavár kívül Gazdájának eleget tennj.

5° Az *hasi Báráni* bőrökreől is tartozik számot adni, nem lehet az is bitanglásban, ha számot igazán nem ad füzessen érte.

6° Minthogy akármelly nevel nevezendő egyebfféle kereskedő Emberek magok igazságát várossa vagy Faluia pecsétes levelével szoktaannak rendes volta szerént bizonyéttaný, ehhez képest annivalis inkab méltónak ítéltük hogj az Juhokat hajtogató Juhászok valamiglen varossa vagj Faluja levelével dolgát nem álléhattia mjnd addiglan tartóztatás alat legýen, Jóságos-sént valahakor tapasztaltatik.

Definitio.

Valamelly Juhos Gazda erre nem vigýázand és Juhászát ezen rendben figielmeztessen megh nem tartýa, ki az Juhászoknak szarvat nevelvén az rendtartást megh viselő Juhos Gazdáknak is feles kárt hozhatna az ollyan Juhos Gazdán várossunk akkori Ordinárius vagý substitutus Feő Biraia 12 foréntot vehessen engedelem kívül Birságul.

Voltanak ezen végzésben jelen ezen Uraimék:

Körössy Buborý Balás, *Halason lakós* Lakatos János és Szabó János, *Kecskeméti Esküttek* pedig Szabo Gyeörgý, Pataý András, Biró Gyeörgý, Csaba János, Kamarás Ambrus, Farkas

Balás, Szentkirályi Pál, Deák Pál, Nagj István, Kirali István, Sarkóczy Pál, Varga Miklós, Oláh János, Toót György, Barkó Benedek, Toót Márton, Szabó Berta az Juhos Gazdák is felesen, ismét az Juhászok képekben Bab Mihál és Szalai Lukács.

Rendkívül jellemző, hogy három hatalmas magyar város előkelői, a midőn szabályzatot alkottak, a juhászokkal szemben nem jártak el „sine nobis de nobis“, hanem befogadták a juhászok képviselőjét. Ez a magyar lélek tanuságtétele.

Debreczeni rend.

Hivatalos alapon. Kovács József polgármestertől, Zoltai Lajos kutatása alapján.

Debreczen fontosságát és súlyát a magyar állattenyésztés történetére nézve vitatni nem lehet. Debreczen állattenyésztése mindenkor a Hortobágyon sarkallott és a földműveléssel is szervesen összefüggött; de összefüggött a várossal, a civitással, a lakóházak és az azokból alakult utcák rendén is, a melyek a föld elosztása révén kicsinyített képét adták a határ földcsoportosításának, melyet a határozottan ősi földosztás rendszere, még pedig *nyilvetéssel* alakított.

De vegyük sorrend szerint.

A Hortobágy tulajdonképen gyűjtőnév, mert ezekből alakul: Mátaföldje, Zám és Ohat praediumból és Elep pusztá némely részeiből. Ilyen értelemben a Hortobágy pusztá mindég Debreczen város fölősztatlan közvagyonát alkotta. A város polgárai, mint ilyent, csupán legeltetésre használták, még pedig Mátát a XV-dik század elejétől, Zámot és Ohatot a XVIII-dik század második felétől fogva.

A háatasabb — domborúbb — részeket azonban a XVIII-dik századtól kezdve már szántották; de ezek kilenczed, tized fejében a csegeiek, fürediek és iványiaknak voltak kiadva.

A polgárság ma is ragaszkodik ahhoz, hogy a Hortobágy közlegelő legyen.

A debreczenieknél dívó és nyilván ősi *nyilas* rendszer, a művelés alatt álló pusztákkal közvetlenül, a legelővel ellenben csak közvetve kapcsolatos.

Eredetileg a polgárok adójuk és igavonó jószáguk arányában kaptak Ebesen, Szepesen, Hegyesen, Monostoron, Elepen, Kósélyszezen, Macson, Szent-Györgyön, előbb három, majd hét évenként osztott szántóföldet.

Ezeket *forgóföldeknek* nevezték.

A földosztás a felső- és alsójáráásra szakasztott város lakosai között, utcák és házak sorrendje szerint történt. Hogy melyik utcán és soron kezdődjék az osztás, azt a *nyilvetés döntötte el*.

Innen ered az így kiosztott földnek *nyilas* elnevezése.

A nyilvetés gyakorlatára, mikéntjére nézve régi időből följegyzés nincsen; de világot vethet erre a Debreczenben ma is élő eljárás, melyet a legmagyarabb iparágak, a szűcsök, szíjjártók, csizmadiák, szűrszabók és a „fonatos sátrak gazdasszonyai“ követnek, a midőn a vásár terén, a sátrak és állóhelyek elfoglalásáról van szó.

Az iparosok előbb megállapodnak, hogy melyik a legjobb fekvésű, tehát első hely és hogyan következik sorban a többi? Ez után összeadják a bádoggal vagy réz „*nyilakat*“, az az bárcza-féléket, a melyeken a tulajdonos neve vagy jegye áll. Ezeket zacskóba gyűjtve, következik a *nyilvetés, vagyis húzás*: a kié az első kihúzott nyíl, azé az első hely stb.

A gazdasszonyok fonatos sátrai két sorban állanak, az egyik sor a páros, a másik a páratlan számú. Minden gazdasszonynak is bádoggal bárczája van, ennek neve is *nyíl*. A városi biztos, ki az osztást végzi, összegyűjti ezeket a *nyilakat*, zacskóba teszi és ártatlan gyereket kerít, a kivel húzat. Kezdi pedig a biztos így: „Páros oldal egy!“ — a gyerek húz s a kinek *nyilát* kihúzta, azé a páros oldal első helye. A párossal végezve, átmegy a húzás a páratlanra.

A földosztásnál is házsorok és két sorból alkotott utcák szerepeltek és így elfogadható, hogy a nyilvetés sorrendje meg-

¹ V. ö. H. O. „A nyíl“.

felelt a vásárosokénak, az ősiségben azonban bárcza helyett valóságos *nyil* szerepelt. Minden tulajdonos ismerte a nyilát, így a nyilakat adták össze, elfedték és húzták.

Innen ered a nyilvetéssel osztott földnek *nyilasföld* neve és ezért *nyil a mai bádóg bárcza vagy billeg*.

Így nevezték ezután a földosztásnál egységtül szolgáló területet *nyilasnak*, mely a körülmények szerint alakult.

Erre nézve a példák ezek:

1669. A városi tanács határozata összébb vonja a nyilasok területét ú. m.: „Az mennyi lépés volt egy nyilasban, két lépéssel alább száll“.

1671. A városi tanács határozata szerint: „egy nyilas huszon-négyszéles“ széles.

1673. A városi tanács határozata: „Senki az város lakosai közül az Elepen és Kösélszegben ötven lépésnél szélesebb földet fel ne fogjon, az hossza tíz annyi. Míg azt meg nem szántja, mást ne foghasson fel és csak három szántásig bírja“. Később hét szántásos lett.

1696. „Földinspector uraimék penig az Regestrumokat revideálván, kinek sok — földje — vagyon elszakasszanak belőle, kinek kevés vagyon, vagy semmije sincsen, annak juttassanak“ (remek jellemvonás!).

1699. A városi tanács határozata: „Az mely lakos penig az nyillast kiveszi, maga szánccsa-vesse, ne komplárkogyék véle. Az béres-, vagy pénzesföldeket senki másnak kilenczedétől, se pénzen el ne agya, hanem maga éllye“.

1714. A városi tanács határozata: „Mivelhogy az ház után való földek felett sok villongások és controversiák vadnak, az elmúlt Pestis alkalmával sok gazdák elholtanak, házaik gazdáik változtanak, noha a hét esztendei terminus el nem múlt, mindazáltal osztassanak újból mind a két járásban. *Gazdáknak* kell adni, nem *lakóknak*“.

1744. A ház után való földek nyilasának szélessége huszon-négyszéles volt — tehát kétszerese az 1671-diki szélességnek.

A bérföldek restánsai a földet elvesztették.

Általános megjegyzés: Ok nélkül sem osztott-, sem béresföldet nem vettek el; a három, illetőleg hétéves új osztás így inkább ellenőrzés és a természetes változások számbavétele és odaosztása volt.

A béresföldekből alakult tanyaföldeknél egy nyilas 9000 □-öl volt, a hétéves időkör pedig a következő forgóhoz volt szabva:

1. ugar, 2. kása vagy törökbúza, 3. tavaszi búza, 4. őszi búza, 5. árpa, 6. árpa, 7. zab.

1774. *Forgách* Miklós királyi biztos így szabályozza az eljárást:

1. A régi birtokostól a földet *ok nélkül* elvenni nem lehet.

2. Irányadó a terebviselési (így!) képesség: ki mennyi adót fizet, ki hány szekérrel szolgálja a közt és a kincstárt.

3. Tíz forint adón alól senki sem kap földet; csak ha igavonó jószágá van, jár neki *egy* nyilas.

4. Tíz forint adón felül marha nélkül is kijár *egy* nyilas; húsz forinton felül *két*, harmincz forinton felül *három*, negyven forinton felül *négy* nyilas, ötven forinton felül *öt* nyilas jár.

5. Tíz forinton felül ötven forintig minden gazdának a hány pár vonómarhája van, annyi nyilas jár.

6. Gulyabeli marhából nyolcz, ménesbeli lóból nyolcz ad just a gazdáknak egy-egy nyilas földre.

7. Tizenhat nyilas földnél többje senkinek sem lehet — bármennyi legyen az adó, vagy jószág utáni jussa.

Egyébként:

1. A maradék nélkül elhalt vagy elköltözött gazdának földje másnak adatik.

2. Ki igavonómarha után kapta a földet és felhagy a jószágtartással, elveszti a földet; a ki a rendellenességet feljelenti, azé lészen a föld.

3. A ki a béresföldet örökbe vagy zálogba adja, vagy vesztegető, elveszti a földet.

4. A bér- és dézsmaváltság pontosan fizetendő.

5. A hetedik év lejárván, az új osztás augusztusban kezdődik, szeptemberben végződik.

A Hortobágy legelő-rendje.

1. Legeltetési jogát mindenki csak közvetlenül gyakorolhatja, másra át nem ruházhatja.

2. Ház-, tanyaföld-, kaszálóbirtokos, ki a városnak nem állandó lakosa, sem a Hortobágyon, sem az erdőben nem legeltethet.

3. A legeltetés az adókönyv felmutatásával váltandó hajtó-czédulával kezdhető meg. A szopós jószág szabad; tavali jószág kettő egy nagyot számít. Juh, birka, sertés öt számít egy nagy jószágot.

4. Hajtóczédulát azonban csak az kap, a ki a mult év minden legelőtartozását stb. és a *kútbért* is megfizette. A kútbér az ökörcsordába hajtott minden szűz-, tinó- és bikagulyabeli *számosjószág* után 10—10 krajczár.

5. Hámos lovat saját cselédjével a Hortobágyon senkisémmel őriztethet.

6. A jószágösszeírás május 1-ig, a felülvizsgálat június végéig, a legelőívek kiosztása augusztus 1-ig végzendő, minden fizetés november 1-ig lerovandó.

7. Az erdőségen ősszel vagy télen a felszabadult erdővágásokon csak ház- és kaszálóbirtokos és állandóan helybenlakó kaszálóbérlő legeltethet.

8. A legeltetési jog szabályozása.

a) Minden, házzal nem bíró, rendes adófizető lakos, kivéven a cselédeket, úgy a külvárosi háztulajdonos is legeltethet 5 darab nagy jószágot, vagy ennek megfelelő 25 darab juhot, vagy sertést.

b) Minden állandó lakos s oly belvárosi házbirtokos, kinek egy nyilasnál kisebb ház után járó földje van, legeltethet 8 darab nagy vagy 40 kis jószágot.

c) Minden itt lakó, házzal nem bíró, cserekaszálóbirtokos, minden régi, boglyás kaszáló után 3 darab nagy, 15 darab kis jószágot legeltethet. (A régi boglyás kaszáló 3600 □-öl volt, mely egy „*takaros*“ boglya szénát adott.)

d) Minden állandóan itt lakó háztulajdonos, kinek egy nyilasnál nagyobb ház után való földje van, minden nyilas után 8 darab nagy, 40 darab kis jószágot legeltethet.

e) Minden házzal bíró állandó lakos, tanyaföldbirtokos, minden nyilas után 8 nagy, vagy 40 kis jószágot legeltethet.

f) Bármennyi tanyakaszáló földje legyen is az itteni lakos polgárnak, 184 darab nagy, 920 kis jószágnál többet a Hortobágyon és az erdőn nem legeltethet.

g) A számadó pásztor legeltetési joga 8 nagy és 40 kis jószág; a cselédé 4 nagy és 20 kis jószág.

9. A jószágtartó gazdaközönség a legeltetés körül előforduló ügyeit egy intéző-bizottság útján gyakorolja, mely a város tanácsával szemben is véleményező és javasló joggal bír. A pásztorok ellenőrzését pedig az intéző-bizottságból választott felügyelő gazdák gyakorolják.

10. A tenyésztőgulyákba a gazdák alkalmas bikái — 60 tehénre egyet számítván — évenként birálat után beosztatnak s ezek után bikabért szednek.

11. A gulya legkisebb létszáma 500, legnagyobb 1000 darab. A ménes legfeljebb 400 lóból állhat.

12. A juhok kihajtása márczius 15-én, a lovaké és sertéseké április 1-én, a szarvasmarháké április 15-én kezdhető meg. Sertések október 31-én túl a Hortobágyon nem legeltethetők.

13. Az ökörföldre jármos ökrök, illetőség arányában hajthatók, még pedig 16 darab illetőség után 2 darab, 16-tól 32-ig 4 darab; 32—64 után 6 darab; 64—128 után 8 darab; 128—150 után 10 darab; 150—184 után 12 ökör. Még *nem jármolt*, bármi korú tinót az ökörsordából a tinógulyába kell *veretni*.

14. A sertéseknek az Árkus folyásán túl külön legelőjük van.

Pásztorfélék:

Számadó csikós,

„ gulyás,

„ juhász,

„ kondás.

A számadó pásztor a jószág számához képest több-kevesebb cselédet: *bojtárt* és *taligást* tart. (A taligás neve maradvány abból a korból, mikor az eleséget még taligán szállították a nomád pásztorok után. A taligás volt a gazda. Ez ma megszűnt; a taligás ma az ú. n. *vasalóban* gazdálkodik).

Az első bojtár neve: számadó bojtár.

A taligás a gazda, vezeti a háztartást, idővel bojtár, sőt számadó is válhat belőle.

Gulyák és pásztoraik; legtöbbje ménessel együtt jár.

Gulyák:

1. Pentezugi gulya-ménes:

1 számadó,
6 bojtár,
1 taligás.

2. Sároséri gulya-ménes:

1 számadó,
6 bojtár,
1 taligás.

3. Halasközi gulya-ménes:

1 számadó,
6—8 bojtár,
1 taligás.

4. Faluvégközi gulya-ménes:

1 számadó,
10 bojtár,
1 taligás.

5. Hármási gulya-ménes:

1 számadó,
6—7 bojtár,
1 taligás.

6. Mátamegetti gulya-ménes:

1 számadó,
8—9 bojtár,
1 taligás.

7. Csunyaföldi gulya-ménes:

- 1 számadó,
- 8—9 bojtár,
- 1 taligás.

Tinógulyák:

1. Macskatelki:

- 1 gulyás,
- 5 bojtár,
- 1 taligás.

2. Feketeréti:

Mint a Macskatelki.

Bikagulya:

- 1 számadó,
- 2—3 bojtár,
- 1 taligás.

Szűzgulya 1—3 éves üszők.

Ugyanannyi pásztor.

Cziframénesek: tenyészkanczák, melyeket kötőféken fedeztetnek:

- 1. Toronyidombi,
- 2. Szásztelki,
- 3. Szathmárytelki,
- 4. Kungyörgyi,
- 5. Ludashalmi.

Mindenik ménesnél 1 számadó, 2 bojtár, 1 taligás.

Csődörménes:

1 vigyázó csikós, ki állandóan künlakik.

Nyájak:

- 1. Sertések kannyája.
- 2. Juhok kosnyája.

Külön:

Anyagulyák: tenyésztehenek, tavali borjúk;

Bikagulyák: 3 évesen aluli, fejletlen és *mustrára* (kiselejtezésre) kerülő öreg bikák.

Renyheménes: a mezei munka szünetelésekor legelőre kicsapott heverő kanczák és herélt lovak.

A *bulya* kanczák, a meddőök és ezek a cziframénesből a renyheménesbe hajtának.

A *komor* lovakat, ha ingerlékenyek — rosszul heréltek — semmi ménesben sem tűrik meg.

Törzsménes, apalovak tenyésztésére, mintegy 170 év óta áll fenn.

Törzsgulya az egyedüli, mely éven át a szabadban marad és így „*szilajgulya*“ a szó ősi értelmében.

A debrecen-hortobágyi pásztorság már teljesen megállapodott s utolsó nomád eleme a juhász volt, leginkább a kosos, a kinek czókmókját a szamár hordozta s ki ott ütött tanyát, a hol ráesteledett. De most már a juhászság is az egész pásztorsággal egyetemben állandó tanyával bír, mely a szigorúan meghatározott „járás“ középpontját alkotja, rendesen egy házból és ennek bejáró ajtajával szemben álló s az ajtóra nyíló *vasaló*-ból áll.

A vasaló patkó- vagy lópataalakú, fedetlen nádalkotmány, szolgálás tűzhelylyel, gyalogszékekkel, ivóedénynyel, szóval konyha és pásztorlakás.

Nyilvánvaló, hogy ez az ősi pásztorlakás, mely eredetileg fölszedhető, tehát mozgó-nomád volt, mint a kecskeméti cserény. A vasalóhoz is taliga tartozott, a minek emlékét a pásztorbokrokhoz ma is tartozó „taligás“ őrizte meg, t. i. az az ifjú pásztor, a ki a tanyán tartózkodva, a háztartást vezeti, tehát ugyanaz, a mi a kecskeméti cserénynél a „lakos“.

A hortobágyi pásztortanya ősepítménye tehát a vasaló, a ház pedig a fejlemény, a mi a Kecskés felőli részen látható is volt, mert a ház alaprajza nagyjában megfelelt a vasalóénak, csak hogy fedve volt. Legjellemzőbb az hogy a fedett ház vagy kunyhó tulajdonképen szerszám és eleségkamara volt, a pásztorok pedig a fedetlen vasalóban tartózkodtak, a melyből a jószágot szemmel tarthatták; ehhez ragaszkodnak.

A kezdetlegesebb kunyhóval járó vasaló-tanyát kiegészíti az, hogy körül van árkolva és sánczolva, tehát *nyékes*. A nyék földadata védő volt és a védelem szükségé, tehát a biztonság indította a pásztort az állandóság = telepedés felé. A „nyék” szó kiveszett s csak a Nagykunság kevés pontján élt még a legközelebbi multban.

Nádudvari rend,

Compossessorok egyezsége 1796-ban, a legeltetés iránt.

HENTALLER LAJOS ajándéka.

Mi alább irttak Nádudvari Compossessorok, a' Nemes Kiss, és Szabó familiáknak sorsosi közönségesen, és édjenként is, a' Túl a' Hortobágyon, Judicialiter egy Tagban sors szerént jutott Majorság Legelőnknek, a' már előttünk tudva lévő Proportionk, avagy Competentiánk szerént, leghelyessebben, és legigazságsabban lehető használása végett, édjező szívvel és értelemmel, ezen folyó 1796-dk esztendőre, illetén meg másolhatatlan, és mindnyájunk által subscribálandó Transactióra, avagy meg édjezésre léptünk.

1. Indzsinér mérték szerént, minthogy a' két, Kiss és Szabó familiáknak van, úgy, a' mint már a Tiszt. Konyári Uraság ki elégitése, és az általunk örökké tilalomban tartandó kaszállóink ki mérettetése után fekszik in summa 3336 Hóld azaz 4003,948 □ tapasztalván azt, a' múlt 1795-dk esztendőbeli Legeltetésből, hogy valamivel több marha is elférne azon nagy térségű Legelőnkön; tehát meg határoztuk, hogy ezen mostan folyó 1796-dk Esztendőre Marhabéli Competentiánkat megszoríccsuk, ha lehetne még fél annyira, mint tavaly volt. De ki jövőn az a' Calculusból, hogy a szerént égy marha Legeltetésre, nem jönne több, hanem égy, Prima Classis quantitású Hóld, és azt elegendendőnek nem látván, abban állapotunk meg, hogy 1600 □-ökre vessünk égy marha Legeltetést; azaz a' Tavalyi Competentián felyül,

lenne most kinek-kinek Competentiája, majd égy harmadsággal több. Melynek legigazább Proportió szerént való kidolgozása adnectaltatott sub Littera A.

2. Elvégeztük, meg is nyugodtunk rajta sok vesélhedésünk után, Hogy égy Marha avagy égy Ló számban tetetődjön vagy hat Juh, vagy öt sertés vagy két fejős tehén, vagy két hámos Ló.

3. A Tavalyi módot nem tarthatván helyesnek, hogy tudniillik, égy Perceptor incassálta azon Compossessor Uraktól marhájok többsége bérét, kiknek Competentiájokon felyül marhájok legeltetett; tehát most abban állapotunk meg, hogy avagy fogadjon annyi marhát, akar kiét, akar honnan, és akarmennyi bérért, a mennyi a' Competentiája, és egyedül attól várja ebbéli jövedelmét, illetén Observációval: Hogy egyedül csak annyit hajcsón, avagy fogadjon ki-ki Competentiájára, a mennyi accurate a' Competentiája, úgy hogy, akarki marhája légyen az, ha édj vagy más Jussra több marha fog találtatni, azon többség áttallyán fogva confiscáltatni, és az egész két familia sorsosi között, a' proportione elosztattatni fog, nem használván itten, semmi névvel nevezhető ki fogás, nem tudás, nem akarás, és még a' Nemesi prorogativánk se. Ilyetén büntetés alá esendőknek érttyük azon marhákat is, melyeket tapasztalásunk szerént, Uraság híre nélkül a' Pásztorok a' Legelőre fogadni szoktak: ebben az esetben meg büntettetni rendeltettek toties quoties 25 bottal, de leginkább meg büntettessenek az olyan lopva lévő legeltetéssel élni szokott Gazdák marhájok Contrabandálásával.

4. Tapasztaltatván mindenféle Pásztoroknak, kinek-kinek maga nyája neme szerént s neméhez szokott gonosz mesterségei, melyek szerént, vagy magok, vagy bojtárjaik tetemes károkat okozhatnak; minekutánna meg határoztuk, hogy Pásztorainkat, a' szomszéd városok példájok szerént meg regulázzuk, szükségesnek láttjuk hogy magunk között is igaz, és jó rendet szabjunk, meg érdemlett béreiknek meg fizetése, és rendes élelmeknek, égy arányúságban lévő kiadások eránt.

5. Ezek szerént, minden darab marhától, az égy-égy peták Gulyás bére bé szedésére rendellyen, mind a két familia, maga

közzül egy-egy Gazdát, a' ki vasárnaponként kerüllyön, és a Gulyás bérit, úgy igyekezzen beszédni, hogy az első kántorra avagy fertály Esztendőre minden marha tartó Embertől a' Gulyás fizetésének reá esendő negyed részét, úgy a' másik kántorra ismét a' másik negyed részét, harmadikon a' harmadik negyed részt, úgy hogy, az Esztendő végével mindentől úgy bé szedje, hogy a Gulyásnak Restántíája ne maradjon.

6. Ha történne (mellyet a' Nemes familiák nem reménylenek) hogy találkozna ollyatén Compossessor, ki az első Kántorra reá esendő negyed részét a' Gulyás fizetésének le nem tehetné, akkor megengedődik, de ha, a' másik kántorra se fizetné, az már akármely úton, és módon essen, azon esetben azt végezzük égyező szívvvel, hogy az ollyatén Compossessornak két darab marhája bé hajtattatván közönséges helyen, éhen és szomjan detinealtasson, és ki ne adattasson, míg az egész esztendőre reá esett Gulyás bérit le nem fizeti, Nemesi prorogativája semmiképpen ellent nem állván.

7. Valamint a fizetésben, úgy az Élelme kiszolgáltatásban is, a' szomszéd városok példájok szerint az rendeltük; Hogy mindenik familiában tétetessen, égy egy kenyeres Gazda, a kihez küldetessenek a' kenyerek, mellé valókkal édjütt; kinek activitást engedünk arra, hogy a' kenyereket meg vizsgálja, hogy mindjában égyforma nagyságú kenyereket süttessünk. Rendeltük tehát, hogy a' kenyerek nagysága olyan légyen, a minéműek süttetethetnek négy égy véka lisztből. Ha az ilyen kenyérnél valaki közzülünk kissebb kenyereket fog süttettetni, tehát azokat a' Kenyeres Gazda azonnal küldje vissza, és másokat nagyobbakat parancsollyon süttettetni. Egy kenyér mellé rendeltünk fél font szalonnát és égy ittze kását, avagy e' helyett két ittze száraz tésztát, és elegendő sót. Ha valaki közzülünk ezen rendelésünket, a' több Compossessoratus csalására nem akarná meg tartani, másodszori intés után, égy pár marhája, a' felyeb meg írtt módon bé fog hajtattatni, és mindaddig, éhen és szomjan fog bent tartattatni, míg az egész esztendőre való Gulyás élelmét, a' Kenyeres Gazdához bé nem viszi. A süttetés-

nek sorja pedig a' fog lenni, a miképpen szántó földjeink égy más sorjában fekszenek, avagy a' mely mind égy, a miképpen neveink sorban le irattattak. A Gulyás vagy Bojtárja égy héttel előre el vesse a Gazdát kivel süttettetni rendeli a' Sor, hogy előre lisztet szerezhessen, mivel egy áttallyán fogva meg nem engedjük, hogy a süttetést el mulasztssa az, a' kin van a süttetés sorja, sok ebből következheto hibák eltávoztatása végett. Ha pedig hiba történik, a süttetés el mulasztása miatt, a' már meg írt büntetés marhájának bé hajtattatása által, fog reá hullani.

8. Illetéknéppen, mind Pénzbéli fizetésében, mind pedig élelme ki szolgáltatásában felettebb nagy könnyebbiséget és nagy nyugodalmat szerezvén a Compossessoratus a' Pásztoroknak, illendőnek sőt szükségesnek ítéllyük ugyan azon említett szomszéd városok példájik szerint, a Pásztorokat is régulázni, illetéknéppen.

a) fellyebb fel jegyeztetett, hogy ha a' Gulyás Uraság híre nélkül marhát a' Gulyára fogad, azon kívül, hogy a' marha contrabandáltatik, a Gulyás 25 bottal fog meg büntettetni.

b) Mihelyst észre veszi, hogy a' marha betegedni kezd, azonnal hírt adni, a' marha Gazdájának köteles légyen, a' fellyebb ki tett büntetés terhe alatt.

c) Ha hirtelen meg döglik, vagy a' beteg marha sínlődésben elesik, azonnal hírt adjon, a jószág Urának, és ha a' Jószág Ura ha harmad napig ki nem mégyen is, avagy oda nem küldheti is, azt meg nyúzni ne merészellye inkább bőriben heverjen ottan, mint annak megdöglése eránt az Urának csak leg kisebb gyanúja is legyen. Ha pedig ezt el mulasztaná a' Gulyás, azonnal érdemlett 25 bot büntetését el veszi első cselekedetéért, de másodszori ilyen gonosz cselekedetéért, hasonló büntetéssel el fog csapattatni a' Gulyától.

d) Az *emelgetős* marhák körül tartozik hűségét s fáradságát, gondosságát annyiban is meg mutatni, hogy az olyanokat vesző félen ne hadja, hanem fel emelgesse, és bojtárjaival edjütt szemmel tarcsa.

9. Az illetén Jó és hűséges Pásztornak fellyebb fel jegyzett bérén felyül engedünk száz darab márjasos marhát, mely summát a' Pénzes Gazda, az olyan Gazdáktól bé szedni légyen köteles, kiknek felesleg avagy sok marhájok nincsen, angarianként: mely márjasos marhákat úgy kell intézni, hogy a' Kiss Familiáé közzül 53, Szabó familiáé közzül pedig 47 légyen.

10. Ezen felyül minthogy a' két nemes familia erre az Esztendőre a' Tiszt. Plébános és Prédikátor Urak marhájikat, minden terragium nélkül pascualni megengedte (ide nem értvén Cántorokat, harangozókat et id.) azoktól, ha mely bér fog fizetetni az őrizésért, azt is Gulyásnak engedjük áperete.

11. A Pénzes Gazda, a' Gulyás szükségeire illendően pénzt adjon, de felesleg ne adjon, jobb lévén nékie is, ha az Esztendő végivel summásan megyen kezében fizetése: Lajstromot tartván a' Pénzes Gazda a' Gulyás fizetéséről.

12. Leg szorossabban tartozni fognak, a' két, úgymint Pénzes, és Kenyeres Gazdák a Gulyásra vigyázni, hogy jó, szorgalmatos, és nem gyermek Bojtárokat tarcson a' Gulyás, kikhez bízni mindenkor lehessen: És ezek közzül akármelyik hazajövéen, ha tapasztallyák hogy 24 órákon túl fognak mulatni, azonnal 25 bottal possualtassanak ki a' Gulyához.

A fellyebb le írtt módon rendeljük *hogy a' Nyáj Juhászaink is* traktáltassanak. Ezeknek. pénzbeli fizetéseket egyszerre keltvén megfizetni, mellyel a' Gazdaság maga között ki szokott szedni, Kenyeres Gazdájok hogy légyen mind edjik familiához azt meghatároztuk, melynek süttetése, és sorja, úgy annak el mulasztásának büntetése a' légyen, mely fellyebb megiratott.

E szerént a Compossessoratus is meg kíványa, hogy ha a' Jószágnak betegsége ereszkedik, hírt adjon. Ha pedig hírtelen meg döglik nyúzza meg de a farkáról a bőrt le ne nyúzza, hogy az által el hidje azt a Jószág Ura hogy csalárdság nincsen a' dologban, fejét nyakát annyival inkább égy negyed részét el venni ne merészellye, a fagygyát is haza adja, különben ha cselekszik nem csak 25 bottal elsőbb ugyan büntettetni, hanem

másodszor a Ns Varmégye rendelése szerént veszi el illendő büntetését míneikutánna a Nyájtól is el fog csapattatni.

A *Kondásoknak* parancsollyuk, hogy ne csak füllel számol-lyanak, hanem ha a' sertés jó húsban és hírtelen el esik az egész testét haza hozni tartozik, de minekelőtte meg betegedne már hírt adni köteles legyen: de leg kivált képpen a hasas sertésekre viselleyen gondot, a sertés gazdájának hírt adjon, mert ha észre vétetődik, hogy a fiadzásban valamely csalárdságot véghez viszen a' kondás, a megírott büntetésen felyül, a malaczkok illendő árát megfizetni köteleztetik. Fizetése lévén az eddig szokásban volt fizetés és tartása.

A *csikósnak* ló hátán lévén a tanyája, élelme kiszolgáltatá-sában olyan fellyebb írtt módot szabni nem lehet; hanem Pénz-béli fizetéséről, a ki beszedeje teszünk illy rendelést hogy Gazdát választunk, lészen pedig égy Lótól lejendő fizetése hét (7) krajtzár. Nékie keményen parancsollyuk, hogy a Nemes Varmégye ren-delését tarcsa meg; a Lovat ha megdöglik, míg a' Gazdája ki nem mégyen, meg nyúzni ne merészellye, sőt ha leg kisebb badjodságát fogja tapasztalni azonnal hírt adjon.

13. Rásó familiát közinkben bocsáttyuk, nem csak azokat kik a' Szabó Jubál Compossessorok, hanem a más ágon valókat is, de úgy, hogy ő kelmek is, Judiciter exscindált Legelőjüket közre adják, és abból többet tilalmast el ne hancsihollyanak, hanem a mennyit Proportionate el vettek a' két familiák örökös kaszállóinak tudniillik az egész Jussnak Negyed részét, és még a' másik negyed résznek ötödét.

14. Ezen accorda szerént jönnek hozzánk, a Méltóságos Báró Inczedy Ő Nagysága Taxássai is, kiknek tilalomban vett kaszállójikat Inspector Compossessor Társaink szemmel fogják tartani, és az abban történhető rövidségeknek el háritása vegett szorgalmatoskodni fognak; melyet sem a' Rásó familia, sem pedig említett Br. Inczedy Taxassai ellenyezni hogy nem fogják az igazsagig, arra praesentivel magokat kötelezik.

15. Kis familia Inspectorjainak tétettek Kis Gáspár és Molnar György Urak, a Gulyához Pénzes Gazdának Bereczky

György Úr, Kenyeres Gazdának Demjén János, Nyaj juhász
Kenyeres Gazdának Ludmány Sándor, Csikós Pénzes Gazdának
Molnár Sámuel Úr.

Nem különben Szabó familia részéről Inspectorok Szödényi
Ferencz és Rásó György, Pénzes Gazda Erdélyi Márton,
Kenyeres Gazda Piresi János, Nyáj juhász kenyeres gazdája
Csikós Pénzes gazda

Ennek igaz voltáért subscribáljuk magunkal, úgy, hogy
a ki közölünk ezen Transactionkat nem fogja subscribálni
annak marháját marháink közül edjező szívvel ki fogjuk verni.
Signat. Nádudvar 29. May 1796.

Kis Gáspár m. p.	Atyám törvényes plenipot. m. p.
Öreg Kiss Péter keze × vonása	Szödényi Nagy Ferencz m. p.
Hollósy György m. p.	Öreg Rásó István m. p.
Simon János m. p.	Virágos György m. p.
K. Varga György m. p.	Mihályi Ferencz m. p.
Vértesy István m. p.	Katona György m. p.
Molnár Samuel keze × vonása	Öreg Molnár István m. p.
Hodossy András m. p.	Ludmány György m. p.
Lőrinczi György m. p.	Fejér Mátyás Malmi Kocsárd
J. Kis Gáspár m. p.	m. p.
Katona István m. p.	Cseke György Madarász György
Törös István m. p.	R. m. p.
Kis Péter keze × vonása	Rásó György m. p.
T. Molnár István keze × vonása	Szödényi Nagy Gábor m. p.
Nagy Sándor keze × vonása	Rátz Kata keze × vonása
Molnár György m. p.	Rátz Erzsébet keze × vonása
Szödényi Nagy Pál, úgy is mint	Rátz Rebék keze × vonása
az Uram	özvegy.

Nádudvar composessor nemesei, noha mondják, hogy
nem a saját, eredeti rendet, hanem azt követik, a mely a szom-
széd városokban is dívik, mégis a magyar nemzetségek ősi
rendje szerint üzik az állattenyésztést és így a legeltetést is

A nádudvari rendből, mely föltétlenül magyar, mert szomszédos példák után is van megalkotva, tisztán szól felénk a honfoglaló így birtokossá vált magyarság nagy fölénye, egész népelemeket átformáló hatalma. Megszabják a rendet közakarattal és birói hatáskört öltve, gondoskodnak végrehajtásáról is; közakarattal adják meg, még pedig keményen, a sanctiót: pásztornál a rendtörés 25 bot, ismétlés esetében is ennyi és elcsapítás.

Az oeconomia nagyon érdekes, mert észszerű, mint mindaz, a mi a magyarnál az állattenyésztéssel kapcsolatos. Közakarattal választják a *kenyeres gazdát*, ugyanígy a *pénzes gazdát*, megszabják a kenyér nagyságát és az egy-egy kenyérhez való járulékot. Egy véka lisztből négy kenyér; a sütés egymásutánját a szántóföldek fekvése határozza meg.

A rendtartásnál ügyelnek a pásztor elé adott állatfaj tulajdonságaira. Másképpen intézkednek az inkább helytlakó gulyás ügyeiben, másképpen a csikósnál, kinek „lőhátán van a tanyája“.

A composessoratus önmagát is jól ismeri és a hanyagsággal, sőt csalással szemben is megalkotja szabályát és megadja a sanctiót. Elég eredeti, a nemesi praerogativával mégis csak számoló mód. A kenyér körüli csalásért első ízben megintés, másod ízben befogják a csalónak két marháját és addig tartják *étlen, szomjan*, a míg a bűnös nem szállítja be az egész esztendőre való élelmet; — a testi büntetés, a koplaltatás, tehát az ártatlan marhára hárul! A pénzbeli dolognál ugyanez áll fenn: az első kántort — terminust — elnézik; de a másodiknál megkoplaltatják a hátralékos két *marháját* s fizettetnek egész esztendőre.

Meg kell vallani, hogy ebből a megegyezésből a leghatalmasabb önkormányzat szelleme szól felénk.

Bátran felkiálthatok: Mutassátok meg nekem ennek a népnek a párját! —

BETŰRENDES SZÓSZEDET.

Rövidítések: art. = articulus; const. = constitutio; e. = egyezség; f. t. = falu törvénye; g. m. = gulya-ménes; h. = határozatok; int. = intézkedés; j. = javaslatok; jel. = jelentés; k. = község; ker. = kerület; m. = megye; r. = rendelet; r. t. = rendtartás; st. = statutum; sz. = szék; sz. r. = szabályrendelet; t. = törvény; t. g. = tinó-gulya; tv. = tanuvallatások; u. = utasítás; v. = város.

I. Személynevek.

Achtum fejedelem 119	Aristoteles 90	Belud fiai 137
Adams 11	Arnulf császár 118	Benedek Elek 158
Aeschyl 87, 89, 91, 92, 93, 102	Árpád vezér 118	Beöthy Zsolt 111
Ágoston (szerzetesek) 148	Arrian 86, 88, 99	Berentei Miklós 150
Ákos nemzetség 142	Attelász 107	Bethlen Gábor 201
Alaghy Menyhért 207	Attila 25	Beznichi István 148
Albert katona 138	Baer 16	Bia birtok 143
Alexander Kelemen 90, 93, 113	Bagonya János 146	Biró Gáspár 170
Álgya Taslán 211	Balogh Benedek 77	Bocskay elől futók 185
Amiensi Péter 121	Balogi Domokos 144	Bogár István 142
Anacreon 94	Bánffy Farkas 168	Boksa nemzetség 148
András I 120	Bársony János 68, 69	Bonipertus 119
András II 134	Bártfay 76	Boroch István 145
Anna királyné 162	Báthory István 168	Borysteniták 86
Anonymus 26, 118	Bátori Bereczk 143	Boucher de Perthes 6
Antiphanes 90, 110	Bebek Imre 145	Breuil, Abbé 45, 49, 65
Apafi Ferencz 151	Beke János 145	Brocquière, de la 170
Apafi Lénárt 151	Béla II. 123, 124, 130, 134, 136	Buckle 21
Apafi Miklós 151	Béla III. 124, 136	Capitan 45, 52, 53, 70
Arany András 181	Béla IV. 127, 128, 129, 132, 134, 136	Cartailhac E. 48, 49
Aristophanes 88, 89	Béldi Pál 215	Carthaus dr. 20
	Bellucci 54	Chak nemzetség 133
		Chechi Mátyás 151
		Chernel István 88

- Chonug birtok 128
 Chöril 90
 Christy 12, 48
 Chrysogon St. 119
 Chun és fiai 148
 Chwolson 101
 Collection de Caix 42
 Connert János 156
 Conrád comes 130
 Cratin 90
 Csák nemzetség 138
 Cselenfi nemzetség 142
 Csöpi nemzetség 148
 Cuvier 5, 6
 Czobor Béla 69

 Darányi Ignác 73
 Darius 90
 Darwin 13, 15, 16, 20
 Deák Pál 359
 Demeter nemes 148
 Demka adomány 121
 Dénes főispán 139
 Dénes ispán 129
 Deninger 20
 Desor 35
 Dio Chrysostomus 93
 Disznósi Péter 146
 Ditz műve 253
 Dobó István 160
 Dobos Ferenc 72
 Dolguczky T. 163
 Dorottya asszony 151
 Draskovics János gr. 219
 Dubois E. 17, 19, 34
 Dupont 45

 Edelényi nemzetség 142
 El Bekri 26, 100
 Elbert dr. 20
 Ekkehard 112
 Endre II. 125, 126, 129, 130, 131, 136, 140
 Endre III. kir. 129, 130, 139
 Erdődy Péter 180
 Ernő főherceg 167
 Esterházy Miklós gróf 166, 219
 Esterházy nádor 358
 Esterházy Pál gr. 166, 224
 Esterházy rendelkezés 183
 Eszény Tamás 146
 Etele 106, 107, 108

 Fábián provizor 190
 Farkas comes 126
 Fejérpataky László 153
 Ferdinánd I. pátensei 172
 Ferdinánd II. 165
 Ferdinánd III. 215, 361
 Ferdinánd patense 181
 Finsch 44
 Forgács Miklós 372
 Forgách Simon gr. 217
 Fortis A. 12
 Fraas 35
 Friedel 10
 Froipont tr. 14
 Fugger Antal 159
 Fugger Mária 159
 Fuhlrott dr. 13

 Galenus 15
 Gálffy I. 73, 76
 Gegenbaur 17
 Geikie 9, 38
 Géza fejedelem 127
 Géza I. 120
 Géza II. 138
 Giovanni Villani 149
 Görgei Jób 211
 Gorjanovié-, 14, 55, 56, 57, 63
 Gottfrid katona 138
 Goyet 57
 Grabaricsné 240
 Grossinger adat 233, 254, 256
 Gugh comes 125
 Gyárfás 89
 Győrffy nemzetség 212
 Györkei Dezső 154
 Győr nemzetség 148

 Haeckel 16, 17
 Halász Gyula 24
 Halaváts 69, 71
 Hampel 67, 69
 Hannus Hus 154
 Harlé Ev. 49
 Hatvani 185
 Hauser 58
 Heately Noble 111
 Hedin Sven 22, 23, 24, 25
 Heer Oswald 7
 Heim nemzetség 136
 Hellanius 87
 Henrik IV. császár 120
 Hentaller Lajos 355, 378.
 Heracleai Herodor 92
 Herberstein 170
 Hercules 92
 Herman O. 42, 44, 69, 71, 303, 304, 319, 320, 356
 Herodot 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 101, 108, 109
 Hesiód 85, 91
 Herruz nemzetség 136
 Hilda asszony 125
 Hippocrates 87, 88, 89, 91, 101, 103, 108
 Hoernes 44, 45, 46, 47, 52, 53, 55, 56, 64, 67, 69, 70, 71, 81
 Hoernes csoportok 59
 Hoernes műve 37
 Holl 97
 Hollós Mátyás 151
 Homér 93
 Homorai Jakab 148
 Honorius III. pápa 136
 Hornyik János 119, 357, 363
 Horváth Ignác 355
 Hosszutothy János 160
 Hunt comes 136
 Huxley 16

 Ibn Rosztéh 4, 26, 100, 101, 109, 113, 123
 Illemeres nemz. 139
 Illésházi gr. r. t. 209
 Ilosvay Lestár 154
 Imre kir. 125

- Ipolit nemes 125
 Ipolit végrend. 133
 Ipolyi 67
 István bán 119
 István király 135
 István Szt király 119
 István III. kir. 124
 István V. király 128
 István mester 128

 Jakab biró 139
 János pápa XXII. 148
 János nemes 148
 Jánosrend 133, 136
 Jánosy család 359
 Jaczkó valachbiró 153
 Joachim nemes 124
 József I. 165
 József császár II. erdő r. t. 287
 József császár II. vadászati r. t. 289
 Júlián barát 113
 Jupiter 85
 Justh terület 163

 Kada Elek 108, 355
 Kadič O. 69, 73, 75, 79
 Kai Juan 23
 Kalchbrenner 67
 Káli Bertalan 145
 Káli Jakab 145
 Kalocsa János 359
 Károly III. 166, 233
 Károlyi Lancz Lászlóné 151
 Károly király 145
 Kassics „Enchiridion“ 237
 Kazinczy Ferencz 78
 Kelemen IV. pápa 138
 Kendi Ferencz 160
 Kis József jav. 337
 Klaatsch 5, 10, 13, 14, 19, 44
 Kmita Péter 151
 Koháry gróf 244
 Koháry limitatio 363
 Koháry István 358, 359
 Kondakov 95

 Konstantin Porph. 26
 Kónyafi Simon 146
 Koszáry-féle udv. 153
 Kovács György 362
 Kovácsi 196
 Kovács József 355, 369
 Kozma comes 130
 Kozma könyve 254
 Kőrösi-Csoma 28
 Kraemer 5
 Kramberger 14, 55, 56, 57, 63
 Krösszling 204
 Kun László kir. 139
 Kusana 24

 Laerti Diogenes 93
 Lajos I. 143, 146, 148
 Lambert alapító 136
 Lartet 12, 48
 László IV. 128, 138, 139
 László, szent 121
 Laville 40
 Lederer 154
 Lengyel János 142
 Leon császár 110
 Leustach 125
 Leustach adomány 134
 Lipót I. 225, 254
 Lipót és fia 148
 Lipót király sanctiója 190
 Lissauer 19
 Lóczy L. 22, 25
 Lodomér érsek 138
 Lorántfy Zsuzsánna 210
 Lőrincz vajda 137
 Lukács alesperes 144
 Luschan 19
 Lyell Ch. 6, 7, 22

 Macskási Ferencz 210
 Marilla pásztor 154
 Mária Terézia r. t. 286
 Márton Comes 123
 Maška 55
 Massenat 70
 Mátyás, felújítás 179
 Mátyás király 155, 165
 Mátyás II. kir. r. t. 207

 Maximiosz 106
 Megasthenes 88
 Melczer család 150
 Merck 50
 Michel Sole 171
 Miklós comes 125, 132, 139
 Miklós nádor 131
 Miklós tálmester 127
 Miksa király 164, 165, 168
 Modestus 119
 Moskovsky dr. 20
 Mortillet 52, 54, 59
 Mortillet A. 12, 32
 Mortillet G. 12, 14, 32
 Mortillet rendszer 39
 Mortillet 1883. 33
 Murányi Vénusz 189
 Münzer Mátyás 182

 Nádasdyak 167
 Nádasdy Ferencz 229
 Nádasdy Ferencz gr. 214, 216
 Nádasdy Ferencz u. 192
 Nádasdy nemzetség 212
 Nádasdy Pál gr. 213
 Némethy 146
 Neumann nézet 91
 Neyrinx 35
 Névtelen jegyző 117
 Nicolaus Damascenus 91, 92, 93
 Nicolini Martino 173
 Niebuhr 91
 Nodor Ádám, Pál 165

 Oláh Miklós 170
 Oltuk Miklós 145
 Onégézios 107
 Ongai András 138
 Opra Báncs 202
 Ortvai T. 68
 Oslu comes 137

 Ördek 23

 Pálffy család 159
 Pálffy Pál gr. 166, 219

- Pál juhász vicecomes 134
 Pallas Athene 24
 Palóczi Mátyás 150
 Pál országbíró 142
 Pano István 232
 Papp Károly 69, 73, 79
 Peisker 95
 Penck 9, 10
 Perthes de 6
 Péter comes 120
 Péter pap 142
 Peters 67
 Petőfi Sándor 78
 Peschel O. 34
 Peisker 95, 97
 Petricsevics-Horváth 168
 Piette 12, 51, 52
 Pigorini 52
 Pindar 89, 103
 Plato 92
 Plutarch 90, 92, 94
 Poljukov 47
 Pous comes 128
 Priszkosz, rhetor 106, 107
 Prometheus 34
 Ptolemaeus Claudius 89
 Puky Tamás 129

 Raduj Floczuj 197
 Rákóczi Ferencz II. 362
 Rákóczi György I. 190, 218, 228
 Ranzanus 170
 Ratzel 83
 Rétyi Péter 212
 Róbert érsek 127
 Roteneger szénégető 164
 Rudolf császár utasítása 168
 Rudolf nyílt parancsa 168
 Rutot 11, 33, 34, 37, 40

 Saguran 154
 Salamon király 120
 Salmon 12
 Sándor III. pápa, 131
 Santuola de 48
 Schafarzík 69
 Schaffhausen tr. 13

 Scherer 154
 Scheuchzer 5
 Schmerling 6
 Scholschwgel 154
 Schwalbe tr. 14
 Scines asszony 124
 Sebestyén Gyula 112
 Selenka 20
 Semberi Egyed 146
 Serban 154
 Servatius literator 211
 Simon 139
 Simonyi Miklós özv. 144
 Simplicissimus 187
 Sinka 210
 Sixtus mester 128
 Soklyóssy István 159
 Spalatói Tamás 115
 Steenstrup 35, 40
 Stein Aurél 23, 24, 25
 Strabo 87, 89, 90, 91, 92, 93, 102, 104
 Sven Hedin 22, 23, 24, 25
 Szabó Károly 106, 108, 156
 Széchenyi Béla gr. 25
 Széchi Miklós, ország-bíró 144
 Széchy Katalin 214
 Széchy Mária 189
 Széchy Péter gr. 205
 Szegedy Syket 150, 151
 Széll Farkas 69
 Szent Iványiak 167
 Szilágyi Sándor 149
 Szily Kálmán 24
 Szmrecsányiak 167
 Szrittei család 148
 Sztanila Sztrimbul 210

 Tagányi Károly 156, 228
 Takáts összegezése 175
 Takáts Sándor 171, 177, 180
 Ta-li korszak 24
 Tamás comes 132, 139
 Tamás vajda 142
 Tapolcsányiak 167
 Targiatius 85
 Teleki Mihály 200

 Téli Iván 85, 88, 90, 91
 Telman nemzetség 143
 Then uram 232
 Theodoziosz császár 106
 Thonovszky Zsigm. 163
 Thukydides 92, 93
 Tolstoj 95
 Torell 8
 Török Aurél 33, 35, 68, 69, 70
 Tölös László 145, 148
 Tölös nemzetség 143
 Treutl főisp. 143
 Trsztjánsszkyak 167

 Ugrin érsek 125
 Ulászló II. király 162
 Ungai Péter 150
 Urias apát 126

 Vadosfalvi Pál 138
 Vámbéry 22, 98, 100, 101, 106
 Váradi László testam. 151
 Vas Miklós 143
 Vernau 43
 Virchow 13, 14, 15, 17, 19, 20, 35, 40
 Visniczi Kmita 153
 Voltz Vilmos 19

 Waldeyer 19
 Walther Joh. 21, 22, 23, 25
 Wenzel Gusztáv 130, 135, 146
 Wesselényi Ferencz 189
 Wesselényi pontok 189
 Weszprémi Gyárfás 138
 Wigmani comes 128
 Woldrich 65

 Xenophon 92, 95

 Zezin 120
 Zoltai Lajos 355, 369
 Zrinyi Miklós 362
 Zsigmond király 145, 148, 151, 153, 154
 Zuckerkandel 97

II. Megyék, városok, falvak, hatóságok és helyek.

Abauj m. tv. 208
 Abbeville 70
 Ábrahámfalvi e. 205
 Acheul, St. 42, 68, 70
 Adamstal 66
 Adorján-Szt-egyház 119
 Aethyopia 87
 Aggsbach 59, 60
 Akasztó-hegy 73, 77
 Alduna—Ister 87, 99
 Alföld 80, 88, 115
 Algyői urad. juháll. 320
 Allgau Mark 159
 Almás falu 127
 Alpések 80
 Alsó-Ausztria 167
 Alsó-Ausztria, rend. 166
 Alsófejér m. j. 335
 Alsóhámor 73, 77, 78
 Alsó Komana 187
 Alsóredmecz 214
 Alsó-Szőllős int. 302
 Altamira 48, 49
 Alvincz 68
 Alvincz telep 137
 Apáti falu 136
 Aradi kam. urad. 327
 Aranyosszék erdő rt. 337
 Aranyosszék sz. r. 217
 Aranyosszék tv. 236
 Arcy d' 58
 Arise 51
 Árva vár 151, 152
 Asszonyszállítás 155
 Augsburg 171, 172
 Augsburgi r. 181
 Auspitz 178, 179
 Ausztria 67
 Avashegy 68, 71, 72, 73, 76, 77
 Azowi tenger 87
 Bács-Bodrog m. st. 262
 Bács falu 208
 Bácsi kamara 291
 Bágyon k. 340

Bakony 119, 121
 Bakonybél 121, 135
 Bakony erdő 145
 Ballastière barl. 70
 Ballóság 356
 Baracs 364
 Baranya m. j. 293
 Barátföld legelője 173
 Baráthegey 68
 Barka 196
 Barma grande 44
 Barsmegye st. 227
 Barsmegye t. v. 168, 217
 Bársonyos falu 134
 Bártfa pásztorai 153
 Baumann barl. 42
 Bazin v. sz. r. 296
 Bécsi illetékek 172
 Bécsi kamara u. 285
 Bécsi képes krónika 146
 Bécsi magyarok 182
 Bécs jelentősége 171
 Bécs zsarolása 173
 Belgium 58, 67
 Benedek-Szt apátság 120
 Benedek-Szent monostor 130
 Bengawan 17
 Bereczk v. jel. 338
 Bereg 205
 Bereg m. st. 234, 238, 268
 Bésáni rend 292
 Bessenyők helység 135
 Beszterczebánya 163, 165
 Beszterczeb.-Breznó e. 216
 Beszterczeb. kamara 214
 Bihar-hegység 75
 Bihar m. felterj. 293
 Bihar m. st. 266
 Bihar m. tv. 215
 Bocon sylvia 119
 Bolhás barl. 75
 Bonn 13
 Borysthenes 85, 86, 87, 92
 Boroska falu 125
 Boroszló 19, 213
 Borsai zárlat 328
 Borsmonostor, juhászat 135

Borsod birtok 142
 Borsodi bükk 42, 44, 70
 Borsodmegye 206
 Bosphoros 87
 Bozói apátság 123
 Brassempoui 12
 Brassempoi-en-Chalosse 45
 Brassó v. 208, 215
 Brassó v. j. 297
 Breonio 52
 Breznó 167
 Briss 167
 Brive 42, 70
 Bruxelles 35
 Budai kápt. 143
 Bugacz 176
 Bugacz-Monostor 364
 Buzgánszállás 154
 Bűdöspeszt barl. 75
 Bükkhegység 68, 72
 Byčiskala 66
 Čertomskije 97
 Čertomstýcki kurgán 95
 Chancellade la 49
 Chapelle aux Saints 20, 58
 Charente 42
 Chelles 12, 42, 68
 Chelleo-Moustérien 41, 55, 63
 Chenka falu 136
 Chepel 146
 Chez Pourret 42
 China határa 24
 Churgi falu 139
 Combarelles 45, 47
 Conrádi erdő 164
 Crô Magnon 13, 49
 Csallóközi art. 246
 Csallóközijuhászczéh 246
 Csanádfalu 142
 Csanád m. st. 263
 Csány 120
 Csatári monostor 123
 Csécs helység 151
 Csepelsziget 118, 119, 128
 Csepleszerdő 336

- Csernahora 210
 Csernátfalva 208
 Csetnek 188
 Csik-Gyergyó-Kász.const. 198, 220, 260, 298
 Csik-Gyergyó-Kász. vélemény 333
 Csik-Szt-Mihály falu 208
 Csik-Szt-Tamás f. t. 200, 222
 Csókás barl. 75
 Csólyos 360
 Csongrád m. st. 232, 238, 260, 261, 269, 303
 Csorba 167
 Csornai prépostság 138
 Csödör-Homoka 356
 Csunaföldi g. m. 376

 Daboz 120
 Dandan-Uilik 23
 Debreczeni rend 226, 369
 Debreczen tenyésztete 175
 Debreczen v. st. 222
 Debreczen v. u. 297
 Deési e. 188
 Derne 196
 Detrekő 159
 Dévai e. 292
 Dévai r. t. 292
 Dévai u. 235
 Digna falu 127
 Diósgyőr 77, 206
 Diósgyőri kam. urad. 329
 Dnjeszter 101
 Dnyeper 85, 86, 87, 92
 Dobocz falu 130, 131
 Dobrinnyi urad. 165
 Dobsina 289
 Dömösi prépostság 124, 130
 Dömös, juhászat 135
 Don 87, 101
 Don-Tanais 99
 Dordogne 12, 13, 20, 42, 48, 58
 Dorogh 177
 Drágh 151
 Dráva 56

 Dseihun 100
 Dubova 152
 Dufaure odú 52
 Duna 101
 Dym 126

 Ebes 370
 Éch falu 134
 Eger v. st. 281
 Egri egyházm. 133
 Egri jezsuiták u. 280
 Egri káptalan 148
 Egri káptalan t. v. 215
 Egri mezőbiró 201
 Egri tilalmak 280
 Egyiptom 87
 Encsencs 209
 Endréd 137
 Elchen falu 137
 Elep 369, 370
 Erdélyi főkormányshék 288, 289
 Erdélyi főkormányshék körr. 290
 Erdélyi főkormányshék sz. 288
 Erdélyi 34. törv.-czikk 331
 Erdélyi juhászat 196
 Erdélyi keresk. bizotts. 287
 Erdélyi kormányshék r. 285
 Erdélyi marha 242
 Erdélyi országgyűlés 291, 292
 Erechtu falu 137
 Érsekújvár urad. 165
 Esterháza 138
 Északafrika 53
 Esztergomi egyház 127
 Esztergomi érseki egyház 144
 Esztergomi káptalan 207
 Esztergom m. st. 239
 Esztergom v. st. 282, 301, 302
 Esztró 213
 Etelköz 86, 87, 99, 100, 113

 Faluvégközi g. m. 375
 Farad föld 137
 Fegyvernek 168
 Fejérvári kápt. 130, 139
 Feketeerdő 162
 Feketeréti t. g. 376
 Fekete-tenger 100
 Félegyháza 360
 Felső-Alpár 120
 Felső-Fejérm. 335
 Felső-Fejérmegye jel. 294
 Felsőredmecz 214
 Felsőrév, Pozsony 203
 Felső-Szöllős int. 302
 Fère-en-Tardenois 53
 Ferenczszállítás 360
 Ferte praedium 124
 Fertő tó 135
 Flandria 40
 Fogarasi urad. r. t. 159
 Fogaras kerület 155
 Fogaras vára 168, 212
 Fogaras vidék t. v. 210
 Forchtenstein 166
 Fraknó urad. 166, 168
 Fraknó vára 166
 Francziaország 58, 67
 Frizingeni egyház 120
 Fuzsinei r. t. 291
 Fülel vára 359
 Füzérvár 214
 Füzérvári erdők 208

 Galambos 360
 Gálya barl. 75
 Galva erdő 164
 Gamos falu 134
 Gan 137
 Garadna 78, 79
 Garam 164
 Gerencséri birtok 165
 Gerolth falu 138
 Gerrhus 87
 Góbi 21
 Gömörm. juhász szabad. 244
 Gömörm. st. 261
 Gönyő 125
 Görgényi rend 200

- Gran 130
 Grönland 7
 Grotte du Pope 45
 Gudenus barl. 64, 65, 76
 Gudenushöhle 59
 Guergen fluvius 140

Gyalu 190, 191
 Gyergyó-Csik const. 198, 220, 260, 298
 Gyergyó Újfalu törv. 168
 Győri káptalan 139, 147
 Győri vásár 182, 233

Hági káptalan 143
 Hajdúböszörmény 177
 Hajdú ker. st. 242, 264, 302, 322
 Halas juhászrendje 367
 Halasközi g. m. 375
 Harasztos erdő 215
 Hármási g. 375
 Háromkút barl. 75
 Háromszék const. 201
 Háromszék határozatai 294
 Háromszék jav. 334, 336
 Háromszék u. 336
 Harz 42
 Haymud falu 127
 Heberche folyó 140
 Hegyes 370
 Hegyeshalom 136
 Helytartótanács erdő r. t. 301
 Helytartótanács körr. 290
 Heredi helység 124
 Hetemér barl. 75
 Hetényegyház 356
 Heyce falu 137
 Hegmogos falu 137
 Heves K. Sz. m. st. 222, 231, 260
 Hódmezővásárhelyst 235, 275
 Holahegy 164
 Holtgaram 168
 Holt Maros tilalom 338
 Homolka 210

 Hortobágy 176, 369
 Hortobágyi nomád 377
 Hortobágyi rend 373
 Horvátország 55
 Horvát szokásjog 161, 163
 Hradek-likavai urad. 326
 Hrussói erdő 167
 Hypacion 87
 Hypanis 87

 Illésháza 185
 Ister 87

 Jakabszállás 360
 Jakubjany 153
 Japán 77
 Jászai konvent 213
 Jászberény 107
 Jászhelyek 299
 Jászkun ker. st. 151, 242, 261, 281, 293, 299, 303
 Jáva 17
 Jávörhegy barl. 75
 Jencsálka 61, 60
 Jenisszei 54, 67
 Jeruzsálemi lovagrend 132
 Jessena 167
 Joslovitz 61
 Juhászegyház 356

Kamcsatka 88
 Kamp vize 59
 Kapniki ker. r. t. 288
 Kápolna barl. 75
 Karalka falu 137
 Karatna k. const. 272, 283
 Kassai csordarend 200
 Kassa v. art. 201, 202, 221, 272
 Kassa v. erdő r. t. 296
 Kassa v. st. 169, 197, 199, 200, 281
 Kászon const. 220
 Kaukázus 56. 67
 Kecskelyuk barl. 75
 Kecskemét 102, 119
 Kecskemét 1591 előtt 356
 Kecskeméti rend 357

 Kecskemét juhászrendje 367
 Kecskemét társadalma 363, 362
 Kecskemét tenyésztete 175
 Kecskemét v. st. 320
 Kent barlang 70
 Kentshole-Devonshire 42
 Kerekegyháza 360
 Kereszt falu 127
 Keresztúr falu 139
 Kerrushegy 137
 Kertő 95
 Kesslerloch 50
 Keszthelyi r. t. 221
 Khotán 23
 Királydaróc 212
 Királyhágón innen 323
 Királyhágón túl 331
 Kisbaczoni lófő 158
 Kisbóbróc 210
 Kismárton urad. 166, 168
 Kis Riczaha 164
 Kis Silleni 164
 Kisszállás 360
 Kisvárda 262
 Knycsy 152
 Kocsolata 187
 Kokova erdő 206
 Kolbu, felső 164
 Koldusegyház 356
 Kolozsegyház 356
 Kolozsmonostor 68
 Kolozsmonostori convent 151
 Kolozsvár art. 162
 Kolozs v. jel. 333
 Komána 187
 Kon helység 131
 Koronicza erdő 164
 Kotouš 55
 Kovása erdő 205
 Körömcz 165, 167
 Körös helység 154
 Körös juhászrendje 367
 Körösrádóc 212
 Kőszélszeg 370
 Kőszeg sz. r. 227
 Kővár vidéke 333

- Kőzalapítványi erdőkerü-
letek 325
Középszolnok m. j. 335
Középszolnok m. st. 260,
299
Krakkó 54, 66, 153
Krapina 14, 55, 56, 57, 58,
67
Kraszna 213
Krasznahorka 188
Kraszna m. jel. 332
Kraszna m. st. 235, 259,
260, 280, 298
Krems 59, 64
Krim 53, 56, 67
Kriskám 164
Krompachi zárlat 330
Kubán 56
Kul Obji 95
Kul Obji Kurgán 97
Kurgán 95
Küküllő m. const. 200,
202, 263
Küküllő m. j. 334
Küküllő m. jel. 304
Küküllő m. r. t. 293
Küküllő m. tv. 265
Külső Szolnokm. st. 231
- Laugerie basse 49
Laugerie rasz 39
Lapusna 164
László falu 127, 134
Lazy falu 127, 139
Lebedia 86, 87, 99, 100,
113
Leibitz és Menyhárd e.
295
Leibitz város 163
Leleszi konvent t. v. 205,
209
Leleszi préposts. 133
Le Moustiér 42
Lena folyó 11
Lesnicza erdő 206
Létrás barl. 75
Letyi falu 137
Liborczai erdő 207
- Likava vár 151, 152, 163,
164
Linkó erdő 206
Lipcse urad. 165
Lipcse vára 214
Liptó m. st. 242.
Locsman 138
Lop-nór 22
Louaz falu 127
Lovak szigete 128
Lovász falu 127
Lőcse v. erdőfelügyelője
295
Lubló 153
Lubna 60
Lubna birtok 142
Lubochna 163
Luczka 196
Lüttich 14
Lybia 87
Lykenik helys. 133
Lyukasgerincz barl. 75
- Macs 370
Macskatelki t. g. 376
Madrid 42
Mašotis 87, 89, 91, 113
Magyar Alföld 53
Magyar-Horvátország 58
Magyaróvár 185
Majtény puszta 357
Maláji Archip. 17, 21
Malarnaud 58
Mantua 179
Máramarosi rendezés 326
Máramaros m. jel. 255
Máram. Sziget r. t. 330
Margitsziget 128
Marosszék béres könyve
202
Marosszék const. 186, 197,
217, 234
Marosszék j. 319
Marosszék jav. 332
Márton-Szent-apátság 127
Masao 164
Mas d' Azil 12, 51
Maszycka barl. 66
Mátaföldje 369
- Mátamegetti g. m. 375
Matkó 360
Mazudi 124
Meger 137
Ménaság r. t. 207
Mentone 44
Menyhárd és Leibitz e.
295
Menyhárd v. 163
Mezibrogy 152
Micoque, la 42
Miklós-Szent-kápolna 125
Mikóháza 214
Mindszent-Algyő 243
Mindszent r. t. 207
Mirk 213
Miskolcz 68, 71, 76
Miskolcz díjai 282
Miskolcz fekvése 77
Miskolczi lelet 42
Miskolczi palaeolith 68, 69
Miskolczi tilalmak 282
Miskolcz v. st. 282
Modor v. st. 203, 218, 219,
221, 222, 305
Monostor 176, 359, 370
Móriczgátja 360
Morva 58
Morvai juh 190
Morvaország 54, 61
Morva Stramberg 55
Moson m. r. t. 293
Moustier lelhely 12
Murán vár 164
Murány urad. 165
Muraszombati r. t. 205
München 171
- Nádfő falu 142
Nádudvari rend (1796)
378
Nagy-Bacson falu const.
274
Nagy-Bacson f. t. 295
Nagybánya v. e. 282, 295
Nagybánya v. st. 166,
199, 202, 221
Nagydél barl. 75
Nagyenyed erdő r.-t. 338

- Nagykázmér 190
 Nagy-Lajtorjás 209
 Nagy-Mező 275
 Nagysáp 68
 Nagy-Sári 168
 Nagyszeben v. st. 198, 224
 Nagy-Szombat, legelő 165
 Nagyszombat v. st. 188, 196, 224, 226, 272
 Nagyszőlős r.-t. 223
 Nagyvárad káptalan 146
 Naulette, la 58
 Neander-ember 13, 39, 41
 Neander-ősemlék 55
 Neander völgy 13, 14, 58
 Németország 53, 67
 Neustiftiek 166
 Nezsider 148
 Nija telep 24
 Nikápoly 95
 Nittra 135
 Nógrádmegye st. 223
 Nógrád megye t. v. 206
 Numája havas 211
 Nürnberg 171, 172
 Nürnbergi kivitel 232
 Nürnbergi zavarok 232
 Nyárhegy 79
 Nyárújhelyi bar. 75
 Nyás erdő 139
 Nyílaserdő tv. 255
 Nyírbételek 209
 Nyitram. tv. 224, 292
 Nyúlziget 128
 Nyúlzigeti illeték 129
 Óbudai szab. 329
 Ogteluk 146
 Ohat 369
 Oiców 66, 67
 Oláhfalva -- kettő -- jel. 339
 Olaszország 67
 Oloňec 54
 Olt 211
 Onéasza bar. 75
 Oroszföld 88
 Oroszlengyelország 53
 Óruzsina 68
 „Ostjava“ 19
 Óvári birtokosok r. t. 216
 Oxus 100
 Őlbő falu 134
 Páka 360
 Pálfalva 210
 Pancho-Bankó 169
 Pannonhalma 126, 127
 Pannonhalma, juhászat 135
 Pannonhalmi apátság 121, 129, 131, 132, 137
 Pannonhalmi apáts. javai 132
 Pannonhalmi egyház 134
 Pannónia 107
 Panticapes 87
 Pauli birtok 143
 Pauliport birtok 143
 Pazdicsi birtokosok 204, 215
 Pecséniczka helys. 133
 Pécsi káptalan 130, 142
 Pécsvárad 119
 Pécsvárad convent 145
 Pécsvárad, juhászat 135
 Pelsőcz 206
 Pentezugi g. m. 375
 Peremárton 121
 Perm 9
 Peselnek falu const. 271, 275
 Pest 185
 Pest v. st. 239, 277, 278, 281, 282
 Pest-Pilis-Soltm. st. 231, 232, 298
 Petringa 164
 Petroci havas 215
 Piricse 209
 Plessza erdő 164
 Ploszka havas 163
 Pollucensis 164
 Pont-à-Lesse 45
 Pontus Euxinus 101
 Pontusi depressió 81
 Potos helység 128
 Pozsonyi káptalan 130, 138, 148
 Pozsony, legeltetés 166
 Pozsony m. st. 169, 238, 240, 241, 242, 263, 280, 300
 Pozsony v. st. 198, 203, 204, 218, 219, 220
 Prága 60
 Prazsmár városa 215
 Předměstí 55, 58
 Předměstí szakócsa 62
 Proroszna erdő 164
 Puszkaporos bar. 75, 78
 Pusztapécs 178, 179
 Pusztaszer 102, 108, 176, 364
 Rabay helység 126
 Ráczbőszörmény 177
 Radvan erdő 139
 Radvány 214
 Rakonitz 60
 Redicza erdő 164
 Regéc vára 207
 Regensburg 171
 Révkomárom 114
 Rivole 52
 Rodovan helys. 128
 Római tenger 100
 Rózsahegy 152, 164
 Rozsnyó v. st. 166, 196
 Rozsnyói gyűlés 190
 Rüdersdorf 8
 Saarad 138
 Saar falu 138
 Sabaria 118
 Ság falu 129
 Sahara 21
 Sajó 77, 79
 Sajószöged 150
 Salánk 205
 San Isidoro 42
 Santander 48
 Santo 120
 Sáp 68
 Sár folyó 126
 Sároséri g. m. 375
 Sárospataki makk 235
 Schussenried 12

- Scsávniki apátság 280
 Segesvár art. 217
 Segesvár v. sz. r. 297
 Seleuch praedium 131
 Seliz 121
 Selmezbánya 167
 Sepel 118
 Serenicza erdő 164
 Simferopol 56
 Singafu 25
 Šipka 55, 58
 Sitoua 135
 Skandinávia 8, 87, 88
 Solutré falu 38
 Súlyomkő barl. 75
 Somme-völgy 68
 Somos erdő 209
 Sonnenberg 60
 Sóóvári kam. urad. u. 330
 Sopron erdő r. t. 296
 Sopron m. jel. 296, 294
 Sordes 52
 Sósút helység 126
 Spanyolország 67
 Spitz 59
 Spitzbergák 7
 Spy 58
 Spy d'Orneau 14
 Spy-ember 41
 Spy-lelet 14
 Straczena k. r. t. 289
 Sramberg-morva 55
 Strassburg 171, 179
 Strba 167
 Surány 185
 Svájc 67
 Szabadka v. vélem. 323
 Szabolcsi lókötés 143
 Szabolcs m. st. 142, 223, 231, 242, 259, 262, 279, 298
 Szakolcza u. 295
 Szallas erdő 164
 Szalóc falu 206
 Szalva erdő 205
 Szandek 153
 Szank 360
 Szarmata 72
 Szászár folyó 166
 Szászfalusi u. 340
 Szász—Sebesszék jav. 333
 Szatmár m. t. v. 212
 Száva 56
 Szeged 185
 Szegediek 165
 Szegedi polgárok 155
 Szeged v. st. 230, 231, 233, 278, 321
 Szegszárdi konvent 145, 147, 148
 Székesfehérvár 253
 Szék v. jel. 338
 Szeleta bart. 71, 75
 Szeleta szádja 78
 Szemerei közbirtokosok
 Szemerja const. 304
 Szemerja 278, 282
 Szent Gál 130, 146
 Szentgyörgy 370
 Szentgyörgy v. erdő r. t. 296
 Szentgyörgy v. st. 204, 223, 236, 279, 284, 304
 Szentjobb egyház 124
 Szent-Kereszt 136
 Szentkirály birtok 143
 Szentlélek 275
 Szt Márton egyh. 134
 Szentmártoni apátság 136
 Szepes 370
 Szepes m. st. 202
 Szepes m. u. 330
 Szeredi vásár 233
 Szibéria 88
 Szihalmi birtok 120
 Szikszó 163
 Szind községbeliek 198
 Szinva 77, 79
 Szinvapatak 68
 Szinva szurdoka 79
 Szinva torkolata 73
 Szinvavölgy 70, 68
 Szinvavölgyi barl. 75
 Sziria 53
 Szittyaország 87
 Szklabinya vár 163
 Szombathely 118
 Szomolnoki ker. r. t. 289
 Szöllős falu 134
 Szöllős praedium 131
 Takla Makan 21, 22
 Tanais 87
 Tanorok 272
 Tapán falu 127
 Tarján helység 137
 Tarmos 135
 Tarnóc 210
 Tasmania 44
 Taubach 12, 42, 57, 58
 Técső v. erdő r. t. 331
 Telkibánya 207
 Tempe völgye 78
 Temurd falu 127
 Téreje föld 158
 Thaya mellék 61
 Tibeti nyelvkincs 28
 Tihanyi apátság 120, 138
 Tihanyi lovászok 125
 Tihany, juhászat 135
 Tisza 81
 Tisza-Duna köz 102
 Titeli káptalan 143
 Tokio 77
 Tolna m. stat. 196
 Torda m. st. 262
 Torda m. tv. 239
 Torda v. jel. 339
 Torda v. st. 284
 Torda utasítása 216
 Torian falu 127
 Törökegyház 356
 Törtsvára 208
 Trencsén m. j. 294
 Trencsén m. stat. 195
 Trinil 17, 19, 20
 Trou de Margrite 45
 Tunis 53
 Turg falu 129
 Turóczm. st. 163, 300
 Türkös 208
 Tyras 87
 Udvard 135
 Udvarhely vár 168
 Udvarhelyszék felir. 336
 Ulm 171, 172

Ungvári kam. urad. 328
 Urfahr, Pozsony 203
 Űlés puszta 360

Vág 120
 Vajdahunyd st. 277
 Varsány falu 139
 Vasmegye tv. 212
 Vasvár 166
 Véglés urad. 165
 Velence vásárlása 172
 Venyu falu 139
 Veszprém 121
 Veszprém egyhm. juhász-
 szat 135
 Veszprémi káptalan 138
 Vesszős 146
 Vézére völgy 12
 Vicha föld 137
 Vinnye falu 129
 Visegrádi szabályzat 329
 Volga 100, 101

Wazsecz 167
 Weimar 12, 42
 Weinitz praed. 129
 Wertus erdő 139
 Willendorf 59, 60, 65
 Wösendorf 59

Zachy 124
 Zalamegye rovója 160
 Zám 369
 Zára jelentősége 172
 Zásztlyi apáts. 120, 133
 Zeiselberg 59
 Ziduch 137
 Zigetkut 124
 Zilah v. jel. 339, 340
 Zimony 68, 121
 Žitny barlang 66
 Zobori convent 144
 Zólyom uradalom 165
 Zorus föld 138
 Zselicz 121, 146
 Zsitva 135
 Zurunca helység 131

III. Vegyesek.

Abaposztó 196
 Abri 49, 52, 59
 Achát 65
 Acheuléen 39, 70
 Acheul ipar 36
 Adómentesség 259
 Adózás módja 153
 Aethyopok 87
 Agancs-fogantyú 67
 Agancs-szerszám 49
 Agazo 118, 127
 Agazones 158
 Agyag—homokos 72
 Ajándékok 194
 Ajnu 77
 Akasztófabüntetés 264
 Akoltűzelés 226
 Albányagróf 167
 Áldomásivás 262
 Alföldi adatok 170
 Alföldi marha 171
 Alföld mocsarai 101
 Alföld sajátossága 80
 Alj 208
 Állategészségügy 202, 302
 Állatrajzok 43
 Állattenyésztés 159
 Állatvilág 39
 Állófa 179
 Alluvium 7, 9, 72, 73, 76
 Alsó fok 39
 Amaxobii 89, 102
 Ambulatorium 326
 Amfiból pala 61
 Andezit 72
 Anjoukor 158
 Anthropogenie 16
 Anthropopithecus 58
 Antilop 67, 92
 Anyabarom őrző 109
 Anyagulya 376
 Anyakancza 142
 Apró vad 205
 Ár 67
 Áradás jelentősége 175
 Arak 65, 66

Arany Bulla 130, 147
 Arisien 38, 51
 Arkány 122
 Artan 133
 Ártány 367
 Ártányos 366
 Árva kő 1
 Árva kőzetek 8
 Árva szirt 27
 Ásott hal 91
 Asylien 38, 51, 52, 53
 Átkelő kunok 155
 Átmenet 39
 Átmeneti fokok 51, 52
 Atyamester 192, 194
 Aufschlag 180
 Azoicum 9
 Ázsiai származás 21

 Bács 196, 254
 Bádóg-bárcza 370
 Ballastière-Tilloux 42
 Bántalmazás 276
 Baranta 150
 Bárány 367
 Bárányos 366
 Bárcza 370
 Barlang 12, 75
 Barlangfestés 45, 50
 Barlangi fresco 49
 Barlangi medve 39, 42, 43,
 55, 56, 57, 61, 63, 65, 75, 76
 Barlangi rétegek 63
 Barlangkorszak 65
 Barlangmedve 50
 Barmok tilalma 290
 Barna medve 57
 Barom 183, 364
 Barom gulya 365
 Baromtenyésztő czéhek
 256
 Baromtözsérek 180, 256,
 361
 Bársonyház 68, 72, 73
 Bärenreisser 182
 Bé-biró 275
 Bébirós 274
 Bécsi Képes Krónika 102
 Béfűgők 336

- Békók 120, 158
 Bélyegzés 257
 Bélyegzés kötelező 321
 Bergmester 200
 Bergrecht 277
 Béresföld 372
 Béreskönyv 202
 Bessenyők 120
 Bestandler 222, 236
 Beszabadítás 327
 Beszámolás módja 320
 Beszéd 14
 Beszűrődés 101
 Beteges állatok legeltetése 202
 Beteg jószág elkülönítése 202
 Betegségély 252
 Betyár 363
 Betyárbefogadás 261
 Betyárösszeírás 258
 Bevezető szó 355
 Bika 178, 366
 Bika gondozása 202
 Bikagulya 376
 Bika, komor 366
 Bikaviadatok 182
 Billeg 370
 Birka-juhok 243
 Birkák 135
 Birkák kitiltása 243
 Birkás (bürgés) 366
 Birkások 253
 Birság 338
 Birtokegység 158
 Birtokjelölés 143
 Bison 43
 Bisseni 120
 Bitang marha 298
 Bitang marha bejel. 299
 Bitang marha kártétele 298
 Bitang marhatartás 297
 Bitang legeltetés 144
 Bitangok eltiltása 278
 Bitangolás 203, 297
 Bithäuser 197
 Bizon 67
 Bocskor ragály 303
 Boérok 210, 211
 Bogárhátú szekér 102
 Bogároztatás 178
 Boglyáskaszáló 373
 Bojtár 375
 Bojtár fizetése 241
 Bojtár (gulya) 365
 Bojtár (konda) 365
 Bojtárok 145, 364
 Bojtárok összeírása 270
 Bojtár (számadó) 375
 Bojtárszegődés 257
 Boncztan, összehasonlító 16
 Borítókas 109
 Borivók 94
 Borjú 366
 Borjú, elválasztási 366
 Borjú, rugott 365
 Borjú, tavali 376
 Boronza 184
 Borostyánkő 66
 Bot alatt legeltetni 297
 Botos 196
 Botos legények 176, 178, 181
 Bölény 43, 47, 50, 56, 61, 63, 67
 Bőrelszámolás 321
 Bőrgyűrés 94
 Bőrkucsma 92, 110
 Bőrök eladása 259
 Branista 198, 211
 Breccia 56, 72
 Brinza 184
 Bronzipar 36
 Bronzkor 10
 Brünni lelet 61
 Bubulci 118
 Bucharii 145
 Buckle tétele 17
 Bujtárok 233
 Bulyakancza 377
 Burini 49
 Burúnok 25
 Bűdös legelő 243
 Büntetések 243
 Bürge 367
 Bürge juhok 243
 Bürgés (birkás) 366
 Butharii 145
 Cambrium 9
 Campignien 52, 53
 Campinói kor 37
 Cápák — kecskék 294
 Carbon 9
 Castrones 152
 Census 167
 Census fizetés 226
 Čertova díra 55
 Chalcedon 54
 Chalk Plateau 35
 Chelléen 39, 70
 Chelleo-Moustérien 56
 Chelleo-Moustérien fok 38
 Chelles-ipar 36
 Chelles-typus 62
 Compedes equorum 158
 Composessorok e. 378
 Copula 120
 Coup de poing 39, 42, 68, 69, 70, 76
 Curialisták 236
 Currus 89
 Custodes equorum 158
 Custodes porcorum 130
 Czéh, az első 188
 Czéh, valóságos 192
 Czéhbe adni magát 249
 Czéhbe állás 193
 Czéhből kirekesztés 250
 Czéhláda 247
 Czéhmester ki lehet 246
 Czéhtagok ellenőrzése 249
 Czéh-zászló 247
 Cziframénések 376
 Czigányok kirekesztése 304
 Czirkálók 186
 Czondra 196
 Csákány-tilalom 256
 Csákányvágás 72
 Csás 361
 Császári biztosok 174
 Csavargók 258
 Csavargók eltiltása 278
 Csenibiztosok 258

- Cserekaszálló 373
 Cserény 102, 103, 363
 Cserényes 114
 Cserényes gulyás 109
 Cserényes pásztorszekér 103
 Cserényes szekér 105
 Cserény sátra 104, 107
 Csetrés 93
 Csilhés 178
 Csikó 366
 Csikósbojtár 365
 Csikós — Debreczen 374
 Csikós, vigyázó 376
 Csikósok 158, 230, 363
 Csikósok kötelelességei 230
 Csimpanz 18
 Csiszolt kőszerszám 67
 Csitrés 93
 Csont-gyűrű 67
 Csontipar 39
 Csont-kalapács 67
 Csontlapiczka 66
 Csonttűk 65, 66
 Csontszerszám 49, 65
 Csontszű 57
 Csontvarrótü 64
 Csorda 90, 234
 Csordapásztortartás 260
 Csorda-rend 195
 Csordás 365
 Csordásbér 234, 235, 275
 Csődör 366
 Csődörménes 376
 Csősz 138
 Csősz nemesítés 139
 Csőszök biráskodása 203
 Csőszök rendje 204
 Csülkösök 11
 Csűrhes 366
 Dalolás 112
 Dámvad 67
 Darabont 157, 158
 Dárda 92
 Dárdahegyek 65, 66
 Dárdakövek 70, 77
 Darócz 196
 Darumadár 87
 Daruszőrű marha 177
 Darvasföld 88
 Decima 167
 Definitio (1673) 368
 Deflatio 22
 Delfinek 92
 Denevérek 79
 Dentalium badense 62
 Denunziantenteil 328
 Devon 9
 Diluvium 7, 9, 10, 72, 73, 76
 Diluvium, ifjú 19
 Diluvium, közép 19
 Diluvium, ó- 19
 Disznó 90, 109
 Disznóadó 132
 Disznó eredete 147
 Disznófalkák 187
 Disznókirály 159
 Disznópásztor 121
 Disznótenyésztés 119
 Disznótilalom 198
 Disznótized 132
 Donatariusok 210, 211
 Dongafa 131
 Dögbőr 320
 Dögezés 259
 Dögtemetés 302
 Dromedár 22
 Eburnéi ipar 36
 Edénycserép 67
 Eid, körperlicher 278
 Ekhós szekér 102
 Elefánt 11, 46
 Elektron-váza 95
 Elephas antiquus 38, 39, 41, 45
 Elephas meridionalis 15, 38
 Elephas primigenius 38
 Elkötés 145
 Elletőjuhász 366
 Elnevezés 366
 Előfutár 90
 Elővétel 173
 Elsődőkorszak 9
 Első jégkorszak 38
 Elzálogosítás 142
 Ember 9, 12
 Emberiség eredete 32
 Emberiség fejlődése 32
 Enchiridionból 297, 303, 304
 Enchiridion, konda 237
 Enchiridion rendje 256
 Eocaen 9
 Eon 1, 4, 20, 22, 26
 Eolith 32, 40
 Eolith-korszak 81
 Equatium 127
 Equitantes 121
 Equi indomiti 124, 125
 Equus equacialis 142
 Equus hospes 262
 Equus Kiang 92
 Equus Przewalskij 47
 Equus spado 143
 Erdei legelő 184, 323, 331
 Erdei legeltetés 205, 285, 330
 Erdőhasználat 282
 Erdők óvása 287
 Erdők megóvása t. cz. 323
 Erdőpásztor 138
 Erdőszők 296
 Erdőtaksa 327
 Erdő-tilalom 286
 E-dő-tisztítás 287
 Erdők védelme 291
 Erőzió 71, 73, 79
 Erratikus szirt 1
 Esztrenga 184
 Esztrengahajtó 366
 Édes orda 254
 Ékszerek 65
 Élelmezés 364
 Élőfa védelme 242
 Élő szervezet 3
 Épületefa óvása 333
 Érvágás lovon 93
 Faggyúgyertya 259
 Fajbírka 367
 Fák védelme 279, 280, 304
 Falken 188
 Faluk 295

- Falvak legelőrendje 281
 Falvak pásztorrendje 271
 Fapalánk 107
 Farkas 43, 57, 63, 65, 67
 Faros alak 45
 Fauna-interglacial 57
 Faustbeil 68, 69, 76
 Faustkeil 76
 Fedeles ládás szekér 103
 Fegyverfölfedezés 37
 Fegyverkövek 76
 Fegyvertilalom 261
 Fehér marha 177
 Fejbőr 94
 Fejedelmek közbelépése 172
 Fejés ideje 243
 Fejhez nyulni 160
 Fejős (gulya) 365
 Fejősjuhász 366
 Fejsze 67
 Fejszés-csakány 111
 Fejszetilalom 258
 Fejvétele tüzéért 226
 Feldgraff 224, 225
 Felhajtások 180
 Feljelenő része 328
 Felső fok 39
 Felső miocén 35
 Felső pliocén 35
 Felszántási tilalom 280
 Felügyelet 258
 Felülvizsgálat 73
 Felzit 61
 Fémkövek 68
 Fenyegetés birsága 195
 Fertályos mester 192, 194
 Fiasztatók 188
 Fiók jégkorszak 38
 Fiüleány 157
 Flint 53, 54
 Flintrögök 41
 Fogadott birák 160
 Fogadott ló 262
 Fogása kőnek 73, 74
 Fogott birák 206, 359
 Foltba verni 178
 Fonás 102
 Fonatos sátrak 370
 Forest Cromer Red 35
 Forgóföld 370
 Formaérzék 50
 Földesúri legelők 322
 Földmívelő 88
 Földosztás 356
 Föld, termő 83
 Földtrágyázás 197
 Földmérés 361
 Freyhäuser 236, 304
 Fríz 95
 Futóhomok fásítás 324
 Fűbér 226
 Függelék 353
 Fürdő 107
 Fűrészmalom 218
 Fűrsembler 200
 Füstöstopáz 65
 Fűtyköstilalom 242
 Fűvelés 326
 Fűvelő hadnagy 225
 Fűvelő hely 226
 Fűvelő rend 225
 Galaktophág 91, 109
 Garázdálkodás 174
 Gatya 92
 Gazda járandósága 196
 Gazdasági átmenet 179
 Gazdátlan föld 228
 Gemmák 24
 Gerelykövek 71, 76, 77
 Gibbon 18
 Glyptika 59
 Glyptikus kor 50
 Gím 67
 Gímszarvas 39, 50, 57
 Gímszarvas-korszak 38, 52
 Globus 69
 Gólya 179
 Gorilla 18
 Gosztina 210, 211, 229
 Gosztinázás 211
 Göbolyös 365
 Görög írók 98
 Gőzfürdő 94, 113
 Grattoir 39, 50, 60
 Grimaldi típus 43
 Grus 87
 Gúlo 38, 63
 Gulya 129, 232, 364
 Gulya (barom) 365
 Gulyalétszám 373
 Gulya-ménes Debreczen 375
 Gulyás — Debreczen 374
 Gulyások 117, 119
 Gulyások kötelességei 233
 Gunypad 108
 Gúnynevek 177
 Gyalogszék 108
 Gyám 200
 Gyékényes szekér 102
 Gyermeklovak 183
 Gyíkfélék 9
 Gyilkok 37, 65
 Gyöngy 62
 Gyurás 113
 Gyűjtők 181
 Hadnagy 157
 Hajdú 173, 176
 Hajdúság 176, 177
 Hajlított penge 74
 Hajló kéz 180
 Hajszos 361
 Hajtó 176, 178, 181
 Hajtócédula 373
 Hajtóember 168
 Hajtógatók 178
 Hajtópénz 168
 Hal 91
 Halálbüntetés 95
 Halászat 91, 109
 Halkövéletek 9
 Hallstadt-kor 66
 Hálókötés 154
 Halter 225
 Handgraf 178
 Handgráf 180
 Hans-gráf 180
 Harasztgyújtás 336
 Harmadik jégkorszak 38
 Harmadkor 9, 32, 35
 Hármaskönyvrend 186
 Harmatcsepp 30
 Harminczados u. 224
 Háros személy 319

- Hasított rovás 185
 Hatalmaskodás 145
 Hatalomcselekedés 160
 Határbíró 272, 275
 Határkapu 273
 Határkert 273
 Határlegelő 323
 Határnap kitűzés 144
 Határpásztor 271, 273
 Határpásztor kötelessége 278
 Határpásztorok 275
 Határtilalom 283
 Határszabadítás 271
 Határvámok 233
 Határvédelem 272
 Hátas hely 369
 Hátasló elvesztése 257
 Hátiteher 319
 Hatkerekű szekér 103
 Hátos személy 319
 Hátos személypásztor 319
 Havasi nyúl 63
 Haytok 176
 Háziállatok 67
 Hegycsősz 277
 Hegyi kristály 65, 66
 Hegyi szállások 196
 Hejto 176
 Helyi bíró 298
 Helytartó tanács r. 287
 Helytartó tanács r. t. 286
 Herélt 366
 Heydo 176
 Heydoggen 176
 Heytok 176
 Hevederpénz 189
 Hiatus 38, 51, 52
 Hiéna 11, 38, 57, 65, 67
 Hipponik 90
 Hitesek 184
 Hitlés 295
 Hízó marha 183
 Hízott sőre 176
 Hód 57, 63, 67
 Hodály 134
 Hód szint 56
 Holt anyag 3
 Homok-agyag 72
 Homokosok befásítása 323
 Homokvihar 23
 Homo antiquus 41
 Homo primigenius 55, 56, 57, 58
 Homo sapiens foss. 57, 63
 Honti gróf 178, 180
 Honzi gróf 180
 Hordók 131
 Hordozható eszténa 276
 Horvát hajtók 176
 Hueterpuppen 204
 Hunnok 25
 Hún szekér 104
 Húspor 149
 Húzás 370
 Hűtős fertályos 194
 Hylobates syndactylus 19
 Idebíró 278
 Idegenek eltiltása 284
 Idől 62
 Igásbarom 123
 Igásjószág őrzése 257
 Ijászok 92, 110
 Ijesztők 204
 Ijszerelés 96
 Illeték állandóság 195
 Illetékek 180
 Iliász 93
 Imádkozás illeteke 194
 Indiai dialektus 24
 Indusok 86
 Ingek rendje 303
 Ingek viselete 303
 Ingó vagyon 107
 Insula equorum 128
 Interglacial 8
 Interglacialis fauna 57
 Iparalak 39
 Iparkorszak 34
 Ippaki 90
 Iratos kövek 51
 Irósvaj 91
 Irtványok 136
 Istenes élet 252
 Istenostora 107
 Istentisztelet 247, 248
 Istorie Fiorentine 149
 Isztronga 184
 Itató 140
 Ivás 112
 Izzasztás 113
 Járás 377
 Jármolatlan jószág 365
 Jártatás tilalma 280
 Jaszpisz 54, 58, 61, 65, 74, 76
 Jávör 67
 Jávorszarvas 56, 63
 Jégárák 8
 Jégárák fejlődése 36
 Jegeshalászat 91
 Jegesróka 63
 Jégkor-közi fauna 57
 Jégkorszakok 9, 10, 35, 36
 Jégkőzikor 10, 49
 Jegyes birkák 242
 Jelenkor 77
 Jellem 93
 Jerke 367
 Jerkebárány 367
 Jobbágyok 211
 Jóhírű pásztorok 161
 Jószágállomány 321
 Jószágbizonylat 257
 Jószág elnevezése 366
 Jószágglelővés 288
 Jószág osztályozása 366
 Jövedelem 321
 Jövés = hajtás 288
 Judlium 223
 Juhok 66, 67, 90, 109, 367
 Juhadó 152
 Juhakol 134
 Juhászat 134, 151, 184, 188, 238, 366
 Juhászbunda 113
 Juhászczéhek 244
 Juhász — Debreczen 374
 Juhász fizetése 241
 Juhász inkvizíció 191
 Juházkötelesség 271
 Juháskutya 320
 Juhásznemzetségek 245

- Juhászok 117, 121, 153
 Juhászrend (1673) 367
 Juhászrendszabályozás 239
 Juhászszabadság 189, 229
 Juhászszegődés 242
 Juhászszereződés 238
 Juhászlársulás 188
 Juhbélyegzés 191
 Juh-kecske korlát 188
 Juhnyájak 135
 Juhok a vetésben 266
 Jumentum 123
 Jura 9
 Juramész 55
 Jus Georgicum 279
 Juvenius 126
- Kakas 109
 Kalangya 274
 Kalapács 67
 Kalapjegyek 303
 Kalczedon 58, 65, 69, 73, 74, 76
 Kalczedonjaszpisz 68, 74, 76
 Kalczedon szilánk 72
 Kalmárok 362
 Kalyibák 108
 Kan 367
 Kanászfalvak 134
 Kanászföldek 134
 Kanászkötelesség 271
 Kanászok 117, 130, 145
 Kanászság, somogyi 121
 Kancza 366
 Kanczafejők 91
 Kanczatej 90, 91, 109, 113
 Kanczatűrő 91, 93
 Kanibalizmus 56
 Kannyáj 376
 Kanos 366
 Kaparók 73
 Kapitány 158
 Kapusember 273
 Kard 92, 110
 Karikás 93, 110
 Kárlátni 274
 Karneol 65
- Karósthí 24
 Kártérítés 152
 Kártételek, erdőben 164
 Kárttevő marha bírsága 300
 Kaszálóhelyek 169
 Kaszanyom 163
 Kaszúr 163
 Katakizma 5, 6
 Katonalovak 217
 Katonaszökevények 256
 Kavicsgátak 8
 Kecse 66, 67
 Kecseadó 152
 Kecseborók 131
 Kecsek és juhok 168
 Kecsenyáj kitiltása 165
 Kecsepásztorok 119
 Kecskerend 254
 Kecsketalom 285, 336
 Kecseürű 152
 Kelet 54
 Kelták 87
 Kenyeres gazda 385
 Kepe 169
 Képes krónika, bécsi 146
 Képzőművészet 39
 Kéreglegelés 164
 Kéreglegeltetés 164, 170
 Kereskedés tilalma 260
 Kerevet 108
 Kerítés védelme 268
 Kések 39, 66, 73
 Keslegmarha 222
 Kétélű balta 92
 Kétkerekű taliga 103
 Kéziratok 24
 Kifügő 273
 Kihágások 203
 Kihágók kezelése 326
 Kihajtás-behajtás 234
 Kikiáltás 143, 149
 Királyi rendelkezések 285
 Királyi utak 182
 Királyné birtoka 356
 Királyravatal 94
 Kisbojtár 364
 Kisbojtár (gulya) 365
 Kis csikósbojtár 365
- Kisebb becsület 112
 Kiváltságos juhászok 246
 Kjökkenmööding 48
 Klíma 39
 Knézek 285
 Knézii domini 285
 Kocza 367
 Koczás 366
 Kohlenbrenneren 285
 Koldulás feltételei 194
 Kolos 92
 Komor bika 366
 Komor ló 377
 Kompláros 178
 Koncsorgók 261
 Konda 130, 183, 187, 235, 365
 Kondás — Debreczen 374
 Kondás-rend 237
 Kondástelkek 121
 Konglomerát 72
 Kopározni 200
 Kopjafa 107
 Kopjahegyek 64
 Koponyazúzók 37
 Korcsmatilalom 278
 Korczos gatyá 110
 Kor 39
 Kóros elváltozás 13
 Korszerinti elnevezés 366
 Kos 92, 366
 Kosbárány 367
 Kosnyáj 376
 Kosos 366
 Kosztpénz 199
 Kótyavető 178
 Kovácsvágás 214
 Kova 54, 66, 69
 Kovanyilkó 77
 Kovapengék 39
 Kovaszakóca 14, 68, 69
 Kovaszszám 12, 15, 64
 Kovaszilánk 15
 Kovavakaró 66
 Kő fogása 73, 74
 Kőipar 36
 Kőkor, ifjabb 38
 Kőkor, régiebb 39
 Kőkorszak 10, 32

- Köpenyeges puskás 178
 Kőszáli kecske 11, 65
 Kőszmérés 12, 49, 60, 178
 Kőszerszám, krapinai 58
 Kővér farú 43
 Középfok 39
 Közép pliocén 35
 Közös legelő 163
 Közrendű 118
 Krabat 176
 Kréta 9
 Kucsma 92
 Kulán 92
 Kulturrétegek 63
 Kumánok 139
 Kunpuszta 358, 360
 Kunyhóvizsgálat 258
 Kútbér 373
 Kutya 66
 Külön legeltetés 257
 Külön pásztor 272
 Kürtölés 193
 Kvarcz 54, 58, 61, 65
 Kvarczit 54, 55, 61
 Kvarczpala 65
- Lábas 259
 Lábasjóság 109
 Lábasjóság elzárása 203
 Lábasjóság legeltetése 257
 Lábasjóság lelővése 203, 204
 Lábbogás 284
 Lakos 364, 377
 Lakos (gulya) 365
 Landesverleger 180
 Lándzsa 110
 Lándzsakő 52
 Lapidzka 67
 Lapidár-betűk 51
 Lapos dárda 39
 Laposfarkú juh 190
 Lappok 50
 Látó 178
 Laurus levél 39
 Legelési díj 282
 Legelő 25, 148, 154, 162, 279, 321
- Legelőarány 373
 Legelődíj 281
 Legelőhatár 152
 Legelőjelölés 324
 Legelők 135, 205
 Legelők kora 63
 Legelők taksája 321
 Legelőmegvonás 173
 Legeltetés 217
 Legeltetés rendje 284, 324
 Legeltetés tartama 234
 Lélekvándorlás taná 15
 Lelekészek kötelessége 320
 Lemállás 22
 Lendvai János 182
 Leptobos 19
 Libarend 305
 Limnokvarczit 73, 74
 Lipót I. király 362
 Lithikus tart. 66
 Ló 57, 66, 67, 109, 366
 Lóbeli sor 149
 Lóbírság 144
 Lócsiszárok 95
 Lódingos lövő 178
 Lőfőbíró 157
 Lőfőember 158
 Lőfőség 151, 157
 Lőfőségmagyarázat 156
 Lőfüvelés 225
 Lókötés 143
 Lókötés virtusa 149
 Lókötő 150
 Lókötőhelyek 186
 Lólegeltetési r. t. 225
 Lombszedéstilalom 342
 Lónyáj 186
 Lónyüg 120
 Lóostor 92, 110
 Lopott lovak 262
 Lótartás 230, 270
 Lótartás tilalom 231
 Lótenyésztés 118
 Lótilalom 262, 305
 Lovas jobbágyok 133
 Lovász 365
 Lovászok 118, 121, 158
 Lovazones 127
 Lóvér 113
- Lősz 7, 21, 56, 57
 Lősz-ember 57
 Lősz-ipar 59
 Lőszkori klíma 59
 Lőszleletek 63
 Lőszréteg állatvilága 59
 Lőszréteg kora 26
 Lővőfegyver 163
 Lővők 178
 Luosicag 133
 Lydok 95
- Macska 67
 Maëotok 95
 Magánpásztorok kizárása 256
 Magdalénien 10, 38, 39, 49, 50, 59, 63, 64, 66, 67
 Maggal oltott 109
 Magyar ember 80
 Magyar jellem 111
 Magyar nép 81
 Magyar nomádság 84
 Magyarok nomádsága 99
 Magyar országgyűlés 291 323
 Magyarosítás 177
 Magyar palaeolith 63, 64, 67
 Magyar vallás 177
 Magyar vonulási rend 109
 Majomember 17
 Makkhullás 268
 Makkoltatás 327
 Makkos 210, 211, 218
 Malacz 367
 Malaczelés 17
 Malaczlopás 150
 Mammút 6, 11, 14, 39, 42, 43, 45, 48, 50, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 81
 Mammút-agyar 59, 71
 Mammút-bálvány 62
 Mammút-kor 38
 Mammút-rajzok 46
 Mammút-tetem 11
 Mandula-alak 68, 70
 Mansiones 140

- Marecalculus regni 153
 Márga 72
 Marha 358
 Marhaállomány XVIII. sz. 235
 Marhabehajtás 300
 Marhabőség 170
 Marhaeladás 260
 Marhagyökér 180
 Marhahajtó-utak 173
 Marhaindítás 178
 Marhakár megtérítése 302
 Marha koplaltatása 385
 Marhalappangtatók 178
 Marhanyúzás 194
 Marhásabb 363
 Marhás-gazda 358
 Marhaszegődtetés 286
 Marhatartás (Pozsony) 199
 Marhatilalom 290
 Marhátlan 363
 Marhátlan gazda 358
 Marhavásárok 173
 Marhavész 302
 Marmota 11, 57, 61
 Második jégkorszak 38
 Másodszori idézés 144
 Másodkorszak 9
 Massagéták 93
 Meddőjuhász 366
 Medve 11, 38, 43
 Megnyúzás 259
 Megőcsődés 178
 Melochlaenok 87
 Mén 366
 Méndöntés 97
 Ménes 118, 123, 127, 142, 150, 157, 183, 230
 Ménes, császári 185
 Ménes (Kecskemét) 365
 Ménes létszám 373
 Ménes örökség 144
 Ménes pásztorsága 363
 Ménmetszés 90
 Ménmetszők 95
 Merck szarvorrú 41, 57
 Mesolith 52
 Mesvin 35
 Mesvin Chelles 36
 Mesvin kőipar 37
 Métély 259
 Mezei gróf hanyagsága 195
 Mezei grófok 192
 Mezei legeltetés 279
 Mezőbíró 201
 Meződíj 282
 Mezőőrök 278
 Mező tilalmazása 280
 Mezozoicum 9
 Mikrolith 53
 Miocaen 9
 Mohácsi vész 356
 Mongolok 90
 Moraenák 8
 Morhapásztorok 192
 Mostkor 9, 32, 36
 Moustérien 14, 39, 58
 Moustérien racloir 64
 Moustiér-ipar 36
 Moustiér-typus 43
 Musé St. Germain 70
 Mustela martes 118
 Mustela zibellina 117
 Műves szerszám 15
 Muzsdályfa 255
 Nachkauf 173
 Nachschuss 285
 Nagy tél 358
 Napimádók 90
 Natura 30
 Negyedik jégkorszak 39
 Negyedkor 9, 32, 35, 36
 Négykerekű szekér 103
 Nehéz ostor 93
 Nemes 118
 Nemesek 211
 Nemez 102
 Neolith 10, 32, 53
 Neolith-ipar 36
 Neolith-réteg 52
 Néptelen puszták 155
 Nevedékeny erdő 288
 Nomád állattenyésztő 88
 Nomádelet 83
 Nomádság elemei 83
 Nomádság lényege 88
 Nőtlen pásztor kizárása 193
 Növedékeny erdő 335
 Növedékmarha 366
 Nucleus-alak 60
 Numerus clausus 228
 Nyájajuhász 366
 Nyájajuhász-illetmény 243
 Nyájajuhász r. t. 242
 Nyájvizsgálat 258
 Nyaralók 360
 Nyék 281
 Nyékes tanya 378
 Nyék, fedetlen 134
 Nyék, királyi 120
 Nyelv 14
 Nyelvkincs 230
 Nyest 118
 Nyíl 77, 294
 Nyilak 370
 Nyilas 370
 Nyilas arány 372
 Nyilasok 92
 Nyilas rendszer 358, 369
 Nyilazás 110
 Nyílhegy 54
 Nyílke 52, 71, 72, 76
 Nyílkövek 77
 Nyílvetés 369, 370
 Nyiragos táblák 337
 Nyúl 67
 Nyuszt 117
 Oberlanderek 181
 Obermaier 65
 Ochsenknecht 176
 Ochsentreiber 176
 Ó-diluvium 13, 15, 57
 Oláh kanászok 187
 Oláhok 159
 Oláhság 298
 Oligocaen 9
 Opál 58
 Opiliones 118
 Óriás gim 11, 56
 Óriásszarvas 57
 Ormós vakarókő 74
 Oroszlán 11, 38, 43, 63

- Oroszlán, barlangi 57
 Orosz műszeresség 62
 Orsófej 67
 Ostoros 178
 Oszkotár 187
 Osztyalyozás 366
 Osztoitt föld 370
 Osztrák harácsolás 357
 Osztreás homokkőpad 72
 Ótó 109
 Ovile 134

 Ökölkő 52, 70, 76
 Ökölszakócsa 76
 Ökör 90, 366
 Ököradó 152, 162
 Ökörborda 94
 Ökörfogattilalmazása 199
 Ökörhajtó szolga 279
 Ökörpásztor megzálogo-
 lása 279
 Ökörpásztorok 117, 199
 Ökörusztatás 181
 Ökrész 365
 Ökrös kocsisok 204
 Ökrösök 279
 Öltözet 92
 Ördöglyuk 55
 Öregbojtár 364
 Öregbojtár (gulya) 365
 Öregbojtár (konda) 365
 Öreg csikósbojtár 365
 Őrfa 179
 Őrvös lemming 11
 Ősállatok 81
 Őselefánt 15, 45, 57
 Ősemler 15
 Ősemler, borsodi 70
 Ősemler, miskolci 79
 Ősemlernyomok 68, 72
 Őserdők legelése 337
 Ősfoglalkozások 26
 Őshaza 25
 Őskőkor 77, 79, 81
 Ősló 11, 43, 46, 47, 50, 55,
 57, 59, 60, 61, 63, 71
 Ősmedve 14, 15
 Ősnéprajz 29
 Ősnéptan 32

 Ősök 115
 Őstulok 11, 57, 61
 Őssegezés 122, 140, 149,
 156, 169, 227, 305, 342
 Őssevert gulya 361
 Őszivetés legelő 322
 Ősztörű-alkotmány 113
 Őtödik világrész 31
 Őz 57
 Őzőnvíz 7

 Pakulár 254
 Pakulárok 196
 Palaeo-ethnografia 29
 Palaeo-ethnologus 34
 Palaeolith 10, 32, 36, 79
 Palaeolith-bizonyítékok
 67
 Palaeolith-fok 41
 Palaeolithicum 72
 Palaeolith-kor 39, 81
 Palaeolith, magyar 67, 68
 Palaeozoicum 9
 Pányva 122
 Páratlan oldal 370
 Paripa 143, 366
 Parittyások 92
 Parlagi ló 109
 Páros oldal 370
 Partiale regist. 184
 Pásztor 118
 Pásztoradó 159
 Pásztoratlanság 276
 Pásztorbér 272
 Pásztorbíró 192
 Pásztor elé adni 163, 196,
 260
 Pásztorélet 83
 Pásztorfelügyelet 269
 Pásztorfizetés 198, 277
 Pásztorfogadás 277
 Pásztorházak 265
 Pásztorhítel 161
 Pásztorigazolás 193
 Pásztorjárandóság 153
 Pásztorjutalom 143
 Pásztorkalap 303
 Pásztorkereskedés 271
 Pásztor ki lehet 278

 Pásztorkötelesség 269
 Pásztorkötelezettség 260,
 262, 266
 Pásztorlábás 259
 Pásztor megvesztegetése
 197
 Pásztornevek 121, 123
 Pásztorok 153
 Pásztorok — Debreczen
 374
 Pásztorok kártétele 266
 Pásztorok rendje 256
 Pásztorolás 261
 Pásztoros barom 168
 Pásztorösszeírás 266
 Pásztorrend 197, 200, 256,
 320
 Pásztorrendtartás 161,
 199, 266
 Pásztorrend, vármegyék
 259
 Pásztorság tagozódása
 365
 Pásztorszámadás 264,
 270
 Pásztorszegődtetés 262
 Pásztorszervezet 365
 Pásztorszerződés 261
 Pásztországát kezdete
 261
 Pásztortartás 263
 Pásztortartás kötelesség
 266
 Pásztorvédelem 263
 Passzuskötelezettség 260,
 262
 Penge, hajlitott 74
 Penge, prizmaalakú 74
 Pénzes gazda 385
 Pénzeskert 361
 Peöch barom 183
 Péra 91
 Persecutores 258
 Perzsák 95
 Pestis elleni int. 302
 Pézsmatulok 39, 63
 Phönicziai írás 51
 Phrygek 95
 Piócás 107

- Pithecanthropus 17, 18, 19, 33, 41
 Plaustrum 89
 Pleistocaen 38
 Pliocaen 9, 18
 Pointes à f. d. l. 76
 Polgárjog 199
 Polgárjog elvesztése 223
 Ponyvafedél 102
 Porfir 61
 Portyázók 106
 Postálkodók 186
 Pótlás 170
 Praediales 153
 Praeemptio 182
 Praesidiariusok 225
 Prédikáció 320
 Prédikáció bizonyítvány 320
 Primipilaris 158
 Primipilus 157, 158
 Primor 157, 158
 Prizmaalakú penge 74
 Przewalskij ló 47
 Próbavágás 181
 Próbafejés 254
 Processió-illeték 193
 Processió-rend 193
 Puszta 83
 Puszták kora 63
 Pustenmeisterek 253
 Puy-Courny-ipar 35, 37
 Quaternaer 32
 Racloir 64
 Rác hajtók 176
 Rác vallás 177
 Ragadozók 11
 Rágcsálók 11
 Rászállítás 108
 Recens 32
 Refractarius 225
 Régia 181
 Rend 118
 Rendiség 94
 Rendszer 12
 Rendtartás 217
 Rénipar 36
 Renitentia 197
 Rénkorszak 38, 52, 64
 Rénszarvas 11, 12, 38, 39, 43, 49, 50, 55, 57, 61, 63, 66
 Renyheménes 377
 Reutel ipar 35
 Reutélien 40, 55
 Reversalis 327
 Rézpénzek 23
 Rhinoceros 6, 59, 65, 81
 Rhinoceros merckii 39
 Rhinoceros tichorrhinus 39
 Rhodok 92
 Rideg betyár 363
 Rideg ember 231, 363
 Rideg legény 363
 Róka 43, 67
 Rokonság 16
 Rovásfa 160
 Rovásfej 161
 Rovás, hasított 185
 Rovástartás 185
 Rovottak kizárása 257
 Rugott borju 365, 366
 Rűdeg marha 260
 Rűhes lovak 302
 Ryolith-tufa 72
 Sagáris 92, 111
 Saint Prest 35
 Sák 90
 Sák-szittya 92
 Salvus conductus 181
 Sarczolás tilos 195
 Sarjerdőlegelés 326
 Sátor, szittya 89
 Sátorfát fölszedni 106
 Sátorfát fölűtni 106
 Sátrak 100
 Schöpfungsgeschichte 16
 Seriesben őrzés 273
 Sertés 66, 67, 145, 151, 159
 Sertéselhajtás 150
 Sertésenyesztés 147
 Sertéstized 159
 Silex-fogyás 37
 Silur 9
 Sivatag 83
 Sivatag jellege 21
 Sivó homok 23
 Skalp 94
 Skutar 187
 Skythák 85
 Skytha nomádság 85
 Smigma 259
 Soldi 163
 Solutréen 38, 39, 40, 42, 50, 55, 60, 61, 62, 63, 70
 Solutréen II. 59
 Solutréen-typus 43
 Sópénz 254
 Soros gazdák 364
 Sorpecsenye 303
 Söre 178, 183
 Sörös 365
 Stadtüberreiter 278
 Steatit 44
 Steatopyg 43, 45
 Stegodon 19
 Steppe 21, 83
 Strázsamester 281
 Subulci 118, 130
 Süldő 367
 Süldős 366
 Syrok 95
 Szabadalomlevelek 190
 Szabadhajítás 174
 Szabad jobbágy 124
 Szabad legelő 228
 Szabad legeltetés 165
 Szabadság 274
 Szabadságlevél 152
 Szabad vadászok 145
 Szakakő 54
 Szakóca 52
 Szaladás 276
 Szalas 216
 Szállás 140, 161
 Számadó bojtár 375
 Számadó csikós 365, 374
 Számadó gulyás 364, 365, 374
 Számadó juhász 374
 Számadó kondás 365, 374
 Számadó pásztor 375
 Szarú 64

- Szarúkö 61, 65, 66, 69
 Szarvas 92
 Szarvasmarha 66, 109
 Szarvorrú 11, 14, 15, 39, 42, 43, 50, 56, 57, 60, 61, 67, 71
 Szarvorrú, gyapjas 42
 Szatócskodás 112
 Szavatosok 264
 Szavatty 178
 Szegődés 256
 Székek 292, 298
 Székek, erdővás 332
 Székely bírság 160
 Székely ezredek 340
 Székely juhászat 254
 Székely-rend 156
 Szekeres nomádok 102
 Szekeres szittyák 89
 Szekérházak 86
 Szekérsátor 89, 104
 Szekér, szittyá 89
 Szelindekek 182
 Szelvény 72
 Személyleírás 257
 Szénafűvek 333
 Szerőrzés 304
 Szerpecsenye 303
 Szerreőrzés 303
 Szíki-kova 54
 Szilaj ló 119, 124, 125, 165
 Szilaj lovak 178
 Szilaj ökör 178
 Szilánkok 73
 Szines marha 177
 Szittyá csoportok 96
 Szittyá gulya 90
 Szittyá harczmodor 92
 Szittyá harcos 86, 95
 Szittyá jellem 111
 Szittyák 86, 87, 95
 Szittyá ló 90
 Szittyá ménes 90
 Szittyá mód 94
 Szittyá nyájak 89
 Szittyá sátor 89
 Szittyá szekér 89
 Szittyá vadászok 92
 Szittyá vonulási rend 108
 Szokás 95
 Szokástörvények 159
 Szolgálati bizonyítvány 251
 Szomszédviszony 279
 Szopornyicza 202
 Szorgalmas pásztorok 197
 Szőlőcsőszők 204
 Szőlőhegyek védelme 280
 Szőlők tilalma 281
 Sztronga 184
 Sztrunga 184
 Szurdok 78
 Szűzgulya 365, 376
 Tabormauth 180
 Tagosítás 324
 Takarmány 88
 Taknyos lovak 302
 Taligás 375, 377
 Taligás szekér 105
 Talpak 108
 Tanuvallatás 205, 206
 Tanuvallomások 197
 Tanyaföldek 360
 Táplálás 90
 Táplálkozás 148
 Tardenoisien 52, 53
 Tarhó 109
 Társadalom 118
 Társadalom, Kecskemét 362, 363
 Tatárjárás 356
 Taxa 321
 Tehén 366
 Tejelés 110
 Tejevők 91, 109
 Tejsavó 91
 Telelők 360
 Telepítés 153
 Telepítvényi oklevél 153
 Temlo 153
 Templáriusok 131
 Tengeri szállítás 174
 Tenyészkanczák 376
 Tenyésztehenek 376
 Tenyésztés javítás 159
 Terebviselés 372
 Terpedt alak 70
 Terra subulcorum 132, 134
 Tertiaer 8, 32
 Testi eskü 278
 Teve 147
 Thenay-ipar 35
 Thrákok 86
 Tilalmak 205
 Tilalmas helyek 211
 Tilalmasok őrzése 299
 Tilalmasok rongálása 202
 Tilalomállítás 274
 Tilalomszabályozás 280
 Tilloux-Taubach-fok 38
 Timárkés 94
 Timárkodás 113
 Tinó 366
 Tinógulya 365
 Tinógulyák 376
 Tisztítószér 259
 Tized 184
 Tizedbérlő 244
 Tizedfizetés 121
 Tized, ménes 124
 Tizedmentesség 244
 Tokhal 92
 Tolvaj 150
 Tömlő 153
 Tör 92
 Tornyok 107
 Török hódoltság 181
 Törökök 39, 65, 66
 Történetelem 32
 Törvénybíró választása 250
 Törzsgulya 377
 Törzsménés 377
 Tót pásztorok 154
 Tourassien 39, 51, 52, 53
 Tözsérek 178, 362
 Trias 9
 Tüdőtáncz 206
 Tufa, ryolith 72
 Tulok 66, 67, 126, 178, 366
 Tunguz 11
 Turbán 92
 Türelmi házak 304
 Turkok 110
 Tüzelés 108, 301

- Tűzelés tilalma 268
 Tűzgerjesztés 33
 Tűzkő 58, 65, 69
 Tűzkőszerszám 33
 Tűzkőves 68
 Tűzelőanyag 226, 227
 Twly 126

 Udvari kam. kör r. 324
 Udvari kamara u. 287, 288, 289
 Ugarlás 281
 Ugar legelő 322
 Unszolás 178
 Uriszék 223
 Űrnapi processió 193
 Ursus spelaeus 75
 Utóvétel 173
 Űrű 366, 367
 Űrűs 366
 Űsző 365, 366
 Utasítás, általános 328
 Utasítások 325

 Vadak kártétele 195
 Vadász 12
 Vadászat 92
 Vadászavatás 146
 Vadászható állatok 56
 Vadászorkszak 52
 Vadászorktura 49
 Vadászok, szabad 145
 Vaddisznó 57
 Vadember, mai 33
 Vadkan 92
 Vadló 39
 Vadszamar 92
 Vágókő 73, 74
 Vajkőpülés 91
 Vakarókő 39, 50, 52, 58, 60, 61, 66, 73
 Vakarókő, ormós 74
 Vakarókő, szilánkszerű 74
 Vakarókova 66
 Vakarókővek 74
 Valach 152, 153
 Valach bíró 153
 Valachi 151, 153
 Valachok 156
 Váltópénz 210
 Válságos földek 357
 Vámsővedelem 180
 Vándorhalász 114
 Vármegyék 292, 298
 Vármegyék erdőővás 332
 Vármegyék legelt. rendje 279
 Vármegyék pásztorrendje 259
 Város 301
 Városadomány 361
 Városfőldé 360
 Városok 295, 338
 Városok közbelépése 172
 Városok legelőrendje 281
 Városok pásztorrendje 271
 Vasaló 377
 Vásár rendje 370
 Vasipar 36
 Védekezés 155
 Végrendelkezés, lőről 186
 Vegyesek 330
 Vérárok 65
 Vért 92, 110
 Véső 67
 Vésőeszközök 49
 Vésőkorszak 50
 Vétel igazolása 264
 Vételtalalom 261, 262
 Vétéstorgók 372
 Vetés védelme 280
 Vezérőkör 178
 Viae boariae 182
 Viasz birság 193, 247
 Vidéktalalom 330
 Viehwurzel 180
 Viertelmeister 224
 Vigyázó csikós 376
 Villa Valachalis 152
 Vinczellér 222
 Visszapillantás 345
 Vitus nap 178
 Viziló 6, 11, 41
 Vízözön 7
 Vonulás rendje 90, 108
 Vorkauf 173

 Walaska sloboda 189, 229
 Wallachen 167
 Waltschaffer 169
 Weinzierl 222
 Wissmath 166
 Wüste 83

 Zahin 359, 361, 363
 Zajga-antilop 67
 Zálogadás 155
 Zálogolás 301, 326
 Zehrung 180
 Zene 94
 Zenekedvelés 112
 Zerge 11, 92
 Zobolini 117
 Zoicum 9
 Zordon szín 128
 Zöchmeister 224
 Zsarolás 258
 Zsarolók 139
 Zsellérek 227
 Zsidók kirekesztése 304
 Zsirosfarú 43

Hibaigazítás.

14. oldal	második	sor felülről: <i>embe-</i>	olvasd: ember.
42. „	negyedik	„ alulról: <i>borsdi</i>	„ borsodi.
44. „	ötödik	„ „ <i>des</i>	„ der.
47. „	tizedik	„ felülről: <i>Poljukov</i>	„ Poljakov.
49. „	tizenegyedik	„ „ <i>graffittjeiről</i>	„ sgraffittjeiről.
50. „	tizenkettedik	„ „ <i>Kenlerloch</i>	„ Kesslerloch.
85. „	tizedik	„ alulról: <i>VII.</i>	„ VIII.
97. „	ötödik	„ „ <i>lásd 40.</i>	„ lásd 38.
166. „	tizenegyedik	„ „ <i>Nemstiftiek</i>	„ Neustiftiek.

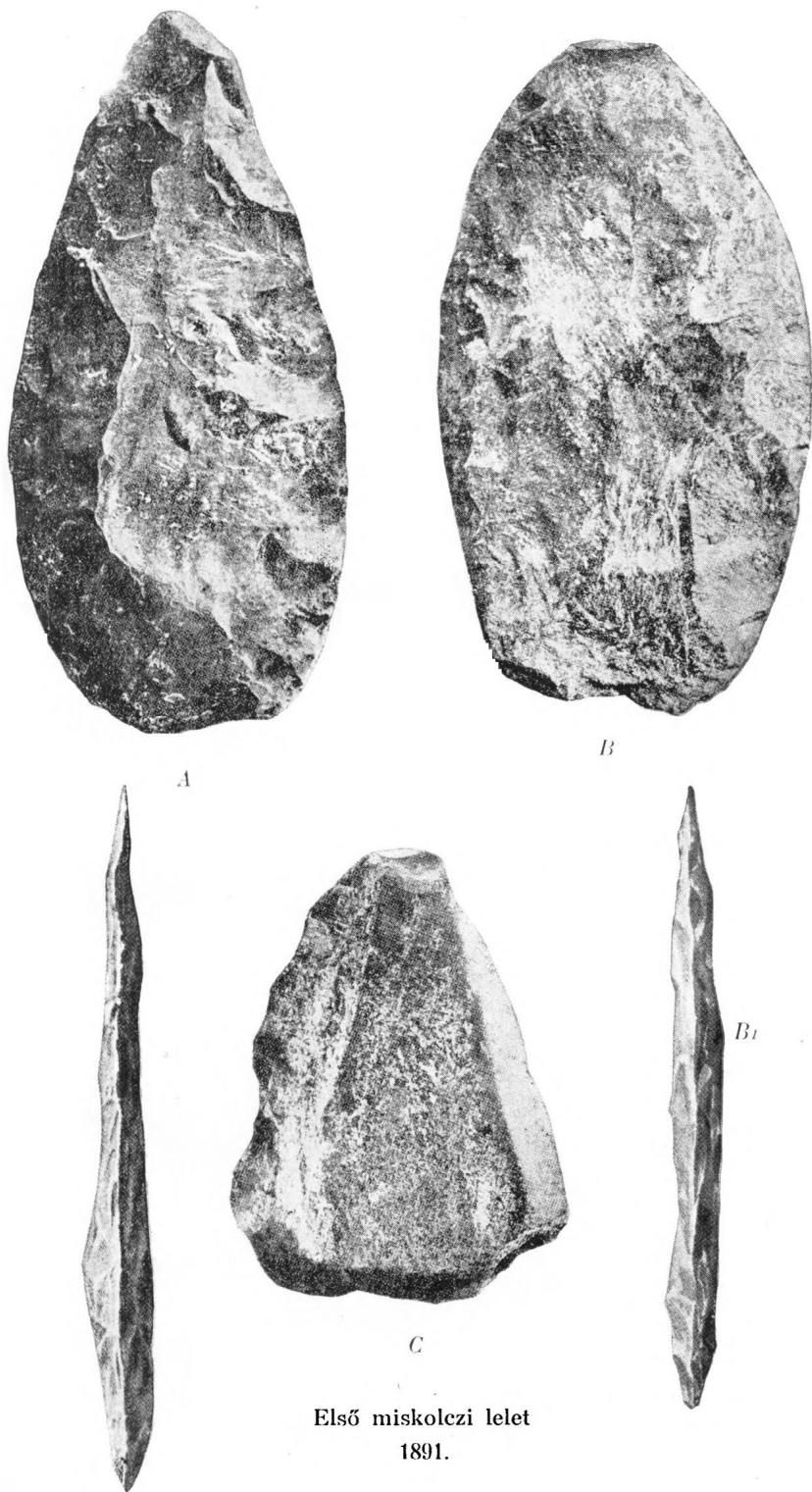
Bezáró szó.

Oly körülmények, a melyek erősebbek voltak kötelesség-érzetemnél és akaratomnál, elűtöttek attól, hogy a szöveg szigorú bírálatát keressem — és így tévedések nincsenek kizárva. Azonban a mű természeténél fogva a diplomatika jó, ha az utolsó betűig érvényesül; de az első helyen mégis a fejlődés és alakulás nagy képe áll, mert a főkérdés az: hogyan fejlődött és alakult a századok folyásában az, a mit a mű tárgyal, t. i. a magyarok nagy ösfoglalkozása? Ha ez kivehető, akkor az összeállítás elérte a célját, még akkor is, ha a tömérdek adat között néhány pontatlan volna. Az ok, a mely miatt úgy kellett tennem, ki van fejezve az „Első beszámoló“ első szavaiban...

A csak az imént fölfedezett ősember-maradványokat, ú. m. a Hauser-féle leletet a Dordogne-ben és a Heidelberg melletti állkapcsot, melyek igen nagyot lendítenek az ősember ismeretén, már nem tárgyalhattam, mert a könyvre nézve csak későn jutottam az elemekhez és rajzokhoz; de ezek nem rontják le azt, a mit a tárgyról írtam és a következő mű bevezetésébe kerülnek.

H. O.

Vége.



Első miskolczi lelet
1891.



1



2



3



4



5



6



7



8



9



1

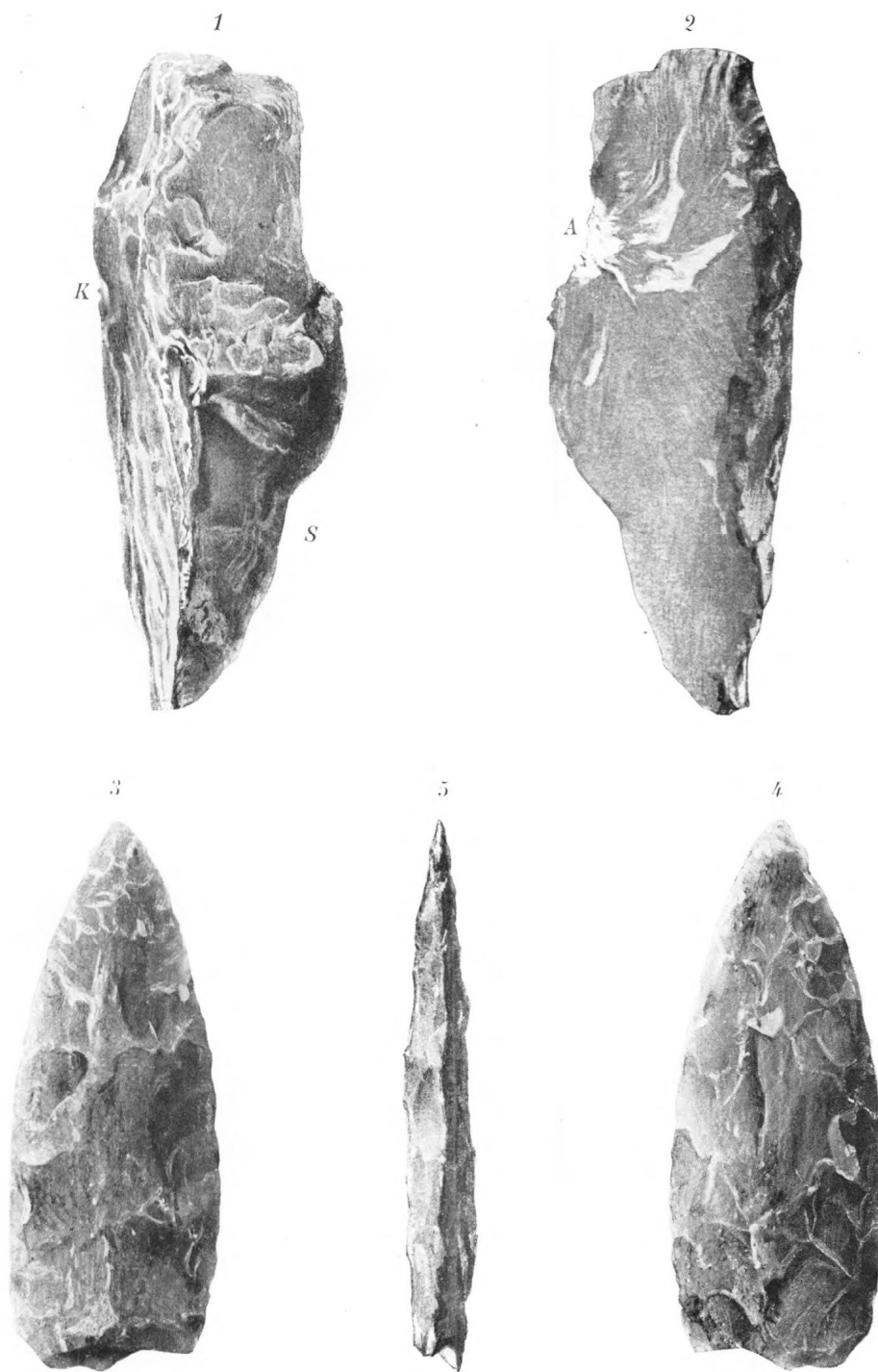


2

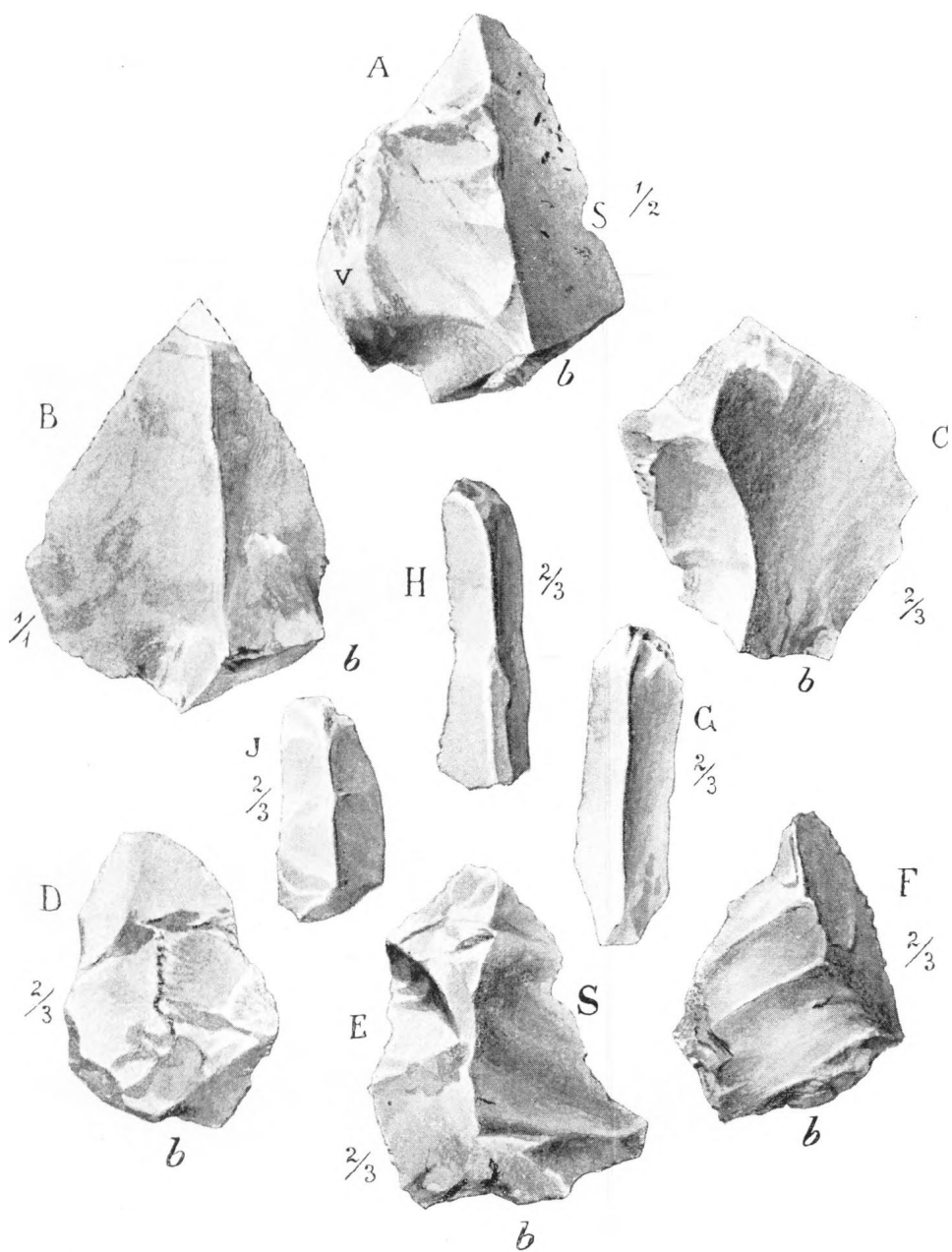


3

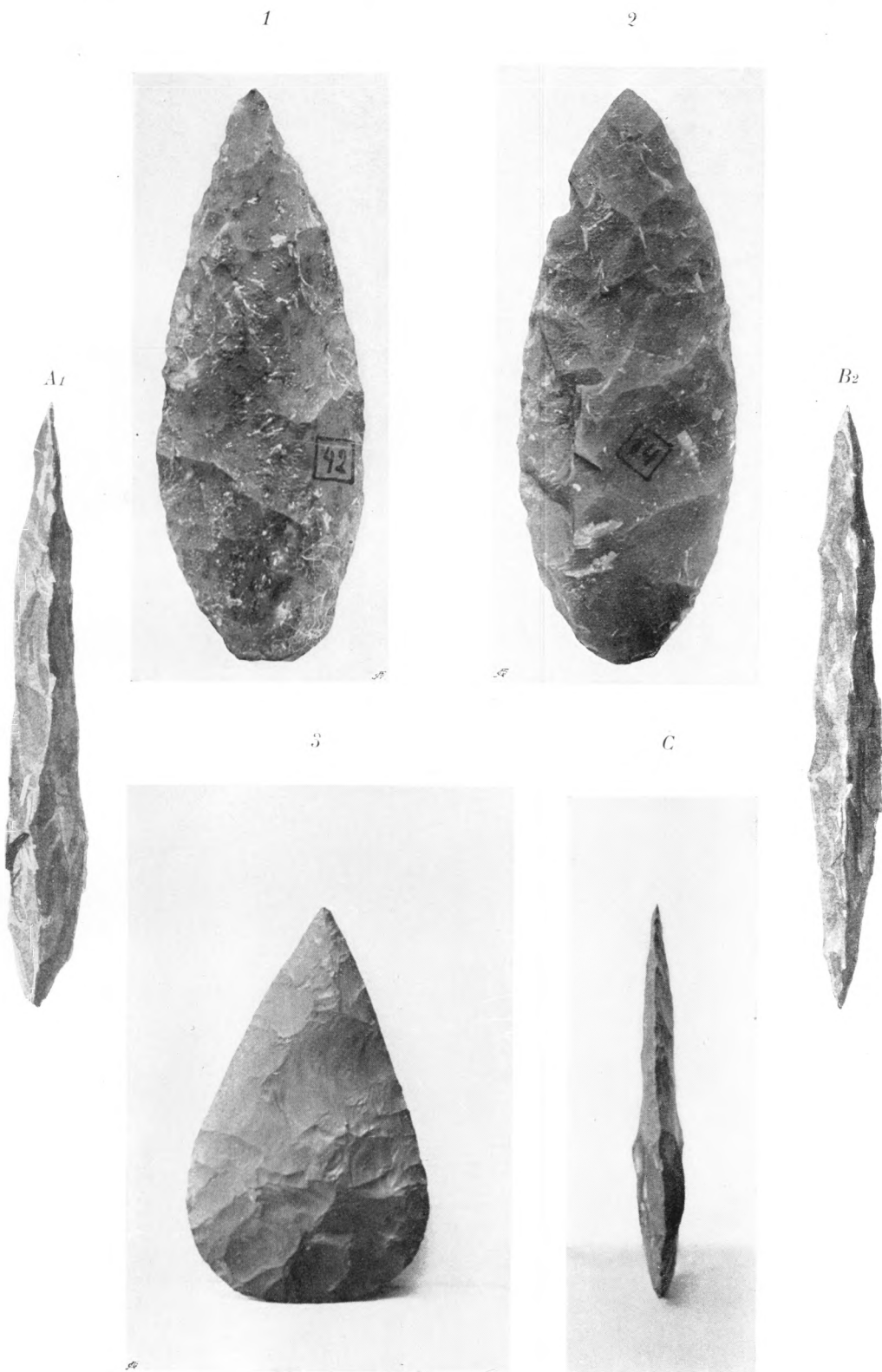
Összehasonlító sorozatok.



Második és harmadik miskolczi lelet.



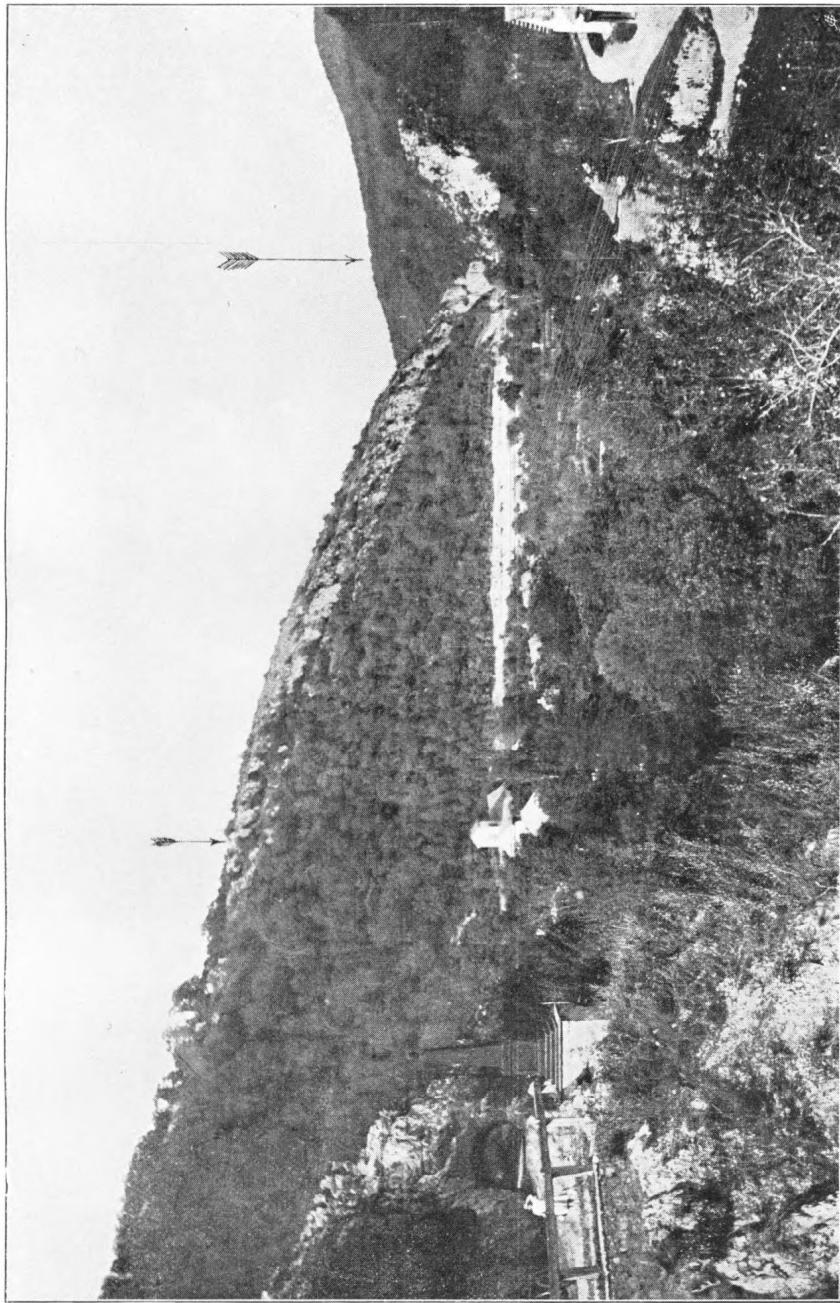
A Miskolcz-Avas-temetői lelet.



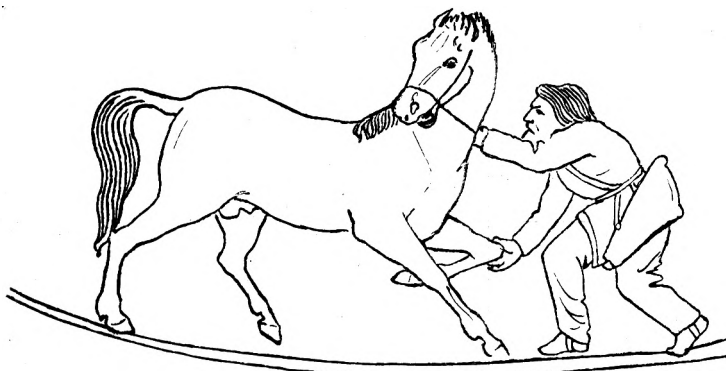
Szeleta-lelet 1, 2 és 3, C. Miskolcz-Petőfi-utczai lelet.

HERMAN OTTÓ: A Magyarok nagy ősfoglalkozása.

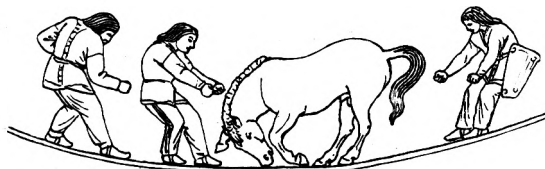
VI. TÁBLA.



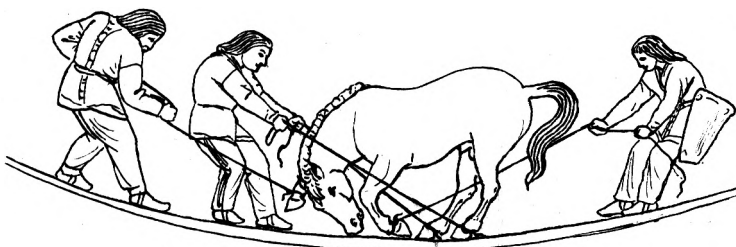
Alsóhámar völgye. (A kis nyíl a Szeleta táját, a nagy nyíl pedig a szurdok táját jelezi.)



1

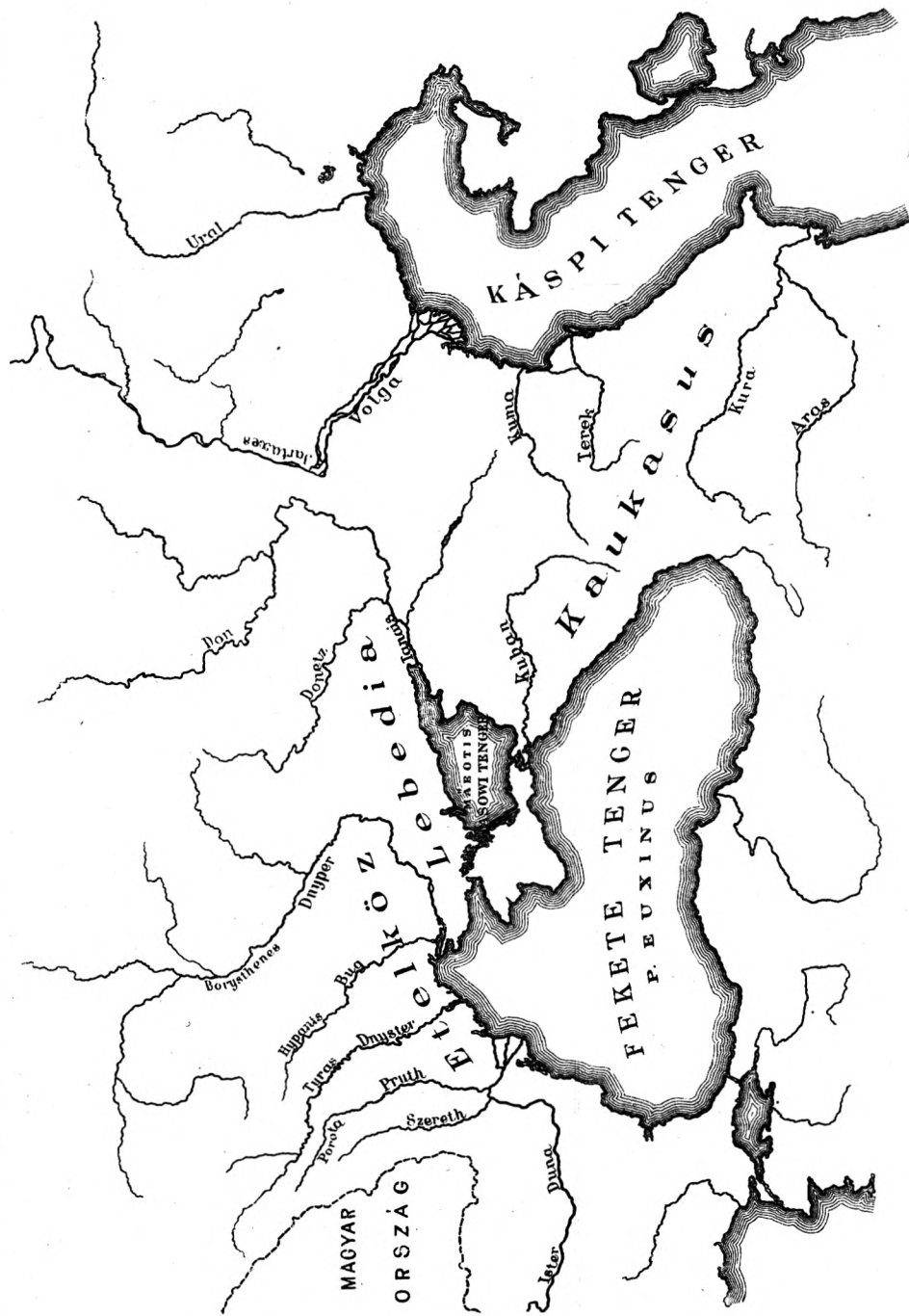


2



3

Mémdöntő szittyák.



A Skythák és a Magyarok nomádságának európai közös területe.

(A 85-ik oldalhoz.)

